DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

TÜRK HALKBİLİMİ DİLİ VE POETİKASI FİKİR HAYATI

(Makale ve Denemeler)

Prof. Dr. Kâmil Veli Nerimanoğlu

AKÇAĞ

TÜRK HALK BİLİMİ DİLİ VE POETİKASI FİKİR HAYATI

Prof. Dr. Kâmil Veli NERİMANOĞLU

AKÇAĞ

Prof. Dr. Kâmil Veli NERİMANOĞLU

TÜRK HALKBİLİMİ -DİLİ VE POETİKASI- FİKİR HAYATI

(Makale ve Denemeler)

AKÇAĞ

Akçağ Yayınları: 1022
Türk Halk Edebiyatı: 58

TÜRK HALKBİLİMİ DİLİ VE POETİKASI FİKİR HAYATI
(Makale ve Denemeler)

Prof. Dr. Kâmil Veli NERİMANOĞLU

Türkçeye aktarma ve uyarlama:
Dr. Ali Asker - Mahire Gayıbova

1. Basım: Ankara 2011

ISBN: 978-605-5413-29-3
Sertifika No.: 11382

Redaksiyon:
Yrd. Doç. Dr. Nazım Muradov
(Lefke Avrupa Üniversitesi- KKTC)
Mustafa Sıddık Özcan

Kapak Tasarımı: Emin Bebek
Kapak Resmi: İlham Enveroğlu
Mizanpaj: Emel Yalçın

©Bu kitabın bütün hakları Akçağ A.Ş.ne aittir.

Baskı ve Cilt
Erek Matbaası
Büyük Sanayi 1. Cad. Çim Sk. No. 17/1 İskitler-Ankara
Tel: (312) 342 31 01

Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş.
Tuna Cad. No. 8/1 Kızılay-Ankara
Tel: (312) 432 17 98 - 433 86 51 Faks: (312) 432 28 52

e-posta: akcag@akcag.com.tr
www.akcag.com.tr

Prof. Dr. Kâmil Veli NERİMANOĞLU

TÜRK HALKBİLİMİ -DİLİ VE POETİKASI- FİKİR HAYATI

(Makale ve Denemeler)

AKÇAĞ

Prof. Dr. Kâmil Veli Nerimanoğlu

Türk dünyasının tanınmış Türkologu, eleştirmen, edebiyat bilimcisi ve fikir adamı Prof. Dr. Kâmil Veli Nerimanoğlu 1946 yılı Ağustos ayının 18'inde Azerbaycan Cumhuriyeti Cebrayıl ilçesinde doğdu. Liseyi bitirdikten sonra, 1965-1970'li yıllarda Bakü Devlet Üniversitesinin Filoloji Fakültesinde yüksek eğitim aldı.

İlk makaleleri, öğrencilik yıllarında yazdığı "Vagif dili, Vagif üslubu", "İfade yaratıcılığında bedii-poetik konuşmanın rolü", "Nesimi dili" vs. üniversitenin "İlmi Eserleri"nde ve merkezi gazetelerde yayımlandı.

1970 yılında Bakü Devlet Üniversitesini onur diploması ile bitirdi ve Azerbaycan Dilbilimi Bölümünde asistan olarak çalışmaya başladı. Aynı bölümde yardımcı doçent (1976-1981), doçent (1981-1988), profesör (1988-1998) olarak çalıştı. On yıl boyunca üniversitenin Azerbaycan Dilbilimi Bölümü Başkanlığını yürüttü.

1993 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakan Yardımcısı görevinde çalıştı. 1992 yılında Türkiye Cumhuriyeti Ege Üniversitesinde, 1999-2000 yılları KKTC Doğu Akdeniz Üniversitesinde, İstanbul Yeditepe Üniversitesinde (2006-2009) yılında misafir profesör olarak çalıştı. Halen İstanbul Aydın Üniversitesinde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Avrasya Araştırmalar Merkezi'nin başkanı, 30 ciltte "Türk Dünyası Edebiyatı" serisinin başkan yardımcısı, Türkiye'de yayımlanan "Bilge", "Yol", "Milli Folklor", aynı zamanda "Azerbaycan Folkloru", "Türkologiya" (Kazakistan), "Balkan Türkolojisi" (Kosovo) dergilerinin yayın kurulu üyesidir. Halihazırda Yeditepe Üniversitesinde misafir öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır.

Kâmil Veli Nerimanoğlu Türk Dil Kurumu'nun, Atatürk Kültür Merkezi'nin ve Türk Folklor Kurumu'nun şeref üyesi, Selçuk Üniversitesinin şeref doktorudur.

1998 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin Şeref ve Liyakat Madalyası ile onurlandırılmıştır.

Aileme ...

Kısaltmalar

AAK	- Ali Attestatsiya Komissiyası
ABD	- Amerika Birleşik Devletleri
age	- adı geçen eser
AHCP	- Azerbaycan Halk Cephesi Partisi
AYB	- Azerbaycan Yazarlar Birliği
Azerb. SSR EA	- Azerbaycan Sovet Sosyalist Respublikası'nın Elmler Akademisi [Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Bilimler Akademisi]
B.	- Bakı [Bakü]
BBC	- BBC Radyo İstasyonu
Bkz.	- Bakınız
c.	- Cilt
C.	- Cilt
CHP	- Cumhuriyet Halk Partisi
Der.	- Derleyen
DTS	- Drevnetyurkskiy Slovar [Eski Türkçe'nin Sözlüğü]
KGB	- [Ka-Ge-Be] Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti (SSCB İstihbarat Örgütü]
KKTC	- Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
seh.	- sehife [sayfa]
SSC	- Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	- Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	- Türkiye Büyük Millet Meclisi
vb.	- ve benzerleri; ve başkaları

İÇİNDEKİLER

-Söz Adamı + Söz Alimi = Kâmil Veli Nerimanoğlu
(A. B. Ercilasun - N. Muradov)- 9
Prof. Dr. Kâmil Veli Nerimanoğlu'nun Yayınlarından Bazıları- 15

Birinci Bölüm

Halk Bilimi Meseleleri

Azerbaycan Folkloru: Problemler, Vazifeler 17
Azerbaycan Halk Biliminde Yeni Çalışmalar Üzerine 36
Türk Mitleri Hakkında Söz 42
Felsefi Ve Estetik Açıdan Nevruz 49
Azerbaycan'da Nevruz 54
Nevruz Ve Bitkiler 68
Nevruz Ve Mitoloji 72
Kültür Ve Politika Açısından Nevruz 83
Türk Dünya Görüşünde Renk 85
Azerbaycan İnanç Önderleri Üzerine 94

İkinci Bölüm

Dil ve Poetika

Türk Dünyasında Ortak İletişim Dili Üzerine 99
"Azerbaycan Türkçesi" Adı Üzerine 105
Azerbaycan'ın Devlet Dili Politikası Üzerine 111
Azerbaycan Türkçesinde Deyimler 126
Azerbaycan'ın Güneyinde Dil Siyaseti Hakkında 130
Atatürk'ün Devlet Dili Politikası 137
Altay Bilimi (Altayistik) Işığında Azerbaycan Türkçesindeki
Moğolca Kelimeler Üzerine 141
Türk Lengüo-Folkloristiği 148

Üçüncü Bölüm

Fikir Hayatı

Tarihi Yaratan Adam... Atatürk 151
Ali Bey Hüseyinzâde Ve Osmanlı-Türk Kültürü 153
Ali Bey Hüseynzâde İçin Yapılmış Yeni Büyük Abide 158
İsmail Gaspıralı Ve Azerbaycan 162
İsmail Gaspiralı Kongresinde Prof. Dr. K. V.
NERİMANOĞLU'NUN Değerlendirme Konuşması 169
Azerbaycan Türklerinin İstiklâl Mücadelesi Önderi
Ebulfez Elçibey 173
Cengiz Aytmatov'un Eserlerinde Türklük Felsefesi 182
1926 I. Baku Türkoloji Kurultayı Üzerine 185
Sovyet Edebiyatı: Gerçekler Ve Çelişkiler 193
Azerbaycan'da Göç Sorunu 239
Türk Dünyası Yazarları Kurultayında Konuşma (1994) 244
Settar Behlülzâde'nin Renk Dünyası 247
Öksüz Kalmış Satranç 253

Dördüncü Bölüm

Dilimizin Ustaları

Mahmud Kaşkarlı 265
Yusuf Balasagunlu: "Kutadgu Bilig, Mutluluğa Götüren İlimdir." 273
Şah İsmail - Sultan Selim Savaşı:
Tarihi Zaruret, Yoksa Kaderin Kinayesi? 281
Karacaoğlan 296
"Haydarbaba, Gidenlerin Geldi mi?" 303
Talih Yıldızı 308
Azap Şairi 316
Allah Ona Söz Bağışladı 318
Türk Dili Ve Kültürünün Cavad Heyet Işığı 323
Azerbaycan'ın Bahtiyar'ı, Bahtiyar'ın Azerbaycan'ı 326
Kendi Sözünün Arayışında 329

Bibliyografya 335
Dizin 345

Türk dünyasının ünlü aydınlarından olan Prof. Dr. Kâmil Veli Nerimanoğlu, 40 yıldan beri geniş anlamda Türkolojinin hizmetinde bulunup, onun sorunlarıyla uğraşmaktadır. Türklük Bilgisi'nin (Türkolojinin) çeşitli alt dallarında eserler veren ünlü Türkolog, ele aldığı her konuda yeni ve orijinal fikirlerle dikkati çeker. Dil bilgisinden etnografiye; dilbiliminden kozmolojiye; halk biliminden sanat müziğine; folklordan dil tarihine; mitolojiden mimarlığa; destan poetikasından kültürolojiye; halıcılıktan (halı sanatından) halk musikisine; sanat tarihinden sosyolojiye; edebiyat tarihinden semyotiğe; edebiyat teorisinden muğama; tenkitten saz sanatına; dilbiliminin çeşitli dallarından satranca; Ermeni "sorunundan" çağdaş demokratik değerlerin tebliğine, devletçiliğe kadar geniş bir yelpazedeki alanlar, bu konularda öz sözünü deyen Kâmil Müellim'in başarılı eserler verdiği bilim, hayat, kültür, sanat dallarından sadece birkaçıdır...

Söz adamı K. V. Nerimanoğlu'nun, bütün yazılarında, ele aldığı konuyu ayrıntılarına kadar bilmesi ve hissetmesiyle, mantığındaki inandırıcılığıyla, ifadelerindeki ikna ediciliğiyle birlikte, fikirlerindeki milliliğin hakimiyetini görmek mümkündür. Kâmil Veli, insanın akıl ölçüsünün, daha doğrusu insan aklının ölçüsüzlüğünün, sınırsızlığının sembolünün, düğüm noktasının Tanrı olduğuna inanmaktadır. Bu aklın ürünü, bu düşüncenin somutlaşmış şekli olan sözün de Tanrı'dan geldiğine inanan Kâmil Müellime göre "Allah'ın zerresi olan, kâinatın zerresi olan, programlaştırılmış kâinatın özü" olan insanoğlu, bir Tanrı emaneti olan sözle, Tanrı'yla davranırmış gibi davranmalı, Sözü mukaddes saymalı, onu temiz tutup göz bebeği gibi korumakla beraber tasarruflu kullanmalıdır hem de. Çünkü "Söz insanoğlunu inandırmış, ikna etmiş, korumuş, saklamıştır!" Söz, sadece insanın sığındığı sırlı-sihirli bir dünya değildir, hem de insanın keşfettiği en büyük dünyadır. Söz, inamdır, inançtır, dünyadaki tüm soyut ve somut kavramların ta kendisidir. Kâmil Veli'ye göre sözle kurulan dünyalar -Avestalar, Bibliyalar, Kur'anlar, Kitab-ı Dede Korkutlar... sözün inceliği, zarifliği, keseri, kudreti üzerinde kurulmuş, temeli söz olan büyük manevi dünyalardır. Bu dünyalardan her birinin zemin farkını da belirten, onlardan birini -Dede Korkut Kitabı'nı tarihin, Türk dünyasının söze kazıdığı, geçmişle geleceği birbirine bağlayan, birbirine kavuşturan unutulmaz hafızası

sayan Kâmil Veli, sadece Türk'ün maneviyat ansiklopedisi, vatanı ana dili olan Korkut Atamızın kitabının- Dede Korkut dünyasının değil, sözle yaratılmış bütün dünyaların hayranıdır. Bu hayranlık Kâmil Müellimi bu dünyaların araştırıcısına çevirerek incelediği hazinenin derin katlarındaki incilerini, bu incilerin sembolik, poetik değerini yüze çıkarmakla görevlendirmiştir.

Sözün farkına varan, sözü kullanan insanoğlu, "Sözün şeklini kayalara kazımakla" artık "düşünen, duyan, seven insan" olmuştu. Demek ki insanoğlu, kendisini sözle keşfetmiş, hayatla, dünyayla ilgili düşüncelerini, duygularını, sevgisini sözle ifade etmişti... Kâmil Veli'ye göre "dünya hakkında ilk sözü layla (ninni), son sözü de ağı (ağıt) demiş; dünyanın sevgisini bayatı (mâni) dile getirmiş [bir yazısında da 'Bayatılar, şiirin şiiri, sözün kaymağı, elat dünyasının yovşan kokulu sihridir...'; 'Bayatı, cemiyet, edebiyat hadisesinden daha çok tabiat hadisesidir... Bayatı gül-çiçek gibi açar, ağaç misali yapraklanır...' diyor Kâmil Hoca], dünyanın gelimli-gidimliliğini, dolambaç yollarını nağıllar (masallar) söylemiş, destanlar yaşatmıştır." Atasözlerimiz bu dünyanın hikmetini, iç gücünü ortaya koymuş, efsaneler, mitler sözün kanatlarıyla göklere uçmuştur. Söz (dil) var oldukça geçmiş var, gelecek var, vatan var, vatandaşlık var demektir. İnsanın ilk aşkı da söz olmuştur. Kâmil Müellim diyor ki: "El aksakalı söz söyledi, bu söz dilden dile, ilden ile geçip atasözü oldu; el akbirçeği söz söyledi, bu söz iplikten eğrildi, ilme ilme halı gülü oldu, beşik başında ninniye dönüştü. Erenlerimiz savaş günlerinde düşmanın üzerine giderken elde kılınç, dilde sözle yağıyı yendiler; atalarımız barış zamanında elde saban kolu, dilde sözle toprağı ektiler; elde orak, dilde sözle ekinlerini biçtiler. Söz kolça kopuza da, sarı simli sedefli saza da eşlik etti. "Medeniyetimizin açarı olan sazımız" (bu ifade, Türk dünyasının büyük şairlerinden biri olan Memmed İsmayıl'a aittir), sözümüzle omuz omuza vererek geçmişin karanlık kapılarını yüzümüze açtı... Erenlerimiz sözün hakkı ile savaşın hakkını eşit tuttu, insanın hakkını sözden, sözün değerini savaştan ayırmadı.

Ağızdan çıkan sözü yayından kopmuş oka benzeten ulularımızın bu benzetmesinin ardından Kâmil Dede (genç dostlarından birçoğu bu ağ saçlı söz adamına "dede" diyorlar), Korkut Ata misali diyor ki, "gözünün nişanı yey değilse, kolun yayı gereğince çekmediyse, karşıdaki okun hedefe değil, daşa değmiştir, uzak uzak yağıya kısmet olsun!"

Kâmil Müellimin mantığındaki söz, sadece söz değil, ressamın fırçasındaki renktir, bestecinin kulağındaki sestir, halıcının parmağının ucundaki ilmedir, nakıştır. Üstadın öz sözüyle dersek: "El ozanının, gümüşbirçek nenelerin söz ustalığı sözü söze yakıştırmaktadır. Bayatımız, sayacı sözümüz, türkümüz, ninnimiz, masalımız, tapmacamız böyle yaranmamış mı?! Söz ki sözü getirdi, söz

ki söze düştü, sanki renk renge düşüyor, hananın ipi birbirine düşen gibi... Bir yiğide bir güzel yakışan gibi... Halkın ağzında bir sözün yüz rengi var..."

Söz renkten düşmüşken (hem de yerine düşmüşken), Kâmil Müellimin ünlü Azerbaycan ressamı Settar Behlülzade hakkında dediği sözlerden birkaçını aktarmak istiyoruz: "... Settar Behlülzade zamandan sıyrılıp zamanı görebilmişlerdendir. Zamanın rengini de, onun ışığını ve gölgesini de görebilmek için zamandan dışarı çıkmak şarttır. Fakat zamandan dışarı çıkıp zamandışı olabilen dünyada çok az kişi var... Settar, dünyanın gördüğü rüyanın ressamıdır... Renk duygusunu kelam olarak, söz olarak Allah'tan alan Settar, bu renklerin esrarını, mahiyetini daşlardan, otlardan, ağaçlardan aldı... Fuzuli'nin sözde aradığını, bulduğunu Settar, renklerde, çalarlarda arıyordu... Settar'ın renk bayatıları boya mucizesidir... Settar'ın renk bayatısı, söz bayatısının ikiz kardeşidir. Bu kardeşler birlikte doğmuşlar fakat birlikte ölmeyecekler... Bu günahlı dünyanın günahsız çocuğu olan Settar, dile gelmiş renkleri söz söz okuyordu. Renklerin feryadı Settar'ın parmaklarından taşıp beyaz ketana akıyor, Hakk'a kavuşan renkler Settar'ı da Hakk'a götürüyordu..."

Babası usta bir tar çalan (tarzen, tar sanatçısı) olan Kâmil Veli, Azerbaycan medeniyetini tek başına temsil edebilme gücünde saydığı tarı çalamasa da baba sanatından ona yadigâr kalan şeyin "Söze olan münasibet" olduğunu der bir yazısında. Yani Kâmil Müellim Söz'ü, Sadıqcan'ın, Qurban Pirimov'un, Behram Mansurov'un, Baba Salahov'un, Ehsen Dadaşov'un, Hebib Bayramov'un, babası Neriman Veliyev'in, Ramiz Quliyev'in, Möhlet Müslümov'un, Ağaselim Abdullayev'in, Firuz Aliyev'in... tarı çaldıkları gibi "çalmış, dillendirmiştir" demek pek yanlış olmaz.

Söz adamı Kâmil Veli, Segâh'ı, Çahargâh'ı sesten daha çok sözün içinde anlayıp hissettiğini, sözün rengini işittiğini, sözün sesini gördüğünü ve babasının kendisine öğrettiği alfabe ile dünyayı, insanı okuduğunu anlatır yazılarında... Fuzuli sözüyle ilgili de şöyle der: "Fuzuli sözü o kadar derindir ki ne kadar derine gitsen de ayağın yere çatmayacak (değmeyecek)... Nevai, Hafız, Fuzuli, söz ritminden daha çok muğam ritminde okunursa daha doğru olur. Fuzuli sözüne düşen Tevrat, İncil, Kuran, mit, efsane, felsefe ışığı, Fuzuli sözünün içindedir, Fuzuli kendisi ise hiçbir cereyanın, tarikatin, dinin içinde değil..."

Kâmil Müellim, bir zamanlar yurt yerlerimizde seslenmiş temiz kopuz havalarına ulaşmak, sazın geçmişine varan yokuşu ilme ilme ışıklandırmak için kardeş halklarımızın musiki folklorüne başvurma gerektiğini, sözün musiki boyutunun iyice araştırılmasını teklif ediyor. Türkolojide geniş yayılmış uğurlu araştırma metotlarının, Türk halklarının musiki medeniyetine de uygulanmasının zamanının geldiğini söyleyen alim, bu yolda Türk yazı dillerinin ve lehçe-

lerinin karşılaştırmalı-tarihi metotla araştırılmasının denenmiş uğurlu bir örnek olduğunu söyler.

Halılarımızı geçmişten geleceğe gönderilmiş renkli mektuplar sayan Kâmil Veli, bu "mektupların" bütün yaşlar ve zamanlar için geçerli olan dille yazıldığını belirttikten sonra biraz da "ileri gidip" halıya "yazı sanatı" der. "İşaretlerin, nakışların, butaların, boyaların dilinde söz ve cümle gördüğümde, metin arama isteyimi, olup bitmiş ve halıya yansıtılmış bir olayı canlandırma hevesimi, genetik kodun romanını okuma arzumu içimde boğamıyorum" deyen Kâmil Müellime göre en uzun ömür -halı ömrü, en büyük mutluluk- halı mutluluğudur...

Gördüğünüz gibi, Söz adamı olan Kâmil Veli'nin ölçü aleti de, ölçü birimi de sözdür...

Söz adamı Kâmil Müellimin hangi yazısında hangi değerli düşüncesini söyleyeceğini önceden kestirmek mümkün değil. Her yazısı sürprizlerle dolu olan Kâmil Veli, diyelim ki bayatı hakkındaki en değerli fikirlerini ressam Settar Behlülzade'yle ilgili yazısında dile getirmiş. Bu sürprizleri görebilmek için Kâmil Müellimin çok sesli yazılarının hepsini sonuna kadar okumak gerekir. Söz adamı Kâmil Dede'nin düz yazıları da şiir gibidir, didaktik değil, ama içi hikmet doludur. Dili akıcı ve sürükleyici, poetik ve düşündürücü, üslubu orjinal ve mükemmeldir. Bu üslupta konuşan Kâmil Veli, Karabağ'ı, Nahçıvan'ı, Derbent'i, Şeki'yi, Şirvan'ı, Muğan'ı, Tebriz'i... karış karış gezen, yorulduğunda da Gövher nenesiyle Selbi nenesinin "dizinin dibini kesip" onları yorarak dinlenen nenelerinin torunu "neve Kâmil" ile kültürel sınırları siyasi sınırlarından çok daha geniş yurdunun yurttaşı olan oğul Kâmil'dir. Bu Kâmil, yurdunun sinedefter Şahzade nenesini, Ağabeyim nenesini, Hanım nenesini, Seyid Şahzade nenesini, Mehrinisa nenesini, Meşhedi Ali kızı Telli nenesini, Aşurhan dedesini konuşturan söz adamıdır. Bu bitip tükenmeyen sohbetlerin hepsinde bir saz havası, saz sesi var...

Söz alimi Prof. Dr. Kâmil Veli Nerimanoğlu ise biraz farklıdır. Söz kadar geniş, engin olan yurdunun dört bir köşesinden, nenelerinden, dedelerinden derlediklerini Reşideddin'in, Evliya Çelebi'nin, A. Nikitin'in, V. Barthold'un, G. Potanin'in, V. Radlof'un, M. Uraz'ın, B. Ögel'in, M. Tehmasib'in, M. Seyidov'un, M. Ergin'in çalışmaları ışığında yeniden gözden geçiren, onları nesnel bir biçimde araştıran, inceleyen, sunan bilim adamıdır. Bu sunumlarda akıl, keskin zekâ ön plandadır. Hisler, hissedilenler bilimsel kalıplara "hapsedilse" de, dile getirilen fikirler ufuk açıcıdır. Bu yazıların dili ve uslubu, eskisine göre bir o kadar "kuru" olsa da mantıklı ve seviyeli, ikna edici ve inandırıcıdır. Söz adamı Kâmil Veli'nin yazdıklarını okuduğunuzda kulağınıza saz sesi geliyordusa, söz alimi Kâmil Müellim'in yazdıklarını tar sesi eşliğinde okuyorsunuz...

Söz adamı Kâmil Veli, Cengiz Aytmatov'a, Bahtiyar Vahabzade'ye, Oljas Süleymenov'a, Vidadi Memmedov'a, Anar'a, Ramiz Rövşen'e, Vaqif Cebrayılzade'ye..., söz alimi Kâmil Müellim ise Ahmet Caferoğlu'ya, Kenesbay Musayev'e, Mustafa İsen, Ahmet B. Ercilasun, Aydın Memmedov'a, Yavuz Akpınar'a, Mustafa Öner'e, Arif Acalov'a... daha yakındır.

Söz alimi Kâmil Veli hocalarının öğrencisi, öğrencilerinin muallimidir. Muhtar Hüseyinzade, Elövset Abdullayev, Hâdi Mirzezade, Firidun Hüseynov, Mir Celal, Ezel Demirçizade, Ali Fehmi, Ağamusa Ahundov, Samet Alizade, Yusuf Seyidov... Kâmil Veli'nin değerli hocaları; Aydın Memmedov, İsmail Memmedov, Şameddin Halilov, Arif Rahimov, Arif Acalov, Nizami Ceferov, Fuzuli Bayat, Ramiz Asker, Vahid Adilov... alim dostları; 1970'li yılların ortalarından itibaren üniversite eğitimi alan kişiler ise onun öğrencileridir. Bu anlamda Kâmil Muallim bu bayrak yarışının, halef-selef ilişkisinin de değerli taşıyıcılarındandır. Çağdaş Türklük bilgisi (Türkoloji) camiasının değerli mensuplarının çoğu Kâmil Veli Nerimanoğlu'nun sadece meslektaşı değil, hem de dostlarıdır. Alihaydar Atakişiyev, Yaşar Memmedli, Fahri Uğurlu, Laura Cebrayıllı, Minara Aliyeva Esen, Aliasker Aliaskerli, Nazım Muradov... Kâmil Müellim'in birlikte çalışma yaparak destek olduğu gençlerden yani Kâmil Müellimin öğrencilerinden sadece birkaçıdır...

Bugün görsel Türkoloji ile ilgili çalışmalar da yapmakta olan söz alimi K. V. Nerimanoğlu, arşiv belgelerinden hareketle ciddi bir "Ermeni projesi" üzerinde çalışmakta ve 50'den fazla birbirinden değerli kitabıyla Türkolojinin hizmetinde durmaya devam etmektedir.

Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun
Gazi Üniversitesi Öğretim Üyesi

Yrd. Doç. Dr. Nazım Muradov
Lefke Avrupa Üniversitesi Öğr. Üyesi, KKTC

Prof. Dr. Kâmil Veli Nerimanoğlu'nun Yayınlarından Bazıları

Elimizden, Obamızdan, Bakı, 1980.

Azerbaycan Türkçesinin Poetik Sintaksisi, Bakı, 1981.

Azerbaycan Dili Tarihi, Bakı, 1983 (T. Hacıyev ile birlikte).

Azerbaycan Dili Sintaksisinden Praktikum (E. Abdullayev, A. Ebilov, E. Hasanova ile birlikte)

Dastan Poetikası, Bakı, 1984.

Mürekkeb Sintaktik Bütövler, (E. Z. Abdullayev, Y. M. Seyidov, A. Q. Hesenov'la birlikte)

Müasir Azerbaycan Dili, IV hisse, Sintaksis, Maarif, Bakı, 1985, 435-451.

Sözün Sihri, Bakü, 1986.

Elin Yaddaşı, Dilin Yaddaşı, Bakı, 1987-1988.

Linqvistik Poetikaya Giriş, Bakı, 1989.

Dastan Poetikası, İstanbul, 1990.

Oğuznameler, Bakı, 1993 (F. Uğurlu ile birlikte).

Bizim Sözler - Güzel Sözler, Bağdad, 1991.

Azerbaycan Türklerinin Azatlık Elçisi Ebülfez Elçibey, İstanbul, 1992.

Yusuf Balasqunlu, *Kutadqu Bilik* (Tercüme ve Ön söz), Bakı, 1991 (Ramiz Askerle birlikte).

Oljas Süleymenov, *Az-Ya*, İstanbul, 1993 (Tercüme, yorum ve önsöz, Fikret Türkmen, Mustafa Öner'le birlikte)

Türk Dilinin Bestecisi, Ressamı ve Mimarı, Ankara, 1993.

Poetika Eposa (Rusça), Bakı, 1994.

The Poetiks of "The Book of Dede Korkut", (İngilizce), Ankara, 1998.

Poetika "Kitabi Dede Korkuta" (Rusça). Baku, 1999.

Kitabi-Dede Korkud Ansiklopedisi. I, II ciltler, Bakı, 2000 (baş editör ve müelliflerden biri)

Türk Dünyası Edebiyatı Tarihi, 30 cilt, Ankara, 2001-2004 (devam etmektedir). Başkan yardımcısı ve müelliflerden biri.

Mehemmed Füzûlî - *Türkçe Divanın Dibacesi* (Ön Söz), Bakı, 1999.

Ali Şir Nevai. *Muhakimetül-Lugateyn* (Ön Söz), Bakı, 1999.

Azerbaycan'ın Devlet Dili Siyaseti, "Türkler Ansiklopedisi" 19. cilt. Ankara, 2002.

Z. Hafizoğulları, *Sekulyarizasiya*. "Svetskiy mir" (Laiklik) (Rusçaya tercüme). Ankara, 1998.

Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi, Ankara, 2004. (müelliflerden biri).

Özümüz, Sözümüz, Bakı, 2005.

L. Qumilyev, *Etnogenez ve Yerin Biosferi* (A. Ağakişiyevle birlikte, Rusçadan çeviren, ön söz ve şerhlerin müellifi K. V. Nerimanoğlu), Bakı, 2005.

Azerbaycan Dövlet Dili Siyaseti, Bakı, 2006.

Menim Fuzûlîm, Bakı, 2006.

1926-cı il I. Bakı Türkologiya Qurultayı (Senedler, ön söz, bibliografiya ve şerhler) (A. Ağakişiyev ile birlikte), Bakı, 2006.

A. N. Kononov. *Rusya'da Türk Dillerinin Öğrenilmesi Tarihi* (Azerbaycan Türkçesine Rusçadan çeviren, ön söz ve açıklamalar, Prof. Dr. Kâmil Veli Nerimanoğlu, A. Ağakişiyev), Bakü, 2006.

M. Möcüz. *Şeirleri* (Tertipçi ve önsöz, Kâmil Veli Nerimanoğlu), Bakü, 2007.

A. N. Kononov. *Rusya'da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi* (Çevirenler: Prof. Dr. Kâmil Veli Nerimanoğlu, Yrd. Doç. Dr. Nazım Muradov, Dr. Yakup Sevimli), TDK Yayınları, Ankara, 2009.

BİRİNCİ BÖLÜM

HALK BİLİMİ MESELELERİ

AZERBAYCAN FOLKLORU: PROBLEMLER, VAZİFELER

Azerbaycan şifahî halk edebiyatının zenginliği, dolgunluğu, nicelik ve nitelik genişliği üzerine konuşulması, müzakere edilmesi gereken hususlar çoktur. Bunlar folklorun nazarî ve tecrübî problemleri ile ilgilidir. Bu problemleri sadece folklorcu âlimlerin değil, öncelikle Azerbaycan aydınlarının çalışmaları ile halletmek mümkündür. Azerbaycan halkbiliminin S. Mümtaz, V. Huluflu, H. Zeynallı, H. Elizade, M. Tehmasib, H. Araslı, N. Seyidov, E. Ahundov, H. Gasımov, E. Garabağlı, H. Köroğlu, M. Seyidov, Ş. Cemşidov, V. Veliyev, A. Nebiyev, E. Saleddin, T. Ferzemov, S. Yaqubova, A. Acalov, M. Hatemi gibi temsilcilerinin çok değişik konularda yaptıkları araştırmaları dikkat çekicidir.

Biz burada önce Kitab-ı Dede Korkut'un tetkiki ile ilgili araştırmaları, değişik folklor örneklerinin neşri ile ilgili yapılmış işleri, ayrı ayrı monografileri özellikle kaydetmek isteriz. H. Köroğlu'nun "Oğuz Kahramanlık Destanı", M. Tehmasib'in "Azerbaycan Halk Dastanları", M. Seyidov'un "Azerbaycan Mifik Tefekkürünün Qaynaqları" adlı monografileri, derin nazarî tutumu ile seçilen, genel kabul gören seviyede eserler olarak halkbilimimizin altın halkasına dahil edilmiştir.

Azerbaycan sanatının ve ilminin muhtelif sahaları ile meşgul olan aydınlarımızın tekrar tekrar folklora yönelmesi tabiîdir. Tarihin, dilin, güzel sanatların, dünya görüşünün... az veya çok folklorla ilgili olmayan bir problemi yoktur. Ve bizi, muhtelif problemlerin halkla ilgili olan seviyesi, kökü ve incelikleri ister istemez folklora götürür.

Ünlü yazar ve âlimlerimizden Ü. Hacıbeyov, S. Vurgun, B. Çobanzade, M. Hüseynzade, M. Cefer, M. İbrahimov, O. Sarıvelli, B. Vahabzade, Anar, Elçin, A. Ahundov, M. Adilov, F. Maksudov, H. Memmedov, ayrıca S. Rüstemhanlı, K. Abdullayev, A. Abdulla, M. Aslan, M. Süleymanlı ayrı ayrı eserlerinde folklorun çok ciddi problemlerini ortaya koymakla ve genel anlamda ortaya konmuş problemleri halletmekle dikkati çekerler. Burada biz Y. V. Çemenzeminli'nin çok önemli teorik makalelerini, Anar'ın "Dede Korkut Dünyası" adlı eserini özellikle vurgulamak isteriz.

Genel olarak Azerbaycan folklorunun derlenmesi, yayını ve tetkiki alanında birçok zaruri meselenin artık halledilmiş olduğunu, cesaretle söylemek mümkündür. Özellikle son yüzyılda Azerbaycan folklor ilmi sadece derleme, tercüme ve tasvirden, ciddi ilmî araştırmalara doğru zengin bir gelişme kaydetmiştir. Bu yol birkaç aşamadan ibarettir. İlk zamanlarda ayrı ayrı aydınların şahsî teşebbüsü ile ve tesadüfen karakterize edilen Azerbaycan folklor bilimi, 19. yüzyılın sonlarında bir sistem halinde şekillenmeye başladı. Bu dönemden itibaren Türkçe ve Rusça yayın organlarında bir hayli milli folklor örnekleri, orijinal yahut tercüme edilerek yayımlanır; böylece ilk makaleler ortaya çıkar. M. F. Ahundov ve H. B. Zerdabi'nin çalışmaları ile ortaya çıkan bu merhale, 1917'ye kadar devam eder. Aynı yıllarda folklor sahasında çalışan aydınlardan R. B. Efendiyev, T. B. Bayramelibeyov, E. B. Cavanşir, E. B. Agayev, F. B. Köçerli, Y. V. Çemenzeminli ve diğerleri, daha geniş faaliyet göstermiş, milli halkbiliminin esasını ortaya koymuşlardır. 1917 Ekim devriminden sonraki ilk birkaç on yıl, bu sahada yeni canlanma devri ve hususi merhaledir. Bu merhale derleme, yayın ve tetkik işinin ölçülerine, vatandaşlık seviyesine ve çabuk halledilmesine göre kendinden evvelki ve sonraki merhalelerden açıkça ayrılır. Bir ilim sahası olması itibariyle Azerbaycan folklorculuğunun esasları aynı yıllarda ortaya konmuş, onun esas prensipleri aynı devirde şekillenmiştir. Bugünkü halk bilimimizin başarılarını, birinci sırada, o yıllarda yaşayan ve eser veren aydınlara, özellikle de Y. V. Çemenzeminli'ye, H. Zeynallı'ya, S. Mümtaz'a, V. Huluflu'ya, H. Elizade'ye, E. Elekberov'a vb. minnettarız. Onların ileri sürdüğü birçok bilimsel tezin geliştirilmemesi yahut yanlış değerlendirilmesi gercekten üzücü bir durumdur.

İkinci Dünya Savaşı'ın başlaması ile bu aşama sona erer ve yeni dönem başlar. Bu yıllarda derleme çalışmalarının boyutu hayli daralır ve verimlilik azalır. Folklor örneklerinin toplanması sanki arka plana atılır. Aynı dönemde derleme işiyle muntazam uğraşan yegâne uzmanımız E. Ahundov'dur. Başka folklor âlimleri (M. Tehmasib, H. Gasımov, M. Seyidov vb.), aslında yayın ve araştırma çalışmalarıyla uğraşır. Onların faaliyeti neticesinde yukarıda bahsedilen monografiler ve birtakım diğer araştırmalar meydana çıkar. Fakat bu aşama ne kadar verimli olsa da bu dönemin en büyük kusuru, derleme işinin ikinci plana atılması ve kesintili karakter taşımasıdır. İşte bu noksan, Azerbaycan halk biliminin şu anki gelişim merhalesinde de ortadan kaldırılmamıştır. Bu ise birçok nazarî ve ayrıntısız meselelerin başarıyla halledilmesine ciddi engel teşkil etmektedir. Esasen son zamanlardaki araştırmaların geniş çaplı olması, yeni problem ve istikametlerin işlenmesi, derleme işine olan ihtiyacı açıkça göstermektedir. Bugünkü folklorculuğumuzda ele alınan konuların genişlemesi ve nazarî seviyenin yükselmesi, ortaya birçok problemler çıkarmaktadır:

1. *Folklor örneklerinin bütün tarihî-etnografik bölgelerde (Abşeron, Şirvan, Karabağ, Nahçıvan, Borçalı, Göyçe, Gencebasar, Derbend vb.) mümkün olduğu kadar tam ve ilmî esaslara bağlı kalınarak derlenmesi:*

Derleme işinin bugünkü durumunun, araştırıcıların taleplerini karşılayamadığı ve belirli ilmî prensiplere dayanmadığı bellidir. Şimdiye kadar Azeri Türkçesinde bu dala ait (derleme meselesi), ciddi bir ilmî-metodolojik kaynağın olmadığını söylememiz, durumun niçin böyle olduğunu ortaya koymak bakımından yeterlidir. Her derleyici, derleme işi sürecinde birbirinden keskin şekilde ayrılan ve diğer hallerde hiçbir ilmî esası olmayan prensiplere dayanıyor. Sonuçta ise toplanmış metinleri ortak prensip bakımından mukayese etmek ve değerlendirmek oldukça zorlaşıyor. Ortak metodun olmayışı, ilk bakışta önemsiz görünen, aslında ise birçok köklü meselenin çözümünü ciddi şekilde etkileyen kusurların meydana çıkmasına sebep oluyor. Mesela, herhangi bir folklor örneğinin (diyelim ki Melik Mehmet masalının) varyantlaşmasını, en çok hangi ilçelerde ve ahalinin meslek ve yaş grupları bakımından hangi kesimleri arasında yayıldığını, ayrıca dil ve üslup hususiyetlerini vs. başarılı şekilde araştırmak için elde edilmiş bütün metinleri aynı prensiplere bağlı kalarak yazıya aktarmak ve düzenlemek birinci şarttır. Aksi takdirde, onları mukayese etmek veya neşir sürecinde hangisini tercih edeceğimiz meselesi oldukça zorlaşacaktır. Birtakım problemlerin halli ise yalnızca mümkün olmuyor. Bir masalın üç varyantını dil bilimi, yahut poetika bakımından öğrenmek için onların hepsinin olduğu gibi yazıya aktarılmasının zarureti bilinen bir meseledir. Eğer onlardan birisi ağız hususiyetlerine bağlı kalarak, ikincisi edebî dil kalıplarına uydurularak, üçüncüsü ise kısaltılarak yazıya aktarılırsa onların poetikasının mukayeseli planda tetkikinden bahsetmek bile yanlış olacaktır.

Derleme işi, folklorculuğun ilk basamağı ve genç araştırıcıların yetkinleşme mektebidir. Lakin bu işin kendisi de belirli bir hazırlık yapılmasını gerektiriyor. İlk olarak, elde edilmiş tecrübelere dayalı genel bir soru kitapçığı ve metodolojik kaynak hazırlamalıdır. Sonra Azerbaycan folklorunun yaşamakta olduğu tarihî-etnografik vilayetlerin belirgin özelliğini dikkate alarak bölgesel talimat ve mülahazalar muayyenleştirilmelidir. Yalnız böyle bir temel yaratıldıktan sonra derleme işine başlamak ve onu çağdaş talepler seviyesinde yapmak mümkündür. Metodolojik kaynağa, talimatlara vs. dâimî hükümlermiş gibi bakmanın gerekmediğini de söylemek lazımdır.

İş sürecinde derleyicilerin ve ilgili uzmanların teklifiyle, derleme metodunu değiştirmek, ona ilaveler yapmak, yahut kısaltmak mümkündür. Başlıca mesele, ilk adımın atılmasıdır.

2. *Toplanmış malzemenin sınıflandırılması ve yayını:*

Bu sahada muayyen başarılar elde edilmiştir. Derlenmiş folklor örnekleri bazı yüksek okullarda ve Nizami adına Edebiyat Enstitüsünde sınıflandırılarak muhafaza edilmektedir. Neşir sahasında da başarılı ilerlemeler olmuştur. Bu bakımdan 60'lı yıllarda 5 ciltlik Azerbaycan Masallar, Bayatılar, Köroğlu Eposu, Hoca Nasrettin Latifeleri, Atalar Sözü vb. yayınların meydana çıkması dikkate lâyık hadiselerdir. Muayyen devirde ilmî, edebî-bedîî ve içtimaî fikrin gelişiminde onların büyük rolü olmuştur. Sonraları bu güzel geleneğin zayıflaması ve nihayet unutulmasından dolayı çok teessüf etmek gerekir. Halbuki arşivlerde neşredilmeyi bekleyen değerli örnekler çoktur. Mesele burasındadır ki yukarıda bahsedilen neşirler ilk teşebbüsler idi. Onların hiç birinde kitapları hazırlayanların karşısında, mevcut materyalin tamamını bir araya getirmek vazifesi durmuyordu. Bu yüzden de o devre dek yazıya geçirilmiş metinlerin bir kısmı, adı geçen neşirlere dahil edilmemiştir. Diğer taraftan eserlerin tertip prensipleri ve tiplerine bakarak, onların hiçbiri, kelimenin tam anlamıyla akademik neşir sayılamaz. Azerbaycan folklorculuğunun o dönemdeki durumu, daha ağır ve ciddi işlerle uğraşmaya o zamanlar imkân vermiyordu. Böyle olduğu halde adı geçen yayınlar, tahminen 20 yıl süreyle dil bilimcilerin ve başka sosyal ilim temsilcilerinin ihtiyacını karşılamıştır.

Şu anda ise folklorculuğun gelişmesi ayrıca başka ilim sahalarının hızla folklora yönelmeleri, yüksek ilmî taleplere cevap verebilen dolgun akademik neşirlerin yapılmasını en aktüel vazife gibi ortaya koymaktadır. Onları hazırlayıp uzmanlara ve geniş okuyucu kitlesine sunmak, günümüzün esas meselesidir. Bu gerçekleşmeden, ne Azerbaycan folklorunun çağdaş dünya ilminin olumlu neticelerinden yararlanarak öğrenilmesinden ne de onun Türk dünyası medeniyeti bağlamında tuttuğu yerden söz etmek mümkündür. Bu sebeple, halkımızın kökü, dünya görüşü, etnografyası vb. problemlerinin doğru olarak çözümlenmesi, bu tip yayınların meydana çıkmasını bekliyor.

Folklor örneklerinin mükemmel ve ilmî neşirlerinin yapılması, yeni inceleme konularının da ortaya çıkması demektir. Konu zenginliğini, materyal bolluğunu oluşturduğu bilinmektedir. Azerbaycan'da etnoloji araştırmalarını daha geniş ölçüde yapmak için, etnik-medenî, etnik-siyasî, etno-lengüistik, etno-psikoloji ve etno-semiotik bakış açılarını aydınlatmak ve böylece halkımızın binlerce yıldır şekillendirmiş olduğu ideolojik (dinî, ilmî), içtimaî-siyasî vb. yapıları öğrenmek için, şu anda elde olan malzeme çok azdır. Çünkü burada bir metnin, bir abidenin, yahut bir türün tetkikinden değil herhangi bir yapının (mesela, dünyanın mekân modeli, toy, yas, savaş vb.) bütün halk seviyesinde eş zamanlı ve art zamanlı planlarda öğrenilmesinden bahsediliyor.

İlmimizin şimdiki gelişim seviyesinde, belli başlı birçok problemlerin çözümünü beklediği bir vakitte, yayın işi taleplere cevap verememekte ve ayrıca

mevcut imkânlardan da yararlanılamamaktadır. Bunlardan dolayı teessüf etmek gerekir. Son yılların birçok yayınlarında önceki yanlışlar tekrarlanıyor, bazı eserler ise, ciddi araştırma çalışmaları için yararsızdır. Mesela, aynı folklor örnekleri (halk hikâyesi, masal, fıkra vs.) muhtelif neşirlerde muhtelif adlarla basılıyor. (Mesela: Aşık Garip, Garip ve Şahsenem; Nevruz, Nevruz ve Gendab; Turna Teli, Köroğlu'nun Bağdat Seferi; Kıratın Kaçırılması, Köroğlu'nun Tokat Seferi vs.). Unutulmamalı ki folklor örneğinin adı genelde derleyiciler tarafından verilir (özellikle küçük çaplılarda). Başka bir şekilde söylemek gerekirse burada ad nispi karakter taşıyor. Demek bir metni "varyantlaştırmaya" gerek yoktur.

Pek çok yayında sınıflandırma, bir problem olarak ortada kalmaktadır. Beş ciltlik Azerbaycan Nağılları (Masalları)'nda metinler sınıflandırılmadan basılmış, sonraki neşirlerde ise bu husus, tesadüfî ve ihtiyarî karakterde olmuştur. Halbuki Rus folklorculuğunda masalların ilmî sınıflandırılma problemi çoktan halledilmiştir. Tasnifler bakımından belirli kusurlar (öncelikle malzemenin yeteri kadar seçilmemesi), büyük folklorcumuz, Azerbaycan folklorunun yorulmaz derleyicisi E. Hüseyinzade'nin meşhur Atalar Sözü mecmuasının muhtelif neşirlerinde de görülmektedir. Aynı yanlışı son yıllarda Nizami Edebiyat Enstitüsünün neşrettiği Azerbaycan Bayatıları (Manileri) kitabında da görmek mümkündür. Bu kitapta teessüf doğuran bir özellik de derleyiciler (belki de hazırlayanlar) arasında, merhum folklorcu H. Kasımov'un adının kaydedilmemesidir. Halbuki aynı neşrin esasını, Bayatılar kitabından alınmış metinler teşkil ediyor.

Son yılların folklor neşirlerinde itiraz doğuran başka bir yön de yayımlayanların metne müdahale etmeleri, bazen ise hatta "yeni" (daha doğrusu sahte) "folklor örneği" yaratma gayeleridir. Müdahale iki şekilde yapılmaktadır: Birincisi, metindeki adlar, gerçek olaylar, epizotlar değiştirilir yahut kısaltılır. Böyle olunca yayımlayanların (ve hazırlayanların) hangi ilkelere bağlı kaldığı o kadar bilinmese de onların basitleştirilmiş sosyolojik bir mevkide bulundukları yahut folklorun aristokratik kaynağı konusunda anlaştıkları ortadadır. Birbirine zıt olan bu iki bakış açısı, aynı yanlışları doğurmaktadır. Basitleştirilmiş sosyoloji etkisi altında olanlar ne pahasına olursa olsun, diyelim ki folklor abidesindeki "şah" yahut "bey" kimliğinin mutlak olumsuz bir tip olmasına çalışırlar. Eğer destanda bir "şah" kendi kızını "Hak âşığı"na vermek istemiyorsa onun konuşmasına mutlak belirli eklemeler yapılır ve meseleye sınıf çekişmesi rengi verilir. Halbuki burada zalim ve mazlum ilişkisinden ziyade, çok eski bir mitopoetik kompleksten bahsedilebilir. Meselenin bu şekilde olduğunu tespit etmek için bizim metinleri daha önceleri derlemiş varyantlarla, başka Türk halklarındaki versiyonlarla, ayrıca birtakım ilkel (sınıf farkından haberi olmayan) halklardaki uygun kavramlarla karşılaştırmamız yeterlidir.

Aristokratik nazariyenin etkisi ise daha derin ve karmaşıktır. Bilindiği gibi bu nazariye taraftarları, folklorun (özellikle de onun büyük kollarının) halkın üst tabakalarının yaratıcılık mahsulü olduğunu ve onun bütün güzelliğinin, yüksek bedîî değerinin sebebinin bununla ilgili olduğunu iddia ederler. Demek ki folklor örneğinde "kusur" ve "çatışmacılık" olmaz, eğer varsa bu sonraki anlatmaların sonucudur. Bundan dolayı da sade (basit) ve "iptidaî" metinleri "güzelleştirme", onu estetik hale getirmek, neşredenin görevidir. Onlar folklor örneklerinde "mantıksızlık", "anlaşmazlık", "gerilik", "milli gurur için 'tahkir edici' elementler" görürlerse kendilerini bunları düzeltme hususunda borçlu hissederler. Bu çeşit yanlış mülahazalar sonucunda, birçok abidelerimiz tahrif edilip kırılmaktadır. Bu süreçte esas alınan ilkeler, her tür ilmî esastan mahrumdur.

Hem halk arasında hem de destanın kendisinde Köroğlu'nun adı ile ilgili şu ifadenin oldukça yaygın olduğu bilinmektedir. "Yiğitlik ondur, dokuzu kaçmak, biri hiç göze görülmemek." Şimdiye kadar hiçbir araştırıcı bu deyimin tarihî, bedîî, ahlakî, mito-poetik vb. görünüşlerini öğrenmemiştir. Bu yüzden de Köroğlu'nun sözü sübjektif olarak yeni devrin etik (ahlakî) çerçevesine dahil edilmiş ve şu düşünce ortaya konmuştur: Köroğlu bunu, kendisi ve delilleri hakkında, bir nasihat gibi değil, düşmanlarının korkaklığına gülmek için söylemiştir. Bunu pekiştirmek için metne bir iki söz de eklenmiştir. Halbuki aynı deyimin geniş bir tahlili, bizim tamamıyla farklı sonuçlara ulaşmamıza imkân verecektir. Birincisi, burada, gerçekten de gülüş, istihza makamı var. Lakin bu düşmana ait değil. Köroğlu'nun sadece epik kahraman olmadığını son araştırmalar da göstermektedir. Bu yapı sebebiyle medenî kahraman-Tanrı ilişkisinin epik değişimidir. Medenî kahraman niteliği ise birkaç şekilde ortaya çıkar. İlkin Yaratıcı, Tanrı, Yaratıcı güç, trikster (dolandırıcı) vs. onun şekil değiştirme (başka bir insana, kuşa, bitkiye, öylece de kendi düşmanına -hasmına- çevrilme) yeteneği var. Hakkında konuşulan deyimi Köroğlu'nun trikster (dolandırıcılık) fonksiyonu ve dönergelik (şekil değiştirme) yeteneğine bağlamak daha doğrudur. Bilinmektedir ki metinde Köroğlu'nun defalarca kendisini âşık, korukçu, değirmenci, yılkıcı, serkâr vs. gibi tanıtması korkaklıktan ileri gelmemiş, medenî kahraman ve trikster (dolandırıcı) olmak üzere onun fonksiyonlarından biri olmuştur. Aksi takdirde Köroğlu'nun Bolu Beyi'ne yalvarıp: "İnan, Bolu, ben Köroğlu değilim, Çamlıbel korucusuyum." demesini de doğru anlamak mümkün değildir. Nihayet, mitolojik kod/sembol seviyesinde yukarıdaki deyimi Azerbaycan mitoloji görüşleri bütününde "Kurt oyunu" dövüş taktiklerinin bir özelliğinin açıklaması gibi anlamak da mümkündür. Bir taraftan "Kurt oyunu" adı destanda defalarca geçer, diğer taraftan ise etnik-medenî sistemin nispeten derin yapılarında Köroğlu kurdun eşidir; onlar karşılıklı şekilde yer değişirler, her ikisi medenî kahramandır. Semantik bakımdan yaklaşılacak olsa

medeniyetin paradigmatik yapısında Köroğlu, kurdun art zamanlı varyantıdır, eş zamanlı planda ise bunların arasında tam benzerlik müşahede edilir.

Bu kısa konu dışına çıkıştan anlaşılacağı gibi ciddi ilmî araştırmaya ihtiyacı olan, Köroğlu gibi karmaşık, çok katlı ifadenin yapısını anlamamıza büyük oranda yardım edebilecek deyim, sübjektif yaklaşım sonucunda doğru değerlendirilmez ve küçük bir tehlike (yanlışlık), tamamıyla ters bir anlam kazanabilir. Bütün bunlar gösteriyor ki folklor metinlerine az da olsa müdahale etmek, herhangi bir şeyi "azıcık" değiştirmek, netice itibariyle büyük ve bağışlanmaz yanlışlıkları doğurur.

Bu bakımdan zararlı eğilimlerden biri, "folklor yaratma" çabasıdır. Böylesi gayretler dünyanın bütün halkları tarafından bilinmektedir diyebiliriz. Birçok halkın folklorunda bazı türlere (mesela, eposa/destana) ait örneklerin bulunmadığı bilinmektedir. Bu sebeple de onların aydınları bu boşluğu doldurmaya çalışmışlar. Mesela: E. Lönnrot, Eston F. Kreysuald, Latış A. Punpur halk Türkülerini, rivayetleri ve mitolojik sujeleri derleyerek bugün dünyaca tanınan epik eserleri (sırasıyla: Kalevala, Kalevipoeg ve Laçplesis) yaratmışlardır. Bu eserleri ortaya çıkaran şartlar, müelliflerin iş prensipleri vs. bellidir. Burada hiçbir mistiklik yoktur ve aynı eserler halk tarafından milli destan gibi sevilir, yaratıcıları ise halkın en büyük sanatçıları olarak değerlendirilir.

Biz "folklor yaratma" çabası deyince böyle eserleri kast etmiyoruz. Burada konu, bir aydının (mesela folklorcunun) malum yahut uydurma suje esasında folklor ruhuna ve poetikasına belirli derecede uydurulmuş eser yazması ve kendini sadece derleyici gibi zikretmesi meselesidir. Yayımlanmış Azerbaycan folklor malzemeleri arasında böyle "örneklere" de rastlamak mümkündür. Bilinmektedir ki halk arasında Kaçak Nebi ile ilgili birçok olay yayılmış, ona Türküler söylenmiş ve sonuçta halk hikâyesi şeklini almış birkaç metin ortaya çıkmıştır. Bu metinlerin bazıları vaktiyle derlenip basılmıştır, bazıları ise bugün de hâlâ yaşamaktadır. Şüphesiz ki onlarda, yeni devir Azerbaycan folklorunu öğrenmek için zengin malzeme mevcuttur ve bu cihet uzmanların dikkatinden kaçmamalıdır. Fakat teessüf edilmelidir ki "folklor yaratma" meyli bu sujelerin yanından bile geçmemiştir. Sonuçta ise folklor poetikasına yabancı, epik üsluptan çok uzak sunî dille yazılmış bir metin oluşmuştur. Bizce, son zamanlarda yeniden yayımlanmış bu büyük hacimli, "halk hikâyesi" denen metnin ne folklorculara ne de geniş okuyucu kitlesine ciddi bir faydası vardır. Bunun yerine Kaçak Nebi ve diğer kaçaklar hakkında ilmî-kütlevî bedîî eserler yazılması daha iyi olurdu.

Son yıllarda saygıdeğer folklorcumuz Prof. A. Nebiyev'in yayımladığı Karaoğlu destanı üzüntü doğuracak mahiyettedir. Aynı metnin muhtelif açılardan ilmî tahlili, başka epik örneklerle karşılaştırılması, onun orijinalliği ve

gerçek folklor örneği olması hususlarında şüphe uyandırmaktadır. Karaoğlu'nun yayımlanmasının üstünden on yıla yakın bir zaman geçmesine rağmen folklorcuların bu metne başvurmamaları bir rastlantı değildir. Eserin Azerbaycan folkloru bağlamında yabancılığı ve uyuşmazlığı göz önündedir. En sevilen Ladlar (müzik eserlerinin yapısı) (etnik kökeni, halkın ikiye bölünme faciası, totemik dünya görüşü vs.) insan üzerinde, orijinal değil, üveylik tesiri yaratmaktadır. Folklorun karşılıksızlığı sebebiyle, bedîî sözün şeffaflığı kasti müdahale ile sunîleştirildiği için "yad el" olarak görülmüş ve yukarıda söylediğimiz durum oluşmuştur. Bu kayıt özellikle S. Paşayev'in muhtelif yıllarda yayımlattığı yüzden ırak (Allah göstermesin) halk efsanelerine aittir. Bu tür derleyicilerin folklor ruhunda bedîî eser yazmaları belki daha çok arzu edilebilirdi. Bu yolla "derlenen" bayatılar (maniler), atasözleri, koşma ve geraylılar haliyle, seçme (ayıklanmış/seçilmiş) folklor kavramının niteliğine uymaz. Görkemli folklorcularımız M. Tehmasıb'ın yayımladığı Köroğlu Destanı bu bakımdan genel kabul gören folklor metinşinaslığı (edebî eserlerin oluş tarihini ve metninin niteliklerini araştıran ilim dalı) taleplerini karşılamıyor. Romanlaştırma iddiası destanın formül (usul) prensibinin irtical imkânlarını diğer bir ifadeyle, poetik yapısını destana has klasik olgunluğunu gölgelendiriyor. Sonuçta zengin mitolojik ana fikri, zarif poetik manzarası olan destan, hâlâ tam olarak da yayımlanmıyor. SSCB Halklarının Eposu serisinin dışında kalıyor. Halbuki Tiflis varyantı, H. Elizade neşri ve diğer sözlü olarak derlenen varyantlar esas alınarak ayrıca talep edilen prensipler seviyesinde destanın ilmî yayınını hazırlamak mümkündür.

Genellikle, folkloru sahte yollarla "zenginleştirmek" maksadıyla yazılmış eserleri tanımak zor değildir. Her bir folklor türünün binlerce yıldan beri kalıplaşıp kristalleşmiş poetikası ile yapı kanununa uygunlukları vardır ve mistifikatör (folkloru basitleştiren kişi) onları ne kadar yakından tanımış olursa olsun, sunî'likten kaçamaz. Çünkü ortak yaratıcılıkla ferdî yaratıcılık, birbirinden hassas bir şekilde ayrılan başka başka tefekkür tarzlarının mahsulüdür.

Azerbaycan halkı, binlerce yıldan beri hayret verici derecede zengin bir folklor yaratmıştır. Bugünkü Azerbaycanlının vazifesi yalnız ve yalnız aynı mirası yeteri kadar tam şekilde derlemek ve gelecek nesillere ulaştırmaktan ibarettir; sahtekârlık peşinde koşmak ise bu işe sadece zarar verir.

Folklor metinlerinin neşrinin en aktüel problemlerinden biri de dil meselesidir. Ona şimdiye kadar gerekli dikkat ve gayret gösterilmemiştir. Özellikle son yıllardaki folklor örneklerinin dilinde bir itinasızlık göze çarpmaktadır.

1920'li ve 1930'lu yıllarda folklor metinleri esasen yazıya alındığı şekilde (diyalekt, telâffuz, sözlü üslup vb. özellikleri korunarak) neşredildiği halde, bugün aynı prensipler unutulmuştur.

Çağdaş neşirlerde folklor dilinin özelliği göz ardı edilmekte, onun değeri, gereği gibi hesaba katılmamaktadır. Hazırlayıcılar, redaktörler vb. basılan folklor örneklerinin diline mutlak müdahale etmeyi, onu yazılı edebî dil normlarına uydurmayı sanki kendileri için bir borç biliyorlar. Bugün elimizde olan neşirlerde ne yazık ki ağız özellikleri, hatta konuşma sentaksı, üslubî makamlar, leksik birleşmeleri bu şekilde tarif ediliyor, değerli folklor örnekleri kuru, cansız bir dille sunuluyor. Çoğunlukla folklor örneğinin dili ile profesyonel edebiyatın dilini ayırt etmek zorlaşır. Bu sebeple dilimizin tabiatı, bedîî, leksik ve gramer özellikleri hususunda yanlış tasavvurlar uyanır.

Bugünkü şartlarda mevcut neşirlerin esasında Azerbaycan folklor dilinin ciddi ilmî prensiplerine bağlı kalınarak araştırılıp incelenmesi, onun objektif kanuna uygunluklarının ortaya çıkarılması, akla sığmayacak derecede karmaşık bir hal almıştır. Halbuki masallar, destanlar, bayatılar, efsaneler vs. olduğu gibi basılsa, hem folklorumuzun hem de dilimizin tetkiki hızla ilerleyebilir. Bizce, folklor örneği yazıya kaydedildiği şekilde, hiçbir şeyine dokunmadan yayımlanmalıdır. Bu hem ilmî ve metodolojik hem de tecrübî önemi olan bir meseledir.

Halbuki Azerbaycan folklorculuğunun bu sahada muayyen anane ve tecrübesi vardır. 1930'lu yıllarda masallar, halk şiiri örnekleri, Köroğlu destanı vb. H. Zeynallı, S. Mümtaz ve H. Elizade tarafından bu şekilde basılmıştır. 5 ciltlik Azerbaycan Nağılları'na dahil edilmiş "Naşükür Qız" (IV. Cilt), Azerbaycan Destanlarının 3. cildindeki, "Mehemmed ve Gülendam" gibi metinler de bu özelliklere sahiptir. Bugün aynı tecrübeyi devam ettirmek ve yaygınlaştırmak yerine S. Paşayev, A. Nebiyev, M. Ehmedov vb. folklorcular, ayrıca onlar gibi Nizami Edebiyat Enstitüsünün Folklor Şubesi tarafından yayımlanan metinlerin dili de bir kaide olarak redaksiyondan geçirilerek sunîleştirilmektedir. Gelecekte böyle durumlara izin verilmemesini arzu etmekteyiz.

3. *Derleme ve yayın meseleleri:*

Derleme ve neşir meseleleri, folklorun ilmî tetkiki ile sarsılmaz bir şekilde bağlantılıdır. İlmî hazırlık, derleme ve neşir işine yüksek seviyede hayata geçirmeye imkân verdiği gibi malzeme bolluğu da kendi sırasında ilmî tetkikatın genişlemesine ve derinleşmesine meydan verir.

Yukarıda da söylendiği gibi bu sahada birçok başarılarımız vardır. Bununla birlikte, az araştırılmış yahut hiç dokunulmamış problemler de çoktur.

Bugün, halkımızın menşeî ve milli medeniyetin sistemli incelenmesi ile ilgili problemler bağlamında folklorumuzun dünya ilmi seviyesinde araştırılıp incelenmesi başlıca görevdir.

Azerbaycan folklorunun tetkikinde, özel öneme malik, gelecekle ilgili planlar olarak aşağıdakileri gösterebiliriz: **a)** Bağımsız yaratıcılık sahası ve mükemmel bir sistem olmak üzere folklorun dahilî gelişme kanununa uygunlukları ve özellikleri; **b)** Folklorun eski köklerinin araştırılması; **c)** Azerbaycan folklorunun komşu halkların folkloru ile karşılıklı ilişkileri; **d)** Milli medeniyet sisteminde folklorun yeri ve fonksiyonel seciyesi.

Bunlardan her birinin öğrenilmesi, eksiksiz olarak birtakım milli ve yabancı kaynakların araştırılmasını, çeşitli metot ve görüşlerin yaratıcı şekilde tatbikini gerektirir.

Folklorun sistemli araştırılması halkın bediî söz sanatının, halk musikîsinin, dekoratif-tatbikî belgelerin, kaya üstü yazıların, halk oyunlarının, merasimlerin vs. ön planda tutulmasını göz önüne almalıdır. İncelemelerin böyle geniş ölçüde yapılması, folklorun özelliği sebebiyledir. Öyle ki herhangi bir folklor örneği; yaşadığı, faaliyet gösterdiği, belirli bir durumda mutlaka karmaşık fonksiyonel ilişkilere sahiptir. Medeniyetin çeşitli katmanları ve kod sistemlerinde çeşitli anlamlar türetir (Her bir folklor metninin aralıksız olarak yeni anlamlar yaratma/generatiflik yeteneği vardır). Mesela Köroğlu destanının öğrenilmesi, yalnız basılmış varyantların çeşitli bakımlardan (dil, poetika, tarih, mitoloji vs.) araştırılması ile bitmez. Çünkü bu durumda tetkikatçı, destanın sadece var olan bir şekli yahut bir fonksiyonel varyantı (yazıya geçirilmiş metin) üzerinde çalışmak mecburiyetindedir. Başka bir ifadeyle, hatta en iyi halde, bu tür incelemelerde folklor metninin bütünü, bir kodu (bediî söz kodu) kaplar ve öğrenilir. Aslında ise biliyoruz ki kendi tabiî halinde (icra anında), folklor örneği (burada Köroğlu destanı) çok fonksiyonlu ve çok kodlu bir sistemdir. Burada bediî söz ile beraber, onunla aynı hukuka sahip başka kodlar da faaliyet gösterir. Verilen mesajın önemli bir kısmı şüphesiz onların payına düşer. Kısaca, Köroğlu destanının mecliste icrâ ânında, musiki kodundan, ayrıca çeşitli etnografik (âşığın giyimi ve hareketleri, meclisin yapısı vs.) kodlardan geniş şekilde faydalanılır. Burada epik mesajın önemli bir bölümü, musikî kodu vasıtasıyla ulaştırılır. Onu bütün inceliklerine kadar öğrenmeden destanın tam ve başarılı bir tetkikinden bahsedilemez. Çünkü destan (halk hikâyesi) yalnız bediî söz demek değildir. Yeri gelmişken, söylemek gerekir ki hatta söz kodu ile verilen mesaj bile, tam olarak kayda alınmıyor. Mesela, icrâ anında âşığın atmacaları (genellikle tarihî şahsiyetlerin hayatı ile otobiyografik eserlerden alınan derin anlamlı ve hikmetli sözlerden oluşmuş "ironik" karakterli rivayetler), söylediği karavelli, mesel vs. bir kural olarak arşiv nüshalarına ve neşirlere alınmaz, gereksiz parçalar gibi görülerek kısaltılır, atılır. Halbuki destanın poetik imkânlarını, fonksiyonel yapısını ve genel ruh durumunu öğrenmek hususunda, onların rolü benzersizdir.

Bütün bunlar bir semyotik sistem olmak üzere folklorun genel bakış açısı ve belirgin ilmî problemleri ile ilgili meselelerdir.

Diğer zaruri problem ise folklor poetikasının incelenmesidir. Son zamanlarda bu sahada uzmanlar tarafından münferit olarak birtakım ciddi araştırmalar yapılmıştır. Onların eserlerinde cümle yapıları seviyesinde (sentaktik plan), folklor poetikasının başarılı bir şekilde uygulanmasının esası ortaya konmuştur. Esasen dilciler (M. Adilov, K. Abdullayev) tarafından uygulanan bu saha, folklor poetikasının az çok işlenmiş bir koludur. Poetikanın ikinci bir kolu ise şimdiye kadar ilgili uzmanlar tarafından araştırılmamıştır denilebilir. Burada folklor poetikasının anlam yapıları seviyesinde (paradigmatik plan) incelenmesi dikkate alınmaktadır. Sentaktik seviyenin belirlenmesi, saptanması, folklor örneğinin bedîî (estetik) kanuna uygunluklarının (doğallığının), onun teşkili prensiplerinin metin seviyesinde tetkikine imkân verir. Burada tetkikatın maksadı, bütün yapı birlikleri ve prensipleri esasında araştırılan folklor metnidir. Semantik araştırmada ise esas problem, aynı metin esas alınarak ortaya konan dünya modelinin belirlenmesidir. Başka bir ifadeyle, burada, kendiliğinden muayyen bir destan (halk hikâyesi), masal, bayatı (mani), yahut lâtife (fıkra) metninden değil, aynı metnin arkasında saklanan, onun vasıtasıyla ifade edilen (strüktürleştirilen), olabilen dünya modelinden bahsediliyor. Böyle önemli bir sahanın şimdiye kadar Azerbaycan folklorcularının dikkatinden kaçmış olmasından dolayı teessüf etmek gerekir. Genç araştırıcılardan R. Bedelov ve A. Acalov'un birkaç makalesini istisna edersek bu sahada şimdiye kadar hiçbir inceleme yapılmamıştır. Günümüz dünya folklorculuğunda ayrıntılı olarak araştırılan, zaman, mekân, kozmos vs. problemleri bu sahaya aittir.

Folklor poetikasından konuşurken bir ciheti de kaydetmek gerekir ki son zamanlar folklorcularımız arasında bu kavram geniş olarak yayılmış olsa da ekseri hallerde doğru kullanılmamaktadır. Adında "poetika" kavramının yer aldığı birçok yazıda poetikanın hiçbir ciddi probleminden bahsedilmiyor. Neticede ise güya bizde folklor poetikasına ait hayli eser varmış gibi yanlış bir tasavvur oluşuyor. Aslında ise bu sahanın araştırılmasına, gerçek olarak şimdi başlanmaktadır. "Poetika" kavramını yerli yersiz kullanmak yerine, poetika problemlerini öğrenmek, incelemek gerekir.

Folklorun sistemli tetkiki; onun tam tasnifini, türlerin yapısını ve kurallarını, karşılıklı ilişkilerini, ifade sistemini, meydana getirilme ve yaşama özelliklerini ve birtakım diğer meseleleri de mevcut gelenek temelinde, lakin yeni ilmî neticeler ışığında ele alıp incelemeği bir zaruret olarak ortaya koymaktadır.

Azerbaycan halk bilimi için ikinci önemli istikamet folklorun kadim köklerinin araştırılmasıdır. Burada da birkaç önemli sahayı ayırmak mümkündür. Birincisi, mukayeseli metotlardan ve ilmî olarak yeniden kurma prensiplerin-

den istifade ederek folklorumuzun kendi malzemesi temelinde onun çok eski yapısını ve kaynaklarını belirlemek. İkincisi, kadim dünyanın yazılı abidelerinde Azerbaycan folkloru ile ilgili kayıtları, onun izlerini ortaya çıkarmak.

Bilindiği gibi kadim Azerbaycan folkloru, genel Türk medeniyetinin önemli canlı bir parçası olmak itibarıyla, Türk dünyasında ve onun diğer milletlerin medeniyeti ile ilgisinde müstesna bir rol oynamıştır. Bu sebeple, tâ eskilerden şimdiye dek dünya medeniyetinin birçok abidelerinde Azerbaycanlılar, yüce atalarımız olan eski Türk boyları, onların yarattığı medeniyet, bu cümleden olarak folklor konusundaki bilgilere, bazen ise bütün parçalara ve tercümelere rast gelmek mümkündür. Bu bakımdan eski Şark'ın Gilgamış, Matabharata, Bibliya (İncil), Avesta, Şehname vs. abidelerinin, ayrıca antik dü ya müelliflerinden Homer, Strabon, Heredot, Ktesiy, Ksenofon, Vergili vb.nin neserleri araştırılmalıdır. Eski Sümer, Hurri ve Hitit metinlerinin, aynı devre ait tarihî kroniklerin, nispeten sonraki seyahatnâmelerin vs. objektif tahlili, Azerbaycan folklorunun Ön Asya medeniyetleri ile ilgisini, ayrıca araştırılması zaruri olan problemlerden biri olduğunu gösterir. Bu meselenin aydınlatılması, Azerbaycan halkının kökünde esas parçaları teşkil eden eski Ön Asya Türklerinin tarihi ve medeniyeti hususunda tasavvurların netleştirilmesinde benzersiz rol oynayabilir.

Şimdiye kadar folklorcularımız yukarıda kaydedilen Şark abidelerinden yalnız Avesta'yı incelemeye yönelmişlerdir. Son zamanlarda Sümerlerin Gilgamış destanı da ele alınıp incelenmektedir. Buradaki birçok konu ve epizotların, Azerbaycan folklorunda hayret verici derecede yakın karşılıkları vardır. Bu yakınlık yalnız konu ve epizot seviyesinde değil epik dünya modeli ile şiirsel yapı seviyesinde de müşahede ediliyor. Destanın İ. Veliyev tarafından tercüme edilerek geniş okuyucu kitlesine ulaştırılmasının bu sahadaki araştırmalara yeni istikamet vereceğine eminiz. Azerbaycan (Türk) destanı ile Gilgamış'ın tipolojik ve genetik mukayesesi, folklorculuğumuz ile etnogenetik araştırmalarda (milletin menşeinin araştırılmasında) itici bir güç olabilir. Bu sahada söylenmiş ilk fikirler (A. Memmedov, A. Acalov, M. Hatemi, B. Şahsoylu, H. Herisçi vb.nin eserlerinde) uğurlu bir yolun başlangıcı gibi ilginçtir.

Eski Şark'ın aynı abidelerinde bazı ifadelerin adların, konu vs. şüphesiz Türk (ve Azeri) folkloru ile münasebeti apaçık ortadadır. Bunların incelenmesi, birçok bilinen konu ve ifadelerin kökenini ortaya çıkarmak için zengin malzeme verebilir.

Mesela, Şark ve Garp kaynaklarında eski Türkler hakkında meşhur bir deyimin varlığı bilinmektedir. Araplar, Lâtinler, Türklerin kendileri, Slavlar, Farslar vb. tarafından iyi bilinen bu deyimin aslı şöyledir: "*Allah'ın Şark'ta (bazı halklar*

için Şimal'de) dövüşken ve çok nüfuslu milletleri var. Bir halka gazaplanınca bu milletleri onun üzerine gönderir." Şimdiye kadar bu meşhur sözün en eski varyantlarının Müslüman hadislerinde korunduğuna ihtimal verilirdi. Görkemli Türkolog A. Zayoncuski'nin fikrince ise Arap âleminde bu sözler ilk defa Türkler değil, Habeşler hakkında söylenmiştir. Çünkü ilk hadislerde hiçbir halkın adından bahsedilmiyor (Fakat birkaç hadiste bu milletlerin kaydolunan antropolojik özellikleri ve coğrafî mevkileri daha çok Türkleri hatırlatıyor). Bazı hadislerde bu deyim kesin şekilde Türklerle ilgilidir. Onun tahminen aynı şekilde İncil'de kaydedilmesi hem halk bilimi hem de tarihî bakımlarından dikkat çekicidir. İlginçtir ki İncil'de bu deyim çeşitli versiyonlarla birkaç defa (Kniga proroka İeremiya: c. IV, 6-7; c. V, 15-17; c. VI, 22-25) tekrar ediliyor.

İncil'de Türklerin hatırlanması hakkında ünlü Yakut âlimi G. Ksenofontof da zamanında çeşitli mülahazalar söylemiştir.

Folklorumuzun eski köklerini ortaya çıkarmak yolunda başlıca kaynaklardan biri eski Şark (öncelikle Türkçe) elyazmalarıdır. Çeşitli devirlere ait olan bu el yazmaları; Azerbaycan folklorunun eski yüzyıllardaki durumu, değişme ve varyantlaşma özellikleri, tür terkibi, mevzu dairesi vs. hakkında doğru tasavvurlar ortaya koymak için benzersiz kaynaktır. Onların ortaya çıkarılıp yayımlanması en yararlı işlerdendir. Bu bakımdan A. Memmedova'nın elyazmalarından toplanmış metinlerden ibaret Bayatılar kitabı başarılı teşebbüs olarak değerlendirilmelidir.

Folklorun oluşum sürecini öğrenmek sahasında gösterilen kaynaklar ne kadar yararlı olsalar da esas dikkat yine de vasıtasız bir şekilde folklor örneklerinin özüne yöneltilmelidir. Elde edilen malzemelerin art zamanlı metotlarla tahlili, mukayesesi ve ayırt edilmesi, folklorun arkaik durumunun en eski tür ve konu özelliklerini yeniden inşa yolunda itibarlı bir temeldir.

Bu bakımdan ilk görev, mitolojinin araştırılması olmalıdır. Mitolojik araştırmalar sahasında ilk sırada Prof. Dr. M. Seyidov'un adını anmak gerekir. Şimdiki aşamada ise araştırmaların ölçülerini ve problemlerini mümkün olduğu kadar genişletmeleri teklif ediliyor. Folklor metinlerinin mitolojik semantiğini öğrenmek (mitolojik kodun açılması), mitolojik kuruluşları açığa çıkarmak, mitolojik dünya modelini yenilemek, mitin folklor, dil, tarih, siyaset halk estetiği vs. ile ilişkilerini derinden tetkik etmek gerekir. Folklorik dünya modeli ile mitolojik dünya modelinin karşılıklı ilişkilerinin araştırılması da zaruridir.

Bazı pratik meseleler de çözümünü bekliyor. Mitolojik metinlerin yeterince muhtevalı ve ilmî yayınının yapılması ilk sıradadır. Bu sahada Nizami Adına Edebiyat Enstitüsünde ilk adım artık atılmıştır. Burada yayına hazırlanmış Azerbaycan Mifoloji Metinleri adlı kitap (hazırlayan, önsöz'ün ve açıklamaların

müellifi A. Acalov'dur) ilk çalışma olması bakımından değerlidir. Bu eserin bir an evvel basılması gerekir.

Gelecekte bu tür mitolojik metinlerin akademik yayınını gerçekleştirmek gerektir. Bununla birlikte, ne kadar zor olsa da Mitoloji Sözlüğü ve ona dayalı Mitoloji Ansiklopedisi'ni de hazırlamak gerekir. A. Acalov'un bu sahaya eğilmesi ve oldukça başarılı işler yapması takdire şâyândır. Yakın zamanlarda mitoloji sahasına başka yetenekli gençlerin kazandırılmasını, ayrıca araştırmaların mevzu dairesi ile maddi esasının genişletilmesini de arzu ediyoruz.

Yakınlarda Moskova'da yayımlanmış olan iki ciltlik "Fundamental Mifoloji Ansiklopediya" (Mifı Narodov Mira) ve "Umum Dünya Edebiyatı Tarihi"nde, zengin Azerbaycan mitolojisinin yer almamasının birinci sorumluları, suçluları Azerbaycan dilbilimcileridir diyebiliriz. Dünya ilim âlemi seviyesindeki nazarî araştırmaların ülkemizde minimum derecede olması, mevcut geriliğin gerçek sebebi değil midir?

Folklorun dahilî problemleri ile alakalı başka meselelere geçmeden önce, folklor ilişkileri ile folklorun halk medeniyetinin diğer sahalarıyla münasebetinden de bahsetmek yerinde olurdu. Fakat folklor alakalarının bilinmesi, Azerbaycan folklorunun Türk dünyası ve Yakın Şark'ta tuttuğu yeri, oynadığı tarihî-medenî rolü öğrenmek ve doğru değerlendirmek bakımından en aktüel sahalardan birisidir. Bu sahada M. Seyidov, A. Nebiyev, S. Yakubova, Y. Ramazanov ve başkaları tarafından birçok ciddi çalışmalar yapılmıştır.

Buna rağmen, hem genel teori hem de gerçek ilmî vaziyetlerle ilgili pek çok konu, hâlâ kendi araştırmacısını bekliyor. Bu sahada söz konusu edilen birkaç hadisenin birbirine karıştırılması bir tarafa; değişim, tipolojik (çeşitli seviyelerde genel folklor, tür, abide, konu, ifade vs.) karşılıklı ilişki, tercüme vs. gibi temel nazarî ve pratik meseleler de halledilmemiştir. Bizce, bunun için de Azerbaycan folklorunun birçok örnekleri çoğu zaman milli zeminden uzaklaştırılıyor, başka halklara mal ediliyor. Üzülerek belirtmeliyiz ki bu tür yönelmeler Dede Korkut, Köroğlu, Aşık Garip ve bu gibi azametli abidelerle münasebette de kendini gösteriyor. Bu yüzden Azerbaycan folklorcuları, kaydedilen bu problemlerin çözümüne özellikle dikkat etmelidirler.

Folklor, milli-kültürel süreçte tecrit edilmiş halde faaliyet göstermiyor. O daima diğer yaratıcı faaliyet sahalarıyla (özellikle de ziraî, sosyal, siyasî vs.) ilgilidir. Bu güne dek aynı meseleler hiçbir yazıda ilmî anlamda çözümünü bulamamıştır. Onları öğrenmeden, araştırıp incelemeden milli medeniyetin tam manzarasını yaratmak, onun dahilî mekanizmasını açığa çıkarmak ve sonuç olarak da bir bütün halinde sistemin tipolojik tasvirini yapmak mümkün değildir. Bu bakımdan (E. Saleddin, A. Vefalı, S. Rüstemhanlı, Ç. Kuliyev vb. eserinde) az çok işlenmiş saha olan folklor ve yazılı edebiyat problemi de uy-

gulamalı seviyeden nazarî seviyeye çıkarılamamıştır. Nesimî, Fuzûlî ve folklor gibi ciddi meselelerin bütün genişliği ve filolojik derinliği ile halledilmeyi bekliyor olması sebepsiz değildir.

Yeri gelmişken âşıklık sanatı ile ilgili bazı problemleri de hatırlayalım. Müellifi bilinen ve aynı müellifin üslubu ile sınırlandırılan folklor örnekleri oldukça yayılmıştır (Kurbanî, Abbas Tufarganlı, Hasta Kasım, Karacaoğlan, Âşık Elesker vs.). Bizce bu tip folklor, müellifsiz (anonim), kolektif folklordan farklı olarak ele alınmalıdır. Yazılı edebiyatla sözlü edebiyat arasında geçit sistemi olan bu tip âşık yaratıcılığı kendi özelliği ile incelenmelidir. Bu sistemin Azerbaycan edebî dil tarihinin araştırılması bakımından da objektif ilmî zemin rolünü oynadığı tabiidir.

Azerbaycan folklorculuğunun karşı karşıya olduğu bu genel problemlere ilaveten, artık zamanı çoktan gelmiş bir sıra uygulamalı işler de ortada durmaktadır. Onlardan bazılarını hatırlatmak istiyoruz:

1. Folklor problemlerine ait herhangi bir süreli derginin yayımlanması. Nizami adına Edebiyat Enstitüsü'nün neşrettiği "Azerbaycan Şifahi Halq Edebiyatına Dair Tedqıqler" (1960 yılından beri toplam 6 sayı çıkmıştır), önümüzde duran görevlerin yapılması için yeterli değildir.
2. Folklor üzerine, muntazam olarak hem (eski) SSCB'de hem de cumhuriyet çerçevesinde konferanslar, müşavere ve seminerler teşkil etmek. Onların metinlerini imkân dahilinde basmak folklorculuğumuzun gelişmesine hız verebilir.
3. Folklor ürünlerinin derlenmesiyle ilgili ilmî idarelerden birinin nezdinde yetkili komisyon (belki de Folklorcular Cemiyeti) teşkili zamanı gelmiştir.
4. Ayrı ayrı folklor türleri ile ilgili ciltler halinde akademik yayınların hazırlanmasına başlamak.
5. Her zaman "Kitab-ı Dede Korkut" ve "Köroğlu" destanlarının tetkikine dair konferanslar düzenlemek ve mecmualar basmak.
6. Azerbaycan folkloruna ait malumat kitabının, yahut sözlüğünün hazırlanmasının zamanı gelmiştir. Yazar Anar'ın tamamen haklı olarak kaydettiği gibi Kitab-ı Dede Korkut Ansiklopedisinin hazırlanması da zaruridir.
7. Azerbaycan folkloru hakkında yabancı ülkelerde yayımlanan yazıların toplanarak dilimize çevrilmesi ve mecmualar şeklinde yayımlanması âlimlerimiz ve geniş okuyucu kitlesi için son derece faydalı olabilir. Bu sahadaki Gürcü ve Çuvaş dil bilimcilerinin tecrübesi, bizim için de örnek olabilir.

8. Cumhuriyet dışında yaşayan Âzeriler arasında folklor ürünleri derleme işini düzenlemek, onun için özel metot ve prensipler belirlemek gerekir.

Elbette çözüm bekleyen problem çoktur, biz yalnız en önemlilerini kaydettik.

İlave etmek isteriz ki bütün bu meselelerin başarıyla sonuçlanması için geleneksel metot ve görüşlerin kullanılması yeterli değildir. Bugünkü dünya halk bilimi, bazı yeni ve çok perspektifli metotlara, teorik görüşlere dayanmaktadır: Etnoloji, semiyotik, strüktüralizm (yapısalcılık), etno-metodoloji, lengüifolkloristik, formül teorisi, hermenotik, enformasyon teorisi, genel sistemler teorisi ve benzeri strüktür-semiyotik metotlar, etnoloji (L.N. Gumilyev'in teorisi) ve formül nazariyesi (Pary-Lord konsepsiyonu teorisi) folklorun tetkiki için daha perspektifli ve verimlidir. Bunların Azerbaycan folkloruna tatbiki, birçok problemlerin açıklanmasına, yeni bakışların şekillenmesine ve umulmadık başarılara bizleri ulaştırabilir. Üzülerek belirtmeliyiz ki bizim araştırmacılar arasında ilmin bu başarıları çok az kimsenin ilgisini çekiyor. Şimdilik çağdaş ilmî ruhta, yeni talepler seviyesinde mantığa dayalı ilmî araştırmalardan yalnız R. Bedelov, N. Mehtiyev, A. Acalov ve A. Hacıyev'in isimlerini zikretmek mümkündür. Bizce Azerbaycan folklorculuğunun gelecek perspektifleri bu yönün imkân dahilinde verimli gelişmesini arzu etmektedir.

Bugünkü Azerbaycan folklorculuğu dünya ilmi ile boy ölçüşebilmek, bölgecilikten ve zamanı geçmiş görüşlerden kurtulmak istiyorsa ilmin çağdaş seviyesine ayak uydurmalı onun yararlı yönlerini kullanmalıdır. İlginçtir ki dünyanın bazı âlimleri (E. Teylor, C. C. Frezer, L. Brul, K. L. Stross, M. Eliade, J. P. Remyuzan, H. Dörfer vb.) Türk halklarının (aynı zamanda Azerbaycanlıların) folklor malzemelerinden yararlandıkları halde Azerbaycan âlimleri onların elde ettikleri sonuçları gözden kaçırıyor, onların teorik iddiaları, metot ve usulleri ile ilgilenmiyorlar. Çağdaş halk bilimimizin, dünya Türkolojisi ve folklorculuğundan uzak, belki de habersiz olduğu açıkça görülmektedir. Halbuki bizim çözmeğe çalıştığımız bazı meseleler, dünya ilminde artık çözülmüştür.

Bugün bizde, ne yazık ki dünya hatta Sovyet folklorculuğunun da birçok büyük başarıları görmezden geliniyor. Bellidir ki V. Y. Propp, M. M. Bahti, O. M. Freydenberg, Bagatıryov, Y. M. Meltinski, V. M. Jirmunski, Grinser, Y. M. Lotman, B. N. Putilov, H. Köroğlu, V. V. İvanov, V. N. Toporov, E. S. Novik, S. Y. Neklyudov ve başkalarının faaliyetleri sonucunda Sovyet folklor ilmi mitoloji, destan ve masal sahasında yüksek başarılar elde etmiştir. Folkloru daha çok strüktür-semiyotik açıdan inceleyen bu müelliflerin Sovyet ve dünya âlimleri tarafından kaliteli olarak kabul edilen çalışmalarına, bizim âlimlerimiz esasen

kayıtsız kalmışlardır. Halbuki bugün Sovyet ilminin aynı başarılarından yararlanmadan folklorculuğun adım bile atması mümkün değildir.

Azerbaycan folklorculuğunun başarılı bir biçimde geliştirilmesi için sırf ilmî-nazarî problemlerin çözümü ile yetinmemelidir. Bununla birlikte, halk biliminde ahlakî atmosferin sağlamlığına, araştırıcıların birbirlerine objektif ve samimi münasebet beslemelerine de ihtiyaç vardır. Üzülerek belirtmeliyiz ki bu sahada da hoş olmayan durumlarla karşılaşmak mümkündür. Örnek olarak Prof. A. Nebiyev'in "Azerbaycan Folklorunun Janrları" adlı dersliğine yazılmış bir edebî-tenkitten bahsetmek yerinde olacaktır.

Azerbaycan İA (İlimler Akademisi) Nizami Edebiyat Enstitüsü'nün, baş ilmî işçisi, folklorcu B. Abdullayev'in "Azerbaycan Folklorunun Janrları" (Azerb. SSR EA Haberleri, Edebiyat, Dil, İncesanat, 1984, No: 3, s. 119-122) adlı edebî tenkidinde, dersliğin ciddi ilmî-metodolojik açıdan ve çağdaş folklorculuk talepleri bakımından tahlil olunacağı, kitapta öne sürülmüş problemler hakkında objektif mülahazalar söyleneceği bekleniyordu. Maalesef, makale bekleneni vermekten çok uzaktır. Daha çok yazı, söz konusu kitabı tahlil edip açıklamak ve işe yarar sohbet etmek yerine, bir uzmanın diğeri ile razılaşmadığı, bu hususdaki fikirlerde önceliğin kime ait olduğunun tartışmasına dönüşmüştür.

Yazısının en başında bu hükmü ileri süren müellif sanki kitabın mahiyetinden bahsetmeyi, iştirak etmediği görüşün mantıksal ilmî tenkidini yapmayı vaat ediyor. Maalesef, müellif bu tenkidini gerekçelere bağlamıyor. Bu ilmî polemik yolunu devam ettirmek yerine daha çok şahsî çıkar ve ilişkilerin doğurduğu bayağılığa kapılıyor. Gerçekten de kitapta verilen bazı metin tipleri, klasik manadaki müstakil tür taleplerine cevap vermesi tartışmaya sebep olabilir. Bütün dünya halklarının folklor servetinin bu tür örnekleri ilmî tartışmaların konusu olmuştur. Ciddî ilmî meseleleri unutan edebî-tenkitçi ise bazı yanlışlar yapıyor. Mesela; sık sık "kadim janr" terimini kullanıyor. Halbuki folklorculukta kadim janr yerine, arkaik janr anlayışı mevcuttur. Çünkü eskilik, daha çok tarihîliğin, mantığa dayalı olarak kronolojik bakışını; arkaiklik ise muayyen medeniyet vaktinin strüktür-tipolojik seciyesini ifade etmektedir.

B. Abdullayev'in tenkidindeki ikinci kusuru, çala kalem yazmaktan değil, ciddi teorik yanlışlıklardan doğuyor ve onun bütün sonraki tenkitlerinin ilmîlik ve objektifliğini de zan altında bırakıyor. Ona göre, derslikte "hatta ideoloji bakımından kusurlu sayılan numuneler de kendine yer bulmuştur" (s. 119). Örnek gösterdiği metinlerde ise söylenen kusurların hiç birisi görünmüyor. B. Abdullayev'in ideolojik kusur saydığı bazı alkış, kargış ve dualar ise ("Allah'ın dergâhına ant olsun", "12 imam hakkı", "kurt yağına inam" vb.) folklorda ve klasik edebiyatımızda oldukça fazladır. Ve burada yanlış aramak mantık dışıdır; sonuçta bütün folklor mirasımız ve klasik edebiyatımız zan altına sokulmaktadır. Bu tür deyimler, devrin ideolojik durumundan ileri gelmektedir ve her

devrin özünü karakterize eder. Yani Dede Korkut'ta, aşk konulu halk hikâyelerinde, bayatılarda (manilerde), Nesimî'de, Hatayî'de, âşıklarda vb. karşılaştığımız bu tip deyimler şimdiki derleyici ve araştırıcılara ait olmayıp, folklorun kendi yaratıcılarının dünya görüşlerini ifade etmektedir.

B. Abdullayev derslikte folklor örneklerinin ağız hususiyetleriyle verilmesini eksiklik sayıyor. Halbuki geçen asırdan başlayarak bütün dünya folklorculuğunda bu prensip örnek alınmaktadır. Yalnız bazı yayınlarda yer alan örnekler, folklor metinlerinin esas muhtevası göz ardı edilerek edebî dile uyarlanmaktadır.

Uzun yıllardır Batı Avrupa, Slav, Afrika ve Sibirya folkloruna ait metinler, bu prensiplere riayet edilerek basılıyor. Bizde bu tecrübenin H. Elizade'den sonra durdurulmasına ise sadece teessüf etmek gerekir.

Münekkit, birçok terimi de tartışmaya açıyor. Özellikle, "inanç" ve "sınama" terimlerini karşılaştırarak onların eş anlamlı olduğunu göstermekte ve ikinci terimin daha doğru olduğunu iddia etmektedir. Aslında ise bunlar farklı terimler olup birbiriyle yalnızca mana yakınlığı bakımından ilişkilidir. Mitoloji ile alakalı olan bu iki anlayış daha büyük "inanç" anlayışının elementleridir. "İnanç" muayyen mitolojik görüş kompleksini, "sınama" ise onun kalıplaşmış bir tezahürünü gösteriyor. B. Abdullayev'in ilk defa kullandığını iddia ettiği "sınama" (halk arasında sadece "sınak") terimi ise muayyen inançla bağlanan, ondan türeyen mitolojik birlik yahut ayrıntıdır. Bu mitolojik anlayışların dindeki karşılıkları da ilginçtir: İnanış-inam, inanç-itikat.

Aynı mantıksal çelişki, görüş sahibinin başka terimlere bakışında da görülmektedir. Bu kayıtlarda terimlerin ilmî mantıkî konumunu belirlemekten daha çok, onlardan yalnız kendisinin anladığı manayı görmek ve kabul ettirmek çabası gözlemlenmektedir.

B. Abdullayev'in sonuncu yanlışı, ders kitabındaki polemik meselesiyle ilgilidir (s. 122); o öyle zannediyor ki ders kitabı "tedris içindir, araştırma eseri değildir." Bu yüzden de o, kitaptaki polemik kayıtları gereksiz sayıyor. Fakat unutmamak gerekir ki A. Nebiyev'in kitabı, ortaöğretim için değil yalnızca yükseköğretim için ders kitabıdır. Burada müstakil fikir söylemek, bazı tartışmalı meseleleri bir daha kesinleştirmek, dilci-öğrencileri yalnız bilinen problemlerle değil daha çok bilinmeyen problemlerle tanıştırmak en yararlı yoldur.

Kaydedildiği gibi kitap malzeme ve mevzu bakımından yeni olduğuna göre noksansız olamaz. Lakin bu noksanlardan söz etmek için, önce eserin meziyetlerini aktarmak daha doğru ve müellif için de daha faydalı olurdu. B. Abdullayev ise tamamıyla başka bir yol tutmuştur. Bu yol ise ne Azerbaycan folklorculuğu ne de folklorun tedrisi için faydalıdır. Kesinlik ve objektiflik ölçü-

sünü yitirmiş, onun yerine iddia ve bencillik kılığına bürünmüş böyle bir edebî-tenkit kime lazımdır?

Bir milletin medeniyet sistemi, çeşitli terkip hisselerinden (ilim, din, efsun, folklor, yazılı edebiyat, güzel sanat) ibaret olan bir bütündür. Çeşitli sebeplerle mevcut kültürde onlardan biri, yahut birkaçı (mesela: din, yazılı edebiyat, astronomi vs.) daha büyük rol oynuyor. Bütün Türk halklarında olduğu gibi, Azerbaycan medeniyetinde de folklor, tarihen güçlü bir mevkie sahip olmuş, büyük rol oynamıştır. Azerbaycan medeniyet sistemi, folklor üzerinde kurulmuştur dersek yanılmayız. Bu yüzden de folklorumuzun tetkiki, ilmimizin başlıca görevlerindendir. Kendi medeniyetimizi lâyıkıyla öğrenmek ve dünya medeniyeti dairesindeki yerini doğru bir şekilde belirlemek için, var gücümüzle çalışıp milli ilmi geliştirmeliyiz. Bunun için bütün öncelikli şartlar mevcuttur. Milli ilim beşerî ilimden ayrılmaz ve beşerî medeniyetin anlaşılması ise milli kimliği anlamaktan geçer.

AZERBAYCAN HALK BİLİMİ ALANINDAKİ YENİ ÇALIŞMALAR ÜZERİNE

Azerbaycan folklor ve halk edebiyatı bilim dalının bugünkü durumu öncelikle yeni araştırmacı kuşağa bağlıdır. Biz eski ve yeni kuşakları karşı karşıya koyma amacıyla değil, daha çok yeni neslin, yeni metot ve düşüncelerin ortaya konması için bu konuya ışık tutmayı yararlı gördük.

Bu arada bilim adamı olarak saygı duyduğum ve eserlerinden yararlandığım Özkul Çobanoğlu'nun *"Halk Bilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş"* isimli eserindeki bir ifadeye dair düşüncemi belirtmek istiyorum. Ö. Çobanoğlu kitapta şöyle yazmaktadır: *"Günümüzdeyse, 1990'lı yılların başında bağımsızlığına kavuşan Türk topluluklarında çalışan halk bilimcilerin büyük bir çoğunluğu, adeta komünist Rusya döneminde yaşadıklarına karşı duydukları tepki ve aşağılık kompleksini "dar kabilecilik" anlayışına yönelik çalışmalar yaparak dışa vurmaktadır."*[1] Biz, bilimsel dayanaktan yoksun olan bu düşünceye karşıyız. Karşı olmamızın nedenlerini ve mevcut gerçek durumu anlatmaya çalışalım.

Bilimsel araştırmalarda hem eski hem yeni nesil görüşler dikkate alınır. Azerbaycan folklor araştırmacılığının yeni neslini A. Acal, M. Kasımlı, F. Bayat, A. Askerov, O. Aliyev, C. Memmedov, B. Şerifzade, M. Alizade, S. Rzasoy, K. Rüstem, G. Yoloğlu, E. Memmedov, Ü. Nebiyeva ve diğerleri temsil etmektedir. Onların halk edebiyatının çeşitli konularındaki yazıları hem metot hem de yeni bakış açışı ile dikkat çekmektedir.

1998'de basılmış "Azerbaycan Mitoloji Metinleri" kitabı; mit metinlerinin direkt olarak kişi ağızlarından derlenmesi, tasnifi ve sistematikleştirilmesi açısından dikkat çekmektedir.[2]

A. Acal'ın kitaba yazdığı ön söz mit felsefesi, Türk mitolojisinin özelliklerinin açıklanması, semantik işlevsel analiz bakımından önem arz etmektedir.[3] Bu araştırmacı, günümüzde Türk mitolojisi üzerine önemli araştırmalar yapmaktadır.

Ö. Çobanoğlu, *Halk Bilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*, Ankara, 1999.
Azerbaycan Mifologiya Metnleri, Bakı, 1998.
Azerbaycan Filolografiyası Meseleleri, Bakı, 1989,1990,1991.

Arkaik düşünce ile modern düşüncenin kodlarının öğretilmesi, tipolojik uygarlıkların araştırılması ile beraber çağdaş düşüncenin gelişme modellerini öğrenmek bakımından da önemlidir. Çünkü C. Levi Strauss'un da ifade ettiği gibi ".... Hem mitolojik düşüncede, hem de bilimsel düşüncede idendik bir mantığın varolduğu, insanoğlunun her zaman 'iyi düşünce' sahibi olduğu hususlarının bir gün anlaşılacağı ihtimali vardır." Halk biliminin önde gelen araştırıcılarından olan Elçin Aslanov'un çalışmaları, bütün Türk halk bilimi için de ehemmiyetlidir.

Bu bakımdan Dr. Mais Alizade'nin "Kitab-ı Dede Kokut"ta epik zaman meselesini anlatan makaleleri ve doktora tezi, mitolojik ve epik zaman meselesini M. Bahtin, Y. Lotman, R. Yakobson metotları bağlamında analizi, Türk mitolojisi için yeniliktir.[4] R. Bedelov'un "Epos, Mit ve Tarih", S. Rzasoy'un "Kitab-i Dede Kokut Boylarının Ritüel Mitolojik Semantikasından" (destanın iki boyu esas alınarak), R. Kemal'in "Oğuz Öğmesi Bir Ritüel Olarak ve Onun Sakral (Kutsal) Enerji ile Bağlılığı", O. Aliyev'in "Dede Korkut Kitabı ve Masallar", C. Memmedov'un "Mitolojik Varlık Olarak Korkut Ata" isimli araştırmaları nazari bakımdan değerlidir.[5]

Çağdaş Azerbaycan folklorculuğuyla ilgili çok başarılı teorik çalışmalara imza atmış araştırmacılarından birisi de Oğuz Türklerini araştırmış bilim adamı Fizuli Bayat'tır. Yüksek öğrenimini ve lisansüstü eğitimini Özbekistan'da görmüş olan Fizuli Bayat, Azerbaycan, Türkiye, Özbek, Rus, Fransız folklor okullarını derinlemesine öğrenmiş; yazdığı kitaplar ve yaptığı araştırmalar için güçlü teorik zemin hazırlamış, M. Seyidov'un araştırmalarını çağına uyarlamıştır.[6]

F. Bayat'ın 1995'te savunduğu "Oğuz Destanı: Tarihi, Mitolojik Kökenleri, Teşekkülü, Spesifikliği" isimli doktora tezi, Oğuz araştırmalarında, folklorculukta tam anlamıyla bir dönemin sonunu, diğer bir dönemin başlangıcını ifade etmektedir. Eserde, günümüze kadar çeşitli yönleri araştırılmış olan Oğuz Destanı (Dede Korkut Oğuznâmeleri), Türk kültür sisteminin bir parçası olarak ortaya konmuştur. Çalışmada edebi, tarihi, estetik, etik, hukûkî ve kültürel unsurlar bir bütün içerisinde sistemleştirilerek gözler önüne serilmiştir.

Diyakronik ve senkronik (art zamanlı ve eş zamanlı) planda etnik kültürün tüm unsurları hakkında verilmiş olan bilgiler, Oğuz medeniyet yapısının araştırılması bakımından önemli bir çığır açmış bulunmaktadır. Metotlar yerinde ve bilinçli kullanılmış, orijinallik sağlanmıştır. Geleneksel folklorculuğumuzun örneklerini yeni bakış açısıyla ortaya koyan yazar, çeşitli Türk destan tefekkür-

---

[4] M. Alizade, *Kitab-i Dede Qorqudda Epik Zaman Meselesi*, Doktora Tezi, Bakı, 1998.
Kitabi Dede Qorqud, (Makaleler Toplusu), Bakı, 1999.
F. Bayat, *Oğuz Epik Enenesi ve Oğuz Xaqan Dastanı*, Bakı, 1993; F. Bayat, *Oğuz Dastanı: Tarixi, Mifolojik Kökleri, Teşekkülü, Spesifikliği*, (Doktora Tezi) Bakı, 1995.

lerini, şiirsel ve edebi-estetik, mitolojik-tarihi değerleri araştırmış, Oğuz kahramanlık tipolojisini, Oğuz sosyal-siyasal kurumlarını, yönetim sistemini tespit etmiştir. Arkaik sembollerin (öküz, kurt, Kuzey Azerbaycan, su vs...) anlamının açılması, takvim mitolojisinin epik metne dönüştürülmesi, tefekkür, düşünce sistemi saptamaları araştırmacının getirmiş olduğu yeniliklerdendir.

"Manas", "Alpamış", "Köroğlu" gibi destanların da F. Bayat'ın kullanmış olduğu metotlarla incelenmesi yararlı olacaktır. Eserin yapısı ve temel içeriği aşağıdaki gibidir.

1. Kısım

Türk Destan Tefekkürü: Oğuz Bey'in düşüncesinin kaynakları ve tipolojisi:

1. Bölüm: Oğuz destanı ve araştırılması tarihi;
2. Bölüm: Oğuz metni, biçim, tarz ve sunuş biçimleri;
3. Bölüm: Semantik arkaik yapı;
4. Bölüm: Türk etnik geleneğinde Oğuznâme motifleri ve destan tipolojisi.

2. Kısım

Tarihin hafıza kodları: Oğuz dünya modeli:

5. Bölüm: Sosyal-etnik değerler:
   A) Oğuz Destanı'nda devlet geleneği ve yönetim biçimleri
   B) Kahramanlık biçimleri
6. Bölüm: Etnik-kültürel semboller:
   A) Etnik çatışma
   B) Mekân ve sosyal ilişkiler
   C) Genetik yapı

F. Bayat'ın araştırmasının bir diğer önemli özelliği de ortaya konmuş sorunların gelecek araştırmacılar için bir bakış açısı imkânı sağlamasıdır. Özellikle hukûkî ve idârî açıdan Orhun-Yenisey, Divan-ı Lügat-it Türk, Kutadgu Bilig gibi Türk eserlerinin karşılaştırmalı olarak araştırılması yararlı olacaktır.

F. Bayat'ın bahsettiğimiz eserinin son kısımları orijinal haliyle şöyledir:

"Oğuz Destanı"nda tipolojik, poetika sorunlarının araştırılması, Türkolojide yeni bir meseleyi, çağdaş milli düşünce arayışlarında, destanların şiirsel, estetik, tarihî, ideolojik kaynak olması fikrinin doğuşunu etkilemiştir. Türklerin bir millet olarak tarih sahnesine çıkmaları, diğer halklar arasında önemli bir yer tutmaları,

bu yolda yürüttükleri mücadele, Oğuz Destanına geleceğe ışık tutacak şekilde yansımıştır."

Çalışmaları ile sadece Azerbaycan âşık edebiyatını değil tüm Türk dünyasının âşık edebiyatını çağımıza göre inceleyen Prof. Dr. Muharrem Kasımlı'nın "Âşık Sanatı" isimli monografik araştırmasına da değinmem gerekiyor.[7] Kitapta âşık sanatının oluşumu, tekâmülü ve tekâmül yolunu açıklayan kaynaklar, Azerbaycan âşık okulları, geniş bir biçimde incelenmiştir.

Geleneksel araştırma ekolü ile (F. Köprülü, M. Tahmasib. H. Araslı, M. İbrahimov, M. Hekimov, P. Efendiyev, V. Veliyev, S. Paşayev ve diğerleri) çağdaş araştırma ekolünü (K. V. Nerimanoğlu, K. Abdulla, N. Mehdi, R. Bedelov, A. Acal, F. Bayat, R. Kamal, Y. Kalafat, Ö. Oğuz, D. Yıldırım, F. Türkmen, Ö. Çobanoğlu, M. Ekici) birleştiren M. Kasımlı, Azerbaycan kültür coğrafyasını Derbent'ten Kerkük'e uzayan bir manevi mekân olarak almış ve âşık sanatının on altı ekolünü araştırmıştır. (Benzeri araştırmalar Prof. Dr. B. Abdulla tarafından da yapılmaktadır). Bu ekoller şunlardır:

1. Gencebasar (Gence- Şemkir-Tovuz-Gazah) ekolü,
2. Borçalı (Borçalı-Başgeçit-Karayazı) âşık ekolü: Günümüz Gürcistan sınırları içerisinde yer almaktadır.
3. Göyçe âşık ekolü: Günümüz Ermenistan içerisinde yer almaktadır. Bölgenin asıl sahibi olan Azerbaycan Türkleri soykırıma maruz bırakılmış, kurtulanlar da yurtlarından olmuşlardır. Kurtulmuş âşıklar Göyçe âşık ekolünü yaşatmaktadırlar.
4. Dereleyez âşık ekolü: Bu bölge Ermenistan tarafından işgal edilmiştir;
5. İrevan âşık ekolü: Bu bölge de günümüzde Ermenistan içerisinde yer almakta ve Göyçe âşık ekolü ile aynı kaderi paylaşmaktadır.
6. Çıldır âşık ekolü: Günümüz Türkiye, Gürcistan ve Ermenistan topraklarındadır.
7. Şirvan âşık ekolü.
8. Derbent âşık ekolü (Derbent-Guba-Şeki): Derbent, şimdiki Rusya Federasyonu sınırları içindedir.
9. Karabağ âşık ekolü: Günümüzde Karabağ'ın büyük bir kısmı Ermenistan işgali altındadır.
10. Nahçıvan âşık ekolü.
11. Karadağ -Tebriz âşık ekolü: İran içerisindedir.
12. Urmiye âşık ekolü: İran içerisindedir.

[7] M. Qasımlı, *Aşıq Seneti*, Bakı, 1996.

13. Zencan âşık ekolü: İran içerisindedir.

14. Horasan âşık ekolü: İran içerisindedir.

15. Save âşık ekolü: İran içerisindedir.

16. Kaşkay âşık ekolü: İran içerisindedir.

M. Kasımlı, ekol terimini göreceli olarak kullanmış ve daha çok ortam, bağlam terimine öncelik vermiştir. Karşılaştırmalı tasvir metodu ile semantik-yapısal (anlamsal ve yapısal) metotları uzlaştırarak kullanan M. Kasımlı, araştırmalarını sürdürmektedir. A. Askerov'un masal, destan metinleri esas alarak yaptığı araştırmalar, R. Kafarlı'nın anlamsal ve yapısal tetkikleri, derinliği ve orijinalliği ile dikkat çekmektedir.

Baş editörlüğünü yaptığımız "Kitab-i Dede Korkut Ansiklopedisi" halk edebiyatı araştırmaları içerisinde bilimsel bakımdan önemli bir yere sahiptir. Burada F. Bayat'ın, O. Aliyev'in, B. Abdulla'nın, N. Caferov'un, A. Askerov'un, S. Rzasoy'un, G. Yoloğlu'nun E. Memmedov'un, C. Memmedov'un, Ş. Hüseynova'nın makaleleri, yöntem yeniliği, çözümleme metotları ile dikkat çekmektedir.

Halk edebiyatını konu alan yeni Azerbaycan folklor araştırmaları mektebinin başarıları ile beraber mevcut problemlerden de kısaca bahsetmek gerekiyor. Halk edebiyatının geniş kapsamlı ve ayrıntılı incelenmesi için kuramsal ve deneysel bakımdan aşağıdaki program dahilinde yapılması gerekenleri belirtmeyi görevimiz biliyoruz:

1. Azerbaycan Halk bilimi, Türk Halk biliminin bir parçasıdır ve genel ilke ve metotlarla araştırılmalıdır.

2. Folklorun sözlü ve senkrotik özellikleri bir bütün olarak araştırılırsa, alınan bilimsel sonuçlar tarihsel ve çağdaş gerçeği yansıtmış olur;

3. Dünya halk bilim çalışmalarının (Almanya, Rusya, Estonya, İngiltere, Macaristan, Finlandiya, Japonya, ABD, Fransa, Çin, Hindistan...) kuramsal metotlarından yararlanmak faydalı olacaktır. Özellikle R. Yakobson'un, M. Bahti'nin, V. Propp'un anlamsal ve yapısal teorileri, lengüistik poetika metotlarıyla yaptığı araştırmaları; Aleks Orlik'in Epik Yasalar Teorisi, S. Thompson Metodu, Fin okulunun tarihî, coğrafî temel paradigmaları; Evrimsel Halk Bilimi Teorisi (özellikle James Frazer Metodu), Psikoanalitik Halk Bilimi Okullarının Kuramsal Metotları (S. Freud, C. Jung), Mit-Ritüel Halk Bilimi Kuramı, (E. Teylor, L. Ragian), Tarihi-Kültürel Halk Bilimi Kuramı (C. Cocchiara, F. Ratzel, L. Frobenius, F. Graebener...), Biyolojik Halk Bilimi Kuramı (A. Van Gennep), Seçkin Kültürlerin Dibe Vurması Kuramı (N. Nauman), İdeolojik Halk Bilim Kuramları (R. Dorson, V. Jimunski), Kültürler Arası Çaprazlama Yöntemi (A. Lomax), Yığın Kültürü Kuramı (R. Abrahams, X. Maicolm, J. Baldvin, R. Ellison...), Kah-

ramanın Biyografisinin Yapısal Çözümleme Metodu, İşlevsel Halk Bilim Kuramları, Sözlü Kompozisyon Teorileri (M. Parry, A. Lord), Performans Teorisi (W. Hendricks, K. Bührer...), üçlü bir araştırma modeli -metin- sözdoku-bağlam (A. Dundes), semyotik metotlar (A. Lotman, A. Acal, S. Rzasoy) bakımından Türk folklorunun kendine özgü özelliklerinin araştırılması zaruridir.

4. Kültür ekolojisi, Avrasya folkloru, İpek Yolu halk bilim kültürü, Kafkasya kültür-folklor coğrafyasının yeni oluşumlara göre araştırılıp incelenmesi faydalıdır.

5. Türk-Slav, Türk-Çin, Türk-Japon, Türk-Fars, Türk-Hint... folklorlar arası ilişkisinin tipolojik bakımdan araştırılması, bölgesel ve küresel faktörlerin analizi günümüz halk biliminin talebidir.

6. Matematik ve Türk halk bilimi, astronomi, astroloji ve halk bilimi gibi bilimler arası alanların araştırılmasına olan ihtiyaç karşılanmalıdır.

Büyük zengin kuramsal ve deneysel geleneği olan Azerbaycan halk bilimi ekolünün daha ciddi boyutlarda araştırılması gerekmektedir. Çünkü artık halk biliminin işlev ve anlamı, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından önceki Soğuk Savaş dönemindeki anlamına göre değişmiş durumdadır. Halk bilimi, günümüz dünyasında bir diplomasi kaynağı, kültürler arası bir iletişim aracı fonksiyonu taşımakla yeni bir değer kazanmıştır. Stratejik nitelikli araştırmalarda da halk bilimi ayrı bir önem arz etmektedir.

TÜRK MİTLERİ HAKKINDA SÖZ

Gel tecrübe eyle men zeifi... (M. Fuzûlî)

Mit, yalandır. Bu, mit kelimesinin öz manasıdır. Mit, gerçeği bulmak, elde etmek için uydurulmuş yalandır. Eski insan bir biyolojik varlık gibi bizden farklı değildi - bir elmanın iki yüzü gibi. Binyılların o biri yüzündeki o masum yüz, mit deyip mit yaratmamıştır. Onun samimi kalple dediği o mit, o söz, dünyanın en gerçek, en samimi, en sıcak sözüdür.

Allah'ın dediği "Ol!" sözünden olanların biri de insandır. Cismi topraktan, çamurdan (elbette ki bizim bilmediğimiz çamurdan) yaratılan insanın içi "ol!" sözünden yaratılmıştır. 'Ol!' deyip yaratandan sonra, "Ol!'dan yaratılan insan "ah" deyip "of" deyip, "ana" deyip, "ata" deyip, "od" deyip, "su" deyip ve dediklerini uzun zaman dinleyip, o musikiyi hayran hayran dinlemiş. O sözlerin canlı, diri olduğuna inanmış. Sözle tabiatı, kâinatı aynileştirmiş. Sözle özünü aynileştirir. Yıldırımla, gök gürültüsüyle, yağmurla, karla, vahşilerle, ağaçlarla konuşmuş. Gördüklerini, hissettiklerini söze çevirmiş. Söz, evde yaşamış; Söz, su içmiş, Söz, gıda yemiş.

Ve insanın ilk aşkı da soz olmuş. "Önce söz vardı" diyen Tevrat'ın kökü mitten gelir. J. Frezer bu gelişle ilgili ayrıca bir kitap yazmıştır. Eğer mukaddes dört kitap Levh-i Mahfuz'dan gelirse ve Allah kelamıysa, peki mit nedir?

"O size Kur´an'ı kendi dilinizde gönderdi." diyen bu konuya açıklık getirir. Nazil olan kelam Allah kelamıdır. Bu kelamın, insanın dünya bakışı ölçülerinde, mikyasında olması tabiidir. İnsan dünyası yeryüzündeki kaç bin dünyadan biridir. Bu dünyaların da kendi beyin, his sınırları; fiziki, biyolojik ölçüleri vardır.

Mitten sonra gelip mite yalan diyen ilim hâlâ da bulamamış ki bu dünya reel mi yoksa irreel mi. İnsanın bildiği maddi eşyalar âlemi, görülen, duyulan, dokunulan, tadılan dünya sanaldır, hayaldir. Her şey beyne gelen elektromanyetik sinyallerinin uyandırdığı, yarattığı teessürattır. Belki böyle değildir. İlim hiçbirini reellikle irreelliği ispat edemiyor.

İlim rüyanın sırrına vakıf değildir.

İlim ne dünyanın evvelini ne de sonunu bilir. İlim ilaç değil, tesellidir.

İlim de, ilimler ilmi felsefe de, tek Allahlı dinler de mitlerden sonra yaratılmıştır.

Mitin hücresinden bilim de çıkmıştı, felsefe de. Kapılarını mite bağlayan bilim ilaçsızdır.

Eğer mit geçilmiş, kaybolmuş merhale ise, neden Artemida'yı arıyoruz? Neden Truva felsefesi yaratırız? Neden Mısır, Çin mitleri karşısında acizliğimizi itiraf ediyoruz?

Neden sanatta magik gerçekçiliğe, mitolojik reelliğe döneriz?

Neden rüya yorumlarında Freud, Yunk, From'un fırtınaları yaranır ve beşeriyet bu beyin fırtınasından yakasını kurtaramıyor?

Mit, şuuraltının mayasından oluşan ilkin yaratıcılıktır. Mit tarihin rüyasıdır. Hem var hem de yok olan fenomendir.

Mit, sihirdir. Sihrin sözleşmiş, ikonikleşmiş şeklidir.

Tarihin bu yüzünden baktığımızda mit seraptır. O yüzden baktığımızda mit insanın direnişi, mücadelesi, ağrısı, sevinci, canlı hayatıdır.

Bu taraftan baktığımızda efsane, o taraftan masal hakikat.

Bu taraftan baktığımızda masal. Diğer taraftan baktığımızda ise avucunda sıktığın bir avuç toprak, başımız üstündeki gökyüzüdür.

Bu taraftan baktığımızda hayaldir, o taraftan bakınca içtiğin bir avuç sudur, gördüğümüz güneştir, aydır, yıldızlardır.

Mitin zamanı, mekânı yok. Bu manada çok şeyleri yanlış diyen K. Marks doğru diyor ki mitler beşeriyetin çocukluk çağıdır.

Bu manada mitler gerçekten de beşeridir. Çocukları milliyetlere, etnik kimliklere ayırmak dünyanın en büyük yanlışıdır.

Mit, insanın özüne inerek dünyayı özünde yaratmak teşebbüsüdür.

Bu manada mitin semboller sistemi daha çok üniversaldır. Mit dili, mit mantığı, mit gerçekliği... kavramları ne kadar paradoksal görünse de kifayet kadar aydın, dakik kavramlardır.

Mit beşeriyetinin, tarihin rüyası olduğu gibi, rüya kendisi de mittir, bilmecedir, Allahla insan arasında sırdır, bâtın dünyasıdır. Bâtın, sır, müphem sonsuz yorumların kaynağıdır. Eski Yunanlar ona 'hermenevtik' derler. Kâhin yazmalarının adı olan hermenevtik kehanet esasında, olacaklar, olabilecekler hakkında yorumlardır. Astroloji alametler, görülmüş rüyalar kehanetten haber verir ve hatifler, kâhinler gelerek muharebe, dehşet, ölüm veya mutluluktan haber verirdi. Eski Hintlilerde ve Mısırlılarda da böyleydi.

Yusuf Peygamber rüya yorumunun İslama göre zirvesidir. Allah'ın Yusuf Peygambere bahşettiği bu ilahi vergi, rüya-mit dilini bilmek demektir.

Sonraları hermenevtik, anlamını, yönünü değişti. Kabala, Yahudilerin mistik-ezoterik yorum kitabıdır.

Orta Çağ filozofları, ilahiyatçıları hermenevtiği ilme getirdiler. Müdriklik sanatı olan felsefe hem de yorum sanatı oldu. Gnesoloji de, ontoloji de, epistomoloji de, eskotoloji de hermenevtik sayesinde bir şeyler kazandı, bir şeyler kaybetti. Bu konuya ayrıca değineceğiz.

Rönesans, antik dünyaya döndü ve mitlere el uzattı. Rönesansın mitlerle dönüşü insanın dönüşünün başlangıcı oldu. Mit tanrılarda insanları arayan, onları insanlarda bulan Rafael, Şekspir, Leonarda da Vinçi... mit süjelerinde tarihi buldular, tarihte miti, hayalde gerçekliği, gerçeklikte hayali aradılar. Garbı kurtaran, hilas eden de bu arayışlar oldu.

Mitin ihyası insanoğlunun ihyası oldu.

Şahsiyetin, tabiatın ve toplumun uyumunu ifade eden eski mitler Orta Çağ insanları için istinat noktası oldu ve sadedil, saf mit felsefesi, çok karmaşık felsefî görüşlerin anahtarı, açarı oldu.

Peki Şarkta -Güneşin doğduğu eski topraklarda- yaranmış Sümer, Mısır, Çin, Türk mitleri dirildi mi?

Şarkın kendi Rönesansı oldu mu?

Tarihin Antik Çağ denilen Yunan-Roma döneminin en eski olduğunu artık dünya biliyor.

Aristo ve Platon'dan sonra Farabi'de, İbn Sina'da, İbn Rüşt'te antik felsefe yeniden dirildi. Araplarda böyle oldu, Farslarda da.

Şark kendini kendinde bulamadı. Şark miti, bir bilmece olarak kaldı.

Şark mit hazinesi dünyanın kaybolmuş değeri olarak kaldı.

Mukaddes topraklarda yaranan tektanrılı dinler bu mitleri bildiğimiz ve bilmediğimiz şekilde yaşattı. Asla böyle bir netice çıkaramayız ki (J. Frezer'in, E. Teylor'un, Levi-Bryül'ün düşündüğü gibi) bu mitlerin evrimi söz konusu dinleri yaratmış.

Bu kitapların aslı Levh-i Mahfuz'dur. O kitapları insan yaratmamıştır.

Fakat o kitaplar insan diline, insanın alt ve üst şuuruna, ölçülerine uygun şekilde, yani insanın yarattığı mit dilinde (burada söz konusu olan, konuşma dili değil, kodlaşmış dil - tefekkür dili, mantık dilidir) nazil edilmiştir.

Allah'ın yarattığı âlemlerden biri de insan dünyasıdır. İnsan dünyasına indirilen dört mukaddes kitabın insan mitlerine kodlanması, o dinlerin bir katıdır (ahlak, anayasa, tabiat ilimleri, şiiriyet, güzellik...). Bu katlar ve karşılıklı ilişki ve ilahi bütünlük, mukaddes vahdet, idrake açıktır... çünkü sonsuzdur.

Türk miti hakkında ne biliyoruz ki?

Aslında hiçbir şey.

Avrupa kaşıkları ile karıştırdığımız bu tencere, henüz sırrını açmamıştır.

Gerek Türk soy mitleri, gerek kozmolojik mitler, gerekse de zaman - takvim mitleri, destanlara, masallara, efsanelere, Türkülere, atasözlerine dağılmıştır. Ne toplamışız ne de toparlamışız.

Böltk pörçük örnekler toplayıp başına Avrupa papağı (şapkası) koymuşuz.

Türkistan'da da İdilboyu'nda da Balkanlar'da da Sibirya'da da böyledir, Anadolu'da da.

Bilim adamlarımızın (E. İnan, B. Ögel, M. Seyidov...) Çin, Hint vs. kaynaklardan topladıkları Türk mitleri "Mifı Narodov Mira" (Dünya Halklarının Mitleri I-II ciltler) düzeyinde bile saygı kazanmamıştır. Kazansaydı, adı çekilen kitapta Türk mitlerine layık olduğunun onda biri kadar değer verilir, yer ayırırlardı.

Vay onda ki kalem düşman elinde ola.

Geçmişten geleceğe yazılar ve gizli bilgiler olarak adlandırılan mitlerin beşeri özelliği onun etnik-medenî özelliğinden defalarca fazladır. Bu anlamda Azerbaycan, Özbek, Türkmen, Hakas, Tatar... miti, kavramı, yanlış bir deyimdir. Azerbaycan veya Türkistan, Anadolu... coğrafyasındaki Türk miti deyimi daha doğrudur.

Türk miti doğru bir deyimdir, Türk mitolojisi ise bu mitleri öğrenen bilim dalıdır.

Bütün mitler gibi Türk mitinin de dil varlığı tarihi (diyakronik) bir metin değil.

Zaman zaman değişen ve çağdaşlaşan bu dil, kodlaşmış metni sembolize ettiği için oradaki özel onomastik vahitler (insan, yer, soy, tanrı, hayvan, efsanevî varlıklar...) istisna olmakla birlikte, mit belgesi, mit tutanağı da yoktur (mesela: Gök Tanrı, Al anası, Ejderha, Kôsa, Semeni, Boz Kurt).

Çağdaş dilimizdeki yüzlerce leksik vahidin mitolojik anlamı, mit semantik değeri olması da tabiidir.

Ezoterik mit dili her bir kimsenin anlayabileceği kolay bir dil değildir. Sadece sözde değil, ritüeller ve ayinlerde, ayrıca resim ve nakışlarda (Gobustan, Gemikaya...),[8] ayrıca minyatürlere, halılara yansıyan mitler, somut ve mücerret (soyut) tefekkürün ifadesidir. Mitik musiki, anahtarını, yerini, kaynağını kaybet-

[8] *Gobustan:* Azerbaycan'da çok sayıda kaya resimlerinin bulunduğu tarihî bir yer; *Gemikaya:* Nahçıvan'ın Ordubad ilçesinde bulunan ve çok sayıdaki tarihî kaya resimleriyle ünlü eski bir yaşayış yeri.

tiğimiz servettir. Bazen mistik musikimizde yaşayan bu ses mitler, o servetin bir parçasıdır.

Mitlerin semantiği, yapısı ve fonksiyonu, onların bakış açısı, onları araştırıp inceleme için birer hareket noktalarıdır.

Herhangi bir mit metninin paradigmatiği (mit kavramının doğurduğu bileşik dikey sıra, dizgi) ve sintagmatiği (mit kavramlarının yatay sırası, dizgisi) bahsettiğimiz üç bakış esasında yapılan araştırmanın çıkış noktalarıdır.

Türk mit değerlerinin yarattığı dünya modeli bir bütündür. Bütün unsurlar, söz konusu unsurların fonksiyonu tabiat, toplum hayatının düşünce sistemini yansıtan bu model, insanoğlunun çok sonralar yarattığı ilimlerin, dinlerin rasyonel ve irrasyonel temelidir.

"Modelleştirme, mitlerin spesifik fonksiyonudur" (J. Metetinski). Gerçekten de dünyanın modelleştirilmesinde mitik hiyerarşi ve semantik değerlilik büyük önem taşır.

V. Toparov mito-poetik karakterize için brikolai (Fransızca *bricoler* "sıçrayışlarla oynamak") mantığını esas sayar ve ikili (binar) karşıdurma sistemi üzerinde duruyor (mesela: gece-gündüz, yer-gök, ışık-karanlık, doğum-ölüm vs.).

En primitif mit, başka bir deyimle, en primitif fetişizm, insan şuurunda ve tefekküründe büyük "inkılap olmuştur" (A. F. Losev) "Ben" ve "gayri-ben"i ayıran insan, yarattığı her mitle canlılar âleminden şuurlu mahlûk olarak ayrılmıştır.

Türkiye edebiyat biliminde "Destan dönemi" olarak bilinen yaratılış destanları, Alp Er Tunga, Şu, Ergenekon vs. Destanları, birer mit süjeleridir ve mit metinleri veya mit rivayetleri gibi kabul edilmelidir.

Mit bir medeniyettir; fikir, düşünce, dünya görüş medeniyeti. İptidai insan medeniyetinin yadigârı olan mitler, enformasyon kodu kaybolmuş, kaybolmamış, bozulmuş ve bozulmamış, bağımsızlığını korumuş veya başka metinlerin (sözlü metin veya şekil metin) süsü gibi hıfzedilmiştir.

Sadece, Zerdüştilik Şark'ta mit ile din arasında geçiş merhalesidir. Mit kodu ile din kodunun sentezi olan Zerdüştilikte Şarkın çeşitli halklarının kendi payı ve üniversal bir dil var ki bu, ayrı bir araştırmanın konusudur.

Avesta metinlerinin Türkçe okunması, bayram ve ritüellere uydurma mit metinlerinin perçinlenmesi, bilimde Ermeni hastalığıdır ve uydurmadan başka bir şey değildir.

Mit medeniyeti de özünde baskın, egemen Türk değerleri ile diğer halkların değerlerini bir araya getiriyor. Bu renkler ayrıcalık değil, zenginliktir ve beşeriliğin mit dünyasında olan tecessümüdür.

Biz kaynaklardan (A. İnan, B. Ögel, M. Uraz, S. Klyaştorni, K. Potanin, K. Ksenofontov, L. Potapov, M. Seyidov, C. Beydilli, F. Bayat) yararlanarak Türk mitlerinin tasnifini şu şekilde takdim ediyoruz:

I. Sözlü mit metinleri;

1. Kozmolojik metinler (Tanrı, Çam, Dünya, Güneş, Yer, Göy, Ay, tabiat olayları, kıyamet...)
2. Etnolojik mitler (ecdat, insan, medeni kahraman, soy, soy ağacı, Humay (Umay), Oğuz, Tepegöz (Kellegöz), etnos, iyeler-eyeler)).
3. Zaman-takvim mitleri (mevsim, ömür, derk edilen zaman - vakit... Hıdrellez)

II. Şekil-resim-işaret-mimari mitleri (kaya resimleri, damga, çizgi, işaret, nakış, süs, minyatür-kale, hisar, kasr...)

III. Ritüel-ayin-merasim mitleri (doğum, evlenme-aile, yönetim, devlet, ölüm, bayram...).

Şüphesiz ki bu sınıflandırma görecedir ve tam değildir.

Bu sınıflandırmanın bölümleri arasında keskin sınır yoktur ve hemhudut (komşu) mitler, sinkretik mitler ayrı bir araştırma mevzusudur. Devlet, yönetim... gibi kavramlar nispi götürülür ve retrospektif kavram olarak ele alınır.

Türk mit evinin tam şekilde yeniden yapılanması, rekonstruksiyonu, mit metinlerinin derlenip toplanması ve çağdaş metotlarla yapısal, semantik-fonksiyonel, semiyotik tahlilinden sonra çözümünü bulacaktır.

Bu rekonstrüksiyon metodu, Türk mitinin spesifikliğini dikkate almakla gerçekleştirilmelidir.

Türk mitik metinlerinin rekonstrüksiyonu, mitolojinin başlıca problemidir. Tarihin uzak katlarında ayrı ayrı alametleri ile kalan kaybolmuş şehrin yeniden ihyası, ayrı ayrı mısraları, kelimeleri hıfz olunmuş eski şiirin, Türkünün yeniden canlandırılması ne kadar çetin ise, mitin rekonstrüksiyonu onlardan kat kat çetindir, çünkü mit metni:

1. Kanomik (veya ikonik) metin değil, dinamik metindir;

2. Zamansız ve mekânsız (hayali mekân veya isnat edilen mekân istisnadır) olan mitler, zamanın ve mekânın, insanın ve soyun yaranması hakkında sezgiler, bilgiler, duyumlar toplusudur;

3. Mitlerin semantiği ve mantığı ile belirgindir;

4. *Uzay* (mekân) - *zaman* (takvim - idrak edilmiş zaman) - *insan* (aile, soy, toplum) üçgeninde mitin gneseolojik ve ontolojik mahiyetini açmakta çok mühim role sahiptir;

5. Mitin substasyonu tarihten daha çok tarih öncesiyle, şuurdan daha çok şuuraltı ve sezilerle, duyumlarla ilişkili olduğu için o, insan yaratıcılığının hiçbir türüyle örtüşmüyor;

6. "Etno-medeniyet etnosun otobiyografisinin en mühim hissesidir" (C. Beydilli).

7. Mitolojik dünya modelinin rekonstrüksiyonunda mitik düşünce ve duyumu, paradigmatik ve sintagmatik değerleri, bu değerlerin ifade ve mazmun planındaki münasebetler sistemi halledicidir. Mitologenler, süjeler, mit motifleri (ölüp dirilme, inisfasyon, dönüşüm), mitin unsurları ve mitik karakterler, mit sisteminin rekonstruksiyonu için anahtar, gizemli mit dünyası kapılarının açarıdır.

8. Türk mitlerinin ayin, merasim, yasak, ant içme, sınama, efsun, dua (İslam öncesi) metinlerinde, ayrıca destan, masal, atasözü, bulmaca, bayatı mani, Türkü - nağme vs. motiflerinde korunup günümüze ulaşan unsurları, karakterleri, süjeleri mitlerimizin başlıca kaynağıdır. Bu tarzlarda mitle mit olmayanı - poetik, efsane, rivayet olanı ayırmak ve yapısal, semantik ve fonksiyonel açıdan araştırmak, mit gerçeğini reelleştirmeğe yol açabilir.

9. Totemlerin değişik açılardan tetkiki, ayrıca mito-poetik araştırmalar, mitlerin çok yönlü varlığını gerçekleştirmeğe yardım eden mühim vasıtalardandır (C. Frezer, Levi-Bryül, E. Teylor, K. Levi-Stross).

10. Dinlerle mitlerin karşılıklı ilişkisi (Yahudi, Hristiyan, İslam, Budizm, Maniheizm, Ateşperestlik...) Türk mitinin sır perdelerini kaldırabilir.

Mitten yaranıp mite doğru giden insan tefekkürünün yarattığı mukaddes yalanların amacı, gerçekliği bulmak ve idrak etmektir.

Ne bilim ne felsefe ne din... mitin esrarengiz, sihirli yolunu bağlayamamıştır.

Mitler bitmemiş, tükenmemiştir. Rüyalarımızda, şuuraltımızda, ecdatlarımızın dünyadan silinmeyen yadigârlarında yaşayan, canlılığını koruyan mit dünyası, müphem ve sonsuz, geleceğin dilini bilmediğimiz alfabesidirse, bu alfabenin sırrını çözmenin, onu derk etmenin zamanı gelmiştir.

Modern dünya nesri, mit modeline, mit mantığına dayanarak sanal ve sanal olduğu kadar da gerçek dünya yaratırsa, modern ressamlık, mimarlık, sinema... insanın mite doğru giden geleceğinin fezasını yaratırsa, demek ki mitin yeni hayatı başlamıştır.

Mitin yeni hayatı insanlığın yeni hayatı demektir.

Artık yeni hayatın kapısını açmanın zamanı gelmemiş mi?!

FELSEFİ VE ESTETİK AÇIDAN NEVRUZ

Türk tarihinde ve kültüründe bayramlar büyük önem taşır. Mevsimler ve önemli günlerle ilgili tarihî, dinî ve milli olarak üçe ayrılan bayramlar; örf ve âdetleri, gelenek ve görenekleri ihtiva eder. Mitolojik, astronomik ve tarihsel kökene bağlı olan bayramlar, aynı zamanda felsefî, estetik temele de bağlıdır.

Birûnî, Nevruz üzerinde özellikle durmuş ve onun Maglar (büyücüler) tarafından yalnız günlük yaşam için değil, gelecekle ve edebiyatla ilgili de kutlandığını belirtmiştir (Biruni, 1957). Onun, bayramların dinî ve dünyevî olma nedenleri ile ilgili açıklamaları da felsefî açıdan önemlidir.

İlkel kültürlerde mitoloji ve felsefe ayrımının yapılması oldukça zordur. "Mitolojiden felsefeye geçiş; dinî düşünceden özgür düşünceye, dogmatik açıklamalardan deneysel açıklamalara, kişileştirmelerden kavramlaştırmalara geçiş demektir. Felsefe her ne kadar ortaçağ boyunca inanç alanının etkisinde kalmış ve bir nevî 'tanrı bilimi' durumuna gelmişse de Rönesans'la beraber bilimsel özgürlüğüne kavuşmuştur." (Hançerlioğlu, 1978, 167).

İster ontolojik ister genesolojik isterse de felsefî mahiyetin folklorik ifadesi bakımından olsun, Nevruz (Yeni Gün) Bayramı, Türk kültür ve tarihinde özel bir yer tutmaktadır (İbrayev, 1999, 59-62). *"Türklerin en eski bayramı Nevruz'dur. Nevruz dinî ve milli ögelerin eşit olduğu bir dönemin bayramıdır."* (Tural, 1999, 3).

Daha fazla Zerdüşt felsefesi ile ilgili olduğu düşünülen Nevruz, ilk önce Türk mitolojisi, Tanrıcılık felsefesi ve tabiat ile ilgili olup zaman ve mekânla ilgili inanışlara, milli dünya görüşü ve inançlara, ilkel doğa felsefesine, metafizik tefekküre kadar uzanır. Jean-Paul Roux'un da belirttiği gibi, Türklere göre evrende bulunan her şey, yoğunluk itibariyle diğer güçlerden farklı olan bir gücün varlığı sayesinde yaşamaktadır. Daha sonra ise her kuvvet, her can, her ruh, her hakim-sahip kendi içinde ayrı ayrı değerlere (can-ruh-sahip) bölünebilir veya tam tersi daha kapsamlı bir varlık, kolektif bir güç oluşturmak için diğer değerlerle bir araya gelebilir.

Evrensel düzeyde Gök, hem tekliği, hem de çokluğu hatırlatır. Bitkisel düzeyde her ağaç bir bireydir. Ancak kendisi de bir toprağa, bir bölgeye ve tüm dünyaya ait olan ve orman denen kolektif bir varlığın bir parçasını oluşturmaktadır (Roux, 1994, 104-105).

Doğanın ölüp dirilmesi, özellikle ilk baharın gelişi ile ilgili Çarşamba ve Nevruz merasimlerinde yaşamın akışı, genetik hafızanın felsefi içeriği ifade edilmektedir.

Nevruz estetiğinin başında temizlik, sofra kültürü ve kılık kıyafet güzelliği gelmektedir.

Y. V. Çemenzeminli, M. S. Ordubadi, E. Aslanov, F. Kasımzade, M. Hatemi vd. bilim ve sanat adamları Nevruz'un felsefî niteliği ve estetik özellikleri üzerinde durmuş, bu eski bayramın beşerî, milli, felsefî temellere dayandığını açıklamışlardır.

"Bayram halkın ruhu ve felsefesidir" tezinden yola çıkan Y. V. Çemenzeminli şöyle der: *"Halk edebiyatımız, asırların ürünü olan yüzlerce sanat otoritelerinden ilham aldığı gibi, örf ve ayinlerimiz de aynı yolu geçmişlerdir. Bu alanda temel Zerdüştlüktür ve Avesta her yerde hakimdir."* (Çemenzeminli, 1977, 82).

M. S. Ordubadi'nin *"Kuşkusuz Azerbaycan'da korunup saklanan Nevruz'un ekonomik ve geleneksel öneminin yanı sıra bir de toplumsal değeri vardır."* yorumuna da katılmak gerek.

Halk, dünya barışını yansıtan bu felsefî temelli bayramın mitolojik kökenini tamamlamış, ona yeni manevî değer kazandırmıştır. Nevruz bayramında mitolojik mantıkla felsefî mantık birbirinden farklı yanlar içerir. Mitolojik bakış ve sistem, bilimsel değildir. Bilimsel bakış felsefî bakıştır. Bu yaklaşımda mitolojik, dinî ve bilimsel (felsefî) bakışlar birbirini tamamlayıp bütün oluştururlar. Gerçeği araştıran felsefe, mitolojik, dinî, efsanevî, metaforik niteliğin atılmasıyla başlamıştır. Homeros'un mitler üzerine kurulmuş olan ünlü eserlerine Yunan filozofları bilimsel nitelik vermişlerdir. Bu gelenek Rönesans çağında ve devamındaki aydınlanma dönemlerinde de devam ettirilmiştir. Kuşkusuz bilim, inanç alanının bittiği yerde başlar, ama obje, bilimin dayandığı temel kaynaktır. Felsefe, gerçeği bilimsel yöntemlerle belirtir.

Felsefî araştırmalarda mitolojik ögelerin kullanılması doğaldır. Bu açıdan Nevruz felsefesi yeni bir bakış açısı olarak dikkat çekmektedir.

Aslında örf ve âdetlerde, gelenek ve göreneklerde genellikle halk kültüründe hatta Nevruz kültüründe, Nevruz'un metafizik yapısında önemli rol oynayan dört unsur vardır. Mitolojik ve semantik bağlamda reel felsefî temel açık ve nettir: varlık olarak ya da varlığın ilkeleriyle nedenleri, onun temel niteliği olan ateş, su, hava, toprak unsurlarında kendi yansımasını bulmuştur.

Marksist maddecilik-özdekçilik felsefesinden farklı bir bakışla Antik Çağ, İslam Felsefesi, Hegel Metafiziği yöntem ve yaklaşımıyla Nevruz ve 4 Çarşamba anlam ve mahiyetinin açılması merak doğuruyor.

Aristo'nun: "Doğa bir aşamalar dizisidir" yaklaşımından hareketle Nevruz'dan bir ay önce başlayan çarşambalar, sırasıyla birinci Çarşamba - su, ikinci Çarşamba - ateş, üçüncü Çarşamba - hava, dördüncü Çarşamba - toprak ile simgelenebilir. Suyun, ateşin, havanın, toprağın doğa felsefesi, semantiği Doğu ve Batı felsefesinde çeşitli yorumların objesi olmuştur.

Her unsurla ilgili inançlar, felsefi içerik taşır. Örneğin:

- Sofraya su dağılması aydınlıktır;
- Su küçüğün yol büyüğündür;
- Ateşi su ile söndürmek günahtır;
- Ocağın (ateşin) külü dağıtılmaz;
- Rüzgâr estireni sevmezler;
- Toprak hakkı;
- Yılın son çarşambasında doğada her şey temizlenir vs.

Yaratılışın, dünyanın temelindeki bu dört unsur, yalnız kronolojik açıdan değil, hem de dünya modeli bağlamında önemlidir.

İnsan zekâsının soyut kavramlarla açıkladığı metafizik durum kendine özgü bir şekilde Nevruz geleneğine de yansımıştır. Metafizik düşünceden doğan Hıdırellez, Yel Baba, Aban, Yada gibi mitolojik karakterler doğa üstü, gerçek dışı olsalar da onların taşıdığı metafizik değerler tartışılmazdır. Doğa harmonisini yansıtan su – ateş – hava – toprak sıralaması da metafizik mekanizma niteliği taşır.

Türk metafizik tabiat düşüncesinin anlaşılmasında Nevruz Bayramı önemli yer tutmaktadır. Değişen doğa anlayışına zıt olmasına rağmen, değişmez doğa görüşü de Nevruz kavramı için geçerlidir. Değişen ve sabit değerler içinde Nevruz'un zaman (yılın başlaması) ve mekân muhtevası birbirlerini tamamlar.

Toprağın uyanması yaşamın yenilenmesi, zorlukların yok olması, kıtlıkların bitmesi ile sonuçlanırsa, bu, ziraat kültürü, bereket, dilek, korunma ve şifa felsefesi ile ilgilidir. *Zemzem geldi, ateş geldi, yel geldi, taze ömür, yeni mahsül* deyimlerinde de ifade edildiği gibi çiftçilik, yaşamın özü demektir. Bunun yanı sıra hayvancılık ve avcılık kültürü de artış ve üreme ile bağlıdır. Bu da insan oğlunun yaşam felsefesinin bir parçasıdır. Son çarşambada Azerbaycan'da bol yemek yapılır ve komşulara, akrabalara, fakirlere dağıtılır. Bu dayanışma ve paylaşma kültürü, toplum felsefesinin temel taşlarındandır.

Nevruz, ölü-diri, iyi-kötü, soğuk-sıcak, aç-tok, güzel-çirkin, hayır-şer gibi zıtlıkların yaz-kış kutuplarına dayanan çeşitli ayin ve merasimlerde sergilenen inanç felsefesinin ifadesi olarak bilinmektedir.

Mitolojik zamanı yaşadıktan sonra insan oğlunun mitlere dönüşü, mitleri, mitolojik unsur ve simgeleri yeniden yorumlaması felsefî bakışın ortaya çıkışıdır. Buna göre, Nevruz mitlerinin, merasim ve ayinlerinin felsefî yorumu da ayrı bir konudur.

Bayramlar insan yaşamının, toplum hayatının motivasyon kaynağıdır. Doğa temelli dinî ve milli bayramlar bu açıdan daha farklı bir konumdalar.

Nevruz bayramı felsefesinde, ulu ecdat, dünya evi, dünya ağacı, doğanın ölüp dirilmesi, ateşe tapma, renk sembolleri gibi kavramların taşıdıkları felsefi özellikler de dikkat çekmektedirler.

İlkel düşüncenin felsefî ögesi olan evren tanımı o dünya-bu dünya bakışı, zaman-mekân tanımı ile de ilgilidir. Eski Türklerin animistik bakışları, totemcilik, kamcılık inancı yalnızca din veya mit sayılmaz.

Sosyal felsefenin ögelerini de yaşatan Nevruz'da oynanan oyunlar yalnız küçükler için değildir. Mir Nevruz (Emir Nevruz), Bey–Vezir gibi oyunları yaşlılar da oynayabilirler. Bazen de bu oyunlar günlerce sürer. Halkın seçtiği yeni yönetim, eski yönetimi yargılar ve adalet düzenini oluşturur. Bu oyun, eski Türklerin yönetim ve hukuk felsefesinin sosyal yaşama yansıyan tarafı olarak dikkat çeker.

Evren ve insan ilişkisinin tüm yönlerinin araştırılmasında bayram fenomeni, somut olarak Nevruz fenomeni de önemlidir.

Doğa-insan, doğa-toplum ilişkilerinde renk felsefesi de merak uyandırıyor. Nevruz'da rengarenk boyanan yumurtalar, her merasime uygun renkte giyecekler, inanç felsefesi ile bağlıdır.

Türklerin din felsefesi açısından da Nevruz ayrı bir önem taşır. Göktürk inancı, Zerdüşt felsefesi, İslamî bakış açısından da dikkat çekicidir. Nitsche'nin *"Zerdüşt Böyle Buyurdu"* adlı felsefî eserini anlamak için Türk dünyasında kutlanan Nevruz bayramının bütün yönleri ile araştırılması gerekir. Çünkü *"... Zerdüştlük, bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak Türk halk inançlarına katkıda bulunmuştur. Bu tür din kaynaklı folklorik içerikli etkileşimleri de kültürümüzle ilgili şölenlerimiz için hazırlanacak planlarımızla halk inançlarımızın sistematiğine almalıyız. Bu tür çalışmalarla Türk inanç tarihinin yaşanmış dinler itibariyle ilk kaynaklarına inilerek geçmişten günümüze gelinebilir."* (Kalafat, 1996, 359).

Burada esas mesele inanç veya din değil, insanın dünyaya bakışı, bilinç düzeyinin ilkel modeli, kendisini ve dünyayı idrak ve kavrama şekli, dünyaya bakışın oluşmasını sağlayan ilke ve koşullardır.

Milli estetiğimiz açısından da Nevruz'un önemi büyüktür. Milli estetiğin yanı sıra bayramlar, güzellik, estetik ve zevk duygusunun açığa çıkmasında büyük önem taşırlar.

Evlerin, Nevruz'dan bir ay önce temizlenmeğe başlanması, düzene sokulması, boya-badana işleri, ışık ve çiçeklerle süslenmesi (Azerbaycan'da halk ağzında buna "ev dökmek" denilmektedir), estetik anlayışı ve düzeni yansıtır. "Bayram hamamı"na giderek temizlenmek de bu işlerin bir parçasıdır.

Yediden yetmişe her kesin temiz giymesi eskiden beri süregelen bir gelenektir. Giyeceklerin illa da yeni değil, temiz ve düzenli olması gerekir.

Nevruz sofrası zenginlik bakımından seçilir. Yedi çeşit yiyecek, şekerlemeler, içecekler sofra ve mutfak estetiğini yansıtır. Su Çarşambasına "Güzel Çarşamba" ya da "Gül Çarşambası" denmesi de ilgi çekici bir adlandırmadır.

Nevruz kutlamaları toplu ve eğlenceli bir şekilde yapılır. Yapılan toplu kutlamalar sayacıların, çiftçilerin Türküleri, Nevruziye şiirleri ve müzikle ayrı bir güzellik kazanır.

Bu açıdan Nevruz yalnız bolluk, bereket, yenileşme, canlanma ve artış bayramı değil, aynı zamanda güzellik, temizlik, saflık, uyum ve zevk bayramıdır.

KAYNAKÇA

Biruni, A., *Seçilmiş Eserleri* (Rusça), Taşkent, 1957.

Çemenzeminli Y. V., "Azerbaycan'da Zerdüşti Âdetleri", *Seçilmiş Eserleri*, III. Cilt, Bakü, 1977.

Hançerlioğlu, O., *Felsefe Ansiklopedisi (Kavramlar ve Akımlar)*, IV. Cilt, İstanbul, 1978.

Kalafat, Y., "Nevruz ve Renkler", *Değerlendirme Konuşması*, Ankara, 1996.

Roux, J., *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, İstanbul, 1994.

AZERBAYCAN'DA NEVRUZ

Azerbaycan'ın kültür alanı, örf ve âdetleri, gelenek ve göreneklerinin coğrafyası Azerbaycan Cumhuriyetinin mevcut coğrafyasından çok geniştir.

Azerbaycan'ın, Güneyin (İran Azerbaycanı'nın), Rusya sınırları dahilindeki Derbent'in ve 50 milyonluk bütün Azerbaycan'ın kültüründe Nevruz önemli bir yere sahiptir.

Nevruz, Tüm Türk dünyasında olduğu gibi Azerbaycan Türklerinin de temizlik, takvim, yeniden doğuş, sağlık, bolluk, zenginlik, bereket, yardımlaşma, paylaşma, toplumsal barış bayramıdır. Nevruzun sosyal fonksiyonu onun astronomik, mitolojik, dinî, tarihsel, felsefî-estetik, halk bilim tanımını bütünleştirir.

Nevruzun, yalnızca Azerbaycan'a ait olduğunu, onun kökeninin Azerbaycan mitolojisi ile ilgili olduğunu söyleyenler var. Harezmli ünlü bilim adamı Biruni, "Geçmiş Günlerin Abideleri" adlı kitabında şöyle yazmıştır: *"Birileri ise söyler ki Cemşit diyar diyar gezmeyi severmiş. Günün birisinde o, Azerbaycan'ı da görmek ister ve o, kendi altın tahtına oturmuş, adamlar onu omuzlarına alıp götürmüşler. Güneşin ışıkları Cemşit'in üzerine düştükte adamlar bu manzaraya hayran kalırlar. Buna çok seviniyorlar ve o günü kutlamaya başlarlar."*

Zerdüşt'ün vatanı Azerbaycan'dır. Nevruzu daha çok ateşperestlikle, Zerdüştilikle bağlayan araştırmacılar (T. Bayramalibeyov, A. Hodzko, Y. V. Çemenzeminli, M. Tehmasib vd.) İslamdan önceki kültürün özelliklerinden bahsederken Güneş'e iman, Güneş'in kutsal sayılması, günahların ateşin üzerine dökülmesi gibi ayinleri ve törenleri Zerdüşt dini ile ilişkilendirmişlerdir.

Nevruzun ateşe tapma inancı ile bağlantıları üzerinde daha çok durmuş Rus bilim adamı İ. S. Braginski "Bahar Bayramı Üzerine" adlı yazısında "Avesta" inanç sisteminden bahsetmiştir (Şefiyev, 1996, 3-120; 121-239). Nevruzun, tümüyle ateşe tapınma ve Zerdüşt'le ilişkilendirilmesi doğru sayılmaz. Azerbaycan kültürü Türk kültür sisteminin bir parçasıdır. Kültür etkileşmesi sürecini zaman-zaman yaşamış Azerbaycan Türklerinin Nevruz bayramı, genellikle Türk dünyası Nevruz bütünü ile daha fazla ilişkilidir. Kökeni, mayası ana tabiatın ta kendisi olan Nevruz, kışın gidişi, ilk baharın gelişi, doğanın ölüp dirilmesi, Türk Kam felsefesi ile; suyla, yeşillikle, nikâh bağlamakla, Türk mitoloji sistemiyle ilişkilidir. Bu sistemde Zerdüşt unsurlarının olması da doğaldır ve dominant kültürün-Türk kültür varlığının tasdikidir (Seyidov, 1990, 3-95).

Bu bakımdan dünyanın tüm Kuzey yarımküresinin, yalnız insanın değil de tüm canlıların bayramı olan Nevruz-Yeni Gün, kültür değeri olarak toparlayıcı bir anlam taşımaktadır.

Nevruz-Yeni Gün, kültürün ve inancın tüm katlarını içeren bir bayramdır. Buraya inanç felsefesi, doğup artma, canlanma, ferah, refah, ümit, coşku, kutlu yaşam psikolojisi, bolluk ve bereket, birlik ve beraberlik kavramı dahildir. Bu açıdan Nevruz-Yeni Gün, inançların, gelenek ve göreneklerin örf ve âdetlerin bütünüdür. Milli, dinî, toplumsal, eski uluslararası özelliklerin kapsamı bakımından Nevruz, başka bayramlardan farklıdır.

Eski Sümer, Çin kaynaklarında yenileşme, canlanma, mevsim bayramlarıyla Türk Nevruzu, Türk Yeni Günü kültür sürekliliğinin ve medeniyet ortaklığının ifadesi olarak ortaya çıkmaktadır. Kültürün milli rengi, milli düzeni tarihte Türk Nevruzunu, Türk Yeni Gününü - Ergenekon'u doğurmuştur.

Türk Nevruzu (Azerbaycan Nevruzu) dünya Nevruzunun ayrılmaz bir parçası olmakla, hem de kendi kökeni, mitolojik değeri, kültürel kimliği ve sosyal fonksiyonları olan fenomen olarak ortaya çıkmaktadır.

Tarih, Azerbaycan Türk Nevruzuna Şaman-Kam ve İslam inancının renklerini kazandırmıştır. Tanrının ilahi güzelliğinin, artışın ve bereketin simgesi olan Nevruz, dini bayram olmasa da, dini bakışları içeren olgu - kültür değerleri topluluğudur.

Azerbaycan-Türk Nevruzu, halkın söz ve müzik kültürünün de tanıtılmasıdır. Nevruz nağmeleri, deyişleri ata sözleri, manileri, Türküleri ayrı-ayrı coğrafyalarda yaşayan Türk'ün aşkını, isteğini, coşkusunu, ruh varlığını ifade eder. Divan edebiyatındaki Nevruziyeler, Baharnamelerin içinde yaşayan Nevruz folklorunun devamı ve tamamlanmasıdır.

Musikimizdeki Nevruz makamı, Nevruz türküsünün, Nevruz deyişinin müzik yolu ile yeniden tasdikidir.

Türk Nevruzu, Avrasya'nın tümünü kapsayan coğrafî genişliğe sahiptir.

Tuna'dan İdil'e, Balkanlardan Sibirya'ya, Kafkaslardan Türkistan'a ve Anadolu'ya, Hazar'dan Tanrı Dağları'na uzayan Türk dünyasının Nevruz zamanı, Martın 9'undan Mayısın 6'ına kadar yaklaşık iki ayı içeren zaman dilimidir. Ortak noktası Mart'ın 21'i olan Nevruzun Hıdırellez, Alas, Yılın Son Çarşambası, Mesir Macunu gibi adları da Nevruzun-Yeni Gün kavramının bir parçasıdır.

Azerbaycan coğrafyasında gerçekleşen Türk Nevruzu, tören ve ayinlerin bir kısmının toplamıdır. Türk Nevruzu çocukların ve yaşlıların ortak bayramıdır. Çocuk oyunları ile yaşlıların oyunlarının biraraya geldiği bir bayramdır. Azerbaycan'da Nevruzda yaşlıların üç gün içinde oynadığı "Bey-Vezir" ve "Şah oyunu" toplum dengesini ve adaleti koruyan Türk töresinin ifadesidir. Bu üç

günde, yıl boyu yaşanmış toplum hayatı değerlendirilir, gelecek yıl için plan kurulur ve sosyal ortam düzenlenir.

Yaşlıların ziyaret edildiği, ellerinin öpüldüğü saygı günü de Nevruzdur.

Ruhların yâd edildiği, mezarlığın ziyaret edildiği gün de Nevruzdur.

Babaların anılması, duaların okunması, soy-kökünün hatırlanma günü de Nevruzdur.

Bir anlamda Nevruz, zamanı, geçmişle geleceği birbirine bağlayan köprüdür.

Böyle bir bayramda kültürün bütün türlerinin bir araya gelmesi, sergilenmesi ve zenginleşmesi doğaldır. Milletin kutsal günleri, tarihin kutsal günleridir. Bugün tarih zenginleşir, dolup taşar ve hafızasına ölmez kelimeler yazılır.

Kaç bin yıllık ateşe, güneşe, toprağa ve berekete iman, Nevruzun çeşitli merasimlerinde kendi felsefî zenginliğini yansıtır.

Söz de müzik de Nevruzda yeniden doğulur. Bu günde millet kendi kendini bir daha kazanır, hafızasını yeniler. Bugün toplum daha bir toplayıcı, değerlendirici gün yaşar.

Aşıkların, ozanların, makam ve saz ustalarının sınav günü Nevruzdur.

Çağ kelimesinin ilkin anlamı 12 saat demektir. Uluğbey takvim-vakit sisteminde bir gün 12 çağdan oluşur. Zamanla bu kavram genişlemiş ve şimdiki anlamını kazanmıştır. Nevruz, aslında bütün çağlardan geçerek kazanılmış kültür değerlerinin toplusudur. Eski dünyanın kendi uluslararası kavramları olmuştur. Bu kavramların adlarının Çince, Farsça veya Türkçe, yahut Hintçe, Arapça olması önemli değildir. Dilbilimcilerden İliç-Svitiç, bu kelime köklerini nostratik kök-yuva olarak nitelendirir.

Nevruz daha fazla Batı Türklerinin kullandığı terimdir. Ulus günü, ulusun ulu günü, yeni gün ise Doğu Türklerinin terimi olarak bilinmektedir.

Batı Türklerinin Hint-Fars-Slav bağlamı, Doğu Türklerinin Çin-Kore-Japon bağlamı göz önünde bulundurulmalıdır. Uygarlıkların karşılıklı etkileşme bağlamı, Nevruz-Yeni Gün için de geçerlidir.

Türk mit sistemini Avrupa veya Hint-Avrupa ölçütleri ve ilkeleri yaklaşımıyla değerlendirmek doğru sayılmaz. Türk mitinin (özellikle, Tanrı, ocak, ışık, al, su, yer gibi kelime-mitler) kendi yapı ve semantik özellikleri mevcuttur. Türk mitinin (genellikle Türk folklorunun, Türk töresinin, Türk felsefesinin) Türk anahtarı ile açılması Nevruz-Yeni Gün için de geçerlidir.

Azerbaycan-Türk Nevruzundaki ışık, sıcaklık, alev kavramları, Ateşperestlik'ten daha fazla Tanrıcılık-Şaman-Kam dünya görüşü ile ilgilidir. Elbette ki Nevruzu Ateşperestlikten tam olarak ayırmak da mümkün değildir. Zerdüşt'ün

Azerbaycanlı olması, Ateşperestliğin Türk folkloru ile ilişkisine iki açıdan yaklaşmayı ortaya koymaktadır: tipolojik ve jenelojik. Bizce, Nevruz sisteminde Ateşperestlik, metodolojik yönden tipolojik araştırmalara dayanmalıdır.

Nevruzda Godu töreni Güneşle ilgili Türk dünya görüşünün ifadesi olarak ortaya çıkar.

Godu, godunu gördün mü?
Godu'ya salam verdin mi?
Godu burdan ötende
Kırmızı günü gördün mü?

veya

Godu gülmek isteyir
Koymayın ağlamağa

Godu'nun gülüşü- Güneşi, göz yaşları- kışı simgeliyor.

Gün çık, çık çık,
Keher atı bin çık,
Oğlun kayadan uçtu,
Kızın tandıra düştü.

Kecel[9] *kızı koy evde,*
Saçlı kızı götür çık
Gün gitti su içmeye,
Kırmızı don biçmeye,
Gün özün yetirecek,
Kazı tez götürecek,
Keçel kızı aparacak,
Saçlı kızı getirecek...

"Kôsa-kôsa" Nevruz tiyatrosu, eski Türklerin inanış felsefesini simgeliyor. Kôsa, keçel, kurt, keçi... karakterleri eski Türk Nevruz sisteminin ayrılmaz unsurları olarak semantik ve mitolojik anlam taşımaktadır.

Azerbaycan'ın Nevruz Türkülerinde geçen Yel Baba, mitik-metafizik karakterdir.

Ay yel baba, yel baba
Kurban sene, gel baba!
Tahılımız yerde kaldı,
Yakamız elde kaldı,
Kurban sene, gel baba!

[9] Keçel - kel

Genellikle, Azerbaycan'da kutlanan Nevruz töreni inançları, Türk mitolojik arketipini canlandırmada, Türk dünya görüşü sistemini oluşturmada büyük öneme sahiptir.

M. Arif "Azerbaycan Halk Tiyatrosu" adlı makalesinde şöyle yazar: "Halk Nevruza birkaç hafta kala her çarşamba akşamı şenlikler düzenler. Ateş yakılır, evler temizlenir, kıymetli döşenecekle döşenir ve adamlar yeni giysiler giyerler. Mumlar yakılır, şekerler dizilir, gelen misafirlerin üstüne gülap (gül suyu) serpilir. Baharın ve yeşilliğin gelişi dolayısıyla evlerde semeni yetiştirilir. Geceler atesbazlık (ateş oyunu) düzenlenir. İnsanlar kışın tüm belalarını kendilerinden uzaklaştırmak için ateş üzerinden atlar ve yeni mutlu yıl dolayısıyla birbirilerini kutlarlar (Arif, 1970, 53).

Eski opera sanatçısı Hüseyingulu Sarabski Nevruzun kutlanmasını şöyle tasvir eder: "... Nevruz Bayramı yaklaşırdı. O zamanlar Nevruz Bayramı çok şaşaalı olurdu. Nevruza bir hafta kala bakkal dükkânlarının karşısı aynalarla, halılarla ve değişik şekillerde süslenirdi. Dükkânların karşısında bir zil asılır ve bayram kavunu satıldıkça o zili çalarlardı. Renkli mumlar satılırdı... Bayrama bir gün kala fakir de zengin de pilav yapardı... "Kôsa-kôsa" oyunu eski bir oyun idi. Kôsa'ya soru sorduktan sonra çocuklar şu Türküyü okurlardı:

Pazarda hesir mülki Süleyman'ı
Gökte yel esir mülki Süleyman'ı
Kôsam telesir mülki Süleyman'ı
Pazarda üzüm mülki Süleyman'ı
Nimçeye[10] *düzüm mülki Süleyman'ı*
Bir ela gözüm mülki Süleyman
Pazarda divan mülki Süleyman
Al suyum içir mülki Süleyman
Sallama birçek mülki Süleyman

Allı şallı süslenmiş kızlar, gelinler, ellerinde kına, gözlerinde sürme, kaşlarında vesme mutlu bir şekilde herkes kendince Kôsa'ya pay verirdi. Geceleri ise beş altı çocuk hep beraber toplanıp bir kesenin ucuna ip bağlayıp bacadan salarlardı ve yavaşça şöyle derlerdi:

Verin bizim payımızı
Aparak üstadımıza
Ustadımız bizi azad elesin!
Ninnini, ninnini, ninnini[11] (Sarabski, 1958, 16-17).

[10] Nimçe – sığ tabak
[11] Bu oyunun adına Ninnini derlerdi

"Kôsa-Gelin" ilkbahar töreni ile ilgili düzenlenen ve tip olarak maske tiyatrosu niteliğinde bir oyundur. Bazen bir kôsa bazen de iki kôsa kardeş oynar. Dramanın konflikti iki kôsa arasında değil de koşalarla Keçi arasındadır...

Oyun yılın son çarşambasında, bayram günlerinde meydanlarda kurulur. Yardımcı kendi türküsüyle baş Kôsa'yı meydana çağırır:

A kôsa-kôsa, gelsene,
Gelip selam versene...

Kôsa oynaya okuya meclise girer.

İkinci kôsa okur:

Boşkabı[12] *doldursana,*
Kôsanı yola salsana...

Kôsa okuyarak para toplar:

Yiğidim yarma aşı,
Yarısı sudu,
Giydiğim yedi dest paltar,[13]
Tazesi budur...

Koro şunu okur:

Kôsam bir oyun eyler,
Gurdunan koyun eyler.
Yığar Şabran düğüsün,
Mahmud'un toyun eyler

Korodan etkilenen Kôsa şöyle der:

Mermer havuzun dört gırağında[14]
Bülbüller okur şah budağında,
... Ne istersem, Huda'dan alam,
Dellek dükkânını yadıma salam
Dellek dükkânı tamam çırağban
Mescide gider elinde Kur'an
Kurbanın olum, yeşil çuhalı
Derbendlisen, yoksa buralı?

Koro diyalogu devam ettirir:

A uyruğu-uyruğu,
Eritmemiş kuyruğu,

[12] boşkab - tabak
[13] paltar: elbise
[14] gırağında - kenarında

Sakalı it kuyruğu,
Bıyıkları yavşan Kôsa...

Etraftakiler Kôsa'ya takılıyorlar: "Yalancı pehlivan" Kôsa'yı savunuyor:

Kôsam benim kanlıdı,
Kolları mercanlıdı
Kôsama el vurmayın
Kôsam iki canlıdı.

Sonra Kôsa'nın altın araması, pehlivanla tartışması ve savaşması, iki Kôsa'nın yemek şakalaşması, Kôsa'nın küs olması, bunalımdan çıkması için Keçi'nin bulunması ve onun meydana getirilmesi, Kôsa ile Keçi'nin maceraları sunulur.

Sonunda Kôsa (kışın sembolü) ölür, Keçi (ilkbahar sembolü) kazanır.

Yalancı Pehlivan diyor:

Arşın uzun, bez kısa,
Kefensiz öldü Kôsa.

İnsanlar sevinçle okur:

Nevruz Nevruz bahara,
Güllü güller nahara,
Bahçemizde gül olsun,
Gül olsun, bülbül olsun.

Kôsa tabutla kaldırılır. Seyircilere hitaben oyuncular şunu okur:

Ay heceler-hüceler,
Geldi aziz geceler
Verene oğul versin,
Vermeyene kız versin...

Tören sona erer.

"Kôsa gelin oyununun töreni ile ilgili anlamı, bitmiş kışın kovulması, başlayan ilkbaharın alkışlanmasıdır." (Sultanlı, 1964, 36-40).

Kışın remzi gibi nitelendirilen Kôsa'nın yüzü, yeşilliği olmayan doğayı yansıtır. Kôsa çirkindir, halkın düşüncesinde yorucu ve yıkıcı kış da çirkindir. Kôsa tembeldir, kış da tembellik getirir, Kôsa'ya saygı yoktur. Onun ölümü herkese sevinç getirir.

Keçi ilk baharın remzidir. Keçi yenilenmenin, ümidin ve bereketin kutsal remzidir.

Keçi'yle Kôsa'nın mücadelesi eskiyle yeninin, kışla ilkbaharın mücadelesidir.

"Kôsa-Gelin", "Kôsa-Kôsa" oyunları Nevruz oyunları olup Azerbaycan'ın genelinde yaygındır." (Sultanlı, 1964, 63).

Köylerde, yörelerde düzenlenen Nevruz töreni ile şehirlerde kutlanan Nevruz bayramlarının farklılıkları yok değildir.

Şehir Nevruzu daha çok ev arası, mahallî özellikleri ile dikkat çekmektedir. Şehir mutfağı, şehir folkloru, özellikle şehir törenleri ağırlıklı olur. Bu bakımdan Bakü'de, Tebriz'de, Erdebil'de, Urmiye'de, Şeki'de, Gence'de, Şamahı'da, Nahçıvan'da, Şuşa'da geçirilen Nevruzlarda, Nevruziyeler ağırlıklı divan şiirleri, makam müziği yaygındır.

Şehir Nevruzlarında doğa güzellikleri ve İlkbaharı yansıtan özellikler köy ortamından daha belirgin olmadığından, semeni kültürü, doğanın güzelliklerini canlandıran halk tiyatrosu unsurları üstünlük oluşturmaktadır.

Şehir Nevruzunda kültür şakaları ve sanat ağırlığı üstündür.

Köy, yöre ortamı Nevruzla özdeşleşir. Kırlarda, çay kıyılarında, bahçelerde, ormanlarda geçirilen Nevruz törenleri, doğanın uyanışını, insanların bereketle ilgili arzularını, yeni yıl felsefesini ifade etmektedir.

Ortamca farklı şehir-köy Nevruzu bir kültürün ifadesidir.

Nevruz bir günlük olay, bayram olmaktan ziyade yenilenme sürecini kapsayan bayram niteliğindedir.

Bir Azerbaycan bulmacasında yılın mevsimleri şöyle açıklanır:

Üçü bize yağıdır,
Üçü cennet bağıdır.
Üçü yığar getirir,
Üçü vurur, dağıdır (Köçerli, 1967).

Nevruz süreci gece-gündüz eşitliğinde (22 Aralık) başlar.

Azerbaycan'da kışın son iki ayı altmış gün olarak, büyük çille ve küçük çille olarak ayrılmaktadır. Büyük çille kırk gün, küçük çille yirmi gün olur. Nevruz törenleri o zamanlardan başlar. Büyük ve küçük çille nimetleri, sayacı sözleri, Türküler, töre oyunu, Hıdır Nebi bayramı vs. Nevruza gelen yolların tören ve folklor işaretleridir.

Yeni yılın başlamasına dört hafta kala Nevruz hazırlıkları başlar ve Nevruz ayında törenler son aşamaya girer. "Bayram ayı" olarak adlandırılan son ayda dört Çarşamba özel törenlerle kutlanır. Bu dört Çarşamba Su Çarşambası, Ateş Çarşambası, Hava Çarşambası, Toprak Çarşambası olarak bilinmektedir (Nebiyev, 1992, 7-56).

Kutsal kabul edilen ve kutlanan çarşambalardan birincisi "Su Çarşambası" diğer adıyla "Ezel Çarşamba" olarak bilinir. Su inancı su kültü ile bağlı bu bayram dört metafizik unsurun birincisini simgeler.

Nevruz bayramından önceki ayın ikinci çarşambasına "Od Çarşambası" denilir. Godu nağmeleri okunan Od Çarşambasında odun üstünden atlar "Ağırlığım, uğurluğum düşsün bu odun üstüne" deyip kendilerine, yakınlarına dua etmiş olurlar. Diğer çarşambalarda da olan bu gelenek, Od Çarşambasında özellikle kabarık şekilde ifa olunur. Çarşambanın üçüncüsü Yel (rüzgâr) Çarşambasıdır. Dünyaya hararet, sevgi getiren Od Çarşambası, sıcaklığı ve bereketi simgeler. Sıcak rüzgâr, gün içinde birkaç defa değişerek temizlik, ilk bahar sıcaklığı getirir.

"Toprak Çarşambası" veya "İlahir Çarşamba" gününe (21 Mart) kadarki son Çarşamba olup, ekin için hazır olan toprağın simgesidir. Toprak; gücü ve bereketi ifade eder. Bu günde okunan sayacı, cütcü (çiftçi) Türküleri ve merasimleri dikkat çeker.

Bu günlerde "kabir üstü" töreni gerçekleştirilir. Hem de "ölüler günü" olarak bilinen Nevruzda, ölmüş insanların ruhunu şad etmek önemlidir. Yakın zamanda vefat etmiş insanlar için "kara bayram" düzenlenir, "ihsan verilir."[15] Yas olmuş evde şenlik, eğlence, müzikli tören düzenlenmez.

İlk çarşambadan başlayarak bereket simgesi olan semeni yetiştirilir. Buğday ıslatılıp yetişmeye başladığı görününce onu tabak, tepsi vs. gibi geniş parçalara dökerek üzerini bir bezle sararlar. Bu buğday, her gün sabah ve akşam olmakla iki kez sulanır, 8-10 gün sonra yetişmiş olur. Güzellik, ilkbahar, bereket sembolü olan semeniden "semeni helvası" yapılır ve komşular arasında dağıtılır, Semeni türküsü okunur:

... Semeni,
Al beni,
Her yazda,
Sen yada
Sal beni
... Semeni, sakla beni,
Yılda gögerterem[16] *seni,*
... Semeni sazana gelmişim,
Uzana-uzana gelmişim (Nerimanoğlu, 1988, 141-142).

21 Mart, Nevruz Bayramı günüdür. İlkbaharın ilk günü eski kırık tas tabak atılır, ev temizlenir, eski elbiseler yakılır ve yenisi giyilir.

Evler kırlardan toplanmış Nevruzgülü ve Nevruzçiçeği ile süslenir.

[15] "ehsan vermek"- "hayrat dağıtmak"
[16] Gögerterim - yeşertirim

Bayram günü dost, akraba ve yaşlıları ziyaret günüdür. Nişanlı oğlan ve kız evi birbirlerine bayram hediyesi gönderir.

Nevruz sofrasında yedi tür kuru yemiş, taam olur; şekerbura, baklava, feseli, govurga (buğday kavurması), nohut, hurma, ceviz, fındık, kişmiş (üzüm kurusu) vs.

Azerbaycan pilavı her sofranın bezeğidir. 150'den fazla çeşidi olan Azerbaycan pilavı et, tavuk, hindi ile, pişmiş kuru kaysı ve üzüm kurusu yenilir. Evde hazırlanmış meyve suları (kompostolar) ve şerbetler sofrayı süsler. Boyanmış yumurtalar ve saçaklı şekerler sofranın bir tarafında olur.

Nevruziyeler söylenir, saz eşliğinde Nevruz nağmeleri okunur.

Öğle olunca yumurta dövüşü, horoz dövüşü, koç dövüşü, köpek dövüşü düzenlenir.

Nevruz etkinlikleri: a) ev içinde, b) ev dışında olmak üzere ikiye ayrılır.

Ev dahili etkinlikler bayram yemeklerini, semenileri, aile sohbetlerini, dertleşmeleri, danışmaları, çile çıkarmaları, misafir ağırlanmalarını, aile gezintilerini, ziyafetleri içerir.

Ev dışı, köy arası, sokak ve mahalle etkinlikleri "kapı pusma", "tongal yapma" (ateş çatma), kulak falı, yarışlar vs. içerir.

Güney Azerbaycan'ın ünlü şairi Şehriyar "Haydarbaba'ya Selam" eserinde bayramı böyle tasvir eder:

Bayram idi, gecekuşu okurdu,
Adahlı kız bey çorabın dokurdu
Herkes şalın bir bacadan sokurdu,
Ay ne güzel kaidedi şal sallamak,
Bey şalına bayramlığın bağlamak,

***

Bayram olup kızıl palcık ezerler
Nakış vurup otagları bezerler,
Tahçalarda düzmeleri düzerler,
Kız-gelinin fındıkcası, kınası
Heveslenir anası, kaynanası (Şehriyar, 3993, 9-28)

"Dede Korkut" kitabında kullanılan "tarakka çatlatmak" deyimi Nevruz ve Çarşamba gecelerinde ateş yakmak, mazotla ıslatılmış bezi top gibi sararak ateşleyerek kendirle göge atmak ve bu anda kibrit ve baruttan hazırlanmış özel vasıtalarla patlatıp tabanca sesi çıkarmak, bayram havası yaratmak anlamına gelir. Barutçubaşı bu işe başkanlık eder.

"Belilbelican", "Bahis oyunu", "Fal oyunu" veya "Vesfi-hal", "Vicah" (veya "Ficak"), "Kapıpuslu", "Papakattı", "Ay karakuşum, salma yere binerler", "Enzeli", "Direvurma", "Kôsa-kôsa", "Mirnevruzu" (veya "Emirnevruzu"), "Ninnigetti", "Semeni toyu", "Tekem-tekem", "Telkesme", "Hıdırnebi", "Haftaseyri", "Çömeçgelin", "Cütçü bala", "Şalsallama" merasim ve oyunları yaygındır.

Geçimi ve yaşantısı tarıma, ziraata ve hayvan beslemeğe bağlı olan Azerbaycan Türklerinin mevsim folklorunun, merasim ve ayinlerinin, dünya bakışının bütün bir sisteminin ifadecisi ve yaşatıcısı olan Nevruz bayramı ve Çarşambalarla ilgili atasözleri, deyimler, sınamalar, bulmacalar, alkış ve kargışlar yaygındır.

Örneklere göz atalım:

Su olan yerde dirilik olur;
Su murdarlık götürmez;
Rüyada su görmek aydınlıktır.
Su çarşambasında korkan adama, korktuğu yerde su içirirler.
Od imandandır;
Od düştüğü yeri yandırır;
Odsuz ocak olmaz;
Oddan kül olar, külden od olmaz.
Gün düşen yerde hastalık olmaz;
Çırak yakanın çırağı sönmez;
Işıktan kaçan kendi evladı için de hayırlı olmaz;
Od hakkı!;
Ocağın karalmasın!;
Ocağın sönsün!

***

Buradan vurdum baltanı,
Ordan çıktı kaltanı.
Anam bir oğlan doğup,
Yerin göğün sultanı.

***

Suda yandı
Od yandı, su da yandı,
Derdimi suya dedim,
Od tuttu o da yandı.
Od Çarşambası ocağı boş koymazlar.
Yel vurar yengeler oynar.

***

A yel baba,
İpim ipten üzüldü
İpim dibden üzüldü...
***
Yer arayan yelinki,
Yerde kalan benimki
Yel esip, goz dökülüp.
Yelden aman dilerler
Yel estireni sövmezler.
***
Zamanın geldi, ateş geldi, Yel geldi,
Taze ömür, taze mahsul, yel geldi
Topraktan pay olmaz.
Topraktan gelmişik, toprağa da gideceğiz.
Yer kulaklı olar. (Nebiyev 1992: 33).

Nizami Gencevi'nin, Hatâî'nin, Fuzûlî'nin, Vakif'in Nevruz kelimesini hatırlatmaları ve Nevruziyeler (bahariyeler) yazdığı bellidir.

Nevruzdan sonraki dört gün sınalı günlerdir. Birinci gün baharın nasıl olacağının kanıtı, ikinci gün yazın, üçüncü gün son baharın, dördüncü gün kışın kanıtıdır.

Nevruz gününden 13 gün sonra da Nevruz kutlamaları sürer.

Azerbaycan'da Nevruz musikisi, Nevruz makamları da yaygındır. "Nevruz-i revende" "Nevruz-i Seba", "Nevruz-i Hara" Rast makamı içinde okunur. (Aslanov, 1996)

Azerbaycan'da Nevruzla ilgili deyimler, atasözleri, alkışlar, kargışlar, maniler yaygındır:

Nevruz matlabını versin!
Nevruz gününe dönesen!
Nevruzda bahtın açık olsun!
Yüreğin Nevruzca kutlu olsun!
Nevruzun kara gelsin!
Nevruza kadar ipliğin üzülsün!
Nevruz gülü gibi açılmak.
Atıl, matıl Çarşamba
Bahtım açıl Çarşamba!
Ağırlığım, uğurluğum burada kalsın!
Nevruzda kar yağsa, yer bereketli olar.

Nevruz üzerine yazılmış Bahariyeler, Nevruziyeler Azerbaycan edebiyatında da geniş yayılmıştır.

Nizami Gencevi'nin (12-13. yy.) eserlerinde Nevruzla ilgili aşağıdakilere rastlanmaktadır:

Nevruzgülü gibi açıldı evvel,
Nevruz perdesinde okundu gazel

***

Saz-ı Nevruzunu çalanda tamam,
Tale de ederdi o günü bayram

***

Her gün Nevruz olmaz, meyer bilmirsen?

***

O gün ki, bar vere büyük hükümdar,
En büyük bir Nevruz bayramı olar.

Kadı Burhanettin'den (14. yüzyıl);

Meğer Nevruz gelmişdür müsevver
Ki olmuştur cahan münevver

Şah İsmail Hataî'den (16. yüzyıl)

Kış gitti, yine bahar geldi,
Gül bitti ve lalezar geldi,
Kuşlar gamusu feğana düştü,
Aşk odu yine bu cana düştü.

Hidayet'ten (15. yüzyıl);

Mübarek olsun, ey sultan-i âlem fesl-i Nevruzun..

Molla Veli Vidadi'den (18. yüzyıl);

Novruz-i bahar oldu cihan taze ter oldu, ref oldu âlemler,
Dağıldı bu şadlıg haberi derbeder oldu

Molla Penah Vakıf'tan (18. yüzyıl);

Bayram oldu hiç bilmirem neyleyim,
Bizim evde dolu çuval da yoktur.

***

Kul tamaşa nov-arusi bahare,
Ganimetti beş gün ömrü dübare...

M. F. Ahundzade, N. Vezirov, M. E. Sabir, C. Memmedkuluzade, M. Müşfik, M. Şehriyar, Sehend, S. Vurgun, B. Vahapzade ve diğerleri Nevruzu defalarca hatırlamış, bu bayramın kutsallığından söz etmişler.

Nevruz-Yeni Gün; Azerbaycan Türk kültürünün tüm katlarını, motif ve unsurlarını bir sistem olarak içeren bir bayramdır.

İnanç felsefesi, mitolojik rengarenklilik, doğuş, artış, canlanma, ferah, ümit, coşku, kutlu yaşam psikolojisi, bolluk ve bereket, birlik-beraberlik kavramları iç içedir.

Bu açıdan Nevruz inanç, gelenek ve görenek, örf ve âdet, milli hafıza ve insan - doğa, insanlık ve hoşgörü bayramıdır.

Milli, dinî, dünyevî özelliklerin kapsamı ve tarihi bakımından Nevruz Azerbaycan'da da tüm bayramlardan seçilir.

Çağdaş Azerbaycan'ın milli bayramı Nevruz, devlet düzeyinde bir günlük resmî tatil olarak kutlanmaktadır.

KAYNAKÇA

Arif, M., "Azerbaycan Halk Teatrı", *Seçilmiş Eserleri,* C. III, Bakü 1970.

Aslanov, E., "Klassik Musiqimizde Novruz", *Edebiyat ve İncesenet,* 9 Fevral (Şubat) 1996.

Braginski, İ. S., "Bahar Bayramı Hakkında", *Edebiyat ve İncesenet,* 20 Mayıs 1967.

Çemenzemenli, Y. V., "Azerbaycanda Zerdüşti Âdetleri", *Seçilmiş Eserleri.* C. III.

Efendiyev, P., *Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı,* Bakü, 1992.

Köçerli, F., *Balalara Hediyye,* Bakü, 1967.

Nebiyev, A., *İlahır Çerşembeler,* Bakü, 1992.

Nebiyev, A., *Novruz Bayramı,* Bakü, 1990.

Sarabski, H., *Köhne Bakı,* Bakü, 1958.

Seyidov, M., *Var Bayramı,* Bakü, 1990.

Sultanlı, A., *Azerbaycan Dramaturgiyasının İnkişafı Tarixinden,* Bakü, 1964.

Şefiyev, V., *Zerdüşt, Avesta, Azerbaycan,* Bakü 1996.

Şehriyar, M., *Divan-i Türki,* Bakü, 1993.

Veliyev, K., *Elin Yaddaşı, Dilin Yaddaşı,* Bakü, 1988.

NEVRUZ VE BİTKİLER

Türk kültüründe önemli yer tutan bitki âlemi doğa güzelliklerinin şifa ve yaşam kaynağı olarak Nevruz geleneklerinde de kendini göstermektedir. Kardelen veya Nevruz çiçeği, bitki âleminde Nevruz'un sembolü olarak bilinirler. Azerbaycan'da, Türkmenistan'da, Özbekistan'da Nevruz'un sembollerinden biri de Semenidir.

İlk baharın müjdecisi olarak bilinen Nevruz çiçeği (Primula) kardelengillerden olup çok yıllık bir bitkidir. Beş leçekli sarı, pembe veya kırmızı, şemsiyeye benzer çiçekleri olan bu bitki tek veya toplu olarak görülür. Beş yüzden fazla türü olan bu çiçeğin Azerbaycan'da sekiz türü vardır (*Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi* (VII cilt), 1983, 285).

Nevruz çiçeği kar altında şubat sonları ve mart ayı içerisinde açmaya başlayan içi mor damarlı, dağ ve bağ kuytularında yetişen şeffaf bir çiçektir (Kabaklı: "Tercüman" 1974).

Nevruz gülü-bu çiçek türü de kardelengillerden olup-Hatice gülü (Galathus) olarak da bilinmektedir. Tahminen on türü olduğu bilinen uzun saplı bu çiçeğin Azerbaycan'da iki türü bulunur (ASE 1983: 258). Kırgız Türkleri arasında "mavi sakallı bir ihtiyar" olarak betimlenen Tanrının oturduğu yer olarak bilinmesi sebebiyle kayın en kutsal ağaç sayılır. Bunun yanı sıra çınar, ardıç, çam ve selvi ağaçları da Kırgızlar arasında özel bir yer tutmaktadır (Erdem, 2001, 77).

Kutsal ağaç, yaşam ağacı kavramları mitolojik sembol olarak kullanılır.

Temelinde dört unsur bulunan bitki ve ağaçlardan kara ağaç, incir, nar, dut, iğde, zeytin, dağdağan, fıstık, asma söğüt, kamış saz, selvi, buğday, arpa, reyhan, tarhun, menekşe, gül vb.

Nevruz kutlamalarında çiçek seyilleri (çiçek eğlenceleri) arasında gül seyli, lale seyli, sümbül seyli en yaygınlarındandır (Ziyadan, 2000, 488-490).

Eski Türkler insanın dokuz dallı bir ağacın altında yaratıldığına ve Tanrının insanla muhatap olduğu ilk yerin dokuz dallı bir ağaç olduğuna inanıyorlardı (İnan, 1972, 21). Türk kültüründe demir dallarıyla göğe, kökü ile şeytanın yaşadığı yere uzanan "temir kavak", "temir terek", "hayat ağacı" gibi semboller insan-doğa ilişkisini gösteren örneklerdendir (Aytaç, 2002, 6). Nevruz sofrasın-

da bulunması gereken yedi levin (tepsi) yiyeceğin çoğunluğu bitki veya bitki kökenlidir (sebze, semeni (veya semeni helvası), iğde, sumak, elma, sarımsak, salep, safran).

Bu yemekler sağlık, vitamin ve insan yaşamı açısından önemlidir. Nevruz'un sembollerinden olan semeni, doğanın yenilenmesini, hayatın gelişmesini ve değişmesini simgeler, ervah-ı ecdada (ataların ruhuna) ithaf edilen adak olarak kutsal sayılır. Ruhlar ocaklarına, evlerine geldiklerinde sevap için sofradan yemek tadarlar. Kırgızların sümölök, çon köcö, Azerbaycan Türklerinin semeni helvası koruyucu ruhlara, ata ruhuna saygı ve sevginin ifadesidir (Nadırova, 2000, 232). Nevruz'dan iki hafta önce çarşambalar zamanında tahminen 500 gram buğday hububatı seçilir, yıkanır, temizlenir. Temiz buğday iki üç gün suda bekletilir, daha sonra sini veya yayvan bir kapta üç dört gün süreyle ılık bir yere konur. Buğday taneleri filizlenir ve iki üç santim uzar. Bu durumda helva için ayrılmış buğday bayram için hazırlanan semeniden farklı olarak havanda dövülür, az miktarda su katılır, karıştırılarak süzgeçten geçirilir. Bu işlem üç defa tekrarlanır. Hazır karışım üç ayrı kaba konarak bekletilir. Sümelek (sümölök) pişirmek için pamuk yağı (bazen tere yağı veya zeytin yağı) kızdırılır ve ona un ilave edip kavurmakla başlar. Daha sonra karışım azar azar eklenir ve bu yemek kısık ateşte sabaha kadar kaynatılır.

Şifa bakımından çok önemli olan sümelek, yenilenme gücü, yararı ve şifa verici özelliği ile meşhurdur. Sümelek manevî-ruhî bakımdan da yararlı sayılır, insana moral ve ümit verdiğine inanılır.

İlk baharın, yeşilliğin, uyanmanın sembolü olan semeni sini, tabak vb. yayvan kaplarda yeşertilir. Eski zamanlarda ise büyük sinilerde yuvarlak biçimde yedi şerit şeklinde yedi tür tohum ekilir ve alınan sonucun yıl sonu mahsulün nasıl olacağına dair işaret olduğuna inanılırdı.

Aile, bayram akşamı sofraya konan semeniyi içerek yılın değişmesini kutlar ve merasim Türküleri söylerler:

Semeni
Al beni,
Her yazda
Sen yada
Sal beni.

Semeni
Sakla beni,
Yılda yeşertirim seni.

Semeni, sazana gelmişim,
Uzana uzana gelmişim.

Semeniye saldım badam,
Koymazlar bir parmak tadam,
Dört tarafım alıp adam,
Semeni bezana gelmişim,
Uzana uzana gelmişim.

Ben senden can isterim,
Damara kan isterim.
Canım temiz gerek,
Dosta sanım gerek,
Cansız sanım olmaz,
Sensiz kanım olmaz.
İlletimin lokmanı,
Yamanlığın amanı,
Semeni, ay semeni!

Görüldüğü gibi, kutsal olarak kabul edilen semeni mitoloji mantık sırasına girmiş oluyor.

Tütsüsü şifa kaynağı olarak kabul edilen ve tohumlu bir bitki olan üzerlik yakılarak evlerdeki kötü ruhları kovmak, nazardan korunmak için kullanılır.

Kırgızların "Alastoo" (tütsüleme), Azerbaycan Türklerinin "Göz yandırma" dedikleri bu merasim kam-şaman geleneği ile ilgilidir.

Manisa'da mesir macunu geleneği şifalı otlar, halk ilaçları ile ilgili olup ilkbahar -Nevruz- yeni gün geleneğinin bir parçasıdır.

Bitki âlemi ve yeşillikle ilgili olması göz önüne alınırsa Nevruz ve Hıdırellez kutlamalarının köken birliği kuşkusuzdur.

KAYNAKÇA

1. *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, VII cilt, Bakü, 1983.
2. Kabaklı, Ahmet, "Yılbaşı, Muharrem, Ergenekon ve Nevruz Üzerine", *Tercüman*, 10 Ocak, 1974.
3. Erdem, Mustafa, "Geleneksel Türk Dininde Tabiat ile İlgili İnanışlar", *Türk dünyasında Nevruz Dördüncü Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ankara, 2001.

4. Ziyadan, Abdulbari, "Bahar Bayramları, Nevruz Hikmetleri, Nevruz Desturhanı", *Türk dünyasında Nevruz Üçüncü Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ankara, 2000.
5. İnan, Abdulkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara, 1972.
6. Aytaç, Pakize, "Nevruz, Bahar Bayramında Yeniden Diriliş", *Bilge*, sayı 32, Ankara, 2002.
7. Nadırova, Anarhan, "Nevruz Bayramının Sembolleri Olan Bitkilerin Anlamları", *Türk dünyasında Nevruz Üçüncü Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ankara, 2000.

İnsan ve doğa ilişkilerinin başında mitolojik bakışlar sistemi gelmektedir. Dünya olaylarının mitolojik algılanması ayrı ayrı aşamalarda animizm, totemizm, fetişizm, antropomorfizm görüşleri ortaya çıkarmıştır. İlkel insanın yarattığı dünyanın yaratılışı üzerine kosmojenik mitler, milletin, etnosun soy esası üzerine etnogonik (jeneoloji) mitler, zaman aşamaları ve onların nedenleri ürerine takvim mitleri Türk mitolojisi için de geçerlidir.

Dünya modelini, 4 unsurunu yansıtan merasim ve ayinler, kültürel kahramanlar, takvim ve zamanla ilgili ilkel dünya görüş açısı Türk mitoloji sisteminde kendine özgü bir şekilde yer almıştır. Türk felsefesinde de mitolojik ögelerden geniş şekilde yararlanılmıştır.

Eski Türklerin evreni mitlerle açıkladığı mitolojik çağın açıklanmasında, Nevruz ayin ve merasimleri önemli yer tutmaktadır. Türklerin mitolojik düşünce sisteminde çarşambaların su, ateş, yel (hava), toprak olarak isimlendirilmesi hem de mitolojik düşüncenin izlerini yaşatmaktadır.

Su Çarşambası su inancını, Yel (hava) Çarşambası yele "yel babaya" inancı, Toprak Çarşambası da toprakla ilgili inançları yansıtmaktadır.

Azerbaycan Türklerinin inancına göre, su ruhu dumanlı havada aniden gölden çıkar ve rastladığı insanlara elindeki altın kavanozdan su içirir. Damla kimin üzerine düşerse o adam aynı gün şerle karşılaşır.

"Su Anası" Sibirya ve Karaçay Türklerinde kullanılır. "Su İyesi" (su sahibi) insan cildinde nehir suları üzerinde gözükür. Öbür dünyadaki bütün suların sahibidir. "Su İyesi" insanlara zarar vermez.

Su Çarşambasında insanların sabah erkenden su başına gitmeleri, el yüzlerini yıkamaları, arık üzerinden atlamaları, "Allah'ım, beni su yap, su güzeller yüküdür" dizelerini söylemeleri kutsal su inancını yansıtır (Gafarlı, 1999, 36-38).

Ateşe inancı da birlik, beraberlik, zafer simgesidir. Ateş (od) Çarşambasında gerçekleştirilen ayinler, merasimler, oyunlar mitolojik düşünce ile bağlantılıdır. C. Frezer ateşle ilgili merasimlerin Avrupa'da da olduğunu belirtiyor (Frezer, 1984, 11-12).

Yelin (havanın) kutsal sayılması bereketle ilgilidir.

A Yel baba, Yel baba,
Tez gel baba, gel baba
Savur bizim harmanı,
Atını ver samanı
Den[17] *yığılıp dağ olsun*
Yel babamız sağ olsun...

dizeleri yel inancını ifade etmektedir.

Toprak Çarşambası (Göktürklerdeki) Ata Gök'ün ana toprak Umay'la nikahı gerçekleşiyor. Tüm nikah ve doğumlar ona bağlıdır, Çocuk Tanrıçası Umay, kadın hamisidir.

Kaosun dağılması, aşağı ve yukarı dünyaların yaranması, ana toprak kavramının oluşması Türk mitolojisinde önemli yer tutmaktadır.

Toprak veya yılın son çarşambasında etrafı kirletmek, ağaç koparmak olmaz. Kan dökmek yasaktır.

Azerbaycan'da "Hızır" (Hızır İlyas), "Kôsa-Kôsa" töreni, "Ölengler" (nikah ve aile tanrıçası Umay'ın şerefine okunan Türküler, şiirler), "Şengülüm, Mengülüm" mitolojik masalı, keçi ile ilgili inançları ifade eden merasimler Türk mitolojik bakışlarının örnekleridirler:

Hızır, Hızır, hız getir,
Var dereden od getir.

veya;

Hızını Hızır derler,
Bızıra çırak koyarlar.

dizeleri ilkin soy, kabile birleşmelerinin Hızır'dan ateş, hararet, sıcaklık aldığını gösterir (Seyidov, 1990, 8-12).

Keçi ilk baharın simgesidir. Güneşle ilgili olan keçinin yenilik, bereket, sıcaklık taşıyıcısı olduğu bilinir.

Kurt hem hayır, hem de şer güçleri ifade eder.

Kôsa[18] soğuğun ve fakirliğin sembolüdür. Keçinin koşaya, ilk baharın kışa galip gelmesi büyük Nevruz törenidir. Bu tören ve onun ifade ettiği mit semantiği zaman kavramını, zaman akışının doğallığını, çiftçilik, hayvancılık kültürünün kökenindeki mitolojik mantığı ortaya koyar. Mitolojiden hareketle ortaya çıkan inançlarda, efsane ve rivayetlerde, ata sözleri ve deyimlerde, alkış ve gargışlarda (dua ve beddualarda) bu semboller yer almıştır.

---

[17] den – buğday, kuş yemi.

[18] Nevruz bayramı törenlerinde şarkı, şiir, dans ve çeşitli oyunlarla halkı eğlendiren komik tiplerme.

Halk arasında şöyle bir inanç yaygındır ki 4 unsurdan sonuncusunun - toprağın- uyanması ile Sel, Ateş, Yel, Toprak daha büyük bir güç alır. Böylece, yerin donu çözülür, insanlar yokluktan ve mahrumiyetten kurtulmak için kendinde daha büyük kuvvet bulur. Eski bir mite göre, insanların zorluk çektiği bir günde Sel (su), Ateş, Yel, Toprak Hatun'un yer altı mabedine konuk olur. Burada uyumuş Toprak Hatun'u uyandırarak çektikleri zorlukları anlatır. Toprak Hatun: "İnsanlara felaket getirenin kendisi felaket kazanır," der. Sonra Sel, Yel, Toprak Hatun el ele verip şunu okur: (Nebiyev, 1992, 42)

Zemzem geldi, Ateş geldi, Yel geldi,
Taze ömür, tüze mahsul, yel geldi...
Şu gün son Çarşamba idi...

Türklerde görülen en önemli rivayet bugünün Ergenekon günü oluşudur. Bununla ilgili olarak Ebulgazi Bahadır Han'da görülen Ergenekon Destanı şöyledir:

"Türk illerinde KökTürk oku ötmeyen, KökTürk oku ulaşmayan bir yer yoktu. Bütün kavimler birleşerek, KökTürklerden öç almak için yürüdüler. Türkler çadırlarını, sürülerini bir yere topladılar; çevresinde hendek kazdılar, beklediler. Düşman geldi. Vuruş başladı. On gün vuruştular. KökTürkler üstün geldi.

Bir gün düşman bütün iller hanları ve beyleri bir av yerinde konuştular. KökTürkler'e hile yapmazsak işimiz yaman olur dediler. Tan ağarınca baskına uğramış çeriler gibi, ağır yüklerini, kötü mallarını bırakıp kaçtılar. Türkler, bunların vuruşma güçleri gitti, kaçıyorlar diyerek arkalarından varıp yetiştiler.

KökTürkler'i görünce düşmanları birden geri döndüler. Tekrar ikisi vuruştular. Düşmanlar galip geldi, KökTürkler'i öldüre öldüre çadırlarına geldiler. Çadırlarını, mallarını aldılar. Yağmadan hiçbir yurt kurtulamadı. Büyüklerin hepsini kılıçtan geçirdiler. Küçükleri kul edinip herkes birini alıp gitti.

KökTürk hanı İl Han'ın oğulları çoktu, savaşta öldü. "Kıyan/Kayan" adlı küçük bir oğlu vardı. O yıl evlendirmişti. İl Han'ın "Negüş / Tukuz" adlı bir de yeğeni vardı. Bu ikisi bir yerdeki kişilerin eline düşmüşlerdi. On gün olduktan sonra bir gece ikisi kadınlarıyla birlikle atlanıp kaçtılar. Yurda geldiler. Düşmandan kaçıp gelen dört maldan (deve, at, öküz, koyun) çok buldular.

Eğer, İl'e varalım desek dört taraftaki illerin hepsi bize düşman. İyisi odur ki dağların içinde insan yolu düşmez bir yer izleyip oturalım deyip dağa doğru sürülerini sürüp gittiler.

Geldikleri yoldan başka yolu olmayan bir yere vardılar. O da öyle bir yoldu ki deve, bir at bin güçlükle yürürdü. Eğer ayağını yanlış bassa parça parça olurdu.

Vardıkları yerde akar sular, çeşmeler, türlü otlar, meyveli ağaçlar, türlü avlar vardı. O yeri görünce Tanrı'ya şükürler kıldılar. Hayvanlarının kışın etini yediler, yazın sütünü içtiler, derisini giydiler.

O yere Ergenekon adını koydular.

Burada bu ikisinin çocukları çoğaldı. Kıyan'ın evladı çok oldu. Neğüş/Tukuz'unki ondan daha az oldu. Kıyan'ın çocuklarına "Kayat/Kıyat" dediler. Tukuz çocuklarına iki ad koydular. Bir nicesine "Tukuzlar" dediler. Bir nicesine "Türülken" dediler. Çok yıllar bu iki kişinin çocukları Ergenekon'da kaldılar. Enine boyuna uzayıp yayıldılar.

Dört yüz yıl sonra Ergenekon'da kendileri ve sürüleri o kadar çoğaldılar ki sığmadılar. Bu sebepten bir yere toplanıp oturup konuştular. Dediler ki Atalarımızdan işittik, Ergenekon'un dışında geniş yerler, güzel yurtlar olurmuş. Bizim yurdumuz eskiden o yerlerde imiş... Dağların arasında yol izleyip bulalım. Göçüp çıkalım. Her kim bize dostum derse onunla görüşelim. Düşmanlarla güreşelim, dediler.

Hepsi bu sözü beğenip çıkmaya yol izlediler, bulamadılar.

O zaman bir demirci dedi ki: *"Burada bir demir madeni var. Yalın kata benziyor. Şunun demirini eritsek bir yol olurdu."* Varıp o yeri gördüler. Bu sözü de beğendiler. Dağın geniş yerine bir kat odun, bir kat kömür dizdiler. Dağın üstünü, arka yanını, beri yanını böylece doldurduktan sonra yetmiş deriden körük yapıp yetmiş yerde kurdular. Ateşleyip körüklediler.

Tanrı'nın gücü ile ateş kızdıktan sonra demir dağ eriyip akıverdi. Yüklü dere çıkacak kadar yol oldu. O günü, o ayı, o saati belleyip dışarı çıktılar.

O günden beri yeni yılın başladığı gece KökTürkler'de adettir. O günü "bayram" sayarlar. Bir parça demiri ateşe dalıp kızdırırlar. Önce Kağan bunu kıskaçla tutup örse koyar, çekiçle döver. Ondan sonra beyler de öyle yapar. Bugünü mukaddes bilirler, böylece Tanrı'ya şükretmiş olurlar.

Ergenekon'dan çıktıkları zaman KökTürkler'in Kağanı Kıyan soyundan "Börteçine" idi. Börteçine, bütün illere elçi gönderip Ergenekon'dan çıkıp geldiklerini bildirdi. Bunu bazıları iyi gördüler, bazıları kötü gördüler.

KökTürkler, eski düşmanlarıyla savaştılar, yendiler. Böylece dört yüz yıl sonra kanlarının öcünü aldılar."

Diğer yandan Nevruzla ilgili olmak üzere başka bir Türk destanı daha vardır. Türklerin ilk yaratılışı ile ilgili olarak Mısırlı bir Türk tarihçisi olan Ebubekir b. Abdullah b. Aybek ed-Devadari'nin "Türk yaratılış efsanesi" oldukça önemlidir. Efsane şöyledir:

"Eski çağlarda yağmurdan hasıl olan seller Karadağcı denilen bir dağdaki mağaraya çamur sürükleyip getirdi ve bu çamurları insan kalıbına benzeyen yarıklara döktü. Su ile toprak bir müddet bu yarıklarda kaldı. Güneş saratan burcunda idi ve sıcaklığı çok kuvvetli idi. Güneş, su ve toprak döküntülerini kızdırdı, pişirdi. Mezkur mağara, kadının karnı vazifesini gördü. Su, toprak ve Güneş'in harareti (Ateş) unsurlarından ibaret olan bu yığın üzerinden dokuz ay mutedil rüzgar esti. Böylece dört unsur birleşmiş oldu. Dokuz ay sonra bu yarıktan insan şeklinde bir mahluk çıktı. Bu insana Türk dilince Ay-atam denildi ki "Ay-baba" demektir. Bu "Ay-atam" denilen kişi sağlam havalı ve tatlı sulu yerde indi. Kuvvet ve neşesi günden güne arttı, orada kırk yıl kaldı.

Sonra seller bir daha aktı, yukarıda zikredildiği gibi mağaradaki yarıklara toprak dolduruldu. Güneş Sümbüle (Başak) yıldızında idi. Binaenaleyh bu toprağın pişme zamanı güneşin aşağı indiği devre tesadüf etti ve bundan dolayıdır ki bu topraktan yaratılan kişi dişi oldu. Bu dişi kişiye Ay-va adı verildi ki "ay-yüzlü" anlamındadır. Ay Atam ile Ay-va evlendiler. Bunlardan kırk çocuk dünyaya geldi. Yarısı erkek yarısı dişi idi. Bunlar birbirleriyle evlendiler. Ana ve babaları öldükten sonra çıktıkları mağaraya dönüp ağzını kapı ile kapadılar ve kapının yanına çiçekler koydular." (Çay, 1991, 24-27)

Azerbaycan'daki mit metinleri için *Azerbaycan Mitoloji Metinleri* kitabının "Takvim Mitleri" bölümünden değişik anlatım ve versiyonlarla örnekler vermek yerinde olur:

İnsanlar önceleri yılları nasıl isimlendireceklerini bilmiyorlardı. Nevruz bayramında biliciler[19] toplanıp çıkıyorlar dolaşmaya. Diyorlar ki önümüze hangi hayvan çıkarsa o hayvanın ismini bir yıla vereceğiz.

Önlerine on iki tür hayvan çıkar. Bu hayvanların isimlerini on iki aya verirler. Ayrıca, yıl hangi hayvanın üstünde devrederse insanlar o hayvanın huylarını taşır.

İlk olarak domuzla karşılaşır. Domuz yılında insanlar selamet içerisinde bulunur.

İkincisi, fare yılıdır. İnsanlar fare gibi olur, her şeyi kemirip dağıtır.

Üçüncüsü, öküz yılıdır, insanlar işlek olur.

Dördüncüsü, kaplan yılıdır. İnsanlar kaplan gibi yırtıcı olur.

Beşincisi, tavşan yılıdır. İnsanlar tavşan gibi korkak olur.

Altıncısı, balık yılıdır. İnsanlar bu yılda suda çok bulunur.

Yedincisi, yılan yılıdır. Bu yılda da insanlar birbirlerini zehirler.

Sekizincisi, at yılıdır ki bu yılda insanlar dayanıklı olur.

[19] Bilge kişiler, akıl fikir sahipleri.

Dokuzuncusu, koyun yılıdır. Bunda insanlar sakin ve sessiz olur.

Onuncusu, maymun yılıdır. Bu yılda insanlar maymun gibi oyunbaz olur.

On birincisi, kuş yılıdır. İnsanlar bu yılda havada uçar.

On ikincisi, köpek yılıdır ki bunda da insanlar köpek gibi boğuşur. Savaş filan yaşanır.

Bir padişah bakar ki yılların adı olmadığı için ülkesinde insanlar sık sık yılları birbirine karıştırır. Padişah yıllara isim verilmesi gerektiği kanaatine varır. Kalkıp sefere koyulur. Uçardan, kaçardan, sürünürden önüne hangisi çıkarsa isimlerini yıllara verir. Karşısına on iki canlı çıkar, on ikisini de yıl ismi yapar. Bu canlılar şunlardır: domuz, kaplan, tavşan, öküz, at, koyun, maymun, köpek, kuş, yılan, balık. Yıllar bunların ismini taşır.

Ta eski zamanlarda aylar yokmuş. Bir zaman insanlar bakıyorlar ki yılın günlerini karıştırmışlar. Kalkıp yılın günlerini aylara bölüyorlar. Her aya otuz iki gün veriliyor, Boz aya ise on dört gün kalıyor. Boz ayın bundan darıldığını görünce, ayların her birinden bir gün alıp veriyorlar boz aya. Onlar oluyorlar otuz bir gün, boz ay oluyor yirmi beş gün. Boz ayın memnun kalmadığını görüp, aylardan birer gün daha istiyor. Ayların yarısı diyor ki otuz bir günümüz kaldı, artık veremeyiz.

Diğer yarısı ise bir gün, bazıları iki üç gün veriyor. Boz ay oluyor otuz bir gün. Kalanlarının bazısı otuz bir gün, bazısı otuz gün, bazısı ise yirmi dokuz, yirmi sekiz gün kalıyor.

Boz ay günlerinin çoğunu diğer aylardan aldığı için yek cins değildir, karmadır. Çünkü boz ay soğuk günleri kış aylarından, sıcak günleri yaz aylarından, yağmurlu günleri ilkbahar ve sonbahardan almıştır.

Yılları bölüyorlar aylara. Mart ayına gün yetmiyor. Bütün ayların her birinden birkaç gün keserek veriyorlar marta. Bu sebeptendir ki mart ayı sabit değildir.

Kışın her şey donup yatıyor. Yaz gelip dört defa bunları uyandırıyor. Uyanmaları Nevruz Bayramına denk geliyor. Nevruz Bayramı bu nedenle dört haftadır.

Nevruz'un ilk haftası yer, toprak ayılıyor; otlar yerden kalkıyor, ağaçlar yeşilleniyor, millet yer belliyor, ekin yapıyor.

İkinci hafta yel uyanıyor; rüzgar esiyor, ağaçlar canlanıyor, havanın ağırlığı kırılıyor.

Üçüncü hafta su ayılıyor, insanlar suyun üstünden allayarak aydınlığa çıkıyor.

Dördüncü hafta ateş uyanıyor. Halk kıştan kalan hastalıkları, ağırlığı ateşin üstüne döküyor, ateş üzerinden atlayarak hafifleşip rahatlıyor. Ateşin de sıcaklığı azalıyor. Bundan sonra yeni gün başlıyor.

Kış koca bir karıdır. Üç oğlu var: Büyük Çille, Küçük Çille, Boz Ay. Anaları ilk Büyük Çille'yi yolluyor, gidip geldikten sonra annesi soruyor ki ne yaptın? Cevap veriyor ki ocağın kenarına dizdim geldim.

Sonra Küçük Çille gidiyor. Geldiğinde annesi ne yaptığını soruyor? Ocağın içine doldurup geldiğini söylüyor.

En son Boz Ay gidiyor. Döndüğünde annesi buna da soruyor ki, sen peki ne yaptın? Yanıt verip diyor ki ocaktan çıkartıp geldim.

Üç çille var: Büyük Çille, Küçük Çille, Boz Çille.

Büyük Çille diyor ki dolu kazanlar üstüne geldim, karıları salim gördüm.

Kırk gün yaşadıktan sonra giderken yolda Küçük Çille'yle karşılaşıyor. Küçük Çille ne yaptığını, ne gördüğünü soruyor.

Büyük Çille yaptıklarını, gördüklerini söylüyor. Küçük Çille diyor ki, sen bir şey yapmamışsın. Ben gidip tencereleri yüzü üstü çevirip karıları tandırdan sokup küfleden[20] çıkartacağım.

Boz Çille de bu taraftan çıkıp diyor ki, senin yaptıklarına karşılık ben de gidip ekinleri yeşerteceğim.

Büyük Çille ile Küçük Çille yolda karşılaşıyorlar. Küçük Çille büyükten soruyor:

- Gidip ne yaptın?

Büyük Çille diyor:

- Tandırları yaktım, kürsüleri kurdurdum, küplerin ağzını açtırdım.

Küçük Çille diyor:

- Bak ben gidip ne yapacağım? Karıları tandırdan sokup küfleden çıkartacağım, küpleri boşaltacağım, yüzü üstü bırakıp geleceğim.

Büyük Çille diyor:

Beceremezsin...

Önün yazdır.

Ömrün azdır.

Büyük Çille ile Küçük Çille kız kardeştirler. Büyük Çille Küçük Çille'den soruyor ki gidip ne yaptın?

Büyük Çille diyor ki gidip milletin ununu eledim, kavurmalarını kavurdum, tayalarını vurdum, eppeğini[21] yaptım, geldim.

---

[20] Küfle – tandırın içeriden havalandırma deliği.
[21] Eppek – ekmek.

Küçük Çille boyun devrilsin, diyor. Ben gidip yaşlıları tandırdan sokup küfleden çıkartacağım, çocukları da ellerinden çilleleyeceğim. Ama maalesef, ömrüm az kaldı. Keşke senin ömrün bende olsaydı.

Üç çille var: Büyük Çille, Küçük Çille, bir de Boz Çille. Bunlar birbirleriyle karşılaşıyorlar. Büyük Çille'den soruyorlar ki gidip ne yaptın? Diyor ki gidip silip süpürdüm, küpleri boşalttım, geldim.

Küçük Çille'den soruyorlar ki, sen peki ne yaptın? Diyor, karıları tandırdan sokup küfleden çıkarttım, kenarların kesip geldim.

Boz Çille'ye "ağlar-güler ay" da diyorlar. Bundan soruyorlar ki, sen peki ne yaptın? Söylüyor ki, ben de bayramı götürdüm, ekini yeşerttim. Beni görünce kedi çıktı yükün üstüne. Bıyığını çevirdi, elini yüzünü yıkayıp dedi:

Kürsü altı aranım,
Yük üstü yaylağım.

Bir karının bir hayli oğlağı varmış. Kışın sonu oluyor. Ot tükeniyor. Zorlukla da olsa marta kadar durumu idare ediyor. Çölde otlar yeşeriyor, oğlaklar yiyip oynaşıyorlar. Karı bunu görüp marta yandım veriyor:

Mart gözüne parmağım,
Oynaşıyor oğlaklarım.

Bu söz üzerine Mart kızıyor. Avrılın[22] yanına gelerek işi olduğunu söylüyor ve on gün borç süre istiyor. O da veriyor. Bu on günde mart gel görelim öyle bir kar kış havası estiriyor ki, karının bir oğlağı bile kalmıyor, hepsi ölüyor. Karının borcu da kalıyor. Onun için derler ki "Mart çıktı, dert çıktı."

Nevruz bayramına açılacak gecede, gündüzle gece tam yarı oluyor. Aynı dakikada nehir bir anda duruyor, sonra yeniden akıyor. Kim bu anda dilek tutarsa, diline hangi kelimeyi getirirse o gerçekleşir.

Aras Nehri kenarındaki köylerden birinde bir yeni gelin yaşıyormuş. Bu gelin yılın son gecesi, Dan yıldızı doğduğu zaman kalkıp nehrin kenarında bekliyor. Birden görüyor ki coşkun Aras Nehri durdu. Gelin acele ederek söylüyor: Gidip bakam ki kocam altın olmuş.

Sonra gelin evine dönüp yatıyor. Bir süre sonra şafak söküyor, hava açılıyor. Gelin yerinden kalkıp ocağı yakıyor, bayram sofrasını açıyor, bayram pilavını pişiriyor, Ama bakıyor ki kocası uyanmıyor. Kocasını sesliyor, gidip silkiyor ancak kocası kalkmıyor ki kalkmıyor. Yüzünden yorganı çekerken bir de bakıyor ki kocası dönüp olmuş altın. Gelin ağlaya ağlaya onu atıp saklıyor. Konu komşuya da kocasının başka bir memlekete çalışmaya gittiğini söylüyor.

[22] Avrıl: Aprel (Nisan).

Sahipsiz kalan gelin gece gündüz ağlıyor, pişmanlık çekiyor. Bir süre sonra evde yiyecek tükeniyor. Gelin derdini kime söyleyeceğini bilemiyor. Çaresiz kalarak bir gece kalkıp kocasının altına dönmüş vücudundan bir parmağını kesiyor. Altını kuyumcuya götürüp karşılığında para alıyor ve geçim için harcırah yapıyor. Nihayet, yılın son gecesi gelip yetişiyor. Gelin, akşamın erken saatlerinden itibaren oturuyor Aras'ın kenarına, gözünü de dikiyor suya. Dan yıldızı doğduğu zaman birden Aras yine duruyor. Gelin diyor: "Ey su, gidip bakayım ki kocam dönmüş yine insan olmuş!" Sonra kalkıp geliyor eve. Bakıyor ki altını bıraktığı yerde bir kıpırdanma var. Hemen örtüyü kaldırıp kocasını çıkartıyor. Başından geçenleri kocasına anlatıyor. Bundan sonra sevinç içerisinde hayatlarını sürdürmeye devam ediyorlar. Amma gelin kocasının kesik parmağını her seferinde gördüğünde vicdan azabı çekiyor.

Bir kadın Çarşamba gecesi sabaha hayli kala testiyi alıp nehir kenarına gidiyor. Testiyi ne kadar suya sokmaya çalışsa da testi suya batmıyor. Meğerse su uyuyormuş. Kadın dönüp geliyor eve. Biraz sonra bir daha gidiyor. Bakıyor ki su şakır şakır akıyor. Testiyi doldurup dönüyor.

Çarşamba gecelerinin birinde bir kadınla bir adam yatıyorlarmış. Gecenin bir saatinde kadın uyanıp kocasına diyor:

- Beyim, buzağıyı bağlamayı unutmuşum.

Kadın uykulu uykulu dışarı çıkıp bakıyor ki bahçede bir ağaç yanı üste devrilmiş. Buzağıyı getirip bu ağaca bağlıyor ve geri gidip yatıyor.

Kocası sabah uykudan uyandığında buzağının ağacın başında sallandığını görüyor. Hemen karısını çağırıyor. Kadın durumu gördükten sonra geceki hadiseyi anlatıyor. Herkes toplanıp düşünmeye başlıyor. Yaşlı bir adam, çarşamba akşamı her şeyin yattığını, muhtemelen ağacın da yattığını ve kadının bu anda buzağıyı getirip ağaca bağladığını, ağacın da kalktığı zaman buzağıyı kendisi ile beraber havaya kaldırdığını söylüyor.

Yılın son çarşambasında Kadir Gecesi oluyor. Bu öyle bir gecedir ki yalnız iyi insanların gözüne gözüküyor. Bu gecede her şey tepesi üste duruyor. Bunlar iyi insanların gözüne çarptıklarında anında dilekleri yerine getirilirmiş.

Anlatılanlara göre, adamın birisi Kadir Gecesini görüyor. Kalbinde olanları başlıyor hemen dilemeye. Önce diyor:

Kadir Mevlam budur senden dileğim,
Sağına geleydi kırk bin ineğim.

Adam bakıp görüyor ki her yer kendisinin sayısız inekleriyle dolup taşıyor. Sevinçle dönüp şunu söylüyor:

Altından evlerim, gümüş direğim.

Bakıp görüyor ki gümüş direkli evler hemen hazır oluyor. Öyle güzel ki baktığında gözleri kamaştırıyor. Hızını alamayıp bir arzusunu daha söylüyor:

İçinde de nazlı bir yarim olaydı.

Bu dilek Kadir Gecesinin hoşuna gitmiyor. Ne vermişse hepsini geri alıyor. Adam bakıyor ki ne kırk bin ineği var ne de gümüş direkli altın evi. Pişman olup bir dizine vuruyor, bir başına.

Yılın-ayın son gecesi bir kızın yanına nişanlısı geliyor. Biraz geçmiş oğlan uykuya dalıyor. Gecenin bir vakti kız dışarıdan at kişnemesi duyuyor. Aceleyle "kürek altın olsun" demek yerine "Allah'ım, bu oğlan altın olsun" diyor. Nişanlısı altın heykele dönüşüyor. Diyorlar ki bu kaldı birde gelecek Nevruza. Bir gün kıza altın gerekiyor. Deneme hevesiyle de nişanlısının bir parmağını kesiyor. Zaman dönüp dolaşıp yine geliyor Nevruza. At yine kişnediğinde kız dileğini tutuyor ve nişanlısı yeniden dönüp oluyor insan. Kız nişanlısına, akrabalara, tanıdıklara durumu izah ediyor.

Yıl devri günlerinin birinde kadının biri buzağını Çarşamba suyu içmesi için çeşmeye götürür. Buzağı suyunu içerken kadın bakıyor ki yanında kırılıp yere düşmüş büyük bir ağaç var. Buzağı bağlar ağaca, başlar elini yüzünü yıkamaya. Gözünü açınca buzağının yerinde olmadığını görür. Arar, ama bulamaz.

Bir ses duyar. Yukarı bakar ve buzağıyı ağacın tepesinden sallandığını görür. Meğerse, ağacın uyuduğunu bilmeyen kadın dilek tutmadan buzağıyı ağaca bağlar.

Yazın ilk gecesiymiş. Bir kadın ineğini sulamak için su başına gider. İneğini sular ve nehrin kenarındaki söğüt ağacının yeşil yapraklarından yemesi için onu ağaca bağlar. Sabah ineği almaya geldiğinde bakar ki söğüt başını kaldırmış, inek de boğularak ölmüş.

Son Çarşamba günü bir adam bayram diye bir şey olmadığını, kendisinin de bayram falan tanımadığını ifade eder.

Gece yarısı bu adamı birden dışarıya çağırırlar. Çıkar dışarı. Karısı bir süre bekler, sonra peşinden gider. Her tarafı arar fakat bulamaz.

Birkaç gün sonra aile üyeleri, akrabalar ağlaşırken bunları bir ses yine dışarıya çağırır. Çıkarıyorlar, kimseyi görmezler. Bu anda kayıp adamın şapkası havadan yere düşer. Deme, bu adam bayramı beğenmediği için çekilir havaya. Şapkanın inmesi de halka "kim bayramı hor görürse akıbeti böyle olacak" mesajını ifade ediyormuş (Der. Acalov, 1988, 54-60).

Kozmolojik mitlerin şemaları daha fazla zaman akışını, evrensel işaret komplekslerini, akrabalık sistemini, soy kütüğünü ve hiyerarşisini içeriyor.

Bu sistem mit poetik yöntemleri ile inceleniyor. Semiotik açıdan Nevruz mitlerinin veya mit unsurlarının araştırılması dünya modelinin özünü ortaya koymaktadır. (Mifı Narodov Mira, 1988, 161-163)

Nevruz'da mit unsurlarına sıkça rastlanmaktadır. Örneğin, dünyanın başlangıcı, dirilme, yenilenme sembolü olan yumurta; ilk bahar, uyanış, çiftçilik, bereket sembolü semeni; bolluk, bereket simgesi kavrulmuş buğday; ölmüş dede-babalar kültüne bağlı olarak yakılan mum vs.

Hakas, Saka, Çuvaş, Gagavuz, Tatar, Özbek, Kazak, Türkmen Nevruz folklorunda veya ilk bahar kutlamalarında mit katı ilkel düşünce gramerini açıklıyor. Örneğin, Kazaklarda Umay Ana Güneşi ifade ediyor. Yeni gelin eve girerken sağ ayağıyla girip "Ot - Ana, May - Ana, Jarılka" der. Buradaki Ot-Ana Kazak mitolojisindeki Üt Bikes, May Ana ise Umay Ana'dır (İbrayev, 17).

Elbette ki Fars mitolojik unsurları Nevruz mit dokusunu daha da zenginleştirmiştir. Cemşit ile veya sonraları İslam ile ilgili ortaya çıkan mitolojik motif ve unsurlar Türk Nevruz'unun zenginliğinin göstergeleridir. A. Biruni'nin eserlerinde, İ. S. Braginski, M. Hatemi-Tantekin'in çalışmalarında bu ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Türk mit sistemini Avrupa veya Hint-Avrupa ölçütleri, ilkeleri yaklaşım ve yöntemi ile değerlendirmek doğru olmaz. Türk mitinin (özellikle, Tanrı, ocak, ışık, al, su, yer... gibi kelime-mitler, unsur ve motifler) kendine özgü yapı ve semantik özellikleri mevcuttur.

Türk mitinin Türk anahtarı ile açılması Nevruz için de geçerlidir.

KAYNAKÇA:

Gafarlı, R., *Mif ve Nağıl,* Bakü, 1999.

Frezer, C., *Altın Dal* (Rusça), Moskova, 1984.

Seyidov, M., *Yaz Bayramı,* Bakü, 1990.

Nebiyev, A., *İlahır Çerşembeleri,* Bakü, 1992.

Çay, A., Nevruz, *Türk Ergenekon Bayramı,* Ankara, 1991.

Azerbaycan Mifoloji Metinleri, (Önsöz Acalov, A.), Bakü, 1988.

Mifı Narodov Mira (Dünya Halkları Mitleri), C. II, Moskova, 1988.

Braginski I. S., "Bahar Bayramı Hakkında", *Edebiyat ve İncesenet Gazetesi,* 20 Mayıs 1967.

Hatemi (Tantekin), M., "Novruz Bayramının Menşeyi Haggında", *Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Haberleri* (Edebiyat, Dil ve Güzel sanatlar serisi) IV, 3., Baku, 1970.

Biruni, A., *Seçilmiş Eserleri,* (Rusça), Taşkent, 1957.

KÜLTÜR VE POLİTİKA AÇISINDAN NEVRUZ

Nevruz Kuzey yarım küresinin tabiat bayramıdır. Avrasya'nın sonsuz toprakları, kentleri, köyleri 21 Mart'ı doğa, yenileşme, yeniden doğma günü olarak kutlamaktadır. Türklerin Hunlardan beri var olduğu anlaşılan İlkbaharı, Yeni Gün, Ergenekon, Ulusun Ulu Günü, Nevruz, Sultanî Nevruz, Bozkurt, Hıdırellez, 9 Mart... adları ile kutlanmaktadır. Nevruz Türk dünyasının Türk olmayan komşu ve yakın halklarla birlikte kutladığı ilk uluslararası bayramıdır. Nevruzun Türk dünyası ile bağlı gelenek ve görenekleri, örf ve adetleri her şeyden önce bir kültür sistemi olarak dikkati çekiyor.

İslamî kültürün Nevruz'a sahip çıkması, şu eski bayrama vurduğu renkler Türk-İslam kültürünün oluşmasında önemli rol oynamıştır. Azerbaycan'da, Anadolu'da Kazak, Özbek, Tatar, Kırgız, Türkmen, Hakas, Altay Türklerinde Nevruzun kendisine özgü kutlanması genel Türk özelliklerini normalleştirmiş, umum Türk Nevruz medeniyetini oluşturmuştur. Nevruz yalnız bir mevsim bayramı değildir. Nevruz Türk mitolojisinden, efsane ve rivayetlerinden, destan kültüründen gelen özellikleri bir araya getiren önemli bir bayramdır. Türk tanrıcılığının yaşayan gelenek göreneklerini Nevruz'da gerçekleşiyor.

Nevruz, Divan edebiyatının önemli konularından biridir. Bahariyeler, Nevruziyeler, Nevruznameler toplumun yüksek kesimini ve daha ziyade şehir kültürü ile bağlı olan Divan edebiyatında önemli yer tutmaktadır. Bu bakımdan Nevruz edebiyatında her iki ana kolunu; Halk edebiyatını ve Divan edebiyatını birleştiren kültür etkinliğidir.

Çarşamba bayramları ve çarşamba törenleri Nevruz kültürünün ayrılmaz hissesidir. Nevruza bazen ölüler bayramı denilmesi ruh dünyası ile ilgili kültürün izlerini taşımaktadır. Yedi Levin Nevruz sofrası Türk mutfağının kültürünü yaşatır. Otla, su ile, ağaçla, toprakla çiçekle, evle ilgili gelenekler eski Türk kültürünü anlamaya, derk (idrak) etmeye yardım etmektedir.

Nevruz'un kutsallığı arkaik tefekkürün, düşünce tarzının korunmasında önemli rol oynamıştır. Doğa üzerine büyü ve etki, doğum ve artışa bağlı bereket ve verimlilikle ilgili törenler Nevruzla kırılmaz şekilde alâkadar olmaktadır.

Nevruzun dinî ve milli bayram olma özelliği onu fenomenal kültür sistemi olarak ortaya koymaktadır. Bu anlamda "Nevruz Kültür Sistemi Olduğu" konu-

sunda ayrı bir kongreye ihtiyaç vardır. Zaman mekânla, düşünce ve törenlere bağlı müzakere ve tartışma, bir sıra karanlıklara ışık salacağı kanısındayız.

Nevruzun politik açıdan yorumu ve tahlili daha çok rejim şartlarına bağlı bir sorundur. Sovyet rejiminin mankurtlaştırma siyaseti şüphesiz Nevruza karşı olmuştur. Nevruzu gizli kutlamaya mecbur olan Türkler; bu bayrama büyük önem ve dikkat vermişler. Stalin döneminde Nevruza karşı daha keskin bir münasebet olmuştur. Nevruzu yayan, onun milli ve dinî özelliklerini açıklayıp ortaya koyan bilim ve sanat adamları takip edilmiştir. Aile geleneği, milli şuur ve irade, Nevruzu koruyup saklamışlardır. Yalnız 60'lı yıllarda milli hareketlerin başlaması, Pezestroyda dönemi ve nihayet milli özgürlük hareketlerinin başlaması, Sovyet İmparatorluğu'nun dağılması Nevruzu Türk milletine geri döndürmüştür.

M. Cemiloğlu, E. Elçibey, O. Süleymanoğlu, C. Aytmatov, B. Vahapzâde, R. Rıza gibi siyaset ve sanat adamları başka milli değerler gibi Nevruzun da beşiğinde durmuş insanlar olarak tarihi önem taşıyorlar. Özgür, demokratik Türk cumhuriyetlerinde Nevruz kültürü milli uyanış, kendine dönüş, milli idrak için çok büyük ehemmiyet taşımaktadır.

Atatürk zamanında, özellikle 20'li yıllarda geniş şekilde kutlanan Nevruz Bayramı zaman zaman daha çok yöreselleşmiş ve resmî bayram özelliği taşımamıştır. Türkiye'de bu büyük Türk bayramına sahip çıkmaya kalkan gizli kuvvetler, milli kültür üzerinde şüphe yaratmak, Türk-Kürt kardeşliğine gölge salmak, kardeş kavgası yaratmak için Nevruzu Kürt bayramı ilan etmiştir. Bölücü, yıkıcı amaç taşıyan kuvvetler Nevruzun mahiyetini tahrif etmiş, terörist amaçla Nevruzu kullanmışlar. Türkiye'ye, Türklüğe düşman dış kuvvetlere bağlı kesimler Nevruzu kullanmakla, renklere yanlış yorum yakıştırmakla amaçlarına ulaşmaya çalışmışlardır. Fakat bu kuvvetler amaçlarına ulaşamadılar. Tarihi tahrif imkânsızdır. Türk dünyasında yüzlerce gelenek ve görenekle, yazılı ve şifahî edebiyatla ilgili Nevruz kültürü Balkanlardan Altaylara, İtil boyundan Kengez Körfezine uzanan büyük bir coğrafyayı, tarihi ihtiva etmektedir. Bu bayramın politik amaçla kullanılması bilimsel düşünceye, tarihe ve insanlığa zıttır.

Nevruz bayramı yalnız Türkiye Cumhuriyeti'nin değil, tüm Türk dünyasının tarihi bayramıdır. Nevruz, bir sevinç, dostluk, barış, hoşgörü, huzur ve kardeşlik bayramıdır. Nevruz'umuz kutlu olsun!

TÜRK DÜNYA GÖRÜŞÜNDE RENK

"Ak, kara, sarı, yeşil, kırmızı,
Heresi bir sınagla bağlanır.
Biri hasretimizi hatırladır,
Biri derdimizi hatırladır,
Biri derdimizi, biri arzumuzu
Heresinde bir mana arayıb,
Kim bilir, kim sınamış
Kim bunu ilk defa demiş
Kara - matem, Kırmızı - bayram..."
"Rengler"

(Resul Rıza)

Renklerin dünyasının insanoğlunun ve toplumun hayatında oynadığı rolü geniş şekilde açıklamaya ihtiyaç yoktur. Çünkü mitlerden çağdaş şiire kadar uzanan uzun zaman diliminde renkler, hem etnik ve psikolojik hem mitolojik hem de edebî bakımdan çok mühim roller oynamıştır.

Bu faktör her şeyden önce rengin insan hayatındaki fonksiyonu ile doğa-insan, doğa-toplum ilişkisindeki çok yönlü fonksiyonu ile ilişkilidir. Dünyayı idrak eden eski insanın renk dünyası hacim bakımından mahdut olsa da rengin toplumlar açısından önemi çok mühim olmuştur.

İnsan-doğa münasebetlerinin ana kaynağına dayanan amiller içerisinde güneş mühim rol oynuyor. Şöyle ki: Tüm renkler, tonlar güneşe bağlıdır ve tüm renklerin temeli -ana renk- beyazdır.

Biyolojik, fiziksel, kimyasal faktör ana renklerin ortaya çıkması; dilde, tefekkürde yer alması, zaman zaman değişmesi, toplum hayatını öğrenmek suretiyle insanların dünyasını da öğrenmek için mühim bir öneme sahiptir.

Renkler kelimelerle ifade edilmiş, bu kelimeler zamanla değişerek yeni anlamlar kazanarak günümüze kadar ulaşmıştır. Renk adları, Türk edebiyatında çok enteresan ve zengin bir konudur. Biz bu konuyu Türk edebiyatı, Türk yazılı abideleri, örf ve âdetleri ile bağlantılı bir şekilde incelemeye çalıştık.

Türk tefekkür tarzında renkler inanışla sıkı bir şekilde bağlıdır. Bu alanda araştırma yapan A. İnan, B. Ögel, O. Ş. Gökyay, A. N. Kononov, A. Caferoğlu, S. G. Klyaştornıy, O. Sertkaya, M. Seyidov, S. Divitcioğlu ve başkalarının ışık tuttuğu bu problemin bütünüyle bilimsel aydınlığa kavuşması için biz aşağıdaki maddeleri göz önünde bulundurmayı zaruri sayarız.[1]

1) Mitolojide renk;
2) Efsane, masal ve destanlarda renk;
3) Deyimlerde ve canlı halk dilinde renk;
4) Orhun - Yenisey abidelerinde renk;
5) Uygur abidelerinde renk;
6) Kaşgarlı Mahmut'un "Divanı"nda renk;
7) Yusuf Balasagunlu'nun "Kutadgu Bilig'inde renk;
8) Oğuznâmelerde ve "Kitab -ı Dede Korkut"ta renk;
9) Türk Divan Edebiyatında renk;
10) "Manas", "Alpamış", "Köroğlu", "Koblandı Batır" vb. destanlarda renk;
11) Çağdaş edebiyatta renk;
12) Türk onomastiğinde (kişi adları biliminde), özellikle toponimlerde (yer adları) sanat (boyacılık, halıcılık) alanlarında renk;
13) Hayvanlarda, özellikle at, koyun, deve türünde renkler, tonlar.

Etnik, mitolojik, sosyal, kültürel, politik açılardan renklerin analizi; adı geçen eser ve kaynaklara dayanıyor.

Analize geçmeden önce bazı örnekleri gözden geçirelim. Orhun-Yenisey yazılarında, Uygur abidelerinde, M. Kaşgarlı "Divan"ında ve "Kutadgu Bilig"de kullanılan renk anlamı bildiren sözler şunlardır:

Cıl: Çok anlamlı bu kelime al ve acık kırmızı, inanca, kahve rengi (göze ait) anlamlarında kullanılır.[2] "Alt", "aşağı", "ileri" anlamında da kullanılan bu kelimenin istikamet ve renk anlamları arasında semantik ilişki mantıksaldır. Söz konusu kelimenin yalan, uyduruk anlamları hakkında bu anlam ilişkisi açık değildir. Yalnız burada Azeri Türkçesinde kullanılan "ağ yalan" deyimini dikkate almak gerekebilir.

"Kitab-ı Dede Korkut"ta "yanak" ve "kanat" kelimelerinin sıfatı olarak kullanılır.[3] *Bizce, altın, alev, yıldırım, yıldız...* kelimelerinin etimolojisi "al" kelimesinin çıkış noktasıyla bağlantılıdır.

Bu kelimeden türemiş *ala* kelimesi çok az miktarda M. Kaşgarlı "Divan"ında ve Uygur yazılarında işlense de, "Kitab-ı Dede Korkut"ta "ela"; "elvan", "ışıklı" anlamlarında *leşker, yiğit, göz, at, yılan, köpek, kaz, geyik, ördek, dağ, seyvan, çadır, gönder, kalkan, halı, yorgan, kat, ok, evren, gerdek* kelimeleri gibi birçok kelimenin sıfatı olarak geniş bir şekilde kullanılır.

Azeri Türkçesinde *ala-bula* koşa (çift) kelimesi "elvan", "hallı" (benekli), "rengbereng" (rengârenk) anlamında kullanılır.

Ak ~ ağ: Bu kelime şimdiki "boz, çal, gümüşî, parlak beyaz, güney" anlamlarında M. Kaşgarlı lügatinde ve Uygur metinlerinde, daha çok "Kitabi-Dede

Korkut"ta *sakal, pürçek, ten, süt, eller, boyun, et, yüz. melik, alın, bilek, göğüs, koyun, sungur ~ şongur, bedevi, orman, kayın, kar, tut, yıldırım, saz, kaya, otağ, meydan, kaftan, ton~don, ışık, elem, sancak, ev* kelimelerinin sıfatı olarak kullanılır. İstikamet anlamı daha fazla güneyi bildiriyor. Bu kelime "akça" kelimesinin de kökenidir.

Kara: Esasen "siyah, büyük, aşağı tabaka, kütle, kuzey" anlamlarında Orhun yazıtlarında, M. Kaşgarlı'da, "Kutadgu Bilig"de geniş kullanılan[5] bu kelime "Kitab-ı Dede Korkut"ta *saç, bağır, baş, tekür ~ takaror, arslan, tırnak, kan, kaş ~gaş, sakal, koyun, deve, köpek, aygır, tonuz, boğa, buğra, kuş, kaplan, koç, kaz, dağ ~tağ, yer, pusarlık. bulut, dere, daş ~taş, salkım, deniz, yol, gör ~ gor, otağ, keçe ~ kiçe, kavurma, mutbah, ton ~ don, kaftan, küpü, kılıç, kıl, şapka ~ şayka* kelimelerinin sıfatı olarak kullanılıyor.

Gök: "Göy, mavi, yeşil, sema, gök yüzü" anlamında işlenen bu kelimenin isim ve sıfat fonksiyonu yaygındır ki bu da eski Türk inanışı -Gök Tanrı inancı- ile ilgilidir. Eski Türk yazılı abidelerinde geniş kullanılan "kök" kelimesinin renk anlamı, "Kitab-ı Dede Korkut"ta *bedevi, yüz, çayır, dağ, deniz, seyran, bolat ~ polat, sarındı* kelimelerini sıfatlandırıyor. Bu kelime "göger- (mek), gögerdi" kelimelerinin kökenidir.

San ~ sarıg: Renk anlamında M. Kaşgarlı'da, "Kutadgu Bilig"te, Uygur yazılarında kullanılıp "Kitab-ı Dede Korkut"ta *soğan, giyim, gön, don* kelimelerinin sıfatı olarak kullanılıyor.

Boz: Bu kelimeye "boz, gri, çal" anlamlarında yazılı abidelerde rastlanıyor.[7] Kitab-ı Dede Korkut"ta *ok, aygır* isimlerinin sıfatı olarak kullanılıyor. "Bozaç turğay" tamlamasında da rastlıyoruz.

Yaşıl: Yeşil kelimesi "yaş, genç, civan, yeni" sıfattan türemiş kök kelimesinin anlamsal parçasını ifade etmek görevinde kullanılmıştır. Yazılı abidelerde bu anlamda az kullanılmıştır.[8] Kitab-ı Dede Korkut"ta ise kullanılmıyor.

Kızıl: "Kırmızı, parlak" anlamında yazılı abidelerde kullanılır.[9] "Kitab-ı Dede Korkut"ta *yanak, deve, otak, kaftan, kına, altun* kelimelerinin sıfatı olarak kullanılıyor.

Bu anlamda *"kırmızı"* kelimesi *"kızıl"* kelimesinden anlamca uzaklaşmış, yalnızca kızıl bayrak, kızıl ordu, kızıl meydan tamlamalarında eski anlam korunmuş durumdadır.

Türkiye Türkçesinde kullanılan *kızılcık* kelimesinin anlamı renkle ilişkilidir. Azerbaycan Türkçesinde "kızılcık", "zoğal" kelimesi ile ifade ediliyor. Bunların yanı sıra *"konur, guba"* (kırmızı ile sarı arasında bir renk), *"yağız"* (konur) renklerine de rastlıyoruz. [10]

Küçük bir tablosunu çizmeye çalıştığımız ana renkleri ifade ettikten sonra tabiatta mevcut renklerin bütün dünyada renk bildiren kelimelerden kat kat fazla olduğunu belirtmek durumundayız.

Azeri Türkçesinde de diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi nispet ekleri ve sıfat ekleri, benzetme edatları aracılığıyla renk bildiren sıfatlara ve isimlere renk nüansları, yakınlık anlamları (çalan-örn: sarıya çalan, sarıya yakın demektir.) kazandırılır. Bunlardan birkaçına dikkat çekelim: Narıncı (narinciye), turuncu, çehrayı (pembe), gümüşî, kızılı (kızılımsı), tarçınî, firuzeyî, kahveyi, gül kırmızısı, sarı dammış kırmızı (sarıya çalan kırmızı), benövşeyi (menekşe rengi), badımcanı (patlıcanî), çemen yeşili, toh (koyu) yeşil, karğa kanadı, yakut rengi, sedef rengi, soğan kabuğu, zefaran (safran) rengi, horoz ibiği, burun kanı gibi, yanar (buta), süt gibi beyaz, saman sarısı, palıd (palamut), şabalıd (kestane), kehribar gibi, boz-bulanık, şirmayı, kül rengi gibi ara renkler dokuma, boyama, badana, halıcılık gibi sanatlarda geniş ölçüde kullanılır. Bu renkleri ifade eden kelimeler ayrı bir konudur.

Renk bildiren kelimeler onomastik ögeler özel isimlerde büyük ölçüde kullanılır. Diğer Türk lehçelerine bir sınırlama getirmeden Azerbaycan Türkçesinde kullanılan özel isimlere dikkat çekelim: Ağsu, Ağdam, Ağdaş, Ağbulag, Ağcakala, Ağcabedi, Ağcadere, Ağcagül, Kara, Karaş, Karaca, Karagüne, Karabudak, Karaman, Karaçay, Karaburc, Karayazı, Karagöz, Karagüney, Karanohur, Karatuğan, Karacallı, Sarıyer, Sarıcalı, Sarıyatag, Sarıbaş, Sarı, Sarış, Sazoğlan, Sarıvelli, Sarıbel, Gökçe gölü, Göy-göl, Göyerçin, Göyüş, Göydeniz, Göyçay, Yaşıl oba, Göynük.

Terkibinde renk anlamlı kelimeler olan Azeri Türkçesi deyimlerinden bir kısmına dikkat çekelim Garasına deyinmek, ağını çıkarmak, ağciyer, ganı garalmak, sarısını udmak, gırmızı adam, gırmızı konuşmak, ağına-bozuna bakmamak, gara geyib göy çalmak, gara seni basınca sen garanı bas, garadan artık reng yok, gara basmak, ağ güne çıkmak, gızıl kana boyanmak.

S. Divitçioğlu'nun *"Kök Türkler"* eserinde B. Berlin ve P. Kayın "Diller ve Renkler" teorisi üzere üniversal, dünyevî renk kategorilerinin her dil için standartlaşması bakımından Azeri Türkçesinde şöyle bir şema çizebiliriz:[11]

Ak, Göy, Benövşeyi

< Kırmızı < Yaşıl < Palıdı < Çehrayı

Kara, Sarı, Narıncı, Boz

Esas aldığımız eserde, Göktürk abidelerinin dil faktörleri için böyle bir şema makbul sayılabilir:

Ak, Yış, Kök

< Toruğ < < < O

Yağız, Sarıg, Boz gelenek

Bu şemada "<" işareti sağdan sola doğru şartlandırmayı (koşullandırmayı) bildiriyor.[12]

Eski Türk mitolojik ve kozmik dünya görüşünde renkler önemli rol oynuyor. Ateşe, oda inanmak, Gök Tanrı'ya inanmak, yuğ ve yum ayini, bayram gelenekleri direkt veya dolaylı şekilde renklerle ilgilidir. Eski Türklerin mitolojik inancına göre yeryüzünde hayır, bereket, ışık, Tanrı Ülgen'le, tüm bedhahlık (kötü yüreklilik), habislik, kötülük Erlik'le ilgilidir. Ülgen'e beyaz -ak-, Erlik'e siyah, koyu, kara renkli kurban kesilirmiş. Ak rengin Tanrı'ya ait olması esatir ve efsanelerde geniş yer tutar.

Ak, Boz, Ak-Boz renklerinin ululuk, kutsallık anlamı "Kitab-ı Dede Korkut"tan aldığımız şu parçada tam ifadesini buluyor:

"Ak Kayanın kaplanının erkeğinde bir köküm var...
Ak Sazın aslanında bir köküm var,...
Ak Sungur kuşu erkeğinde bir köküm var..."

Yine "Dede Korkut"ta "Dirse Han Oğlı Buğaç Boyu'nda geçen "Bir yere ak otağ, bir yere kızıl otağ, bir yere kara otağ kurdurmuştu." "Kimün ki oğlı kızı yok, kara otağa kondurun, kara keçe altına döşen, kara koyun yahnisinden ögine getirün. Yerse yesin, yemezse, tursun getsün", demişti. "Oğlu olanı ak otağa, kızı olanı kızıl otağa kondurun. Oğlu-kızı olmayanı Allah-Teala garğayıbdır, biz dahı garğarız bellü bilsün" demiş idi. " (KDG, 34). Bunlar renk sembollerinin eski inanç, âdet ve göreneklere yansımasıdır.

Yine "Dede Korkut"ta "Anam menim üçün göy geyib, gara sarınsın" cümlesindeki yuğ (yas), matem alameti olarak siyah giyip kara çalma bağlamak, ölmüş adamın kendi odasını, çadırını siyah ve göy renkli kumaşlarla bezemek geleneği "Dede Korkut"ta Bamsı Beyrek boyunda ölmüş zannedilen Beyrey'in odası "Garalı, göylü otag" gibi tasvir edilmektedir.

Doğunun eski halkları Çinliler, Hintliler arasında da yas, elbisesi lacivert, siyah, beyaz renklerle ifade edilmiştir. Ateşperestler de göy (lacivert) rengini matem rengi saymışlar.[13] Günümüzde de Azerbaycan'da (meselâ, Nahçıvan'da) beyaz renk matem rengi sayılmıştır. Azerbaycan Türkçesinde "Seni gara geyib göy çalasan" gargış-bedduası bu inancın dilde yaşayan ifadesidir.

"Ak"ın gündüzle, "kara"nın gece ile ilişkisi eski Türk dualizmi ile alakalıdır. Güneşle ilgili inançların kırmızı ve kızıl renkte yansıması eski Türk inanışları ile ilgilidir. Eski Çinlilerde "ak" ve "açık" rengin Tanrı'ya ait olması da ilginçtir. İlkin kaos halinde olan evren, zerrelerden ibaretmiş; sonradan hafif, açık zerreler yukarı, ağır, koyu renkler aşağı yerleşmiş. Kâinatta iki başlangıcın, hayırın, iyili-

ğin ve şerrin, kötülüğün tek temele istinat etmesi evrenin yaratılışı ile ilgili Türk inancını ortaya koyan fikirler "Kültigin" abidesinin ilk cümlesinde ifade edilir: "Üze kök tenri asra yağız yir kılındıkta ekin ara kişi oğlı kılınmış." ("Yukarıda mavi gök, aşağıda konur (kara-kahve renkli) toprak yaratıldığında ikisi arasında insanoğlu yaratılmış").

"Kültigin" abidesinde savaşa giden Kültigin'in sekiz defa "ak" ata, üç defa "boz" ata, iki defa "konur" ata, bir defa "keher" ata binmesi inançlarla alâkalıdır. Kutsal sayılan renkler savaşın uğurunun müjdesi sayılmıştır. Gök Tanrı, Humay, kutsal su, hava eski Türk inanç sistemi ile ilgilidir.[14]

"Ak" rengin hangi sebeple hem matem hem de sevinç için kullanıldığı sorusu akla gelebilir. Bunun temel sebebi farklı zaman ve mekân şartlarında farklı inanç simgelerinin olabilmesi böylece bazı kelimelerin çok anlam taşımasıdır.

Japon araştırmacı Y. Namamuza, Rus destanı "İgor" ile Orta Çağ Japon destanı "Tayra"nın evi hakkında menkıbeyi renk sistemi bağlamında mukayese ederek ilginç sonuçlara varıyor. Renkler ve onların anlamlarını açıklayan araştırıcı, Japonlarda rengin sosyal fonksiyonunu ve sosyal statü taşımasını açıklıyor. Renk sembollerine ayrı bir önem veren araştırmacı, Japon renk sistemi şemasını şöyle veriyor :[15]

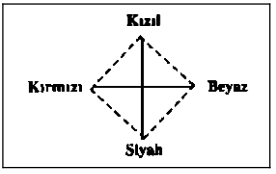

"İgor Destanı"nı ise şöyle şemalaştırıyor:

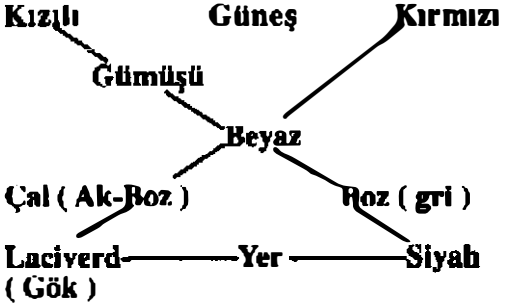

Renklerden özellikle de taşların değişen renginden bahseden I. George Frazer, kutsal kitabın folklor kökeninden bahsederken yas -yuğ- merasiminde Türk kadınlarının yüz yırtma ve "al" kanını çıkarmak geleneğine ayrıca değiniyor.[16]

Dünya halklarının Mitoloji Ansiklopedisi değerinde olan *"Dünya Halklarının Mitleri"* iki ciltli eserinde renk konusu ve inanç sistemi önemli yer tutuyor.[17]

Renk konusu, inanç ve eski dünya görüşüyle ilgili konular üzerinde ayrıca durmayı gerekli kılıyor.

Orhun abidelerinde "dört bulun" olarak verilen, sağ ve sol meselesi çok büyük önem taşıyan, dünyanın dört yönü anlayışı destan ve masallarında kırmızı çizgi gibi geçen Türk dünya modelinde -özellikle mekân ve istikamet sisteminde- renkler önemli bir yere sahiptir.

Bu konuda geniş ve ilginç araştırmalar yapan S. Ş. Çağdurova G. M. Vasilyeviç, N. J. Sem, Altay dilleri arasında, S. Divitcioğlu, M. Seyidov, F. Bayat Türk dillerinin dil malzemesi üzerine derin araştırmalar yaparak ilginç sonuçlara ulaşmıştır.

Türk mekân -istikamet- sistemi hakkında konuşurken Orhun abidelerinde geniş şekilde kullanılan terim ve kelimeleri ve özellikle de "Kültigin" abidesindeki anahtar-cümleyi ön planda götürmek lazımdır. "İlgeri kün toksıka, bir gerü kün ortusın, aru, kurıgaru bizgerü batsıkına, yırgazı *tün* ortusın, aru, anta içreki bodun kop mana körür." (Irelide - doğuda, sağda - güneyde, geride - batıda, solda- kuzeyde, orada merkezi halkın hepsi bana tabidir.)

Yüzü gün doğusuna-doğuya dayanmış eski Türk'ün küçük yurdu - çadırı ile büyük yurdu - vatan - Avrasya bozkırı, dağları, denizleri inanışa, dünya görüşüne sıkı sıkıya bağlıdır.

Eski Türk Cehetlenmesinin Uyarlıg Nisbeti

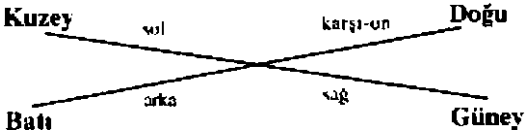

Eski Türk Cehetlenmesinde Renk

a) Hun Imparatorluğu

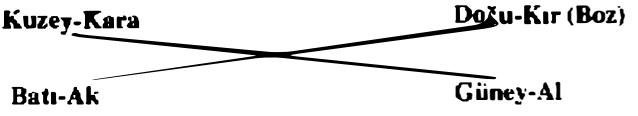

b) Göy Türk

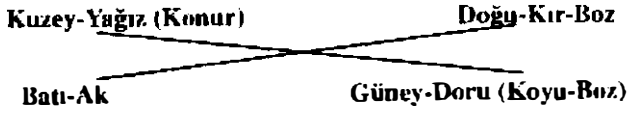

c) Uygur Âbideleri

b) M. Kaşgarlı Haritası

Yukarıda adı geçen araştırmalara istinâden aşağıdaki kanaatlere varabiliriz:

1. Eski Türk istikamet - cihet anlayışı aşağıdaki şemalardan kendi aksini buluyor:

Kırmızı, dağ; Sarı, kumsal, sahra, bozkır; boz (gri), çay; yeşil, denizi ifade etmektedir.

Bu şemalarda görüldüğü gibi Türk renk anlayışında zaman zaman tabiatla yön arasında bir ilgi kurulması dilde eski izlerini korumaktadır. Mesela, Kara Deniz, Ak Deniz, Ak Yel (cenup, cenup-doğu rüzgarı), Kara Yel (kuzey, kuzey-batı rüzgârı) vs.

2. Eski Türk-Şaman dünya ağacının renk ve istikamet uygunluğu eski Türk inanışlarına dayandığından atların rengi de onlarla ilgilidir. Hocamız B. Ögel'in "Kuşatma esnasında doğuda kır, güneyde ak ve kuzeyde yağız atlar yer almışlardır" cümlesi ile Türklerde atın kutsallığı, yanı sıra savaş taktiği ve dünya görüşüne dair ip uçları veriliyor.

"Kitab-ı Dede Korkut"ta ağ boz at, boz at, al aygır, bedöy at, konur at, kazlık at, yelesi kara karlık at, kara aygır, duru aygır, alaca at, yügrek at, keçi başlı keçer aygır, toğlu başlı duru aygır, Arap atı, tepel kaşğa aygır, ak bedevi at, gök bedevi at, karagöz at vb. isimlerden söz ediliyor.

Hızır'ın Boz atı, Kültigin'in ak-boz atı, Köroğlu'nun kır atı ve Türk destanlarında bir de renkleri ile öne çıkan at konusu daha derinden incelenmeye muhtaçtır.

Türklerin hareketi, batıdan doğuya, doğudan batıya ve dairesel, gidiş-dönüşlü olduğundan renk değişmesine çevik, diyalektik yaklaşım zaruridir.

Türk dünya görüşünü, Türk kültür tarihini öğrenmekte renkler çok büyük önem taşıyor. Biz sadece bu konunun ana hatları üzerinde durduk.

Kaynaklar:

1. Bkz. A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1954; "Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motivler ve Kelimelere Aid Notlar", *Ülkü*, Ankara, XI, 1938; O. Ş. Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul 1973; A. N. Kononov, "Semantika tsvetooboznaçeniy ve tyurkskih yazıkah", *Tyurkologiçeskiy sbornik*, 1975. Moskva 1978, s. 159-179; O. F. Sertkaya, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara 1995.
2. Bkz., M. Fasmer, *Etimologiçeşkiy slovar russkogo yazıka*, cilt I, Moskova, s. 24.
3. Bkz., O. Ş. Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul 1973.
4. Bkz., *Drevnetyuzkskiy slovar*, L., 1969, s. 32; s. 48.
5. Bkz., DTS, s. 422.
6. Bkz., DTS, s. 488.
7. Bkz., DTS, s. 115.
8. Bkz., DTS, s. 246.
9. Bkz., DTS.
10. Bkz.. DTS, s. 2?5, 462.
11. Bkz., S. Divitçioğlu, *KökTürkter*, İstanbul 198, s. 115.
12. *A.g.e.*, s. 115-116.
13. Bkz., E. Şükürlü, *Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakı 1993, s. 228.
14. Bkz., A. Koroglı, *Oguzskiy geroiçeskiy epos*, M., 1976, s. 43; E. Ezizov, *Söz Hazinesi*, Bakü 1965, s. 69-78
15. Bkz., Y. Namamuza, "Slovo o polku İgoreve" povest o dome Tayra, Moskova 1988, s. 80-89.
16. Bkz., C. C. Frazer, *Folklor i Vethom zavete*, Moskova, 1989, s. 278-281.
17. Bkz. *Mifı Narodov Mira*, Moskova, 1991, cilt I-II.

AZERBAYCAN İNANÇ ÖNDERLERİ ÜZERİNE

Azerbaycan'da inanç önderleri Türk dünyası inanç önderlerinin ayrılmaz parçası olup birtakım genel ve kendine özgü coğrafî, tarihî, etnik, kültürel özellikleri ile dikkat çekiyor.

Azerbaycan'da inanç önderleri İslamdan önceki ve İslamdan sonraki inançların halka yansıyan özellikleri ile bağlantılıdır.

İnanç önderleri konusu bir kültür olgusu olarak halk kültürünün etnik, mitolojik, etik, manevî, tarihî, estetik özellikleri ile sıkı sıkıya ilişkilidir.

İnanç önderleri meselesi halk psikolojisi, Türk insanının hoşgörüsü, fazileti, erdemi, insaniyeti ve karizması ile ilgilidir.

Kısaca toparlarsak inanç önderi, dinî, etnik, kültürel, insanî özelliklerin bir araya gelmesi ve tarihî olaylar bağlamında kimlik kazanır. İnanç önderlerinin hasletleri arasında ileri görüşlülük, şifa verme, bilgelik mühim yer tutuyor. Eski inançların ve inanç önderlerinin en mühim kaynağı "Dede Korkut Kitabı"dır. Ozanlık sanatı ve kopuzun kutsal algılanması, töre, gelenek, görenek, örf ve adetler ve yönetime yansıyan inanç ögeleri, simgeleri, merasimleri ciddi tarihî ve felsefî öneme haizdir.

Dede Korkut ilk inanç önderlerimizden biri olup kam-ozan-özelliklerini yansıtıyor. Ad koyan, destan yaratan ve bu destanları dile getiren, kopuzla halka ulaştıran, yol gösteren Dede Korkut'tur. Kazakistan'da Sır-Derya kıyısında Dede Korkut mezarı ve türbesi olan yerin kutsal bir ziyaretgah olarak bilinmesi hiç tesadüf değildir.

Türk mitolojisinde kültür kahramanları olarak adlanabilecek ecdat ve onun simgeleri (Boz Kurt, At, Ay, Güneş vs.) Türk destanlarının kahramanları inanç önderlerinin kökeninde durmaktadır.

Tanrıcılık, kam-şaman-ozan geleneği, oda (ateşe) tapınma Türk inanç önderlerinin tarihsel mahiyetini, işlevini anlamakla önem taşımaktadır.

İnanç önderleri toplum hayaline ve milli özelliklerine de sıkıca bağlıdır.

Kısacası inanç önderi; toplumda seçkin olan, faziletli ve bilgili, manevî değerlere sahip, etkileyici ve faaliyetleriyle öne çıkan insanlardı.

İnanç önderleri ilkel tapınma, dinî-mistik, felsefî, toplumsal, dünyevî, insanî özelliklerin tarih boyunca oluşmuş soyut ve somut simgeleridir.

Türk insanının İslamdan önce dünya görüşü ve inançları, İslamın kabulünden sonra halk sufizmi, dervişlik geleneği ve seyit, dede, ocak, pir geleneği olarak bilinmektedir, bu gelenek günümüzde de yaşamaktadır.

Azerbaycan'ın kuzeyinde (Azerbaycan Cumhuriyeti) ve güneyinde (İran'da), Rusya içinde kalmış Derbent gibi şehirlerde, Gürcistan'da yaşayan Azerbaycan Türkleri arasında, somut olarak da Bakü, Tebriz, Gence, Erdebil, Hoy, Şeki, Şamahı, Urmiye, Nahçıvan gibi şehirlerinde onlarca inanç önderleri yaşamıştır. Günümüzde de onların adları, gelenekleri, faziletleri, bilgelikleri, menkıbeleri, şifa dağıtıcı özellikleri halk içinde söylenmekte ve yaşamaya devam etmektedir.

İnanç önderlerine saygı ve sevgi; Türk-İslam kültürünün, toplum hayatının, düşünce sisteminin ayrılmaz bir parçasıdır. Azerbaycan'da onlar halkın aksakalları, ilim irfan sahipleri olarak bilinmekte ve Çelebi, Evliya, Seyit, Dede, Pir olarak adlandırılmaktadırlar.

Örneklere bakalım.

Pir Hüseyn Hanegâhı (Bakü-Salyan yolu üzerinde)

Şeyh Babi Yagup Hanegâhı (Şıhbala türbesi) (Fuzûlî bölgesi)

Şıh Baba Piri (Cebrayıl bölgesi)

Şeyh Tahir Tac el-hüda Medekâni Hanegâhı (Şamahı)

Soltan Baba Piri (Deveci bölgesi)

Babadilim Piri (Kuba bölgesi)

Şeyh Yusif Türbesi (Haçmaz bölgesi)

Elibaba Piri (Bakü)

Kara Pallar Piri (Bakü)

Hanağa Piri (Nahçıvan-Ordubad bölgesi)

Ebu Seyyid Ebülhayır Hanegâhı veya Malik İbrahim Piri (Nahçıvan-Ordubad bölgesi)

Düylün Piri (Nahçıvan-Ordubad bölgesi)

Nüspüs Piri (Nahçıvan-Ordubad bölgesi)

Üstüpü Piri (Nahçıvan-Ordubad bölgesi)

Rumus Piri (Nahçıvan-Ordubad bölgesi)

Nardaran Piri (Bakü bölgesi)

Şeyh Dursun Türbesi (Ağsu bölgesi)

Bibi-Heybet (Bakü bölgesi)

Seyyid Cemaleddin Piri (Lenkeran-Astara bölgesi)
Şeyh Zahid Türbesi (Lenkeran-Astara bölgesi)
Seyyid Ahmet Piri (Lenkeran-Astara bölgesi)
Babagil Piri (Lerik bölgesi)
Aza Piri (Nahçıvan-Ordubad bölgesi)
Diribaba Piri (Mereze bölgesi)
Hazreti Şeyh Mensur Piri (Gabele bölgesi)
Şeyh Horasan Hanegâhı (Nahçıvan bölgesi)
Hazreti Şeyh Güneyde Piri (Gusar bölgesi)
Dede Güneş Piri (Şamahı bölgesi)
Ağbil Piri (Guba bölgesi)
Pirsağı Piri (Baku bölgesi)
Pir Hasen Türbesi (Bakü bölgesi)
Sofi Hamid Piri (Bakü-Şamahı bölgesi)
Şeyh Baba Piri (Gabele bölgesi)
Baharlına Piri (Şeki bölgesi)
Ohut Piri (Şeki bölgesi)
Al Dede Piri (Tovuz bölgesi)
Ziyareti Ahund Baba (Gah bölgesi)
Mustafa Efendi Ziyaretgahı (Şeki bölgesi)
Hacı Ramazan (Şeyh Ahmet Efendi) Piri (Zakatala bölgesi)
Baba Helim Piri (Yevlah bölgesi)
Muhammed Efendi Ziyaretgahı (Zakatala bölgesi)
Şehid Türk Zabitinin Mezarı Ziyaretgahı (Acıdere bölgesi)
Mustafa Efendi Ziyaretgahı (Gah bölgesi)
Tala-Baba Piri (Zakatala bölgesi)
İmamzada Piri (Gence bölgesi)
Hacı Tapdıq ve Şeyh Yunis Piri (Gah bölgesi)
Mazan Nene Piri (Cebrayıl bölgesi)
Şeyh Nurullah Efendi Ziyaretgahı (Şeki bölgesi)
Hacı Karaman Piri (Cebrayıl bölgesi)
Üç Kardeş Piri (Güney Azerbaycan)
Hacı Mahmud Efendi Piri (Gazah bölgesi)
Seyid Haşim Cabbar Türbesi (Ağstafa bölgesi)

Ağaoğlan Piri (Cebrayıl bölgesi)[23]

Kuşkusuz ki bu türbe ve ziyaretgahların sayısı olukça fazladır. (özellikle Güney Azerbaycan'da - İran'da).

Bu inanç önderlerinin mahiyetini anlamak için bir örnek alarak üzerinde duralım.

Karabağ'ın Cebrayıl bölgesinde (şimdi Ermeni işgali altında) ünlü Çelebiler ocağı vardır. Orada Hacı Karaman, Hacı Kasim Çelebi Baba, Ali Baba, Fatime Ana, Suğra Ana pirlerinin kabri vardır. Türkistan-Horasan-Konya-Karaman-Azerbaycan güzergahını takip eden bu kutsal soyun temsilcileri aklı, fazileti, iyilikseverliği, şifa dağıtıcılığı ile tanınmış ve sevilmişlerdir. Bugün de halk arasında onların değerli kelamları, faziletleri söylenmektedir. İşin garip yanı şudur ki etraf bölgelerde yaşayan Ermeniler için de bu ziyaret mekânları makbuldür ve ziyaret edilmektedir. Hacı Karaman ve Hacı Kasim Çelebi Baba vefat ettikten sonra kabirleri ziyaret yerine çevrilmiştir.

Bakü-Şamahı yolu üzerinde Acıdere çayının kıyısında şehit Türk subayı binbaşı Kadir Efendinin mezarı vardır.

1918 yılının Eylül ayında Azerbaycan'da Ermenilerin yaptığı soykırıma mani olmak için Nuri Paşa'nın komutanlığında Azerbaycan'a gelen Osmanlı-Türk ordusunun kurtarıcı şehit askerlerini sembolleştiren bu ziyaretgah kutsal anlam taşımaktadır. Bu ziyaretgahı sıradan insanlar koruyup gözetmiştir. Ağır şartların hüküm sürdüğü Sovyet rejiminde bile halk bu mekânları korumuştur. Bu kabri tamir eden insanlar hapse atılmış, takip edilmiş ve tutuklanmıştır. Buna rağmen Acıdere'den geçen herkes, şehit Türk askerinin kabrini ziyaret etmeyi kendine borç bilmiş, şeref saymıştır.

Her yıl Eylül ayının 18'inde, Ermeni vahşetinden kurtuluş gününde binlerce insan geliyor, oraya ter (taze) çiçekler koyarak saygı duruşunda bulunuyor.

Azerbaycan'ın ayrı ayrı bölgelerinde bulunan Türk askerlerinin mezarları ziyaret ediliyor.

Bu âdet politik anlam taşımakla birlikte inancı, saygı ve sevgi duygularını da yansıtıyor.

Azerbaycan'da tanınan, bilinen, sevilen inanç önderleri; milli tarihimizin, düşünce yapımızın, manevî değerlerimizin araştırılması, incelenmesi işinde önemli rol oynamaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

DİL VE POETİKA

TÜRK DÜNYASINDA ORTAK İLETİŞİM DİLİ ÜZERİNE

Küreselleşen dünyada iletişim problemi başta gelen meselelerden biridir. Uluslararası alanda İngilizcenin ortak iletişim dili olması tartışılsa da bu görüş, herkes tarafından kabul görmemektedir. Avrupa Birliği'nde de İngilizcenin ortak iletişim dili olması kabul edilmemiştir. İngilizcenin yanı sıra Çince, Fransızca, İspanyolca ve Almancanın da yaygınlığı ve iletişim gücü tartışılmazdır.

250 milyonluk Türk dünyasının ortak iletişim dili problemi, on beş-yirmi yıldan beri gündemdedir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin yanı sıra altı bağımsız Türk cumhuriyetinin ve özerk Türk topluluklarının ekonomik, kültür, eğitim alanlarında birbirlerine yaklaşmaları tarihî hafızayı yeniden canlandırdı.

Birkaç bin yıldır varlığını sürdüren ve geniş bir coğrafyada yaşayan Türklerin aynı dilde iletişim kurma ihtiyacı ortak Türkçeyi zarurî kılmıştır.

Türk olan veya olmayan fakat Türkçe iletişim kuran İskit, Hun, Göktürk, Uygur, Karahanlı, Tolunoğulları, Osmanlı, İlhanlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevi, Şeybanî, Çağatay devletlerinin resmî dili Türkçe olmuştur.

Türkçe, devlet dili, vatan dili, millet dili olarak ortaya çıkmıştır.

Tarihi İpek Yolu'nun temel dili Türkçe idi. Kültür, ticaret, savaş, barış dili olan Türkçe; bu büyük coğrafyada Türk'ün manevî kudretini ifade etmiştir.

Türkçe hem kılıç hem de kalem dili olarak meşhur idi.

Ne İslamın getirdiği büyük Arap dili, ne de ahenkli Çin ve Fars dilleri Türkçenin hünerini, kudretini, gücünü elinden alabilmiştir.

Moğol olarak doğup Türk olarak ölen Cengiz Han da Mete'nin, Atilla'nın dilinde konuşmaktan başka çare bulamamıştır.

Binlerce destanın, masalın, mâninin, atasözünün, koşuğun, divanın, salnâmenin ve devlet dokümanlarının dili olan Türkçe, dünyanın gelişmiş dillerinden biri olarak Avrasya'da yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Türkçe; Rus ve Avrupa dillerine binlerce kelime vermiş, Ermenicenin yapısını değiştirmiş, Farsçayı zenginleştirmiştir.

Umumi Türk edebî dili; Mahmut Kaşgarlı, Nevaî ve Fuzûlî zamanında ortak bir yapıya kavuşmuştur.

Türk dilinin üç büyük tarihî lehçesi olan edebî dilleri şekillendiren Kıpçak, Çağatay ve Oğuz yazı dilleri, üç ayaklı Türk edebî dilini temsil etmiştir. Ve edebî diller arasındaki ortaklık bu dönemde en yüksek seviyesine ulaşmıştır.

Avrupa ile yakınlaşma politikasına rağmen ortak Türk edebî dilinin önü kapatılamamış, ortak dil politikasının savunucusu M. F. Ahundzâde, İ. Gaspıralı, A. B. Hüseyinzâde Turan, Ziya Gökalp gibi fikir adamları yetiştirilmiştir.

M. F. Ahundzâde'nin yeni alfabe projeleri, Kırım Türkü İ. Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" düşüncesi, A. B. Hüseynzâde'nin ortak yazı dili sistemi üzerine düşünceleri ve "Hayat" gazetesinde, "Füyuzat" dergisinde gerçekleştirdiği ortak edebî dil tecrübesi; Türkiye'de Tanzimatçıların ve Servet-i Fünûncuların ortaya koyduğu zengin ortak dil örnekleri; Türkistan'da ceditçilerin uğurlu denemeleri ve derin nazarî fikirleri; özüne dönüşün, kendini idrakin yeni yolları olarak ortaya çıkmıştı.

H. B. Zerdabî'nin "Ekinçi"si, İ. Gaspıralı'nın "Tercüman"ı, A. B. Hüseynzâde'nin "Füyuzat"ı, C. Memmedkuluzâde'nin "Molla Nesreddin"i yalnız yeni fikir, yeni düşünce arayışları değil aynı zamanda ortak yazı dili arayış ve örnekleri idi.

Bu temelin -ortak yazı dili idealinin- devamcıları ve yeni kurucuları M. K. Atatürk ve M. E. Resulzâde idi.

Artık devlet seviyesinde gerçekleştirilen ortak dil siyaseti yeni bir döneme girmiştir.

1926 yılında I. Bakü Türkoloji Kurultayı'nda ortak düşüncenin mihenk taşı olan ortak alfabe, ortak terim ve gramer meseleleri genişçe müzakere edildi ve bu yolda mühim adımlar atıldı.

Fakat Stalin ideolojisinin baskıcı siyaseti bu ortaklık adımlarına ciddi darbeler vurdu.

70 yıldan fazla süren Sovyet İmparatorluğu devrinde ortaklık minimum seviyede olmuştur.

Sovyetler Birliği'nin dağılması Türk dünyası fenomenini bir daha canlandırdı.

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra otaya çıkan yeni milli Türk devletlerinin de resmî dili Özbekçe, Türkmence, Kazakça, Kırgızca olarak adlandırılan Özbek, Türkmen, Kazak, Kırgız Türkçesi oldu. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet dili Elçibey döneminde Türk dili olarak resmîleşti. H. Aliyev döneminde devlet dili Azerbaycan dili olarak adlandırıldı. Fakat Azerbaycan Türkçesi teriminini kullanmak yasaklanmadı.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin resmi dili Türkçedir.

Rusya Federasyonu sınırları içinde muhtar cumhuriyet ve vilayet olarak yaşayan Tatarların, Çuvaşların, Yakutların, Tuvalıların, Başkurtların ikinci ya da paralel resmî dili Türkçedir (Tatar dili, Başkurt dili olarak adlandırılır).

Moldova'da Gagavuzların resmî dillerinden biri Gagavuz Türkçesidir.

Çin'de Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurların ikinci resmî dili Türkçedir.

Azerbaycan'ın güneyinde İran İslam Cumhuriyeti'nde yaşayan Azerbaycan Türklerinin resmî dili yasaklansa da 35 milyon insanın ana dili Türkçedir.

Dünyada yaşayan 250 milyon Türk'ün dili Türkçedir. Şüphesiz ki sözcük dizini, gramer yapısı az ya da çok farklılık gösteren Türk dili, Türk dilleri olarak adlandırılamaz. Her şeyden önce bu farklılık Arap ülkelerindeki kadar veya Ermeni lehçelerindeki kadar büyük değildir. Oysaki onlara Arap dilleri veya Ermeni dilleri denilmiyor.

Biz Çuvaş dili veya Yakut (Saha) dili ile Azerbaycan Türkçesi arasındaki ortaklığın anlaşılabilecek seviyede olduğunu da iddia etmiyoruz.

Sınırlar, uygulanan politikalar etkisiz kalmamış; lehçeler, ağızlar birbirinden uzaklaşmıştır. Fakat ortak lügat terkibi, gramer yapısı değişmez olarak kalmıştır. Fonetik farklar, konuşma hızı gibi sebeplerle farklı edebî dil geleneği oluşturulmuştur.

Küreselleşen dünya bağlamında ortak Türk dili problemi bir daha ortaya çıkmıştır.

Türkiye'de tahsil gören Türk dünyasından gelmiş binlerce Türk evladı, ortak Türkçenin yeni temelidir.

Diyebiliriz ki bütün Türk dünyasının izlediği Türkiye televizyon programları, ortak eğitim, kültür, ekonomi programları, ortak Türkçeyi bütün yönleri ile gündeme getirmiştir.

Her bir Türk şairi veya yazarı, gazetecisi sekiz milyonun, yirmi milyonun veya kırk, kırk beş milyonun değil 250 milyon Türk'ün şairi, yazarı gazetecisi olmaktan gurur duymalıdır.

Anlaşma, ünsiyet her bir Türk'ün tabii hakkıdır.

Ortak Türk dili, yapma bir dil değildir ve ortak dil Esperanto şeklinde anlaşılamaz. Meselenin bu şekilde algılanması kökünden yanlıştır.

Ortak Türk dilinin ayrı ayrı milli devletlerin ve toplulukların yazı dili tecrübesini inkâr etmesi de yanlıştır. Tarih geriye çevrilemez.

Ancak tarihin yeni açılımlarına karşı koymak da imkânsızdır.

Yeni teşekküller, Türkçenin yeni iletişim şekillerini gerçekleştirmeyi talep ediyor. Ortak Türkçenin kelime dağarcığını bilim, siyaset, medeniyet, ekonomi, teknik terimler teşkil ediyor.

Bu dil anlaşmaya, iletişime, yakınlaşmaya hizmet ediyor.

Bu süreçte şüphesiz ki ekonomik, teknik imkânları daha geniş olan 70 milyonluk Türkiye'nin ve Türkiye Türkçesinin rolü çok mühimdir.

Ancak bu geniş imkân, 250 milyonluk Türk milletinin imkânlarının mahdutlaştırılması değildir.

En dürüst Şaman terimi Yakut - Saha Türkçesinde ise; zengin su, ot adları Sibirya Türklerinde veya İdil boyu Türkçesinde ise, Hıristiyanlık dini terimleri Gagavuz Türklerinde; Musevilik terimleri Karay Türklerinde ise bu imkânların tabii hakkını kimse inkâr edemez.

Türkçe'nin şimdiye kadar olan kazanımları bizimdir, bizim Türkçemizindir.

Bu dilin hafızası ne atılabilir ne de inkâr edilebilir.

Ama bu dilin Fuzûlî'si, Nevaî'si, Yunus Emre'si, Mahtumkulu'su, Abay'ı... bugün devlet adamları, siyaset, ilim, medeniyet adamlarının anlaşması için İngilizce, Rusça olmadan ünsiyetin tam hayata geçmesi için bütün cevaplarını, potansiyelini, yukarıda bahsettiğimiz tarihî tecrübesini ortaya koyuyorsa, bu da zaruretten doğan tecrübe ve gerçek bir teşebbüstür.

Bizce, ilk aşamada bu sürecin tabii seyrine özel itina göstermek zarurîdir.

Alfabe birliği, ayrı ayrı alanların terim birliği, ders kitabı ortaklığı da burada mühim rol oynuyor.

Türkçe'nin ortak grameri, ortak sözlüğü, ortak kültür ve edebiyatı, ders kitapları ciddi ehemmiyet kazanıyor.

Tiyatrolar, radyo televizyon, internet, Türkçenin temel dil araçlarıdır.

Eğer 70 yılda Rus dili ortak dil olarak oluşturulmaya çalışılmışsa, şimdi İngilizce bu göreve yönlendiriliyorsa, neden ana Türk dili, Türklerin ortak dili olmasın?

Bu meselede aceleciliğe mahal vermek, yapay çareler aramak da yersizdir.

On beş-yirmi yıl önce; Türkiye Türkçesi kelimeleri, tarihî devirlerden alınarak canlandırılan kelimeleri, halk dilinden alınan kelimeleri ya da yeni türetilen kelimeleri kullananlar komünistler tarafından Pantürkizmcilikle damgalanırken, şimdilerde bu kelimeler Türk düşmanları tarafından bol bol kullanılıyorsa bu tarihin, Türkçenin kendi zaferidir.

Bu insanlar zamanın dilinde konuşmaya mecburdur. Zamanla savaş etmek olmaz. Zamana uygun adımlar atmak gerekir, zamanın ahengine uygun tedbirler almak gerekir.

Elbette, ilk merhalenin ortak Türkçesi iletişim dili olacak. Zaman geçtikçe, tecrübeler kaynaşacak, entegrasyon süreci edebî dilleri de kapsayacak.

Türk dünyasının ortak edebî dili de biçimlenecektir. Bu tarihî bir süreçtir. Biz bu tarihi ortaya çıkaran ve harekete geçirenleriz. Bu tecrübenin bütün merhaleleri tabiîdir, art arda gerçekleşir ve kurallara uygundur.

Türkiye Türkçesinin şu anki problemlerinin çözümü de diğer Türk dünyası ülkelerinin edebî dil, devlet dili problemlerinin çözümü de bu yoldadır.

Tabi ki tarihî büyüme, güçlenme, daha geniş, daha makbul bir dil olma Türkçenin geleceği için kaçınılmaz bir haktır.

Türkçe Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın resmi dillerinden biri olmalıdır.

Türkçe diplomasi, global siyaset, ekonomi dili gibi kendi tarihî hakkını almalıdır.

Milli hakların başında ana dili hakkı geliyor.

İnsânî hakların başında öz dilinde konuşma ve yaz hakkı yer alıyor.

Demokratik prensiplerin başında gelen haklardan biri de öz dilini yayma, tanıtma, kabullendirme, koruma ilkesidir.

Milli, insânî, demokratik temellere dayanarak ortak Türk dilini oluşturmak tarihî misyondur.

Bu misyonu anlamak, bu misyonun askeri olmak her Türk'ün şeref, liyakat işidir.

Türk dünyasında ana dili harekâtının başlatılması tarihî bir zarurettir.

Türk devlet önderlerinin, ilim-kültür adaṃlarının, Cengiz Aytmatov, Oljas Süleymanov, Bahtiyar Vahabzâde gibi önde gelen aydınlarının, ilim merkezlerinden, medya imkânlarından maksimum seviyede istifade etmesinin bu tarihî yolda çok büyük ehemmiyeti vardır.

Yeni dünya düzeni ve küreselleşme süreci Türk dünyasında ortak iletişim dilini zaruri kılmıştır.

Edebi dillere dokunmadan, onların gelişmesini engellemeden ortak iletişim (yakınlaşma) dilinin oluşması Türk dünyası için önemlidir. Bu yolda dil bilim uzmanlarının, sanat ve kültür adamlarının rolü büyüktür.

Örnek olarak Mustafa Öner'in "Ortak Türkçe Söz Varlığı Denemesi" araştırmasında 363 fiil esasında ortak Türk dili söz varlığının ortaya çıkması, ilginç bir sonuçtur. Bu tür araştırmalar, ortak iletişim Türkçesi için bilimsel temellerdir.

Ortak iletişim Türkçesi ortak konsept demektir.

Ortak iletişim Türkçesi ortak anlaşma, ortak büyüme, ortak güçlenme demektir.

Ortak iletişim Türkçesi dünümüzden yarınımıza giden ana yoldur.

"AZERBAYCAN TÜRKÇESİ" ADI ÜZERİNE

"Birce üzrüm var: meni gerek bağışlayasınız, ey menim Türk gardaşlarım, ki men sizle Türkün acıg ana dili ile danışıram... Herdenbir keçmiş günleri yad etmek dili ile danışıram... Herdenbir geçmiş günleri ki ananız sizi beşikde yırgalaya-yırgalaya size Türk dilinde lay-lay deyirdi"

Celil Memmedkulzâde

Dilimizle ilgili yeniden başlatılan tartışmalara değinmeden doğrudan konuya geçmek isterim. Dilimizin adı 1937'de "Azerbaycan dili" adlandırılmağa başladı. Bunun nedeni totaliter imparatorluk, bu rejimin başındaki İ. V. Stalin ve çevresindeki Ermeni, Rus şoven ideologları olmuştur. Latin esaslı alfabesi yerine Rus–Kiril alfabesinin kullanılmaya başlaması, milli aydınların tasfiyesinden sonra başladı. 1934 yılında Moskova'da S. Vurğun'un "Çadrasız, boyasız Türk kızlarından" şiirinde geçen "Türk" kelimesi "Büyük Önder"i korkutmuş, A. Mikoyan'ın da yardımıyla yeni ideolojik yaklaşımı ortaya koymuştur. Bugün bizim Azerbaycan mütefekkirleri Nesimi, Hatâî, Fuzûlî, Mirze Feteli, Sabir, Mirze Celil, Ü. Hacıbeyli, H. Cavid, C. Cabbarlı gibi büyük insanları bir tarafa bırakıp dilimize ad aramakla uğraşmamız, Stalin'in sinsi, hilekâr politikasının sonucudur. Ayrıca bazı aydınların aynı yaklaşım, aynı çaba içinde olması da bu anlamda doğal karşılanmalıdır. Çünkü 200 yılı aşkın Rus sömürgesi, 70 yıl Rus Sovyet şovenizminin zehri etkisiz kalamazdı. Bu zehirden tam kurtulmamız için kim bilir kaç kuşak değişmeliyiz.

İ. V. Stalin'in Midiya tarihi, Fars dilli edebiyat konusundaki politikasının belli bir amacı vardır: Türklüğü unutturmak, 200 milyonluk bir ırkın tarihi birlikteliğini hafızalardan silmek, unutturmak.

1918 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde devlet dili Türkçeydi. Stalin'in hedefi "Türk" kelimesi altındaki tarihi, maneviyatı mahvetmekti. Düşünün, Nesimi Dilcilik Enstitüsü gibi saygın bir araştırma kurumunun başında duran 70 yaşlı bilim adamı A. Ahundov, "Türk dili"nin "Azerbaycan dili" olarak değiştirilmesinde temel gerekçe olarak "Türk dili" altında başka bir dilin olduğunu görmektedir. Böyle bir yaklaşım karşısında hayret etmemek elde değil. "Türk dili" adında başka dil olamaz yaklaşımının doğru olmadığını ispat etmeye gerek yok. İster Türkistan'da, ister Azerbaycan'da, ister Volga'da, isterse de Anadolu'da yaşayan egemen kimlik Türklerdi. Türk'ün ayrı ayrı memleketlerde

yaşayıp Oğuz, Bulgar, Karluk, Tatar, Kazak, Özbek, Osmanlı ... adlandırılan unsurları, bir ana kökten gelen ağacın ayrı ayrı dallarıydı. Irak Türkmeni ile Sibirya'da yaşayan Yakut halkının etnik birliği, dil akrabalığı, kan birliği konusunda kuşku yoktur. Tarih boyunca yaşanan ayrılıklar, facialar bu birliğin ana hatlarını ihlal edememiştir. Eğer Lenin'in, Stalin'in, Mikoyan'ın gücü olsaydı 28 Nisan 1920 tarihinde "Türk dili" adını "Azerbaycan dili" ile değişirdi. Fakat sosyalizmin ve Stalinizmin tam zaferini 1936-37 yılına dek beklemek gerekirdi. Aslında Türk dili kavramını ne Mehmet Emin Resulzâde ve onun dava arkadaşları, ne de Neriman Nerimanov icat etmemişti. Bu bir halkın adından, Türk adından gelmekteydi.

Ayrıca, bir dilin birkaç devlette resmî dil olarak kullanılamaması yaklaşımı da yanlış bir yaklaşımdır. Örneğin İspanyol ve Arap dilleri çok sayıda devletin resmî dilidir.

Şah İsmail Hataî döneminde Azerbaycan'da geniş kullanılan resmî dil Türkçe idi. Daha ileri gittiğimiz zaman Türkistan'da geniş yayılan Çağatay edebî dili de Türkçeydi. Ayrıca bütün dünya; Çin, Fars, Slav halkları, Avrupa, hatta bedhah komşumuz olan Ermeniler de bize halk olarak Türk, dilimize de Türkçe demişler.

Azerbaycan Şark'ta ilk olarak cumhuriyet rejimini benimserken, kendi milli kimliğini Türk olarak tespit ederken tarihî gerçekliği yansıtmıştır.

Binlerce tarihî kaynak Azerbaycan halkının dilinin Türkçe olduğunu doğrular niteliktedir. Buna karşılık 2-3 kaynağa istinaden dilimizin "Azerbaycan dili" adlandırılması bizim tezimizi tekzip edebilir mi? Hayır, tekzip edemez. Neden mi?

Birincisi, bizim benimsediğimiz tezi savunan kaynaklar, gerçekten binlercedir, hatta yüz binlercedir. Bu kaynaklar sadece dil kitaplarının, sözlüklerin adı değil, kavmî, milli mensubiyeti ifade eden tüm belgelerdir: buraya soy kütükleri, tapular, eyalet defterleri, Azerbaycan'ın dışında yaşayanların doğum kitapçaları, pasaportları, "ben Türkçe yazıyorum", "ben Türkçe konuşuyorum" diyen yazarlar, şairler dahildir. 11. yüzyıl Türk bilgini Mahmud Kaşğarlı haritasında Azerbaycan'ı sadece coğrafî yer, ülke olarak vermiştir. Bazen Hatip Tebrizi'ye istinat edenlere (bizim tezimize karşı) bu kaynağı Arapçadan daha düzgün tercüme etmelerini tavsiye ederiz. Peki, "zeban-e Azerbaycan" ne anlama geliyor? Ağamusa Ahundov'un ve Vagif Piriyev'in büyük önem verdikleri bu kaynakta, Muhemmed Nahçivani'nin yazdığı "Sihahel-Fars" adlı sözlükte, H. Tebrizi'den Arapçaya çevrilmiş kaynakta "Azerbaycan dili" geçmektedir. Bu kaynaklarda geçen "zeban" değil, "zebani" kelimesiyle söz konusu ülkede,

memlekette kullanılan dil anlaşılmaktadır. Bu anlamda A. Çernyayevski'nin, S. Velibeyov'un, Mirze Hesen Rüşdiye'nin "Vatan Dili" adlı kitaplarını hatırlıyoruz.

M. Y. Lermantov'un, L. M. Lazerev'in ve başkalarının bütün Asya'da iletişim dili olarak Türkçe bilmenin yeterli olduğunu ifade ettikleri kaynaklarda "Türk" kelimesini "Azerbaycan" kelimesiyle değiştirmiş bilim adamları, tarihi gerçeklikleri çarpıtma mecburiyetinde oldukları için sık sık "Turkskiy t.e. Azerbaydjanskiy" ve "Türk dili, yani Azerbaycan dili" gibi açıklamalarda bulunmuşlar. A. Ahundov'un istinat ettiği A. Abdullayev'in "Azerbaycan Dilinin Tedrisi Tarihinden" (Bakı, 1966) kitabı da aynı özelliktedir. A. Ahundov'un istinat ettiği ve bize belli olmayan kaynağın ismi, söz konusu kitapta da zikredilmemiştir. Bu kaynağın adı "Azerbaycan Kitabı"nda da yoktur. Eğer bu kitap 1901 yılında yayımlanmışsa demek ki elyazması değil, basılmış bir kitaptır. Eğer Molla Ebdulkadir Gürani'nin "Arap ve Azerbaycan Diline Mahsus Derslik" kitabını A. Ahundov görmüşse o kitabın adı, mazmunu hakkında bilgi vermesi faydalı olacaktır. Bu kitapta belirtilmiş 35'e kadar dil, sözlük, tedris kitabının adında Türk dili terimi ayrı-ayrı varyantlarda kullanılmıştır ve bu önemli bir olgudur.

Ayni fikir V. Piriyev'in istinat ettiği Mehemmed ibn Hinduşah Nahçivani'nin "Sihah el-Fars" kitabı hakkında da dile getirileblir. Buradaki "zeban-e – Azerbaycani" terimini kitabı hazırlayan İranlı bilim adamı kullanmıştır.

Dört yazma eserin üçüne dayanarak hazırlanmış, tekrar yayımlanırken derinden araştırma yapılmadan, kitabı hazırlayanların müdahalelerini dikkate almadan fikir söylemek doğru değildir.

Terazinin bir kefesine beş-üç kaynağı, diğer kefesine yüzlerce, binlerce edebi, bilimsel kaynağı koyun. Hangisi ağır gelirse, elinizi kendi vicdanınıza koyarak söyleyin.

"Azerbaycan dili" terimini mutlaklaştırmak, ebedileştirmek isteyenleri görünce, onların 3-4 yıl önce "Bakı Milleti" ifadesini kullanmaya başlayan Moskova kaynaklı "fikir babalarını" hatırlamamak elde değil.

Bugün "ana dilim Türkçedir" diye haykıran aydın demokratlar haklıdır. Bu tarihi bir gerçekliktir. Tarih zorlama ile, dayatmayla değiştirilemez. Bugün birileri yumruğunu masaya vurarak, Stalin tavrıyla, totaliterce bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin adını değişebilir, hatta bunu anayasal hükme bağlayabilir. Fakat bu geçicidir. Çünkü Azerbaycan'da kullanılan dil Türkçedir, Azerbaycan Türkçesidir. Bu dil geleneksel, zengin, dolgun bir dildir. Bu dilin "Kitabi-Dede Korkut"tan, "Köroğlu"dan, Nesimi'den, Hatâî'den, Fuzûlî'den, Vagıf'ten, Mirze Feteli'den, Seyid Azim'den, Mirze Celil'den, Sabir'den süzülüp

gelen özellikleri vardır. Hatta değişik ideolojik kutuplarda durmuş "Füyuzat" ve "Molla Nesreddin" arasında da bu bağlamda bir vahdet vardır.

Önceler büyük devletlerce sömürülen Azerbaycan Türklerine sayıca az olanların bu baskıları ne derecede adaletlidir. Bu büyük adaletsizliktir. Ben Talış dilinin musikili bir dil olduğunu saygıyla söyleyebildiğim halde, neden bu toprağın egemen dili Türkçedir gerçekliğini söyleyemiyorum?! Bu mantık çerçevesinde hareket edersek Türk adı gibi, Talış, Tat, Kürd... adlarını da kullanmamalı, Talış, Tat, Kürtçe kitapların dilinin de Azerbaycanca olduğunu söylemeliyiz. Bu ise akıl ve mantık işi değil. Bu düşünceye hizmet edenlerin sesi "Talış Muğan Cumhuriyeti"nden, ayrımcı örgüt olan Sadval'dan geliyor.

Güneyli-kuzeyli Azerbaycan, Türk halkının ve azınlıkların bir arada yaşadıkları kardeşlik ailesidir. Bu ailede bölücülük eden Ermenilerin tarihi ihaneti eninde sonunda gereken yanıtı alacaktır. Azerbaycan Türkleri ile tarihen beraber yaşayan Rusları, Yahudileri karşı karşıya getirmek isteyenlerin çabaları da boşa çıkacaktır.

Halk tarafından desteklenmeyen "azınlık liderlerin", bölücülük propagandası yapanların, Azerbaycan'ın birlik ve bütünlüğüne düşman kesilenlerin dış güçlerle bağlı olduğu inkâr edilmez bir gerçekliktir.

Karşıt tezi savunanların, "dilimizi Türkçe adlandırırsak bir anlam karmaşasıyla karşı karşıya kalırız" yaklaşımı da doğru değildir. Zira "Anadolu Türkçesi", "Türkiye Türkçesi", "Öztürkçe", "Yaşayan Türkçe" terimleri gibi "Türk dili", "Azerbaycan Türkçesi" terimlerini de kullanabiliriz.

Tartışma, bizi Azerbaycan tarihinin başka bir dönemine götürüyor. Araştırıcı yazar: "Safeviler döneminde Farsça lügat ve tarihe ait eserler yazmış müellifler Türk/Tork/ dedikte esas itibariyle Azerbaycanlıyı kastetmiş Osmanlı Türklerini, Rum veya Rumi, Özbekleri Özbek, Türkmenleri Torkmen veya Torkemen, Mongolları Moğol, Doğu Türkistan toplumunu ise Torkane - Hataî adlandırmıştır. Farslarla komşu olan Türk halkarı da bunlardan ibaret idi. Buna rağmen bu müellifler Farsçada kullanılan Türk sözlerini esas itibariye karıştırmış ve tümünü Torkist olarak göstermişler (bkz. Zerinazade, Fars Dilinde Azerbaycan Sözleri, Bakı, 1962, s. 27-28).

Fuzûlî ana dilinde, Azerbaycan Türkçesinde yazdığı divanın dibaçesinde /"Dibaçe-yi, Divan-ı Türkî Mövlana Fuzûlî"; St. Petersburg yazma nushası, "Türkzâde Mehbutlar"; (Türk Azizleri) ve "Taifeyi-Etrak" (Türk Kabileleri) için yazılması zaruretinden bahsederken "bülega-yı Rum"dan (Rumlu belagat sahipleri, mütehassisler, yani günümüz Türkiye sınırları içinde yaşayan mütehassisler) ve "füseha-yı Tatar"dan (Tatar fasihlerinden, diğer Türk kabilelerinin fesahat sahiplerinden) özür diliyor"... Eğer şahid-i hüsn-i ibaretimde ol diyarın

elfaz u ibaretlerinden ziyver olmasa ve müheddere-yi nazmım ol mülklerin letaif ü zerbümesellerinden zinet bulmasa, bu daima me'zur buyuralar." (Eğer benim dilimin hüsnünün gezelliyinde o diyarın dilinin sözlerinin süsü olmasa ve nazım perdesi o mülklerin latif darbımesellerinden ziynet bulmasa, ben suçluyu özürlü hesap etsinler.) (Fuzûlî Eserleri, I. c. s. 45.)

M. F. Ahundov, H. B. Zerdabi, N. V. Vezirov, E. Hakverdiyev, Mirze Celil, Sabir, Üzeyir Hacıbeyli, A. Hüseyinzâde, Y. V. Çemenzeminli, N. Nerimanov "Türk dili" terimini o kadar sık ve açık şekilde kullanmışlar ki bu konuda fazla tartışmaya gerek yoktur.

Sadece bir gerçekliği vurgulamak isterdik. C. Memmedguluzâde "Anamın Kitabı" eserinde Arapça, Farsça, Rusçaya karşı ana dili olan Türkçeyi koyuyor. Aslında Azerbaycan milletseverliği ruhunda yazılmış eserde ana dili olan Türkçe toplumsal, sosyal ve siyasal sembol olarak kullanılmıştır.

Son 6-7 yılda Azerbaycan'daki iktidar değişiklikleri, siyasî çalkantılar aydınların gerçek simasını da ortaya koymuştur. Özellikle tüm iktidarlara aynı seviyede sadakatle hizmet eden bilim adamı, yazar aydın tipleri meydana gelmiştir. Aslında Sovyet döneminde de aynı duruş sergileyen bu "aydınlarda" aydınlık ve millilik dışında her şey vardır.

Bence, Milli Meclis 1992 yılında "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Devlet Dili Kanunu"nun ilk tasarısını hazırlayan çalışma komisyonu başkanına rağmen karar almışsa, bu açık protestoyla ifade edilmeliydi. Eğer çalışma komisyonu üyeleri de komisyon başkanının dediklerine karşı fikir beyan etmişlerse, o zaman başkan kendi itirazını iktidar değiştikten sonra değil, bir bilim adamı veya komisyon başkanı olarak anında bildirmeliydi.

Eğer başkan AAK eksper komisyonu başkanı olarak Azerbaycan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Dilcilik Enstitüsü başkanı olarak eski Anayasayı esas alarak "Azerbaycan dili" kavramından yana olmuşsa, bu sadece onun bireysel yaklaşımı değil, devlet düzeyinde öneme haiz bir sorundur. Gerçekten de her şeyin zamana ihtiyacı varmış.

Son 15-20 yılda Azerbaycan tarihçilerinin, dil bilimcilerinin, edebiyat ve kültür adamlarının, Azerbaycan'a Türklerin gelme değil, bu topraklarda ana kimlik olduklarını ispat etmek için yaptıkları çalışmalar kayda değerdir. Rahmetlik E. Abdullayev, F. Zeynalov, A. Memmedov, Z. Yampolski, Y. Yusifov, F. Celilov, N. Rızayev, G. Geybullayev, S. Eliyarov, N. Hudiyev, S. Onullahi, N. Ceferov, E. Tahirzâde... gibi bilim adamlarının damla damla, zerre zerre derleyip topladıkları malzemeler, Türklerin ana yurtlarından birinin Azerbaycan olduğunu ispat etmektedir.

Azerbaycan'la ilgili eski kaynaklarda (Herodot, Strabon...) rastlanan eski etnos Türktür. 20. yüzyılın yabancı tufanı bu kadim ve asil adı unutturamaz. Moskova-Tahran çabalarına, Erivan'ın azgın çığırktanlığına rağmen gerçekliğe gölge salma çabaları gittikçe zorlaşıyor. Azerbaycan'ın içinde de bu düşman tezi destekleyen güçler vardır. Maalesef "sapı kendimizden olan baltalar" içinde bugün de halkın dilini, adını çekiştirenler vardır. Ben onların adlarını sıralamak istemezdim. Bu ayrı bir mevzudur ve halk er geç bu meseleye dönecektir.

Karşı tarafın "Türkçülük ruhunun yanı sıra, millilik, Azerbaycancılık.. ruhu yaşar." (A. Ahundov) demekle neyi kastettiği anlaşılmazdır. Türkçülükten (aslında Türklükten) büyük milli ruhu nerede aramak gerekir? Azerbaycan bu ruhun ayrılmaz parçasıdır.

"Azerbaycanlılarla Türkler bir millet, iki devlet" deyimini zahiren kabul eden A. Ahundov'un yazısının ruhu, aslında bu hikmetli kelamla çelişmektedir. Azerbaycancılıkla Türkçülüğü genel ve özelin vahdeti olarak görmek bizim de kabul ettiğimiz bir yaklaşımdır. Türkçülük (aslında Türklük) bizim bayrağımızda, ideolojimizde önemli yere sahip bir siyasettir. Azerbaycancılık devletle, vatanla bağlı bir kavramdır.

Türklük İslamcılığı, demokrasi ve çağdaş olmayı kabul ettiği için, devletin politikası ile iç içe bağlı olduğu için özel önem taşır. Dil de, medeniyet de ortak milli değerlerle beşerî değerlerin vahdetinden meydana gelir.

Türk'ün milli değerlerinden biri de dildir. Türk dillerinin hangisine mensup olmalarına bakılmaksızın Mahmud Kaşğari de, Yusuf Balasagunlu da, Ahmed Yesevi de, Yunus Emre de, Nevai de, Fuzûlî de, Mehdim Gulu da, Abay da, Nazım da... Türk dilini, Türk medeniyetini temsil eden şahsiyetlerdir. Bugün Türkçede ortak edebiyat, tarih, felsefe, dil... kitaplarının yazılması gerekir. Bugün biz dilin adı üzerine tartışmamalı, ana diline hizmet, onu bir devlet dili olarak yüceltmek, dünya dilleri seviyesine yükseltmek üzerinde düşünmeliyiz. Dilimizin adını tarih kendisi vermiştir. Bağımsızlık elde edilince bu ad tarihî gerçekliğine kavuşmuştur.

Bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin devlet dili, kuşkusuz Türkçe idi - Azerbaycan Türkçesiydi. Güneyli kuzeyli bütün Azerbaycan'ın devlet dilinin Azerbaycan Türkçesi olacağı gün de uzakta değildir.

AZERBAYCAN'IN DEVLET DİLİ POLİTİKASI ÜZERİNE

"Dil her bir milletin en temel simgesidir: millet her şeyini, hatta toprağını kaybedebilir. Bununla birlikte yine de yaşayabilir. Fakat millet dilini kaybederse, ondan geriye hiçbir şey kalmaz."

Firidun Bey Köçerli

Azerbaycan'da dil politikası Azerbaycan devlet tarihinin önemli bir unsurudur. Kuşkusuz Azerbaycan devlet tarihi geniş bir konudur ve bu konunun ana unsurlarından birisi devletin dil politikasıdır. Azerbaycan'ın tarihi, coğrafyası Azerbaycan devleti anlayışı ile her zaman paralel olmuştur. Çünkü Azerbaycan devlet tarihi Türk devlet tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır.

Milli tarihimizde İskit Türk Devleti, Hun Devletleri, Göktürk Devleti, Hazar Devleti, Uygur Devleti, Karahanlılar Devleti, Selçuklular Devleti, Osmanlı Devleti, Safeviler Devleti Azerbaycan Türklerinin de selef devletleridir.

Milli devletlerin yapısı, felsefesi, ekonomik temeli bir bütündür. Şöyle ki, Türk devletlerinin kuruluş felsefesi Türk medeniyetidir (edebiyat, resim sanatı, mimari, halı sanatı vs.)

Türk devletlerinin ikili karşılaştırma *(binar oppozisiya)* prensibine dayanan yapısı ve hiyerarşisi, Türklerin çalışma, vergi, gümrük ilkelerine dayanan ekonomisi, ordu sistemi, yürütme, yasama ve yargı işlevleri Türk devlet anlayışını ortak sistemde birleştirmektedir.

Türk olmayan (veya Türk olduğu henüz kanıtlanmamış) devletlerin, ayrıca komşu devletlerin (Fars, Gürcü, Rus vs...), aynı zamanda işgalci devletlerin (Sasani, Moğol) Azerbaycan devlet geleneklerine etkisini, zorunlu tarihsel faktörleri dikkate almadan Azerbaycan Türk devlet tipini araştırmak, aydınlığa kavuşturmak imkânsızdır.

Dil faktörü tarih boyunca resmî dilin etnik temele dayanmasını zorunlu kılmamıştır. Şöyle ki İskit, Hun, Göktürk, Hazar, Uygur, Karahanlı devletlerinin resmi dili etnik dil ile özdeşleşmiştir. Gaznelilerin ve Selçukluların resmî dili ise Türkçe olmamıştır. Farsçanın resmî dil olduğu bu Türk devletlerinin cihan devleti olmaları bile durumu değiştirmemiştir. Tarihî-sosyolojik nedenleri göz

önünde bulundurmadan devlet yaşamının hiç bir faktörünü yorumlamak mümkün değildir.

Dünya tarih literatürüne yanlış olarak İran-Fars Devleti gibi geçen Safevîler Devleti, İran'ı ve bugünkü Kuzey Azerbaycan'ı kapsayan bir Türk devleti olmuştur. Bu devletin resmî dili Türkçedir. Diplomatik yazışmaları, resmî yazıları Türkçe olan Safeviler Devleti'nin hükümdarı Şah İsmail Hataî, döneminin Türkçe yazan kudretli bir şairi, söz ustasıdır. Onun Türkçe yazdığı şiirler, yüz binlerce sûfî dervişi coşturmuştur. Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinden gelen Türk devlet dili geleneği, bunun yanı sıra Tatar-Moğol istilasından sonra güçlenen Türklük ve Türk dili faktörü, Safevî Türk Devleti için zemin oluşturmuştur. Safevilerden sonra Azerbaycan'ın bölünmesi, parçalanması devlet dilini de aynı duruma düşürmüştür. Afşarlar ve Kaçarlar hakimiyeti, Azerbaycan'ın güneyinde Türk dilinin devlet dili olarak varlığını sürdürmesinin son safhalarıdır.

1813 ve 1828 yıllarında imzalanan Gülistan ve Türkmençay barış antlaşmaları ile Azerbaycan Güney ve Kuzey Azerbaycan olarak ikiye bölündü. Azerbaycan'ın güneyi Fars sömürgesi, kuzeyi ise Rusya'nın sömürgesi ve yarı sömürgesi şeklinde varlığını sürdürdü. Rus ve Fars istilacılar tarafından bölünen, zulme ve ayrılığa mahkûm edilen Azerbaycan Türklerinin dil sorunu ayrı bir konudur. Yalnız bir hususa dikkat çekmekle yetiniyoruz ki bu trajik parçalanma olayı güneyde edebî dilin zayıflamasına neden oldu. Devlet dili olmayan Azerbaycan Türkçesi 35 milyon Türkün ana dilidir. Bu durum 21. yüzyılda da devam etmektedir. Azerbaycan'ın güneyi zengin kelime hazinesi, deyim serveti ve potansiyel imkânları ile dikkati çekmektedir. Azerbaycan'ın kuzeyindeki yarı sömürü ortamı ise dilde nispî bağımsızlığı sağlamıştır. Azerbaycan Türkçesi; medreselerde Farsça "Bostan" ve "Gülistan" eserlerinin okutulmasına, Rusların asimilasyon politikasına, Rusça okullara, misyoner faaliyetlerinin olmasına rağmen, edebî dilin olgunlaşma ve standartlaşma sürecinde Rusça'nın yanı sıra gayrı resmî devlet dili olma özelliğini korumuştur. Rus istilası döneminin en önemli özelliği Rusya'da demokratik düşüncenin meydana gelmesi ve yayılmasının, İ. Gaspıralı'nın *"usûl-i cedit"* metodunun, M. F. Ahundov, H. Zerdabi, Mirze Celil, Sabir, Üzeyir Bey, Ali Bey Hüseyinzâde, A. Ağaoğlu vs. edebî-siyasî ekollerinin dil üzerine etkisi ile ilgilidir. 20. yüzyılın başlarında dil konusuna yaklaşım, politik yaklaşım ve sistemle örtüşmektedir. İlk milli dram, tiyatro, opera, basın-yayın vs. Azerbaycan'da aydınlanmanın kendisini kanıtlamasıydı. Bu sürecin başında milli dil olgusu gelerek Azerbaycan'ın mefkûre temelini oluşturmuştur.

Türkçe (Azerbaycan Türkçesi) 1918-1920 yıllarında Doğu'da ilk demokratik cumhuriyet olan Azerbaycan Halk Demokratik Cumhuriyeti döneminde

devletin resmî dili olmuştur. Devlet dilinin kendi işlevini sınırlı şekilde hayata geçirmesi ve bununla ilgili bütün çelişkiler, 1920-1991 yıllarındaki Rus Sovyet İmparatorluğu döneminde yarı sömürge ortamındaki Azerbaycan Türkçesinin sınırlı faaliyeti ile ilgilidir.

1936 yılına kadar Azerbaycan Türkçesi diye adlandırılan bu dil, Stalin'in emriyle Azerbaycan dili olarak değiştirildi. Latin alfabesi Kiril-Rus alfabesiyle değiştirildi. Azerbaycan'da Sovyet döneminde devlet dili politikası ayrıca bir araştırma konusudur ve bu konuya ileride değineceğiz.

Nihayet, bağımsızlık dönemindeki (1991-2001) Azerbaycan'ın devlet dili politikası, milli kimlik, devlet kimliği ile ilgili olan önemli problemleri kapsamaktadır.

Detayları ve tam tarihî zenginliği ile olmasa da bu üç dönemin ana hatları üzerinde duralım.

Bağımsız ve demokratik devlet ilkeleriyle yönetilen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemi, kısa süreli olsa da tüm Doğu ve Asya ülkeleri için bir örnek oluşturmuştur. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti en zor dönemlerine ayak bastığı ilk günlerde devlet dili hakkında karar çıkartmıştır. 27 Haziran 1918'de çıkarılmış hükümet kararıyla "Devlet dili Türkçe kabul edilerek ileride bütün mahkeme, içişlerinde ve sair resmî görevi başında bulunanlar bu lisanı bilenler olana kadar hükümet kurumlarında Rusça kullanılmasına da müsaade edilmiştir."[24] Karar, Azerbaycan Türklerinin tarihi hakkını iade ederek Türk dilini resmî dil olarak belirlemiştir. Bu kararla ülkenin resmî organlarında, devlet idare ve kurumlarında, idarî işlerde, yabancı devletlerle diplomatik yazışmalarda ve Milli Şûra adı verilen parlamentoda Türk diline resmî statü kazandırmış oldu. Bir karşılaştırma örneği olarak belirtelim ki Türkiye'de 1921 tarihli "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu"nda resmî dil konusunda madde bulunmamaktadır. 1924 Anayasasına 10 Kanunievvel 1937 tarih ve 3115 sayılı Kanunla yapılan değişiklikle Türkiye devletinin cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçı olduğu, resmî dilin ise Türkçe olduğu hükme bağlanmıştır. 1945, 1961 Anayasalarında da Türkçenin resmî dil olduğu ifade edilmiştir. Bu hüküm 1982 Anayasasında da değişmez temel hükümler arasında yer almaktadır.

Bu karşılaştırmadan amacımız Azerbaycan'ın devlet tarihinin önemini ve kendine özgü nitelik taşıdığını vurgulamaktır. "Rus dilinin kullanılmasına izin verilmesi" ise geçici bir madde olup personel hazırlığı, eğitim ve yönetim işlerinin düzene konulması için gereken zamanın kazanılmasıyla ilgili olmuştur. "Milli Bayrak Hakkında" 9 Kasım 1918 tarihli karar da milli devletin dil unsuru

[24] Bkz: E. Demirçizade, *Azerbaycan Edebi Dilinin Tarixi*, I hisse, B., 1979, seh. 93; Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti (edebiyyat, dil, medeniyyet ser.), B., 1998, s. 122.

üzerine yoğunlaşan ilgisini ifade etmektedir. Devlet diline ilişkin bu ilk resmî belge büyük tarihî önem taşımıştır.

Öncelikle şunu belirtelim ki devletin resmî dili milli edebî dilin tarihinde özel konuma sahiptir. Bu nitelik sadece gramer zenginliği ile değil ayrıca yöntemsel ve işlevsel açıdan da ayrı bir önem arz etmektedir. Yirmi üç aylık kısa bir zaman içinde dil konusundaki belgeler, oturum tutanakları ve konuşma metinleri Azerbaycan Devleti'nin resmî dilinin faaliyet alanı ve işlevi konusunda daha ayrıntılı bilgi sunmaktadır.

Parlamentonun 21 Ağustos 1919 tarihli oturumunda Bakü Üniversitesinin açılmasıyla ilgili olarak dil konusu gündeme getirilmiştir. Müslüman Türk aydınlar Rusça üniversite açılmasına itirazlarını bildirmiş, millileşmiş orta okulların ana dilinde eğitim vermeleri için üniversitede Türkçe eğitimin gerekliliğini savunmuşlardır.[25]

1919 yılında Azerbaycan'da 23 devlet ortaokulu vardı. Bu okullarda 9.611 öğrenci eğitim alıyordu ve bunlardan 3.115'i Azerbaycan Türküydü. Türkçe öğretmene ihtiyaç olduğu için Türkiye'den yaklaşık 50 öğretmen davet edilmişti. 100'den fazla öğrenci ise eğitim almak için Avrupa'nın değişik ülkelerine gönderilmiştir. Mirze Bala Mehmedzâde bu dönemle ilgili şöyle yazıyordu: "Eğitime gelince, okulları bir an önce Türkleştirmek için tesis edilen tertip ve tercüme cemiyeti tarafından ilk ve ortaokullar için ders kitapları hazırlanmış ve yayımlanmış, mevcut ortaokulların bir kısmı millileştirilmiştir."[26] Üniversitede ana dilinde eğitim için Abdulla Bey Efendizâde, Yusuf Ahmedov, Muhtar Efendizâde... büyük mücadele vermişlerdir. M. E. Resulzâde, ayrıca sosyalist gruptan Samet Ağa Ağamalıoğlu, Ali Haydar Karayev milli üniversiteyi önemli saymış, ilk dönemde diğer dillerin de kullanılmasını normal karşılamışlar. F. Hoylu yalnız okullarda değil yargı organlarında da devlet dilinin uygulanması için ciddi faaliyette bulunmuştur.

Parlamentonun açılışı sırasında M. E. Resulzâde'nin yaptığı konuşma, devletin resmî dilinin ilk belgesi olarak bilimselliği, zengin içeriği ve isabetliliği ile dikkat çekmiştir. F. Hoylu'nun, K. Karabeyli'nin, N. Yusufbeyli'nin parlamento konuşmaları kendilerine özgü üslubu ile dikkat çekmektedir. Parlamento dilinin Türkiye Türkçesine yakınlığı resmî dilde bütünleşmeye doğru atılan adımlardı. Ortak Türk edebî dilinin şekillenmesi için resmî dillerin (Avrupa dil bilimciliğinde buna "standart dil" de deniliyor) bir birine yaklaşması ve ortak terimlerin kullanılması doğaldır. Maalesef, bu bütünleşme süreci Rus Sovyet işgalinden sonra sona ermiştir. Söz konusu süreç edebî üslupta 10-15 yıl yaşasa da zamanla Pantürkizm damgası vurularak durdurulmuştur.

---

[25] "Azerbaycan Gençleri" gazetesi, 18 Mayıs 1989.

[26] M. B. Memmedzade. *Azerbaycan İstiklali ve "Müsavat"*, Bakı, 1989, s. 17.

Devletin resmî dilinin tam olarak oluşturulması için iki yıl çok uzun bir süre değildir. Fakat bu süreç, Azerbaycan Devleti'nin resmî dil tarihinin en önemli ve ölmez sayfalarındandır.

Rus-Sovyet işgali Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ne son verdi. Azerbaycan bu iki yıllık bağımsızlığı sayesinde yarı bağımsız, yarı sömürge bir ortamda kendi dilini de yaşatabildi. Güney Azerbaycan'dan farklı olarak büyük oranda aydınlanma süreci yaşamış Kuzey Azerbaycan'da Mirze Feteli'nin değişik üsluplu çağdaş dil ekolü, S. A. Şirvani, K. Zakir, H. Zerdabi, Mirze Celil, Sabir, Ü. Hacıbeyli, E. Hakverdiyev, A. Hüseyinzâde, F. Köçerli, A. Ağaoğlu, M. E. Resulzâde'nin çalışmalarıyla, ana dilde edebî, bilimsel, politik ve gazetecilik ekolü, önüne geçilmez bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Rus-Sovyet dönemindeki Azerbaycan Devleti'nin resmî dili bu gelenek bağlamında ve iki yıllık Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devlet deneyimi dikkate alınmadan araştırılamaz.

Sovyet rejiminin Azerbaycan Türkçesine verdiği zararlar, getirdiği belalar konusunda çok şey söylemek mümkündür. Ancak Azerbaycan'ın güneyindeki Fars rejiminden farklı olarak devlet düzeyinde resmî dil olarak kullanılması ve ana dilde eğitimin 70 yılda Azerbaycan Türkçesine çok büyük faydalar verdiğini inkâr etmek de insafsızlık olurdu. Asimilasyon, etnik temizleme ve soykırım kararları, açık ve gizli Ruslaştırma politikası, Sovyet halkı ve Sovyet dili teorisi, "mankurtlaştırma" programları ana dilin temellerini sarsamadı. Dilimizin, alfabemizin zaman zaman değiştirilmesi politikası gerçek bir kültür trajedisi olduysa da, edebî dilin faaliyetini, edebî üslubun gelişimini, bilimsel ve gazetecilik üslubunu, ayrıca resmî yazı üslubunu ortadan kaldıramadı.

Günümüzde, o döneme ilişkin gizli kararlar, talimat ve müzakereler, kısacası sosyo-politik metinler ortaya çıkarılmaktadır. Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin, KGB'nin şimdi ortaya çıkarılan gizli dosyaları birçok karanlık konuya açıklık getirmektedir.[27] Bu açıdan V. M. Alpatov'un "150 Dil ve Politika, 1917-2000" isimli kitabı eski Sovyetler Birliği ve post Sovyet alanında sosyo-lengüistik sorunları konu almıştır. Kitabın "Benzerlik ve Karşılıklı Anlaşma Zorunluluğu", "İlk Durum", "Yeni Lengüistik Politika", "Polivanov, Yakovlev vb.", "Hangi Yazı Sistemini Seçmeli", "Politika ve Yaşam", "Politikada Dönüş", "İstikrar Yılları", "Çift Dillilik Faydalı mı, Zararlı mı?", "SSCB'den Rusya'ya Doğru", "Çift Dillilikten Tek Dilliliğe mi?" isimli bölümlerinde yayımlanmış ve yayımlanmamış kaynaklara dayanarak dil oluşumu sürecinin kendine özgülüğü geçerli olgularla açıklanmıştır.[28]

---

[27] *Taynı nasionalnoy politiki SK RKP (Stenografiçeskiye ot çetı sekretnogo IV soveşaniya SK RKP*, 1923 g., Moskva, 1992 (Rusça); Nesib Nesibli, "Azerbaycan'da Milli Kimlik Sorunu", Avrasya Dosyası, c. 7, sayı 1, Ankara 2001.

[28] V. M. Alpatov, a.g.e.

Rus Sovyet İmparatorluğunun ilk on yılı tetkik, öğrenme sonraki on yılları ise milli devlet dillerine çifte standardın uygulanması, görünürde himaye, destek, gerçekte ise asimilasyon Azerbaycan'ın devlet dilinin de kaderi oldu. Alfabe, imla, yazı dili, üsluplar, gramer, sözlük, ders kitapları, tercüme vs. meseleleri kapsayan resmî dili; bu döneme özgü tarihî noktalara temas etmekle genel bir şekilde nitelendirebiliriz. Bu noktalardan biri de o dönemde tüm dünyanın politik ve bilimsel dikkat merkezinde bulunan ve Bakü'de gerçekleşen I. Türkoloji Kurultayı'dır. Kurultaya değinmeden önce alfabeyle ilgili tarihe kısaca bir göz atalım.

XIX. yy. Azerbaycan aydınları Arap alfabesine karşı Latin alfabesi uğruna büyük mücadele vermişler. M. F. Ahundzâde'nin oluşturduğu bu ekole Ö. F. Numanzâde, İ. Gaspıralı, E. Hakverdiyev, H. Zerdabi, C. Memmedkuluzâde, H. Melikaslanov, N. Nerimanov, S. Ağamalıoğlu vs. dahildi. Aslında XIX. yy.'dan itibaren Latin alfabesine yaklaşım siyasî bir boyut kazanmıştı. İslamın, Kur'an-ı Kerim'in alfabesi, din ve bilim dilinin sembolü olarak Türk dünyasında bin yıldan fazla bir dönemde uygarlığı, devlet geleneğini ifade eden, bir nevi simgeleşen Arap alfabesini değiştirmemek de mümkündü. Nitekim Japon, Çin alfabesinin değişmemesi bu halkların uygarlık dışında kalması anlamına gelmez. O yıllarda Arap alfabesinin değiştirilmemesi belki de daha iyi bir adım olurdu. Dünyada herhangi bir dilin ses sistemini ideal şekilde ifade edebilen bir alfabe yoktur. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda alfabenin birleştiricilik olgusu tarihi zaman sınırının genişliği, kültür mirasının niteliği ve niceliği çok büyük bir önem taşıyor. Fakat zamanla savaşılamaz. Türkiye'de Tanzimat, daha sonra Jön Türkler akımı ve Batılılaşma eğilimi Azerbaycan'ın yanı sıra Türkistan'da, İdil boyunda, Kırım'da Batı'ya yönelik aydınlanma ve demokratikleşme hareketi Latin alfabesi politikasının kabul edilmesini zorunlu kılıyordu.

Tüm bunlar konunun teorik boyutuydu. Tarih suçlanabilir fakat geri döndürülemez. Daha 1918 yılında Azerbaycan aydınları Latin alfabesine geçmek için teşebbüste bulunmuşlardı. 1919 yılında Abdullah Bey Efendizâde'nin "Son Türk Alfabesi" isimli bir projesi kitapçık şeklinde yayımlanmıştır.[29] 1919 yılında ise H. Melikaslanov'un yönetimi altında özel bir komisyon oluşturulmuştur.

Sovyet yönetiminin ilk yıllarından itibaren (1921 yılından başlayarak) alfabeyle ilgili müzakereler başladı. Reformcular Latin alfabesini, muhafazakarlar ise Arap alfabesini savunuyorlardı. Rusya eğilimli komünist aydınlardan N. Nerimanov da Latin alfabesinden yanaydı.

21 Temmuz 1922 yılında Latin Alfabesi Komisyonu oluşturuldu. Bu komisyona S. Ağamalıoğlu, H. Melikaslanov, A. Tagızâde, E. Pepinov ve E.

[29] A. Abdullayev, *Azerbaycan Dili Meseleleri*, Baku, 1992, s. 46-47.

Ağazâde dahildi. 1922 yılında Yeni Alfabe Komitesi kuruldu. 1924 yılında 4 kişiden oluşan bir grup yeni alfabeyle ilgili faaliyete başladı. (S. Ağamalıoğlu, C. Memmedkuluzâde, V. Huluflu, Halid Said.)[30]

Bütün bu sosyo-politik, bilimsel kültürel gelişmeler Bakü'de Türkologların bir araya gelmesini ve geniş müzakereler yapılmasını zorunlu hale getirdi. Bu zorunluluk Moskova'nın amaçları için özel önem taşıyordu.

26 Şubat 1926 tarihinde Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin başkenti Bakü şehrinde I. Türkoloji Kurultayı başladı. İnsanlardaki ümit, bilim adamlarındaki coşkulu bir heves, siyasilerdeki stratejik plan ve programlar bu kurultayı Shakespeare'in trajedisi görünümüne getiriyordu. Bu kanlı tiyatro sahnesinin trajedi kahramanları teker teker sahneye çıkıyordu. Türkolog bilim adamları 20. yy.'ın ilk büyük bilimsel itiraflarını yapıyor, gelecek araştırmalarıyla ilgili görevlerini ilan ediyor, fikirlerin çatışması bilim ufuklarına yeni bir ışık saçıyordu. Dosyalar kayıtlarla dolup taşıyordu.

131 katılımcının bulunduğu kurultay 17 toplantı gerçekleştirdi. Türk halkının tarihine, etnik soy köküne, etnografyasına, edebiyat ve kültürüne ilişkin 38 bildiri sunuldu. Kurultaya fahri üye olarak davet edilen Türkolog Ali Bey Hüseyinzâde, büyük teorisyen N. Marr, Sovyet ideolojisi önderlerinden olan A. V. Lunaçarskiy başkanlık divanına seçildiler.

Kurultaya davet edilenler arasında ünlü bilim adamlarından F. Köprülüzâde, A. E. Krımski, N. N. Poppe'nin de bulunması kurultayın tarihî değerini daha da artırıyordu. Kurultaya katılan SSCB Merkezi İcra Komitesi Başkanı G. Musabeyov hükümet adına kurultayda konuşma yaptı. Ünlü Türkologlardan V. V. Bartold "Türk Halklarının Tarihinin Çağdaş Durumu ve Öğretilmesinin Yakın Vazifeleri", S. F. Oldenburg "Türk Halkları Arasında Ülkeşinaslık İşlerinin Metodları", A. A. Müller "Türk Halklarının Güzel Sanatları Hakkında", F. Köprülüzâde "Türk Halklarının Yazı Dillerinin Gelişmesi", A. N. Samoyloviç "Türk Dillerinin Öğrenilmesinin Çağdaş Durumu ve Yakın Vazifeleri", B. Çobanzâde "Türk Lehçelerinin Yakın Akrabalığı Hakkında" aynı zamanda "Bilimsel Terminoloji Sistemi Hakkında", H. Zeynallı "Türk Dillerinde Bilimsel Terminoloji Sistemi Hakkında", A. R. Zikfeldt-Samumyaki "Türk Dillerinde Bilimsel Terminolojinin Oluşum Prensipleri Hakkında", S. Y. Malov "Eski Türk Dillerinin Öğrenilmesi", F. Ağazâde "Türk Dillerinde Düzgün Yazı", N. F. Yakovlev "Türk Kavimlerinin Sosyal ve Kültürel Durumlarıyla ile İlgili Alfabe Sisteminin Kurulması ve Problemleri", C. Memmedzâde "Türk Halklarının Alfabe Sistemleri Hakkında", Kemanov "Türk Dillerinin Tedris Metotlarının Temelleri", N. N. Poppe "Altay Dillerinin Karşılıklı Akrabalığı Meselesinin Tarihî ve

[30] Bkz. Halit Seid, *Yeni Elifba Yollarında Eski Xatire ve Duygularım*, Baku, 1929.

Çağdaş Durumu", K. Şeref "Arap ve Latin Sistemli Yazı Türleri ve Onların Türk Tatar Halkları İçin Uygulanması Meseleleri" konularında ilginç, bilimsel bildiriler sundular. Kurultayda ünlü dil bilimcisi ve fonetik uzmanı A. V. Şerba'nın "Orfografinin Temel İlkeleri ve Bunların Sosyal Önemi" ve "Ana Dilinin Öğretim Metotlarında En Yeni Akımlar" isimli bildirisi teorik açıdan dikkate değerdi. Ermeni dilbilimci R. U. Açaryan'ın "Türk ve Ermeni Dillerinin Karşılıklı İlişkisi" isimli bildirisi Türkçenin tarih boyunca Ermenice'ye bütün düzeylerde etkisinin açıklanması üzerine kurulmuştu. Bir bilim adamı objektifliğiyle hazırlanan itirafı gibi seslenen bu bildiri bugün de zehirli Ermeni şovenizmi ideolojisinin ve tarihi teftiş ve inkâr yoluna karşı en güçlü bilimsel bir argüman olarak önem taşımaktadır.

I. Türkoloji Kurultayı'nda Türk dillerinin yedi büyük problemi müzakere edildi:

1. Alfabe meselesi,
2. İmla problemi,
3. Terim meselesi,
4. Öğretim ve metot meselesi,
5. Akraba ve komşu dillerin karşılıklı ilişkisi ve etkileşimi problemleri,
6. Türk lehçelerinin yazı dili problemleri, ayrıca ortak yazı dili meselesi,
7. Türk yazı dillerinin tarihî problemleri.

Bu konuların her biri üzerinde saatlerce durulabilir. Fakat genel hatlarıyla şöyle özetlenebilir:

1. Türk aydınları arasında 19. yy.'dan başlayarak yeni alfabe konusunda iki akım ortaya çıkmıştı. Arap alfabesine dayanan Türk alfabesi yanlıları ve Latin alfabesine dayanan Türk alfabesi yanlıları. Uzun tartışmalardan sonra oy çokluğuyla Latinciler kazandı. Latin alfabesini kabul etmekle o zamanlar Arap alfabesini kullanan Türkiye'den farklı bir çizgi takip etmesini düşünen Sovyet siyasî çevrelerinin bir amacı da değişme ve uzaklaşma geleneğinin temelini atmaktı.
2. Bir kural olarak "konuştuğun ve duyduğun gibi yaz" prensibi daha çok taraftar bulduysa da sırası gelince morfolojik, tarihî ve geleneksel prensipleri de kullanma üzerinde daha çok duruldu.
3. Terim meselesinde dört gruba ayrılan bilim adamlarının başlıca tartışması Arap-Fars, Avrupalılaşma, Türkleşme, Demokratikleşme yönündeydi. Bu problemin bilimsel ve sosyo-politik içeriğini net bir şekilde ifade eden Türkolog B. Çobanzâde'nin tezi diğer konuşmacılarla birlikte şöyle bir fikrin şekillenmesi için zemin oluşturdu:

* Terim oluşumunda her üç kaynak: Türk, Arap-Fars, Rus-Avrupa kaynakları esas alınmalıdır;
* Terim oluşumunda başlıca kaynak Türk lehçelerinin kendi iç potansiyeli olmalıdır ve gerektiğinde uluslararası ve arkaik kaynaklara da başvurulmalıdır;
* Alınan kök sözcüklere öncelik tanınmalıdır, onlar fonetik tercüme prensibiyle verilmelidir (ses uyumu, tonlama vs.);
* Alınan kelimelerde ortaklık prensibine dikkat edilmelidir ve uluslararası fon esas alınmalıdır;
* Birebir çeviri yönteminden mümkün olduğu kadar kaçınılmalıdır;
* Karmaşık branşlarda Türk dilinin temel kanunlarına dayanılmalıdır vs.

4. Eğitim metodu konularında ana dilinin öğretimi Avrupa standartlarıyla milli gelenekten kopmadan yapılmasına öncelik tanınması daha çok gündeme getirildi ve milli ders kitaplarının gerekliliğinden bahsedildi.
5. Akraba ve komşu dillerin çağdaş bilimsel metotlarla öğrenilmesine değinildi ve bu alanın Altayistik ve kompratifistik üzerindeki perspektifleri belirtildi.
6. Türk yazı dillerinin norm ve üslup özellikleri üzerinde duran Türkologların ortak yazı dili ve onun doğal bilimsel prensipleri üzerine düşünceleri dikkat çekti.
7. Türk halklarının ana yurdu problemi, dil tarihinin fonetik, morfolojik, lekstik (sözlükçülük) ve sentaktik düzeylerde öğrenilmesi, Türk etimolojik sözlüklerinin oluşturulması, tarihî gramer eserlerinin ihtiyacı vs. meselelerin öğrenilmesi ve bu alanda ortak faaliyetlerin gerçekleştirilmesi kararlaştırıldı.

Kurultayda Türk tarihinin, Türk etnografyasının, Türk resim sanatının öğrenilmesiyle ilgili sunulan bildiriler, konuşmalar bilimsel değeri ve bugünde önemini kaybetmemiş içeriği ile dikkat çekiyordu. T. T. Mentzel'in (Alman), V. V. Radebold'un (Alman), Y. Mesaroş'un (Macar), İ. Omarov'un (Kazak), H. Oşayev'in (Çeçen), Zifelt-Samomyaki'nin (Eston), M. P. Pavloviç'in (Yahudi), M. P. Petrov'un (Çuvaş), Ş. Rehimi'nin (Özbek), İ. Sadri'nin (Özbek), Karaçaylı İslamın (Karaçay), A. İ. Safronov'un (Yakut), Samoyloviç'in (Rus), Aşmarin'in (Çuvaş), K. Yunusov'un (Özbek), K. E. Sadi'nin (Tatar), Halid Seyid'in (Özbek), Canıbeyov'un (Nogay), B. S. Suleyev'in (Kazak), Ş. Manatov'un (Başkurt), M. Nedim'in (Kırım Tatarı), N. K. Katanov'un (Hakas), D. Korkmazov'un (Kumuk), H. K. Kosıyev'in (Kalmık), Z. K. Malsatov'un (İnguş), V. B. Tomaşevski'nin (Rus)

kurultayın işine ve müzakerelerine katılması bu kurultayın düzeyi ve kapasitesinin göstergelerinden biridir.

Kurultayın kabul ettiği bildirgeler onun tarihî önemini bir daha açıklamaktadır.

Latin yazısına dayanan yeni Türk yazı dillerinin tahlili ve başka dil aileleriyle karşılaştırılmalı şekilde öğrenilmesi ve ana dili eğitimi metotlarıyla ilgili bildirgeler, V. V. Bartold'un "Türk Halkları Tarihinin Çağdaş Durumu ve Öğrenilmesinin Yakın Vazifeleri" isimli konuşmasına dayanan bildiriler, aynı zamanda yer adlarının yazılışı hakkında Türkçede bilimsel terminoloji sistemi hakkında bildirgeler kabul edildi. Etnografı komisyonunun ve organizasyon komisyonunun oluşturulması da önemli adımlar olarak kayda değerdir. Büyük Özbek Türk şairi Ali Şir Nevaî'nin beş yüz yıllık jübilesini yapmak için on kişilik bir komisyon oluşturuldu. 4 Mart 1926'da birinci toplantıdan sonra kurultay delegeleri tam heyetle Nevaî'nin beş yüz yıllık jübilesine ayrılmış muhteşem kutlamaya katıldı.

Bazılarının Rus Sovyet İmparatorluğu'na hizmet için, kimilerinin misyoner faaliyet için yanı sıra Türkolog, tarihçi, filolog, etnograf bilim adamlarının profesyonel açıdan derin, ilginç bildirileri kayda değerdir. Milli Türkolog ve uzmanların kararlı arayışları, geleceğe dönük program nitelikli düşünce ve fikirleri dikkat çekicidir.

Her bir Türk için büyük önem taşıyan bu kurultay Sovyet politik çevreleri için de çok kayda değer oldu.

Büyük önder Atatürk'ün kurultaya önem verdiği ve dikkatle takip ettiği bilinmektedir.

Büyük kurbanlar ve imparatorluk provokasyonları 1926 tarihli I. Bakü Türkoloji Kurultayı'nın büyük sosyo-politik, kültürel, tarihî önemini azaltamadı. Aksine, bu kurultaya özel bir önem ve değer kattı.

Sadece ismi geçen ülkelerde değil, tüm Doğu dünyasında da çok ciddi bir öneme sahip olması nedeniyle kısa bir sürede kurultayın yankıları bütün dünyaya yayıldı. Zaman geçtikçe bu yankı da büyüyüp artmaya başladı.

Ortak alfabe, ortak yazı dili ve terminoloji problemlerinin geniş bir yelpazede ele alınması ve çözüm yolları sadece Türkoloji'nin değil, genellikle Doğu'yla ilgili bilimlerin ve Doğu politikasının temel taşlarından biri oldu.

Kurultayın yeni Türk alfabesiyle ilgili kararı şöyledir:

1. Kurultay, yeni Türk (Latin) alfabesinin Arap alfabesi ve değişiklikler yapılmış Arap alfabesine oranla teknik üstünlüğünü ve sahip olduğu bü-

yük kültürel ve tarihi önemi belirterek yeni Türk alfabesinin uygulanmasında, onun ayrı ayrı Türk-Tatar cumhuriyet ve vilayetlerinde uygulanma metodunda her bir cumhuriyet ve her bir halka serbestlik tanımaktadır.

2. Bununla ilgili Kurultay, Azerbaycan'ın, SSCB'nin eyalet ve cumhuriyetlerinin (Yakutistan, Kırgızistan, İnquşetya, Karacay-Çerkez, Kabardin-Balkar, Osetiya ve Çeçenistan) yeni alfabeye geçmelerini Başkordistan, Türkmenistan, Özbekistan'da ve Adıgey-Çerkez eyaletinde Latin esaslı yeni alfabenin kabulü uğruna geniş harekete başlanması gibi büyük ve pozitif öneme sahip olgu olduğunu vurgular.
3. Kurultay yeni Türk (Latin) alfabesinin uygulanması yönünde yukarıda belirtilen vilayet ve cumhuriyetler tarafından yapılmış olan olumlu faaliyetleri vurgulayarak ve kutlayarak Azerbaycan ve Sovyetler Birliği'nin diğer vilayet ve cumhuriyetlerinin bu deneyimini öğrenmeyi ve bu reformu kendilerince de gerçekleştirmeyi bütün Türk-Tatar ve diğer halklara tavsiye ediyor.[31]

Devletin uyguladığı dil politikasının araştırılmasının da Komünist Partisi'nin ideoloji, kültür, bilim konularındaki toplantılarının tutanakları, aynı zamanda Yazarlar Birliği'nin kurultaylarının tutanakları kıymetli birer kaynaktır. Maalesef tüm bunlar farklı bir araştırma kapsamına girdiği için birçok konuyu açıklığa kavuşturma imkânına sahip değiliz.

SSCB'nin yeni Anayasasının kabulünden sonra, 1978 yılında müttefik cumhuriyetlerin anayasalarının taslağı halk müzakeresine sunuldu.[32]

Sovyet halkı kavramının bir moda olduğu o dönemde milli dillerin resmî dil olması gerçeği bir tarafa itiliyor, asimilasyon politikasının yeni aşaması için hukûkî bir zemin oluşturuluyordu. Fakat ayrı ayrı cumhuriyetlerde, özellikle Gürcistan'da öğrenci hareketi, Azerbaycan'da aydınların itirazları bu ağır planın gerçekleştirilmesine fırsat vermedi.

1980'li yılların ikinci yarısı yeniden yapılanma politikasının doruk noktası ve Sovyetler Birliği'nin parçalanması dönemidir. Yeniden yapılanma totaliter -askerî- rejimin son çaresi olmalıydı. Bu çare çürümüş sistem için yeterli olamadı. Çökmesi tarihî bir zaruret olan Sovyetler Birliği'nin son "kozmetik rötuşları" arasına milli dillerin kullanımının yaygınlaştırılması, devlet düzeyinde dil faaliyetinin genişletilmesi gibi faaliyetler vardır. Bu anlamda Ağustos 1989 yılın-

[31] Kommunist gazetesi, 10 Mart 1926.

[32] Azerbaycan SSC Anayasasının tüm halk müzakeresine verilmek için anayasa komisyonu tarafından sunulmuş ve Azerbaycan SSC Yüksek Sovyetinin Başkanlık Divanınca beğenilmiş taslağı, Baku, 1978.

da "Azerbaycan SSC'de Azerbaycan Dilinin Bir Devlet Dili Olarak Daha Yaygın Kullanılmasının Sağlanması Hakkında" Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin kararı dikkat çekicidir.[33] On fıkradan oluşan bu kararda parti teşkilatları, Sovyet organları ve sivil örgütlerde, kurum ve kuruluşlarda Azerbaycan dilinin bir devlet dili olarak kullanılmasında yetersiz kalındığı söylenmektedir. Kararda, toplumsal yaşamda, ülke içi yazışmalarda hesaplama tekniğinin uygulanmasında görsel propaganda araçlarının, levhaların, ilanların, reklam malzemelerinin hazırlanmasında Azerbaycan dilinin daha yaygın kullanımı ve anayasal statüsünün sağlanması öngörülmekte, ayrıca etnik azınlıkların dillerinin korunması ve geliştirilmesine yönelik çalışmaların arttırılması gerektiği vurgulanmaktaydı.

Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi, Halk Eğitimi Bakanlığı, Devlet Yayın Komitesi tarafından Azerbaycan dilinin güncel problemlerine dair bilimsel araştırmalar, yayınlar, enformasyon faaliyetinin güçlendirilmesi, Azerbaycanca-Rusça ve Rusça-Azerbaycanca kısa sözlükler, çeşitli uzmanlık alanlarına ait konuşma kitapçıkları, Azerbaycan ve Rus dillerini serbest öğrenenler için derslikler, çeşitli kılavuzlar, terminoloji sözlükleri vs. gereken yayınların arttırılması, 1990-1991 öğretim yılından başlayarak orta ve yüksek okulların Azerbaycan diline ait gereken derslik ve materyallerin temin edilmesi öngörülmekteydi. Kanunda, kitle iletişim araçlarının Azerbaycan dilinin gelişimi problemlerine geniş yer vermesi, basın, radyo ve televizyonda Azerbaycan diline verilen önemin arttırılması, toplumsal-politik ve pedagojik dergilerde, okullarda, okul öncesi çocuk terbiye kurumlarında Azerbaycan ve Rus dillerinde, Azerbaycan ve Rus dillerinin öğrenilmesi alanında en iyi deneyimin yaygın hale getirilmesi, önemli bilimsel-pedagojik problemlerin müzakeresinin organize edilmesi gibi hükümler yer almıştır.

Ömrünü tüketmek üzere olan Sovyetler Birliği içerisinde Azerbaycan'da dil hakkında çıkartılan son parti kararı bir süre sonra başlayan halk hareketinin dalgaları arasında kayboldu.

Nihayet 1991 yılında Sovyetler Birliği dağıldı. Azerbaycan halk hareketi Azerbaycan'a bağımsızlık getirdi. 1992 yılının cumhurbaşkanlığı seçimlerinde milli bağımsızlık hareketi lideri Ebulfez Elçibey Cumhurbaşkanı seçildi. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin devlet sembolleri yeniden ihya edildi. Ebulfez Elçibey'in Cumhurbaşkanı, İsa Kamber'in Meclis Başkanı olduğu bir yıl içerisinde devlet dili politikasında önemli adımlar atıldı:

Azerbaycan Türkçesinin tarihî adı olan "Türk dili" terimi kullanılmaya başlandı;

[33] Bkz.: Kommunist gazetesi, 19 Ağustos 1989.

- Latin alfabesine geçildi;

- 100'e yakın yeni ders kitabı Latin alfabesi ile yeniden yayımlandı;

- Rus ve diğer yabancı dilli okulların sayısı doğal olarak azaltıldı, milli okulların sayısı artırıldı;

- Azerbaycan soyadlarının değiştirilmesi hakkında karar kabul edildi;

- İletişim dili olarak Azerbaycan dilinin kullanım alanı genişletildi;

- Uluslararası düzeyde Azerbaycan Türkçesinin tarihî rolü ve işlevi en yüksek düzeye çıkartıldı.

Bu faaliyetlerin her biri hakkında ayrıca konuşmak mümkündür. "Azerbaycan Cumhuriyeti Vatandaşlarının Soyadlarının Devlet Diline Uygun Şekle Getirilmesi Hakkında" Milli Meclisin kararı "soyadlarımızı esaretten kurtaran" tarihi bir karardı.

Bu karara göre, Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşları soyadlarının sonuna getirilen *"-ov"* ve *"-yev"* ekleri yerine *-//, -zâde, -oğlu, -kızı* ekleri yazdırabilirler, ikinci madde gereğince "... vatandaşların soyadlarındaki ekler resmî belgelerle değiştirilene kadar tüm yasal belgelerde soyadlarının yeni şeklini kullanabilirler.

Çok önemli yasalardan biri de Ebulfez Elçibey döneminde kabul edilmiş 22 Aralık 1992 tarihli "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Resmi Dili Hakkında" kanundur. Kanunun başlangıç kısmında belirtildiği gibi Azerbaycan Cumhuriyeti Türk dilini kullanmayı kendi egemenliği için temel koşullardan sayarak onun uygulanması, korunması ve gelişimiyle ilgileniyor, sınırları dışında yaşayan Azerbaycanlıların ana dilinde eğitim almalarına ve milli manevî gereksinimlerini karşılamalarına yardımcı oluyor.

Kanunun 1. maddesi Azerbaycan Cumhuriyeti'nde resmî dilin Türkçe olduğunu hükme bağlamaktadır. Türkçe, ayrıca ülke içinde resmî dil gibi politik, ekonomik, toplumsal, bilimsel ve kültürel yaşamın tüm alanlarında kullanılmakta olup, ülkede yaşayan tüm etnik unsurların ortak dilidir. Azerbaycan vatandaşları eğitim dilini seçmekte özgürdürler. Ülkede yaşayan milli azınlıklara devlet organları aracılığıyla okul öncesi eğitim kurumları, orta okullar ve çeşitli eğitim kurumlarında ana dilinde sınıflar ve gruplar oluşturma hakkı tanınmıştır. Eğitimin başka bir dilde yapıldığı eğitim kurumlarında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmî dili olan Türkçenin zorunlu ders olması sağlanmıştır. Kanun, Azerbaycan'ın yasama, yürütme ve yargı organlarında, kurum ve kuruluşlarda Türkçenin kullanılmasını zorunlu kılmıştır. Kanunun 18. maddesine göre Azerbaycan Cumhuriyeti'nin her bir vatandaşının milli mensubiyetine uygun soyadı seçme hakkı vardır.

1993 yılında Gence ayaklanmasından sonra bir yıllık demokratik iktidarı ele geçiren Haydar Aliyev hükümetinin resmî dil ve ana dili politikasına dair çelişki dolu dönemi başlıyor. Biz bu dönemin olumlu yönlerini inkâr etmiyoruz ve durumu objektif şekilde devlet ve milli çıkarlar açısından yorumlamaya çalışacağız. Cumhurbaşkanının "Azerbaycan Alfabesi ve Azerbaycan Dili Gününün Tesis Edilmesi Hakkında" kararı birkaç yıl gecikmiş olsa da ileriye dönük bir adımdır.[34] Rus okullarının sayısının artırılmasını, İngilizcenin eğitim dili ve reklam dili olarak yaygınlaştırılması gerçeğini ise olumlu bir gelişme olarak değerlendiremeyiz.

Resmî dilin uygulanmasıyla ilgili yüksek düzeyde yapılan yasa ihlallerine, dikkatsizliklere maalesef sık sık rastlanmaktadır. Tüm bunların yanı sıra Cumhurbaşkanının 18 Haziran 2001 tarihli kararnamesinin gerekli ve ileriye dönük bir gelişme olduğunu kaydetmeyi bir görev biliyoruz. Bu tarihî kararı ana hatlarıyla şu şekilde özetleyebiliriz. Kararnamenin giriş kısmında bu kararın kabulünden maksadı açıklanmış, buna göre: Azerbaycan'ın devlet bağımsızlığının başlıca simgelerinden sayılan Azerbaycan dilinin uygulama ve geliştirilmesine devlet yardımının artırılması, ana dilinin öğrenilmesi, bilimsel araştırmaların genişletilmesi, Azerbaycan dilinin toplumda uygulama alanının genişletilmesi ve bu alanda denetimin güçlendirilmesi olduğu belirtilmektedir. Kararnamenin 1. maddesi Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı yanında Devlet Dil Komisyonu'nun oluşturulmasını öngörmektedir. Kararnamenin en önemli maddesi Ağustos 2001 Latin alfabesinin uygulamasının kesin hükme bağlamış olmasıdır. Kararname, merkezi yönetim organları, bakanlıklar, bilim kurum ve kuruluşları, mahallî yönetimlerin başkanlarına bu konuda somut görevler yüklemiştir. Söz konusu yetkili organlar Azerbaycan dilinde ders kitapları, sözlük vs. yayını, kullanılan levha, reklam tabelaları, panolar ve diğer araçların Azerbaycan edebî dili kurallarına uygunlaştırılması, Azerbaycan'da gösterilen yabancı filmlerin Azerbaycan diline gereken düzeyde dublajının yapılması sağlama yönünde görevlendirilmişlerdir. Bakanlar Kurulu 1 Ağustos 2001 tarihinden itibaren Azerbaycanca yayınların (gazete, dergi, bülten, kitapları vs.) tümüyle Latin alfabesine geçmesini sağlamakla, ayrıca devletin resmî diline karşı gizli yahut açık propaganda yapma, Azerbaycan dilinin kullanılmasına ve geliştirilmesine karşı gelme, Latin alfabesinin uygulanmasına engel oluşturma eylemlerinden dolayı sorumluluk ve yaptırımları öngören mevzuat taslağını bir ay içinde hazırlayarak Cumhurbaşkanına sunmakla görevlendirilmiştir.

Bu kararın birçok eksik yönleri de bulunmaktadır. Biz onların üzerinde durma düşüncesinde değiliz. Ancak bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 35 milyon soydaşının dil problemine yeterli düzeyde ilgi göstermemesi çok il-

[34] *"Azerbaycan"* gazetesi, 10 Ağustos 2001.

gınçtir. Haydar Aliyev'in verdiği kararnamenin uygulanması için öngörülen mekânizmanın yetersiz olduğu da kaydedilmelidir. Azerbaycan'da Dil Komitesinin veya Dil Bakanlığının olması dil politikası ile ilgili etkin bir mekânizma oluşturmada faydalı adım olurdu.

Şunu da belirtelim ki Birleşik Azerbaycan'a yönelik ana dili politikasının oluşturulması çağımızın talebidir. E. Elçibey'in bu yönde öne sürdüğü ilkeler ayrı bir bilimsel ve politik önem taşımaktadır.[35]

"Azerbaycan Türklerinin dilinin adı nedir?" sorusu ile ilgili açıklama yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Azerbaycan Türklerinin dilinin nasıl adlandırılacağı sorunu milli kimlik arayışları ve farklı zamanlarda Azerbaycan'da dil politikası birbiriyle sıkı bir şekilde ilişkilidir.

Mehmet Emin Resulzâde 1925 yılında şöyle yazıyordu: "Rusya yönetimindeki Müslümanlara 'Türk' dedirtmek şimdi kazanılmış bir savaştır." Kuşkusuz ki bu mücadelenin öncüllüğünü Azerbaycan aydınları yapmıştır.

[35] Bkz: E. Elçibey, *Bütöv Azerbaycan Yolunda*, İstanbul, 1997.

AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE DEYİMLER

1. Azerbaycan dil bilimciliğinde "deyim" kavramı, deyim grubu olarak biliniyor. Aslında deyim terimi deyim gruplarının sadece bir kısmını ihtiva etmektedir. Deyim gruplarını oluşturan diğer unsurlar; ibareler, ata sözleri, halk ifadeleri ve hikmetli sözler daha çok polemik konuların içine giriyor. İbareler ise bedîî tayinler veya mecazî ifadeler olarak daha çok üslubî-poetik değer taşımaktadır.

2. Deyimler, gerçek anlamlı sözlerle aynı kıymete haizdir. Anlayışı özel manâlı söz grubu olarak ifade edilen deyimler, tarihî ve bağdaşık planda, akraba ve aynı aileden olan dillerle kıyaslamada, akraba olmayan dillerle karşılaştırmalı tahlilde ilgi çekici özellikleri ile ortaya çıkmaktadır. Dilin tarihî mantığını, serbestlikten sabitliğe geçişin diyalektiğini, sözün çok anlamlığının ifade yaratma, deyimleşme fonksiyonunu araştırıp öğrenmekte deyim hazinesi, çok önemli rol oynuyor. Bu hazinenin araştırılması, Azerbaycan dil bilimciliğinin odak noktası olmuştur.

Yapılan araştırmalarının ilmî değerini bir yana bırakarak, Azerbaycan deyim bilimi, ister lengüistik bakımından, isterse de tarihî-etnografik bakımdan derin bir şekilde incelenmiştir. Eğer Azerbaycan Türk deyimlerinin toplu şekilde toplanıp yayımlanmadığını nazara alırsak o zaman vaziyet tamamı ile ortaya çıkacaktır. Halbuki Kitab-ı Dede Korkut'tan bugüne kadar yazılı ve şifahî abidelerimizin deyim hazinesi yeterince zengindir. Büyük Fuzûlî Türkçe divanının önsözünde şöyle yazıyor: "Tevakku' budur umûmen ahâlî-yi -izzü i'tibârdan, hususen bülega-yı Rûm ve füsehâ-yı Tâtârdan ki eğer şahidi-hüsnü-ibaretimde ol diyarın elfazü ibaretlerinden ziver olmasa ve mühaddere-yi nazmim ol mülklerin letaifü zarbülmasallarından zînet bulmasa, bu daini ma'zur buyuralar."

Şairin elfaz ve darbımesel dediği deyim hazinesi, aslında onun Türklüğünü onaylayan en büyük temeldir. Ne yazık ki Fuzûlî'nin deyimleri toplanıp derin bir şekilde araştırılmamıştır. Basılmış araştırmalar bu sahadaki boşluğu doldurmuyor. Çünkü yalnız Fuzûlî'de değil Nesimî; Kadı Burhaneddin, Hatayî,

Vagif, Vidadî, M. Fethali Ahundov, Sabir, Mirze Celil'in dilinde, destan ve aşk şiirinde deyimler, ana dilinin gerçek süsü, gücü ve güzelliğidir.

Bu bakımdan Türkiye Türkçesinde ve Rus dilinde yayımlanmış çeşitli Rus-Avrupa dil bilimciliğinde deyimlerin dil doğasına ait araştırmalar bizim için de örnektir.

3. Deyimler, sabit söz birleşmelerinin bir çeşidi olarak sözlerin hayatının devamıdır. Sözün çok anlamlılık potansiyeli, bir sözün kendi çevresinde söz toplayıp mecazlaşma sürecini geçmesi dolaylı anlatmaya yol açıyor. Aslında her bir deyim, mecazî ağırlık bakımından, ana dilde yaratılmış şiirdir. Dilin ilk şiiri onun deyimleri, atasözleridir.

Sözün çok anlamlı olması onun kendi çevresine anlam çekmesi, grup oluşturması hasılı ile sıkı şekilde ilişkilidir. Deyimlerin semantik üslûbu, yapısı, özellikleri, fonksiyonel üslûbu, poetik tabiatı birbiri ile ilgilidir.

Deyimlerin anlamsal özelliği, sözün kendi anlamı ile ilişkilidir. Sözün anlamı ile deyimin manasındaki farklılık seviyesi kavramı ile ayrılıyor. Deyimlerin kuruluşu, sentaktik ve morfolojik işaretlerle ölçülüyor. Kalıplaşma, bu işaretleri başka bakış açısından incelenmeyi talep eder. Fonksiyonel veçhe kullanma, konuşma faaliyetinde ortaya çıkan özellikler demektir.

Kalıplaşma kategoridir. Konuşmadan dile doğru sabitleşme süreci, zamanla gerçekleşen büyük geçişin sonucudur. Örneğin, "Gözüm senden su içmir" deyiminin ne zaman kalıplaştığını, ne için bu modelde sabitleştiğini ispatlamak çok zordur. Bu izah, şerh, şüphesiz, etnik-mitolojik bakışla, sözün (kavram olarak göz sözünün) dil sisteminde oynadığı rol ve çok anlamlılık seciyesi ile ilgilidir. Fiilin (içmek) mücerret ve mecazlaşma özelliği, deyimin oluşmasına zemin hazırlar.

Deyimlerin oluşmasında doğal kavram faktörü çok önemli rol oynuyor. Mesela, insanın beden uzuvlarının adlarını ifade eden sözler (göz, ayak, karın, yürek, ciğer, diz, parmak, tüy, yüz, tırnak...), deyimler için başlıca temeldir. Dünyayı idrak eden insan için başlıca ölçü, insanın kendi bedeni, beden uzuvlarıdır. En yalın deyimin bile kompleks bir temeli vardır.

Başka bir örnek, dilimizde "yüreği ağzına gelmek, kanı kararmak, ödü sancımak, yüreği kalkmak (bulanmak), yüreği çatlamak, ciğeri yanmak, nefes vermek... gibi deyimler vardır. Bu deyimler, tıbbî ve fizyolojik temeli olan ifadelerdir. Halkın yüz yıllar boyu yaşayan, yaratan deneyimi bu deyimleri yaratmıştır. Bir halk türküsünde şöyle söyleniyor: "Gülün yarpuza dönsün, sona bülbüller". Etnografik özelliği bilmeyenler için açık olmayan söz poetikleştirilmiştir. Evvela adamın çevresi gül oluyor. Gül şenlik, düğün demektir. Yarpuzun bir anlamı da sıhhiye ile halk tababeti ile ilgilidir. Eski zamanlarda kokuyu, çürü-

meyi geçici olarak önlemek için ölünün çevresine yarpuz serperlerdi. "Yılan yarpuzdan nefret eder, o da gelip yuvasının ağzında biter". Burada yarpuz yas, matem anlamındadır.

Kalıplaşma ister tarihî (diyakronik) bakımından isterse de çağdaş (senkronik) bakımdan nispî karakter taşıyor. Bu bakımdan deyimlerin unsurlarının arasına söz karışıp karışmaması, oradan da şahsa ve zamana göre değişip değişmemesi, uyuşma ve kavuşma tabirleri adı altında bölünüyor. Bizce, deyimlerin morfolojik veya sentaktik değişme özelliği, deyimin kalıplaşma derecesini çeşitli bakımlardan nitelendiriyor.

Deyimlerin kaynağı ayrı ayrı araştırılabilir. Bu bakımdan M. Adilov'un "Niye bele deyirik?" adlı kitabı dikkat çekiyor.[36] 70-80'li yıllarda "Bakü" gazetesinde bu konu ile ilgili yüzlerce dikkate değer yazılar, araştırmalar yapılarak yayımlanmıştır.

Dil bilimciliğinde deyimler, aşağıdaki bakış açılarıyla tahlil ediliyor: deyim ve söz, serbest ve sabit söz birleşmeleri, mürekkep söz ve deyim, atalar sözleri ve deyimler, deyimlerin kapsadığı alanlar, deyimlerin paradigması, deyimlerin semantik kuruluşu, deyimler ve metaforik birleşmeler, deyim ve söz sanatı, deyim ve konuşma sanatı vs. çeşitli metotların bu problemlere münasebeti de farklıdır.

4. Deyimlerin akraba dillerde kullanılması, onların nispî ve mutlak aynılığı ve yahut eşitliği ilgi çekicidir. Bu bakımdan Oğuz grubu Türk dillerinin, özellikle Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin deyimlerinin karşılaştırılması, dil tarihi için de ciddî önem kazanıyor. Akraba olmayan dillerle, özellikle komşu dillerle (Fars, Gürcü, Rus...) tipolojîk karşılama ilginç bir manzara ortaya koyuyor. Özellikle tercüme veya taklit yolu ile oluşmuş deyimler dikkat çekmektedir.

5. Deyim bilimle ilgili olarak konuların kategorik ve gayri-kategorik özellikler esasında tahlil olunması ve zarurî lengüistik alametlerin tahlile alınması bakımından dikkate değerdir. M. Mirzeliyeva'nın gösterdiği aşağıdaki kategorik işaretler, mevcut nazarî edebiyatın genelleştirilmesidir:

1) Dilde hazır vaziyette olmaları,

2) Yapısal kapalılık,

3) Semantik bütünlük,

4) Motifleşme,

5) Kelimelerin tek tek tercüme edilememesi.[37]

---

[36] Bkz: M. Adilov, *Niye Bele Deyirik?* Bakı 1982.

[37] M. Mirzeliyeva, *Türk Dilleri Frazeologiyasının Nezeri Problemleri*, Bakı 1995, s. 126.

Deyimlerin dil içinde özelliklerinin açıklanması için bu kategorik işaretler temel olarak alınabiliyor. Deyimlerin dil dışı işaretler esasında tahlili, milli-etnik, tarihî, coğrafî, etnografik, mitolojik, teknik koşullar ve sınırlarla ilişkilidir. Rus dilinde bu bakış açısı geniş bir şekilde tetkik olunmuştur.

6. Azerbaycan Türk deyimlerinin bütün ve çok yönlü yorumu için deyimlerin toplanması gereklidir. Ne yazık ki yalnız Azerbaycan'ın kuzeyinde kullanılan deyimlerin çok az bir kısmı toplanmıştır. Azerbaycan'ın güneyinde halk dilinde yaşayan binlerce deyim hâlâ toplanmamıştır. Eğer Derbent'te, Irak'ta, Türkiye'nin doğusunda halk dilindeki deyimler hazinesi toplanıp öğrenilirse mutlaka dilimizin ve tarihimizin öğrenilmesinin yeni istikametleri ortaya çıkacaktır.

Lengüistik poetikanın ve üslupların yelpazesi geniştir. Bu yelpazenin en ilginç ve renkli bölümü deyimlerdir. Yalnız iki örnek göstermekle fikrimizi izah edelim. Fuzûlî şiiri ve Fuzûlî Türklüğü deyimlerle sıkı bir şekilde ilişkilidir. Bir iki örneğe bakalım;

Aşk lali rahm-aşkında tııtubdur eteyim.

Korkuluktur, nice salıb gidelim yoldaşı...

veya:

Basırken bağrıma, düştü gözümden bağrımın kanı ...

veya:

Canım aldın, göz yumup açınca mühlet vermedin...,

Bu örneklerden görülüyor ki Fuzûlî şiirinin poetik unsurlarından biri de deyimlerdir. Deyimlerden müstakil ve gerçek anlam ile mecazî anlamın diyalektiği, Fuzûlî şiirinin sihrini gerçekleştiren poetik temellerden biridir.

Üstat Şehriyar'ın, Azerbaycan Türkçesinde yazdığı "Haydar Babaya Selam", "Sehendiye" adlı eserlerinde kullanılan deyimler, canlı halk dilinden edebî dilimize yeni hava, yeni iklim getirmiştir.

Merasim-deyim, mit-deyim örnekleri bakımından zengin olan Şehriyar'ın dili, yalnız büyük lirizm örneği olarak değil, milli-etnografık faktör olarak da değerlidir.

7. Biz, halk konuşma dilinden, "Kitab-ı Dede Korkut"un, "Köroğlu"nun, Fuzûlî'nin, R. Rıza'nın, Şehriyar'ın dilinden on bine yakın deyim seçip belirledik. Maksadımız bu deyimlerin izahlı sözlüğünü hazırlamak ve Türkiye Türkçesinin deyim hazinesi ile karşılaştırmalı lügatini hazırlamaktır.

Düşüncemizce bu lügat, nazarî ve ilmî fikir için de faydalı olacaktır.

AZERBAYCAN'IN GÜNEYİNDE DİL SİYASETİ HAKKINDA

Azerbaycan halkı parçalanmak, bölünmek faciasını yaşayan millettir. Yüzyıllar boyu aynı coğrafyada aynı medeniyeti, aynı dilde yaratan milleti kılıç, zor gücüne ayrılması halkın en büyük faciasıdır.

B. Vahabzâde'nin hele 1959 yılında Sovyetlerin asimilasyon rejiminin tırmandığı dönemde yazarak eyalet gazetesinde yayımladığı "Gülistan" eseri bu tarihî facianın bedîî-poetik ifadesi idi.

Ağalar bilmedi birdir bu toprak,
Tebriz de, Bakı da Azerbaycan'dır!
Bir elin ruhunu, dilini ancak
Kağızlar üstünde bölmek asandır.

R. Rıza'nın, S. Rüstem'in, M. Araz'ın, H. Rıza'ın, M. Yakub'un, R. Behrudi'nin... Kuzeyden, Şehriyar'ın, Sehend'in, Nutki'nin, Behrengi'nin, Savalan'ın... Güneyden gelen sesleri topraktan önce kalpleri birleştirdi.

Bu, Şehriyar harayıdır,
Ayağa dur, Azerbaycan!

nidası M. Araz'ın heyecan dolu haykırışı idi.

Sehend yanıklı-yanıklı yazıyordu:

Taleyime sen bax,
Düşüncelerim yasak,
Duyğularım yasak,
Geçmişden söz açmağım yasak,
...Özüm bilmeye-bilmeye
Dil açıb danıştığım dilde,
Danışmağım da yasak imiş, yasak...

Bu faciayı sadece söz-sanat adamları değil, bütün millet yaşıyordu.

Ebülfez Elçibey'in büyük bir doktrinin formalaştırılmış ifadesi olan: "Bütünleşmek, Milletleşmek, Devletleşmek!" şiarı İ. Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İşte Birlik!" doktrinin devamı ve çağa uygun tamamlanmış ifadesidir.

Bütünleşmek - yalnız tarihî coğrafyanın birleşmesi anlamını ifade etmez. Bütünleşme çatlamış tarihin, ayrılmış medeniyetin, maneviyatın, kaderin bir-

leşmesi, bir bütün hale gelmesidir. Binyıllar boyu şekillenmiş, dünyada öz liyakatli sözünü demiş Azerbaycan Türklerinin ölümsüzlüğünün tasdikidir.

Azerbaycan toprakları üzerinde vücut bulmuş yaklaşık otuz devletin (Elam, Mana, Midiya, Saka, Atropaten, Arsag, Gazne, Selcuk, Harezmşah, Elhani, Celair, Tiymur, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi, Afşar, Kacar...) dört bin yıllık tarihin 3500 yılı Türk tarihi, Türk dili tarihidir!

Burası Türkistan Türklüğüne, İdilboyu Türklüğüne açılan kapıdır.

Çıkar bekleyen devletlerin desteği ve yardımı ile hakimiyete gelmiş Pehleviler (1925) Azerbaycan'a, maalesef bu güne kadar devam etmekte olan ağır yara vurdu. Bu yara Gülistan ve Türkmençay yarası kadar ağır idi.

Farslaştırma ve asimilasyon siyasetinin devlet seviyesinde uygulanması siyasî, iktisadî, manevî hayatın tümünde açık şekilde gösterirdi.

Bugün de İran adlı devlette resmî devlet dili Farsçadır.

1934 yılında, o yıla kadar fiilen bir arada kullanılan Türk-Fars dillerinin beraber kullanılmasına resmen son verildi. 35 milyonluk Azerbaycan Türkünün resmî dil hakkına, ana dilinde eğitim hakkına sona erdirildi. Bu tarihin 30'lu yıllar Azerbaycan'ın Kuzeyinde yürüttüğü asimilasyon ve tasfiye siyaseti ile üst-üste düşmesi tesadüf değildir.

Bu yüzyılda dört devrim yaşamış, yüz binlerce şehit, kurban vermiş Azerbaycan Türklüyü 1979 yılı İran İslam inkılabından nasibini, tarihi hakkını alamadı.

"Bölünmez İran Milleti" siyaseti Fars şoven bilim adamları ve sanatçıları tarafından, ayrıca mankurtlaşmış "Türk" alimleri tarafından ciddi şekilde ortaya konularak uydurma tarihî delillerle "esaslandırılmıştır".

Bu uydurmaların düzgün cevabı tarihi gerçekliktir.

Azerbaycan-Oğuz-Türk boylarını ayrı-ayrı millet ve etnik grup gibi takdim eden İran resmî dairelerinin Kaşkaylar, Afşarlar, Şahsevenler, Kacarlar, Karapapaklar, Karadağlılar... hakkında verdikleri bilgi bölücü karakter taşıyor ve bilimsel mantıktan hayli uzaktır.

Azerbaycan Türkçesinin Farsçanın lügat terkibine, fonetik ve gramatikal yapısına tesiri hakkında yazılmış eserlerde böyle bir tez tasdik olunmuştur ki Türk dili kaç bin yıllık tecrübesi, bin beş yüz yıllık yazı tecrübesi, zengin, dolgun edebî dili, üslupları olan tarihin zor dönemlerini geçmiş kudretli bir dildir.

M. Zehtabi'nin, S. Onullahi'nin, E. Tahirzâde'nin, E. Abdullaye'vin, C. Heyet'in, H. Nutki'nin, M. Müseddik'in, M. Ferzane'nin, N. Nesibzâde'nin, S. Işığ'ın,

H. İdrisi'nin ciddi bilimsel eserlerinde siyasetçilerin sözcüsü görevini yapan "alimlerin" gerçek hedefi açığa kavuşturulmuştur.

"1937 yılında ülkenin idarî taksimatı değiştirildi. Önce 6 eyalete (ostana) ve eyaletler de 50 büyük vilayete, dah sonra 10 eyalete ve 49 vilayete bölündü. Coğrafî adlar iptal edildi ve yerine numaralandırma sistemi getirildi. Azerbaycan'ın esas toprakları 3. (Merkezi Tebriz) ve 4. eyalete (Merkezi Urmiya) bölündü. Ahalisinin büyük ekseriyeti Azerbaycanlı olan ve tek bir iktisadî bölge halindeki Zencan, Gazvin, Save, Sultanabad ve Hamedan ne 2., ne de 4. eyaletlere dahil edildi."

İslam inkılabından sonraki illerde İran'da Azerbaycan'ın büyükelçisi olarak çalışmış E. Seferli şöyle yazıyor:

"Büyükelçi olarak görev yaptığım dönemde ilkokul, alfabe kursu açma teşebbüsünde bulundum. Yer-yerden itiraz dalgalarına tuş geldim. İran tarafı utanmadan bildirdi ki İran'da eğitim Fars dilindedir, Fars dili dönemin dilidir. İkinci dile ihtiyaç yok. Elbette ki Tahran da ayrı-ayrı büyükelçiliklerin bünyesinde yabancı okullar faaliyet gösterir. Ayrıca bunlar büyükelçiliklerin arazisinde yerleşir. İran'ın resmî çevreleri ise Türkçe okul açılmasını yasaklıyor, İran'da, nerede olursa olsun, Azerbaycan Türkçesinde okulun açılmasını bir türlü hazmedemiyor, bele bir eğitimin varlığı olağanüstü bir olay gibi kanunla yasaklanmıştır."

Bu durum şüphesiz ki birdenbire oluşmamış, 1925'den sonra devlet siyaseti ile tedricen sistemleştirilmiştir.

Her inkılap Azerbaycan Türkü karşısında bir kapı açmış, tarihin acı rüzgarı o kapını milletin yüzüne kapatmıştır. Acı rüzgar - milletin dahilî ve haricî düşmanlarının sembolüdür.

Tarihin bir kesitini ele alalım:

"1945 yılının sonlarına doğru Azerbaycan'da milli-azatlık hareketi genişleyerek özerk devlet hakimiyeti tesisatlarının - milli meclisin, özerk milli hükümetin yaranması ile sonuçlandı. Milli-demokratik hareketin esas vazifelerinden biri tabiî ki Azerbaycan (Türk) dilinin statüsünün genişlendirilmesi - onun basit konuşma dilinden Azerbaycan'da eğitim, medeniyet ve devlet dili seviyesine yükseltilmesi uğrunda mücadeleydi.

Azerbaycan Demokrat Partisi'nin daha 1945 yılı Ekim ayının 2-4'ünde yapılmış birinci kurultayında kabul edilmiş programında gösterilirdi ki, ana dili medeniyetin terakkisinde esas vasıtadır, ona göre de Azerbaycanlı çocukları derhal ana dilinde eğitime başlamışlardır.

Programda kısa bir zamanda Azerbaycan (Türk) dilinde ders kitaplarının hazırlanması öngörülmüştür. Bu belgede ayrıca matbuatta (42. madde) ve devlet organlarında (45. madde) Azerbaycan (Türk) dilinin kullanılması isteniyordu. Daha sonra 1946 yılı Ocak ayının 6'sında Milli hükümet "Dil hakkında" adlı hususî karar kabul etti. Milli-demokratik rejim döneminde (1945 yılı Aralık ayından sonraki bir yılda) yeni oluşan eğitim ve medeniyet ocaklarının, radyo, tiyatro, üniversite ve devlet organlarının dili Azerbaycan (Türk) dili oldu."

Bu mühim karar milletin iradesini, er-geç geleceği yolu gösteriyor. Bu mukaddes yolda mağlubiyet, geçici olarak geri çekilmeler olabilir, ancak boyun eğme, Fars boyunduruğunu ebedî kabullenme söz konusu olamaz.

1946 yılında milli bağımsızlık harekâtının söndürülmesi kalplerdeki alevi, yangını söndüremedi. Dış devletlerin himayesi ile hakim güçlerin millete verdiği ceza ağır oldu: "Azerbaycan milli hükümetinin milli dilde yayımladığı derslikler ateşe atılıp yakıldı. Okullarda Azerbaycan dilinde tedris yasaklandı. Azerbaycan Üniversitesi, milli tiyatro, filarmoni, müzeler bağlandı. Milli hükümet döneminde Settarhan, Bağırhan, Hiyabani'ye yapılmış abideler dağıtıldı. Azerbaycan dilinde matbuat yasaklandı. Fars dilinde yeni yayımlanan "Ariya" ve "Tebriz" gazeteleri Azerbaycanlıların millet olmadıklarına ilişkin bir sürü "deliller" ileri sürdüler."

60'lı yıllarda Şahın "Azerbaycan'da çocuklara üç yaşından itibaren Fars dili öğretmek" talimatı (5. 12. 1962) topyekun Farslaştırma siyasetine revaç verdi.

Milletin kendi varlığını, soy-köküne, ana dilini unutturmağa yönelik menfur siyaset milletin temeli olan ailelerde, insanların kalbinde, halk yaratıcılığında, sokakta, pazarda korunup yaşadı.

Bütün ömrü boyu Farsça yazıp Fars'ın büyük şairi gibi tanıtılan M. Şehriyar'ın anasının ricası ile yazdığı "Haydarbaba'ya selam" eseri tüm dünyada ses getirdi.

Ana dilinin keder dolu haykırışı milletin bağrından kopan nale gibi Güneyi de, Kuzeyi de içine aldı. Bu eser sadece Türkçenin varlığını değil, hem de onun tükenmez gücünü, sonsuz güzelliğini ortaya koydu. Bu dil var, bu millet var, bu hak var gerçeği bütün varlığı ile ortaya çıktı.

"Haydarbaba'ya salam"a yazılan binlerce nazire yalnız edebî değil, hem de siyasî hareket olarak gerçekleşti.

Bu yıllarda yeniden yükselen Türk-Fars iki dilliliği Farslaştırma siyasetini engelledi. Yayınlanan halk edebiyatı örnekleri, edebî-bedîî dernekler, hatta komünist rejimde Azerbaycan'ın Kuzeyinden edebiyat, radyo, televizyon, musiki... aracıyla gelen milli duygular asimilasyon siyaseti karşısında siper oldu. Biz zamanlar milli-demokratik devlet döneminde Kuzey'den gelen bilim ve

sanat adamlarının (Resul Rıza, Enver Memmedhanlı, Gulam Memmedli, Abbas Zamanov, Mirze İbrahimov...) Güneyli aydın kardeşleri ile birlikte yayımladıkları "Azerbaycan" dergisinin, gazete ve kitapların yarattığı uyanış, açtığı yol unutulmamış ve milletin hafızasına göçmüştü. Azacık imkân yarandığı zaman o ocağın külü altındaki köz yeniden etrafa ısı ve ışık saçıyordu.

Tanınmış bilim adamı M. E. Ferzane yazıyor: *"Türk-Azeri dilinin Azerbaycan'da çok revaç bulması (Azerbaycan'ın Güneyi kastediliyor - K. V.) ve güçlenmesi meselesi hayli zamandır ki söz-sohbete ve tartışmalara sebep olmuştur, değişik, bir de adeta birbirine zıt fikirler söylenir. Amma birbirine zıt görüşlere rağmen, bir şey şüphesizdir ve mübahase doğurmuyor, geçmişte nece olursa-olsun, hazırda bu dil kaç yüzyıldır ki bu diyarın ahalisinin yürek, düşünce ve duyumunun dilidir."*

1978-1979 yılı İran İslam inkılabında Türklerin oynadığı öncül rol tartışmasızdır. Şahlık rejimine karşı olan bu inkılabın amacı milli ideallerin gerçekleşmesine sebep olmasa da yaranmış farklı durumu da inkâr etmek doğru değildir. Özellikle inkılabın ilk aylarından 30 adda yayımlanan gazete ve dergiler ana dili harekâtını yeniden canlandırdı. Yaranan yazarlar birlikleri, tiyatro-musiki sanatının uyanışı, ana dilinde eğitimle bağlı atılan adımlar, Tebriz'de akademi açılması, radyo, televizyon programlarının Azerbaycan Türkçesi şebekesinin genişlendirilmesi vs. ne kadar uğurlu, müspet olsa da o kadar de geçici oldu. Ünlü aydın ve bilim adamı C. Heyet'in "Varlık" dergisi dışındaki bütün matbuat organları yasaklandı. İrtica başka bir şekilde, farklı bir biçimde Türk milli varlığına karşı çevrildi. Teokratik devlet tipinin Setterhan, Hiyabani, Pişeveri ideallerine uygun olmadığı belli oldu. Türkün gücü Türk'e karşı kullanıldı. Yüz binlerce mülteci, muhacir itiraz dalgasının ifadesi, milli gücün yeniden parçalanması, dağılması anlamına geliyordu.

Azerbaycan'ın Güneyinde ana dilinin başının üstünü yeniden kara bulutlar aldı.

İran İslam Cumhuriyeti'nin Anayasasında birkaç madde (4, 12, 15, 112...) tartışma konusudur. Devlet dili ile bağlı problem 15. maddeye göre, İran halkının resmî ve ortak dili, yazısı Farsçadır. Belgeler ve yazışmalar, resmî metinler ve ders kitapları bu dilde olmalıdır. Ancak mahallî ve etnik (kavmi) dillerden matbuatta ve kütle iletişim araçlarında kullanılması, söz konusu edebiyatın öğrenilmesi Farsça ile birlikte serbesttir.

Evvela, anayasanın bu maddesi İran adlı devletin tarihî gerçeklerine zıttır. Bugünkü İran coğrafyasında olan devletler resmî dil olarak Türkçe yazmış, Türkçe konuşmuşlar. Değişik dönemlerde Türk-Fars çift dilliliği olmuştur. Devletin resmî dilini Pehleviler değiştirmiştir. Maalesef bu negatif gelenek İran İslam Cumhuriyeti'nde de devam ettirilmiştir. Birçok meselelerde şah yöneti-

mini ret eden İran İslam Cumhuriyeti, devlet dili meselesinde şah rejimi ile aynı yaklaşımı sergilemiştir.

Türkler İran adlı devletin sayı itibariyle en büyük toplumudur. Türkçe 4000 yıl tarihi olan 250 milyonun ana dili olarak, 7 devletin devlet dili olarak kabul ettiği zengin, dolgun bir dildir. Mantıksal olarak da sayısal azınlığın-Farsların dilinin devlet dili olarak kabul edilmesi yanlıştır. Homeyni'nin Fars milliyetçisi olduğu ve Türkçeye siyasi baskı yaptığı tarihî gerçekliktir.

İkincisi, dil ile ilgili azınlıklara tanınan (oysa Türkler fiilen azınlık değildir) bazı haklar kontrol altındadır ve orada her hangi serbestlik söz konusu değildir.

Demokrasi olmayan tüm devletler gibi İran'da da azınlığın, çoğunluğun, bireyin özgürlüğünden bahsetmek abese iştigaldir.

Hatemi Cumhurbaşkanı seçildikten sonra 64 güneyli şair, yazar ve bilim adamının müracaatı, M. Çehreganlı hareketi, yüz binlerce insanın heyecanı ve endişesi İran'ın bugün yürürlükte olan anayasasındaki boşluktan ve baskıcı rejimden ireli gelmektedir. Bu aydınların Hatemi'ye yazdıkları mektupta şöyle denilmektedir: *"Medenî toplumla halkın dil ve edebiyatına biganelik bir araya sığmaz. İran İslam Cumhuriyeti Anayasasının 15. maddesinde halkların bu hakkı geniş şekilde tespit edilmiştir. Buna dayanarak Sizden, Azerbaycan Türkçesinin ilkokullarda ve Türklerin yaşadığı tüm kentlerde Farsçayla birlikte bilimsel ve resmi şekilde öğretilmesini, Türkçe uzmanları tarafından televizyon ve radyo programlarının hazırlanmasını ve Farsçayla birlikte yaygınlaşmasını, ülkenin tüm üniversitelerinde Türk dili ve edebiyatı fakültelerinin kurulmasını, çocuk ve gençlerin Türk dilinde çocuk edebiyatı yaratmağa teşvik edilmesini rica ediyoruz."*

Mahmudeli Çöhreganlı'nın Avrupa Konseyi'nde Azerbaycan'ın güneyindeki durumla ilgili bulunduğu temaslar ve nihayet, ABD Devlet Departmanı'nda Güney Azerbaycan şubesinin oluşturulması ve yıllık rapora Azerbaycan'ın Güneyinin dahil edilmesi ileriye doğru atılmış ciddi adımdır.

Azerbaycan'ın kuzeyinde bununla ilgili yürütülen siyasetin başında milli davamızın önderi, eski Cumhurbaşkanı Ebülfez Elçibey duruyordu. E. Elçibey'in yeraltı faaliyetinde, milli hareket programında, temelini koyduğu AHC Programı'nda, eserlerinde Bütün Azerbaycan ideası, Türkçe sorunu önemli yere sahipti. Onun Bütün Azerbaycan ideası 1988 yılı Ocak ayında resmileştirilerek faaliyete başlamış Bütün Azerbaycan Birliği'dir. 10 yılı aşkın bir süredir faaliyet gösteren Bütün Azerbaycan Birliği'nin programı Elçibey'in doğrudan katılımı, müellifliği ve önderliğinde hazırlanmıştır.

İran'da yaşayan Türklerin ana dillerini öğrenme konusunda yapılması gereken çok şey vardır. Bu konuda İ. Sönmez'in, B. Resuloğlu'nun yaptığı eserlerin de önemini vurgulamamız gerekir.

Dünya Azerbaycanlıları Kongresi'nin siyasî belgelerinde Azerbaycan Türkçesinin bugünü ve yarınıyla ilgili sorunlar ele alınmıştır. Arif Keskin'in önderliğine Ankara'da yayımlanan "Güney Azerbaycan" dergisi kayda değer çalışmalardandır.

Bütün Azerbaycan kültürü, eğitimi konseptinin temelinde ana dili siyaseti, ana dilinin - Türkçenin devlet dili olması dayanır. Bu bağlamda;

1. Latin harfli alfabeye geçilmesi Azerbaycan'ın Kuzeyini ve Güneyini birleştiren en büyük manevî köprüdür.

2. Bu dilin adı - Türk dilidir.

3. Bütün Azerbaycan'da ortak edebî dilin şekillenmesi ve yayılması ana dili siyasetinin ayrılmaz bir bölümünü oluşturur.

Kuzey'deki Rus etkisinin, Güney'deki Fars etkisinin belirlenmesi, onların aradan kaldırılması, edebî dilin kendi potansiyeli hesabına millileştirilmesi gerçekleştirilmelidir. Bilim ve sanat elitinin, bütün milletin gücünden maksimum istifade ederek Azerbaycan Türkçesinin üslubu, söz hazinesi, gramatiği zenginleştirilmeli, güçlü ve zengin Bütün Azerbaycan edebî dili dünyanın seçkin, dolgun dillerinden biri olarak tanınmalıdır.

4. Bütün Azerbaycan Türkçesinin ortak terimler fonu oluşturulmalıdır (ayrı-ayrı bilimler üzere).

5. Ana dilinde neşriyat ve matbuat işi, dergiler, kitaplar, radyo ve televizyon verilişleri medeniyetin, maneviyatın, ilmin bütün sahalarını kapsamalıdır.

6. Ana dilinde ilkokul, orta okul, lise ve üniversitelerinin tek bir sistemi yaratılmalı ve eğitim konsepti milli ve beşerî prensiplere dayanmalıdır. Öğrenci, öğretmen mübadelesi, karşılıklı işbirliği, ana dilinde ortak dersliklerin hazırlanmasını önemli bir konu olarak gündeme getirilmelidir.

Milli, demokratik, çağdaş, dünyevî devletin, anayasanın, kültürün, ideolojinin temel taşı ana dili siyaseti olmalıdır.

ATATÜRK'ÜN DEVLET DİLİ POLİTİKASI

Dil politikası Atatürk'ün düşünce konseptinin, bakışlar sisteminin omurga sütunlarından biridir. Bu sütununun temeli cumhuriyetten çok öncelere kadar uzar. Ana dili meseleleri, Türk edebî dili, resmi devlet dili meseleleri Atatürk'ün dil konseptinin temel halkalarıdır. Bu bakışlar özünü, mayasını Atatürk'ün ailesinden, gördüğü eğitimden, terbiyeden alır.

Masal, destan, bayatı, atasözleri ve deyimlerin canlı muhitinde dünyaya göz açıp büyüyen, Yunus Emre, Fuzûlî, Karacaoğlan, Tevfik Fikret şiiriyle dil şuuru şekillenen, A. Hüseynzâde, Z. Gökalp düşünceleriyle bakış ilkeleri belirlenen Atatürk, büyük devrimci, komutan, devlet adamı olduğu için, dil fenomeni, yürüttüğü büyük tarihi mücadelenin her aşamasında onun için manevi kaynak oluşturmuştur.

1919-1922'li yıllarda yaptığı ağır savaşlarla Türkiye'yi yabancı işgalinden kurtardı. Bu şerefli mücadele 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sonuçlandı. Atatürk'ün kurduğu çağdaş, laik devlet, bütün Şark'ta Azerbaycan Cumhuriyeti'nden sonra (1918-1920) ilk kalıcı ve kati adımdır. Atatürk milli iradeye, halk gücüne dayanarak gerçekleştirdiği tarihi devrimlerle Türkiye'nin kaderini belirledi. Bu devrimlerin içinde dil devrimi merkezi bir konuma sahiptir. Çağdaş kültür, eğitim, edebiyat, basın konuları bu dilden geçtiği için Atatürk harf devrimini ön plana çıkardı. Yeni Türk alfabesi Mirze Feteli Ahundzâde'den gelen bir idea idi. Fakat alfabe konusu, dil ve edebiyat konusu olmaktan ziyade bir siyasi meseleydi. Bu siyasetin ana hattını Tanzimatçılar, II. Meşrutiyetçiler, İttihat ve Terakkiciler, İ. Gaspıralı ("Dilde, fikirde, işte birlik"), "Türkçülüğün babası" A. Hüseyinzâde, Z. Gökalp, Ömer Seyfettin çizmişler.

Atatürk devrimleri ardarda yapıldı ve Medeni Kanun ve kadın hakları, tarikat kurumlarının tasfiyesi, yeni takvim sistemine geçilmesi, şapka devrimi, yeni eğitim sistemine geçilmesi ve laik devlet sistemi şekillendi. Bin yıl kullanılmış Arap alfabesi cehalet için ortam oluşturur ve Türk dilinin fonetik sistemine uygun olmadığı için zorluklar çıkarıyordu.

Azerbaycan'da daha 1918-1920'li yıllarda başlayan alfabe hareketi Sovyetler döneminde de devam etmiştir. 1922 yılında, devlet tarafından resmi yeni alfabe komisyonu oluşturulmuştur. 26 Şubat-5 Mart 1926 yılı tarihlerde

Bakü'de yapılmış olan Birinci Uluslararası Türkoloji Kurultayı, Atatürk'ün dikkat merkezindeydi. Sadece Türkiye'nin değil, bütün Türk dünyasının ortak alfabesini düşünen ve bunu stratejik program olarak kabul eden Atatürk'ün, ünlü bilim adamı Fuad Köprülüzâde'yi, Azerbaycan kökenli Ali Bey Hüseynzâde'yi Baku'ye göndermesi, o zaman Türkiye'de çalışan Y. Messaroş'dan, T. Menzel'den bilgi alması, kurultayda kabul edilen Latin alfabesine geçme kararını, müzakereleri dikkatle araştırır ve alfabe devriminin gerçekleşmesi için zemin hazırladı. Atatürk'ün özel önem verdiği yeni Türk alfabesine ilişkin Birinci Türkoloji Kurultay'ın kararını olduğu gibi akratmak daha isabetli olacaktır: "Kurultayın yeni Türk alfabesi hakkında kararı:

1. Yeni Türk (Latin) alfabesinin Arap ve sadeleştirilmiş Arap alfabeleri üzerindeki üstünlüklerini ve teknik üstünlüğünü, ayrıca, yeni alfabenin Arap alfabesiyle mukayesede büyük kültürel, tarihsel ve müterakki önemini vurgulayan Kurultay, yeni alfabenin kabulünü ve onun çeşitli Türk-Tatar cumhuriyetlerinin ve her bir halkın kendi hakkı olarak görüyor.

2. Bununla ilgili Kurultay Azerbaycan'ın, SSCB'nin eyalet ve cumhuriyetlerinin (Yakutistan, Kırgızistan, İnguş, Karacay-Çerkez, Kabardin-Balkar, Osetiya ve Çeçenistan) yeni alfabeye geçmelerini Başkurdistan, Türkmenistan, Özbekistan'da ve Adıgey-Çerkez eyaletinde Latin esaslı yeni alfabenin kabulü uğrunda geniş harekete başlanması gibi büyük ve pozitif öneme sahip olgu olduğunu vurgular.

Bu eyalet ve cumhuriyetlerin yeni Türk (Latin) alfabesinin kabulü yönünde yaptıkları çalışmaları takdir eden Kurultay, söz konusu reformun bu eyalet ve cumhuriyetlerde uygulanabilmesi için tüm Türk-Tatar halklarına Azerbaycan'ın ve SSCB'nin diğer eyalet ve cumhuriyetlerinin uygulamalarını öğrenmelerini tavsiye eder.[38]

Görüldüğü gibi kararda Türkiye'nin adı geçmemektedir. O dönemdeki Sovyet ideolojisinin amacı, Türk halklarını tek bir Arap alfabesinden uzaklaştırmak olduğu için Latin alfabesine geçmelerini aralık bir aşama olarak görmekteydi. Sadece 10 sene kullandıktan sonra bu alfabeden Kiril alfabesine geçildi.[39]

Türkiyeli Türkoloji alimleri Atay Halit Rıfkı, Zeynep Korkmaz, Bilal Şimşir, Ahmet Bican Ercilasun, Hasan Eren, Hamza Zülfükar Atatürk harf devriminin bilimsel tasvirini, mahiyetini geniş şekilde takdim etmektedirler.[40] Bu konuda

---

[38] *1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenogram materialları, biblioqrafiya və foto senedlər)*, Hazırlayanlar K. V. Nerimanoğlu, A. Ağakişiyev, Bakı, 2006, s. 424.

[39] Bkz: F. N. Aşnin, V. M. Alpatov, D. M. Nasilov, *Repressirovannaya Tyurkologiya,* Moskva, 2002.

[40] Bkz: Atay, F. R., *Yeni Yazı, Atatürk ve Türk Dili, Belgeler*, Ankara, 1992; B. Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, Ankara, 1992. Z. Korkmaz, "Atatürk Döneminde Türk Dili in Yeri", *Atatürkçü Düşünce El Kitabı*,

Türk dünyasında kopuk ve kusurlu bilimsel tasavvurların yanı sıra, genel olarak alfabe (harf) devrimi tam şekilde ışıklandırılmıştır.[41]

Azerbaycan'da bu konuda ayrıca bir monografi yazan genç araştırmacı Pervin Memmedova güzel bir çalışma ortaya koymuştur.

Harf devrimiyle ilgili çok önceler düşünmüş, danışmış, edebiyatı öğrenmiş büyük önder, Erzurum Kongresi'nde (1919 yılı 7-8 Haziran), İzmir'de Milli İktisat Kongresi'nde (1923) harf devrimini dikkat merkezinde bulundurmuş, 1926 yılında Bakü Türkoloji Kurultayı'ndan sonra fikrini netleştirdi. 1927 yılından itibaren son hazırlıklar başlatıldı. 1927 yılı Ekim ayında CHP Kongresi'nde Latin esaslı alfabenin gündemde olduğu açıklandı. Türk Ocaklarının 8 Ocak 1928 toplantısında Başbakan İsmet İnönü dil alimleri ile bu meseleyi müzakere etti.

24 Mayıs 1928 yılında TBMM'de kabul edilen uluslararası rakam sistemi aslında Latin alfabesine geçişin ilk aşamasıydı.

Atatürk'ün doğrudan talimatı ve başkanlığında 10 Haziran 1928'de "Dil Komisyonu" oluşturuldu. Üçü milletvekili, üçü Milli Eğitim Bakanlığının yetkilisi olan bu komisyon üyeleri üçü de dilci-edebiyatçı bilim adamıydı.

Alfabe tasarısı komisyon tarafından geniş şekilde müzakere edildi. Alfabe ve orfografi, alınma sözlerin yazım ilkeleri ile bağlı yaklaşık 20 toplantı yapıldı. Son varyantta "Türk Alfabesi" adlandırılan tasarı üzere 2 rapor hazırlandı (alfabe ve dilbilimi raporları).

Atatürk'ün kesin ve rasyonel, mantıksal yaklaşımı her türlü gereksiz tartışmalara, küçük hesaplara son verdi. Ülkede gerek bir devrim gerçekleştirildi.

1928 yılı Ağustos'un 9'undan 10'una geçen gece Gülhane'deki salonda yapılan toplantıda Atatürk harf devrimiyle ilgili tarihi konuşmasını yaptı. Basın bu devrimde büyük rol oynadı.

29 Ağustos 1928 yılında dil komisyonunun toplantısı yapıldı. Toplantıda sahnedeki levhaya kurultayın son kararı yazıldı:

1) Milleti cehaletten kurtarmak için kendi diline uymayan Arap harflerini terk edip, Lâtin esasından alınan Türk harflerini kabul etmekten başka çare yoktur.
2) Komisyonun teklif ettiği alfabe hakikaten Türk alfabesidir, kati'dir. Türk milletinin bütün ihtiyaçlarını temin etmeğe kâfidir.

Ankara, 1995, s.215-240; Ercilasun A. B., *Türk Dünyasında Alfabe ve Dil*, Ankara, 1994; H. Zülfikar, "Arap Harflerinden Yeni Türk Harflerine", *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler*, Ankara, 1991.

[41] Bu konuda bkz: İmer, Kâmile, *Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi*, TDK Yayınları, Ankara, 1976.

3) Sarf (gramer) ve imlâ kaideleri lisanın ıslahını, inkişafını, milli zevki takip ederek tekâmül edecektir.

Muhakkak ki, yeni Türk harfleriyle lisana ve imlâya ilk şeklini vermek için Komisyonun Projesi en kısa ve en amelîdir.[42]

1928 yılı Ekim ayından itibaren yeni alfabe devlet dairelerinde kullanılmaya başladı.

Atatürk devrimleri içinde en büyük devrimlerden olan harf devrimi 1991 yılında bağımsızlığını kazanmış Türk cumhuriyeti için gerçek siyasi, bilimsel ve kültürel bir örnek oluşturdu. Büyük önder Atatürk'ün dersleri adlandırabileceğimiz bu devrim günümüzde de canlı ve etkindir.

Atatürk'ün harf devriminden sonra Türk dilinin yabancı kelimelerinden temizlenmesi yönünde gerçekleştirilen dil devrimi de büyük öneme sahip tarihi bir olaydır. Hatta bilimsel temelden yoksun olsa bile siyasi değer taşıyan Güneş-Dil Teorisi, Türkiye Türkçesini yeni ufuklara taşıdı. Atatürk'ün bizzat önerisi ile kurulan Türk Dil Kurumu gerçek bir dil akademisi fonksiyonunu taşıyordu. 1932'den itibaren yapılan dil kongreleri Türk edebi dilinin, dil tarihi abidelerinin, sözlük ve gramer kitaplarının hazırlanmasında önemli rol oynamıştır.

Atatürk ilkeleri doğrultusunda faaliyet gösteren Türk Dil Kurumu, Türkiye Türkçesinin zenginliğinin, dolgunluğunun, liyakatinin korunmasında başlıca bilimsel karargâhtır. Atatürk'ün devlet dili politikası, özleştirme ilkeleri bugün de doğru ve tartışılmazdır.

[42] Bkz: B. Şimşir, a.g.e., s. 182.

ALTAY BİLİMİ (ALTAYİSTİK) IŞIĞINDA AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDEKİ MOĞOLCA KELİMELER ÜZERİNE

Azerbaycan Türkçesindeki alıntı kelimeler üzerine birçok değerli araştırma yapılmıştır. Fakat Azerbaycan Türkçesindeki Moğol kelimeleri, genellikle Moğol unsurları; Arap, Fars, Rus ... dillerinden farklı boyutta olup ayrı bir araştırma konusudur. Çünkü Azerbaycan Türkçesindeki Moğol kelimelerinin (unsurlarının) alıntı veya kökten olup-olmaması tartışma konusudur ve bu konunun özü de Altay teorisi ile bağlıdır. Azerbaycan Türkçesinde Moğol kelimeleri (unsurları) konusu ve kavramı göreceli olup bizce ortak Moğol-Türk kelimeleri (unsurları) kavramına girmektedir.

Altay bilimi veya başka terimle Ural-Altay kuramına göre Türk, Ural, Moğol, Tunguz-Mançur dilleri bir köke dayanmaktadır ve tipolojik bakımdan akraba dillerdir. Dört bin yıldan gelen bu akrabalık zamanla ayrılmış ve birkaç dil ailesine bölünmüştür.

Düşünce olarak İsveç subayı Philipp Johann von Tabbert-Strahlenberg'e dayanan Ural-Altay kuramı salt bilimsel bakımdan Rasmus Rask, Wilhelm Schott, Matthias Alexander Castren, F. Viedemann, E. Boller, Gustav John Ramstedt, Willi Bang-Kaup, Bernhard Munkacsi, Boris Yakovleviç Vladimirtsov, Wladislaw Kotvvicz, Martti Râsânen, Nicholas Poppe, Björn Collinder, Andrey Nikolayeviç Kononov, Nikolay Aleksandroviç Baskakov, Aleksandr Mihailoviç Şerbak, Sir Gerard Clauson, Lajos Ligeti, D. Kara, Gerhard Doerfer, Deniş Sinor, Ahmet Caferoğlu, Ahmet Temir, Osman Nedim Tuna, Talat Tekin, Tuncer Gülensoy, Ahmet Bican Ercilasun, Osman Fikri Sertkaya, Elövset Zakir oğlu Abdullayev, Ferhad Ramazan oğlu Zeynalov, İgor Valentinoviç Kormuşin, John R. Krueger, G. D. Sançeev, Claus Schönig, Ş. Suyunçev, B. Todayeva, V. İ. Tsintsius, T. Bertagayev, Üzbek Bayçura, O. P. Sunik, L. Şertzenbek, Ferdinand D. Lessing, S. Yahontov, N. D. Nominşanov, A. Biişev ve başkaları tarafından devam ettirilerek Altay bilimi veya Ural-Altay kavramını kabul edenler (Altayistler) ve kabul etmeyenler adları altında ikiye bölünmüşlerdir.

Almanya'da yayımlanan *Ural-Altaische Jahrbücher* (Ural-Altay Yıllığı), Amerika Birleşik Devletleri Indiana Üniversitesinde uzun yıllardır faaliyet gösteren *P1AC* (Permanent International Altaistic Conference = Sürekli Uluslarara-

sı Altay bilimi Kongresi) ve dergisi bu istikamette büyük çalışmalar yapmıştır. Sovyetler Birliği döneminde ve günümüz Rusya'da Altay bilimi konusunda birkaç ulusal ve uluslararası kongre düzenlenmiş ve onlarca kitaplar, mecmualar ve makaleler basılmıştır.

Altay teorisini kabul etmeyen G. Goerfer'in, A. M. Şerbak'ın, G. Clauson'un, G. Sanjeyev'in, Y. Sevortyan'ın eserlerinin bilimsel derinliği bu kuramın genişliği açısından önemlidir. Altay dillerinin tipolojik-morfolojik uygunluğu meselesi daha fazla dikkat çekiyor. Altay bilimi kuramını kabul etmeyen Sir G. Clauson Altaykuramını dil statistiği bakımından araştırmış ve ilginç sonuçlara gelmiştir.[43]

Kazak Türkolog N. D. Nominşanov Altay dillerinde 938 isim, 145 sıfat, 477 fiil köklerinin varlığını ortaya koymuştur.[44]

Polonyalı Altaybilimci Wladislaw Kotvvicz Altay dillerinde % 50 morfoloji, %25 leksik uygunluğun olduğunu gösteriyor.[45]

G. Ramstedt, W. Kotvvicz, N. A. Baskakov, E. Abdullayev araştırmalarında Moğol ve Türk dillerinde aşağıdaki ortak morfolojik özellikleri tespit etmişler:

1. **Hal ekleri**: özellikle -nın; -in; -da; -a; -e; -i ekleri,
2. **İyelik ekleri**: (1., 2., 3. şahıslar),
3. **Sıfat-fiil ekleri:** (-an; -gan; -dik...),
4. **Kelime türeten ekler** : (-cı, -ki, -lık, -tay...) ve s.

Ortak fiil kökenleri Altay dillerindeki akrabalık için çok önemli faktör sayılabilir, *{aldatmaz - aldaş; bağlamaz - bağlış, gögermek - şeşreş; kanamak - şanaş; korumak - soruş; keçmek -sasaş; tanımak - tanış; sağmak - sağaş; kayçılamak (makaslamak) - şayçmaş; sormak - soruş).*[46]

Türk dillerinin etimoloji araştırmalarında (Ye. Sevortyan, Sir G. Clauson, H. Eren, G. Doerfer, T. Bertagayev) Moğol, Tungus-Mançur, bazen Ugor-Fin dillerine müracaat doğaldır ve ulu formaların berpasında, fonetik, morfolojik, morfonolojik ve semantik ilkelerin tatbikinde, Altay bilimci olup olmaya bağlı olmadan Altay dillerinin zengin kaynak olması kanısındayız.

Etimolojik yuva ilkesi Altay dilleri düzleminde doğru bilimsel araştırma usulüdür. Şöyle ki:

---

[43] Sir G. Clauson, "Leksiko-statistiçeskaya otsenka altayskoy teorii", Voprosı Yazıkoznaniya, 1969/5, s. 22-41. (İngilizceden Rusçaya çeviri).

[44] N. D. Nominşanov, *İssledovaniya po Tyurkskimi i Mongolskim Yazıkant,* Almatı, 1966, s. 10.

[45] Ş. I. Suyunçev, *Karaçayevo-Balkarskiye i Mongolskiye Leksiçeskiye Paralleli,* Çerkassk, 1977, s. 7-38.

[46] F. R. Zeynalov, "Türk-Mongol leksik paralelleri meselesine dair", *Türk Dilleri in Leksik-Morfolojik Kuruluşu,* Bakı, 1981, s. 4-14.

Bu açıdan aşağıdaki kelime guruplarını uygun sayıyoruz.

1. İnsanın vücut organları adları: tel ~ dil, habirga ~ kabirga ~ gabırga; sahal ~ sakal; cürg ~ zürg ~ ürek ~ yürek; syuvee ~ siba (arka kaburga); delyuyu ~ dalak; bod ~ boy; tamir ~ damar; köken ~ köküs ~ göyüs ~ köks; aru ~ arka; adak ~ ayak; tabak ~ daban ~ taban; todak ~ dodak; burcgui ~ burma saçlı.

2. Bitki adları: agaj ~ aej ~ agjı ~ akçı ~ ağaç; arca ~ ardıç; bugd ~ buğday; yüzem ~ üzüm; sermek ~ sarımsag ~ sarimsak; tsetseg ~ çiçek; tariya ~ darı; jemes ~ yemiş; tikan ~ tiken ~ jike ~ diken; mod ~ ağaj (odun); songin ~ soğan ~; arvay~ arpa.

3. Akrabalık adları : ar ~ er~ ir; abağa ~ abaka ~ amca ~ emmi; hatın ~hatun; ene ~ eni ~ ana; ara ~ aha ~ ağabey; ijiy ~ ejj ~ jiji ~ ecey ~ teyze; hadam eh ~ kaynana.

4. Zaman adları : jıl ~ il ~ jel ~ cil ~ yıl; çağ ~ tsağ ~ sak; erte ~ erter; tsegaysyumne ~ çağdan önce; sine jil ~ yeni yıl; öglöö ~ yüle ~ öyne; urd ~ önce ~ ulam ulam ~ getdikçe ~ yavaş yavaş; ulamak (uzatmak); ert ~ erken.

5. Mekân, yön adları: okun ~ yer, yurt; önderleg ~ hündürlük; nuur ~ nohur gölcük; höndiy ~ handek; ar ~ artal ~ ard, dal; bayr; gay-bayır, çöl; uls, ulus ~ ulus; höndölön ~ köndelen; ten huvaaj ~ ten orta; solin ~ sol; ar ~ arka.

6. Alamet, renk adları: küçün ~ güçlü; an ~ arık; baatar ~ batır ~ bahadur; al ~ al (reng); kek ~ hek ~ zenher ~ göy ~ gök; kara ~ har ~ hara ~ here; bütün ~ büten (bakire kız); haranhuy ~ karanlık; suvay subay (kısır, evlenmemiş erkek); tsal ~ çal; sara ~ sarı; boro ~ bor ~ boz; tsagaan ~ ag; hüren ~ küren; burjagar ~ burcudan, aksayan.

7. Hareket, eylem adları: aklanırga ~ adlav ~ atlanmak; biterge ~ büteh ~ örtmek; darlal ~ daraltmak; haraah ~ kargamak; tühür ~ tüpürmek; hüzündek ~ kucaklamak; tanih ~ tanımak; çimçeh ~ çimdiklemek; uylah ~ ağlamak; harah ~ karalamak (seçip bakmak); kömerge ~ gömmek; baglıh ~ bağlamak; köyöryö ~ gökermek; hanah ~ kanamak; horih ~ korumak; hasah ~ kesmek; sanah ~ sanmak; şahah ~ sıkmak; saah ~ sağmak...

Bu ortak fiiller Altay teorisinin en gerçek delillerindendir. Başka dillerin kök fiillerini almayan Türkçenin Moğolcadan fiil alması değil de ortak fiillerin olması ciddi bir argüman olarak ortaya çıkıyor.

8. **Hayvan, kuş adları**: agta ~ adağın ~ adun ~ at; bulgan ~ samur; büdüne ~ bıldırcın; buğura ~ buğra; buğu ~ erkek geyik; agraga ~ ayırga ~ aygır; buga ~ buh ~ buha ~ buğa; yüneen ~ ünegen ~ inek, eljik ~ eşek; dagagan ~ day (iki yaşındaki tay); honin ~ hon ~ koyun; arslan ~ arslan; havan

~ kaban; togoruu ~ togruln ~ turna; naçin ~ laçin; süreg ~ sürü; şonhor ~ şongar ~ şunkar ~ sungur; hula ~ kulan; megj ~ mekerjin (dişi yaban domuzu); byaruu ~ buzov; baka ~ bağa ~ kurbağa; sunsar ~ savsar; tahian ~ tavuk ~ toyuk; tehe ~ teke; haraatsay ~ karankuş (kırlangıç).

Bu kelime gurupları mif ~ inanç; devlet ~ yönetim ~ mali ~ vergi; müzik ~ sanat; aile ~ ocak; iaşe vs. şeklinde artırılabilir.

Her halde tangar ~ burhan ~ tanrı; anar ~ nar; iilaavar ~ üflemek; ayrağ ~ ayran; güncid ~ küncüt; hüürhün ~ düyür (mülayim, helim); elçin ~ elçi; hiv ~ güve; havdar ~ şiş (havlamak); mücür ~ mucur ~ puçur (tumurcuk); suveg ~ kanal; aghah ~ av; duyulğa ~ tolga; zünç ~ bölegç ~ beletçi; tsöl ~ çöl; toos ~ toz; biçig ~ bitig (dua, kitab); cincyüyü ~ inci; davs ~ tuz; tarilga ~ tarla; belge ~ belge (iz, gösterge); değerme ~ değirmen; haruul ~ garagol ~ karavul ~ karakol; tangarag ~ tanrıya and içmek; toroh ~ uruk (soy, nesil); büyü ~ büyü (raks); büleg ~ bölük; tavag ~ tabag; sicim ~ sicim; zah ~ yaka; süü ~ süt; kebis ~ geyiz ~ halı; kediz ~ kiyiz ~ giyiz ~ keçe; tsagilgan ~ çahan (ıldırım); haylmag ~ kaymak; ikere ~ ikiz; caram ~ yarma; çasag ~ yasak - yasa; sivan ~ sabun; horgo ~ koku; bayar ~ bayram. Ses takliti yolu ile üretilmiş kelimeler (cinger ~ cingilti; şürşüür ~ şırşır (pınar).[47]

Altay dilleri ailesinde genel ve somut toponimlerin ortaklığı dikkati çekiyor, (dobo ~ debe ~ tepe; haya ~ hadan ~ kaya; tala ~ döş; dag ~ tag; bel; kaş; çöl; bulgaan ~ bulunan yer (oymak, yurt anlamında); dabaan ~ daban; hol - kol; tengi ~ deniz; huduğ ~ kuyu; yesentüki (kutsal ırmak anlamında)[48] ~ yesen (dokuz); tuğ (bayrak); Azerbaycanda "Tatarlı" toponimi de yaygındır.

Ayrı ayrı atasözleri ve deyimlerde Azerbaycan-Türk-Moğol dil ilişkilerini koruyan unsurların varlığı ilginçtir. Mesela "Cidanı çuvalda gizletmek (saklı tutmak) olmaz" atasözündeki "cida" kelimesi arkaik olsa da burada yerini korumuş. Ortak Altay kelimesi olan *cida* kelimesine Azerbaycan Türkçesinde başka bir bağlamda rastlanmıyor.

Veya "Tongal kalamak" deyimi de bu bakımdan ilginçtir. Şöyle ki: Ton ~ Tın Moğolca "Gec" anlamındadır (ay-dın, dün-en ... da bu yuvaya girer)., kal ~ gal kelimesi ise od, ateş anlamı taşıyor. Tongal kalamak deyiminde kalamak fiili pleonazm olarak (krş. uzunderaz ~ uzun uzun) tekraren kal ~ ateş kelimesine "-a" eki eklenip fiil olarak kullanılmıştır.

---

[47] John R. Krueger, "Eski Türkçede Moğolca" (Çeviren: Mustafa Sinan Kaçalin) http:wvvw.manas kg/paf/sbd 4-15 pdf. A. R. Damba-Rinçine-G. S. Münkin, *Russko-Mongolskiy Slovar*, (G. M. Canjeyev'in editörlüğü ile), Moskova, 1960; *Oros-Mongol Tol*, Ulaanbaatar, 1964; *Buryatsko- Russkiy slovar*, Moskova, 1973; *Kalıtsko-Russkiy slovar,* Moskova, 1977; Ferdinand G. Lessing, Mogolça-Türkçe Sözlük, (Çeviren: Günay Karaağaç), Ankara, 2003; Klaus Scönig, *Mongolische Lehnwörter im Westoguzischen,* Wiesbaden, 2000.

[48] Elövsat Zakir oğlu Abdullayev, "'Yessentüki' sözi haggında", *Azerbaycan Dili Meseleleri,* Bakı, 1992, s. 300-304.

"Yukusu (uykusu, rüyesi) çin olmak" deyiminde kullanılan çin (doğru, gerçek) kelimesi Azerbaycan Türkçesinde bu deyimden başka yerde kullanılmaz.

Moğolların Cengiz (Çinggis) Han'ın timsalinde 12. yüzyıl tarihe giriş ve tarihte devrim yapış tarihidir.

Yanlış olarak Avrupa-Rus tarih biliminde, onların etkisiyle de Doğu, Türk dünyasında da işgalci, dağıtıcı, kültür düşmanı olarak tanıtılan Cengiz ve Moğollar tarihe - fatih, kurucu, devletçilik yapısının, yeni dünya ticaretinin, modern ordunun kurucusu olarak dahil olmuştur.

Son 10-15 yılda Cengiz Han'a dünyanın bakışı değişmiştir. 1995 yılında Umum dünya Bilgi Merkezi Cengiz Han'ı ikinci bin yılın adamı olarak seçti ve büyük serkerdeye, fatihe, devlet adamına dünyanın bakışı değişmeye başladı.

Cengiz Han ve oğullarından sonra, Türkistan'da, Anadolu'da, Azerbaycan'da, idil Boyu'nda Türklük tarihen dönüşü olmayan mecraya girdi.

Ve Cengiz Han'dan sonra Batı ile Doğu dünyası yeni ilişkiler sistemine girmiş oldu. Efsanevî fatihin yarattığı Moğol İmparatorluğu'nun kültür kaynağı ise Türk kültürü oldu. Cengiz Han'a kadar yazısı olmayan Moğollar Uygurlardan yazı kültürünü aldı. Macar bilim adamı D. Kara yedi yüz yıllık yazı kültürünü inceleyerek Türk Moğol İmparatorluğu'nun oluşum evreleri ile kültür ve yazı kaynaklarını açıklığa kavuşturdu.[49]

Cengiz Han ve cengizoğullarının dünyaya verdiği devletlerin tam olmayan listesine göz atalım: Altın-Orda, Şeybani, Çağatay, İlhani, Celayir, Çobani, Kazan, Astarhan, Kırım, Nogay, Sibir Hanlıkları, Timürlüler esasen Cengiz Han yasalarıyla yönetilen bu devletler çağdaş Türk cumhuriyetlerinin ve özerk cumhuriyetlerin temelidir.[50]

V. Bartold başta olmak üzere diğer Rus tarihçileri merkezîleşmiş Rus devletini, modern ordunun oluşumunu ve Rus devletinin temelini Cengiz Han'a bağlayarak tarihî bir gerçeği dile getirmişlerdir.

V. Bartold'un 1900 yılında kaleme aldığı *Moğol İşgali Devrinde Türkistan* adlı eseri Moğol-Türk etnik, kültür, politik kaynaşmasını ortaya koymuştur.[51]

Cengiz Han'ın yasaları zamanımıza ulaşmayan ve "Moğolların gizli tarihi" en büyük kaynaklardır.

Batıda ve Doğuda yazılmış tarih kitapları salnameler (yıllıklar), seyahatnameler, efsaneler, mitler, "Altan Topçi" gibi kaynaklar Cengiz Han ve oğullan tarihine ışık tutmaktadır.

---

[49] D. Kara, *Kniga Mongolskih Koçevnikov*, Moskva, 1972.
[50] John Man, *Çengis Khan*, (Life, Deatş and Resurretion), 2004.
[51] V. B. Bartold, *Soçineniya, I (Turkestan v epohu mongolskogo naşestva)*, Moskva, 1963.

Bu tarihî bilim kaynaklarından iki tarihçi yazan ayrıca göstermeye ihtiyaç var. A. Zeki Velidî Togan'ın "Türkistan" ve "Umumi Türk Tarihine giriş" ve A. Temir'in "Türk Moğol imparatorluğu ve devamı" eserleri.[52]

Bu sıraya Tatar asıllı Rus bilim adamı etnolog tarihçi L. Gumilyov'un "Etnogenez ve Yerin Biyosferi" ve "Siyah Efsane" eserlerini göstermemek olmaz.[53]

Şu eserlerde L. Gumilyov Asya'nın ve Avrasya'nın sosyal-politik tarihini araştırırken sosyopolitik ve biyososyoloji güç olarak Cengiz Han'ı ve onun oğullarını passionar (biyososyoloji güç, kudret, fatihlik iksiri) güç olarak araştırmıştır.[54]

Bu bilgiler Azerbaycan Türkçesinde Moğol kelimelerini araştırmak için temeldir.

11-13. yüzyıldan sonra Azerbaycan Türkçesinde kullanılan Moğol kelimelerini Altay teorisine bağlamadan da kelime unsur alıntısı olarak araştırmak doğaldır.

30. yılların başlarında ünlü Türkolog Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu'nun baş yazarlığını yaptığı *Azerbaycan Yurt Bilgisi* dergisinin iki sayısında "Azeri Lehçesinde Bazı Moğol Unsurları" makalelerini yayımlamakla şu bilimsel istikamete yön vermiştir.[55]

A. Caferoğlu'nun takdim ettiği Gal (gece), Tongal (gece ateşi), Gayçı (makas), Keşik (bekçilik), Küreken, (damat), Nemer (mükafat, hediye), Şile (çorba), Nohta (yular), Kantar-Kanktar (Dizgin, yular), Nöker (hizmetkâr), Gadagan (yasak) Cida (mızrak, süngü), Darga (keşik), Yeke (büyük) gibi kaynaklara dayanan dil örnekleri ve etimolojik şerhler önem taşımaktadır.

Sonralar Osman Nedim Tuna'nın, Hasan Zerinezâde'nin, G. Doerfer'in, E. Abdullayev'in, F. Zeynalov'un, O. F. Sertkaya'nın araştırmalarında bu istikamet derinleştirilmiş ve daha geniş kapsamda tahlil ve değerlendirmeler yapılmıştır.[56]

---

[52] A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkistan ve Yakın Tarihi, I (Bakı ve Kuzey Türkistan)*, İstanbul, 1981, A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, Ahmet Temir, "Türk Moğol İmparatorluğu ve devamı", *Türk Kültürü El Kitabı*, Ankara, 1975.

[53] L. Gumilyov, *Etnogenez ve Yerin Biosferi*, Azerbaycan Türkçesine çevirenler: Kâmil Veli. Nerimanoğlu ve A. Agakişiyev, Baku, 2006.

[54] *Azerbaycan Tarihi*, "Azerbaycanda Mongol Hakimiyeti" (V. Z. Piriyev), Baku, 1994, s. 322- 347; *Azerbaycan Tarihi*, "Moğol Baskınları Çağı. İktisadi Dağıntılar", (S. Eliyarlı), Bakı, 1996, s. 271-299.

[55] A. Caferoğlu, "Azeri lehçesinde bazı Moğol unsurları", Azerbaycan Yurt Bilgisi, 6-7, İstanbul, 1932, s. 215-226, sayı 25, İstanbul, 1934, s. 3-8.

[56] Osman Nedim Tuna, "Osmanlıcada Moğolca ödünç kelimeler", Türkiyat Mecmuası, XVII, İstanbul, 1972, s. 209-250; Osman Nedim Tuna, "Osmanlıcada Moğolca Ödrünçlemeler", Tür-

O. N. Tuna'nın araştırdığı yüzden fazla Moğolca kelime kaynaklara dayanılarak tahlil edilmiştir.[57]

H. Zerinizâde, Safevîler devrinde Azerbaycan yazılı kaynaklarında kullanılıp Farsçaya geçen kelimeler üzerinde durmuştur.[58]

G. Doerfer bu çalışmaları daha yüksek akademik seviyede gerçekleştirmiş ve Farsçaya geçmiş birçok Moğolca kelimeye ışık tutmuştur.[59]

E. Abdullayev binden fazla ortak kelimeyi ve ayrıca Moğol-Türk toponimlerini araştırmış ve Altay bilim teorisine meyilli olmuştur.[60]

Altay bilimine temayülü olmasa da F. Zeynalov'un makalesi kuramsal bakımdan dikkat çekiyor.[61]

Osman F. Sertkaya "Dede Korkut hikâyelerinde askerlikle ilgili Moğolca kelimeler üzerine" adlı araştırmasında ilk kez (cebe, togulga, bağadır, cilasun, epçin, cida, çomak, kalkan, sadak, balçak, namlamak, karavul, cılavı, çılbır, yılga, ılgar, keher) gibi 17 ortak kelimeyi araştırmış ve "Dede Korkut hikâyelerinin tekstoloji tarihine yeni metot tatbik ederek bu sahadaki boşluğu aradan kaldırmayı başarmıştır.[62]

Türk-Moğol ortak unsurlarının müşterek veya alıntı olarak araştırılması Altay bilimi bakımından ciddi bir bilimsel önem taşımaktadır. Bu konuda Türk kaynaklarının yanı sıra Çin, Hint, Arap, Fars, Ermeni, Gürcü, Rus dillerinde olan tarihî, edebî, dinî kaynaklar da büyük merak çekmektedir.

---

kiyat Mecmuası, XVIII, İstanbul, 1976, s. 281-314. Ş. Zerinezade, *Fars Dilinde Azerbaycan Sözleri (Safaviler Dövrü)*, Baku, 1962, G. Doerfer, *Türkische und mongolische elemende im Neupersischen*, I- II-III, Wiesbaden, 1965; 3. Abdullayev, a.g.e., F. Zeynalov, a.g.e., Osman Fikri Sertkaya, "Dede Korkut hikâyelerinde askerlikle ilgili Moğolca kelimeler üzerine", (8-12 Ağustos 2006 tarihleri arasında Moğolistan (Ulaanbaatar)'da toplanan *Devoted the 800th Anniversary of the Yeke Monggol ulus. The Theme: The Mongolian Statehood: Past and Present* adlı uluslar arası kongrede sunulan bildiri), İstanbul, 2006. (İngilizce ve Türkçe metin).

[57] Osman Nedim Tuna, a.g.e.

[58] Ş. Zerinezade, a.g.e.

[59] G.Doerfer, a.g.e.,

[60] Abdullayev, a.g.e.

[61] F. Zeynalov, a.g.e.

[62] Osman Fikri Sertkaya, a.g.e., ve Osman Fikri Sertkaya, "Mongolian Words and Forms in Çağatay Turkish (Eastern Turki) and Turkey Turkish (Western Türki) *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 1987*, Ankara, 1992, s. 265-280.

TÜRK LENGÜO FOLKLORİSTİĞİ

"Türk folkloru", değişik kavramlarda kullanılmasına rağmen ana hatlarıyla sözlü edebiyatı, söze yansıyan halk ruhu ve halk tefekkürünü ifade eder. Folklor olmadan sosyal bilimlerin değişik dallarının, kültür bilimciliğinin doğası açıklanamaz. Mitleri, efsaneleri, masal ve destanları, halk tiyatrolarını, ata sözlerini ve bayatıları bir araya getiren, değişik tür ve tarzları olan folklor; tarihin, dinin, psikolojinin, felsefenin, kültürün mihenk taşıdır.

Her halkın kendi dilinde yarattığı folklor ana dilinin edebî hafızasıdır. Folklor, dilde olan her kelimenin halk dilinde şekillenmiş, oturuşmuş ve değişen değere sahiptir ve bu değer sözün mahiyetinin açılmasında büyük rol oynar. En eski kelimler, ana kökler folklordan pervazlanır. İlk folklor örnekleri olan sihirli kelimeler, söylemeler, şaman nağmeleri, emek söylemeleri sinkretik sanat mecrasında sözle kalıplaşmıştır.

Folklor dili, insanın alın yazısıyla, Tanrıyla, ilahi güçle iletişim dilidir. Folklor dili insanla insanın en olgun, en doğru ve en doğal iletişim yoludur. Bu yolun, bu iletişimin sadeliğine bakın. Bu sadeliğin içinde sonsuz mürekkepliğin potansiyel gücü, mayası yaşar. O yatmış bir şekilde, sistemli bir biçimde tefekküre nüfuz etmiş bir şekilde yaşar. Eğer ana dili yaşar o da hareket eder, faaliyet gösterir, kısacası yaşar. Dilin işlevselliğini, değerlilik nazariyesini, dilin sistem anlayışını açmak, idrak etmek için en zengin kaynak folklor dilidir. Folklor dili, dilin tabiatını, ışığını ve gölgesini özünde en bakir şekilde barındıran bir olgudur. Dil adlı mucize, sihir de buradan başlar ve sonsuzluğa kadar uzar.

Bu küçük yazımı "Azerbaycan Folkloru" adı altında da takdim edebilirdim. Fakat böyle yazamadım. Çünkü 1828 yılında temeli atılmış ve 1920 yılından devlet politikası düzeyinde zorlaştırılmış, 30'lu yıllarda yanlış mecraya yönlendirilmiş, Stalin'in önderliğinde ile ortaya atılan Nizami, Midiya, Azerbaycan, Avesta dili kavramlarındaki dağıtıcı gücü üç atom silahının gücü kadardı ve Azerbaycan'da yaşayan Türkleri büyük Türk dünyasından ayırdı.

Sahte telkinler (Nizami Türk değil Azerbaycan şairidir), Midiya sizin tarihinizdir, sizin adınız Türk değil, Azerbaycanlıdır, Avesta sizin dininizdir) bir çıkmaza götürdü. Bunu önceden anlayanlar mahvedildi. Sadece muhacir edebiyat bu sinsi politikayı anladı ve diğerlerine anlattı...

Türk folklorunun ana kökleri Orhon-Yenisey kitabelerinde ve daha çok Kaşgarlı Mahmut'un "Divan"ında, "Kitab-ı Dede Korkut" boylarında, Oğuznâme kültüründe, epik sanatta, lirik ve dramatik türlerde birleşerek bir vahdet, bir sistem oluşturur. Yakınlık ve uzaklık derecesi, poetik uyum ve uyumsuzluk tarih ve sınırlarla ilgilidir; Türk psikolojisi, Türk tefekkür tarzı dilde gerçekleştiği için Türk folklor dili ana kaynakları, bu kaynaklardan ayrılan gövdeyi, dalları, yaprakları bir canda, tek bir vücutta birleştirir. Türk folklorunun tür, biçim, poetik araçları bir tümü oluşturan farklı ögelerdir. Bu farklar tümü reddetmez, bilakis onu doğrular, ezeli bir şekilde söz konusu tümde teşekkül bulur.

Türk folklor dili ve tarzının öğrenilmesi zaman ve mekân koordinatları ile belirlenir. Folklor dilinin fonksiyonel semiotik sistem gibi tahlili Türk dillerinin mahiyetinin açılmasında büyük öneme sahiptir. Türk dillerinin yaranması ve şekillenmesinin araştırılması için cadı, sihir deyimleri, tekrarlar sistemi ile kırılmaz şekilde bağlı olan ayinler ve tüm bunlarla ayrılmaz şekilde bağlı olan Türk çocuk folkloru çok büyük kaynaktır. Söz-mit, kişi-mit, tekrarların dilin bütün seviyelerdeki zenginliyi, ritim ve tonlama zenginliği dilin menşeini açmada Türk dünyasının folklor sanatıyla kırılmaz şekilde bağlıdır.

Türk edebî dili (sonralar Türk edebî dilleri) şifahî (sözlü) edebî dilden doğduğu için bu edebî dilin toprağı masal-destan, bayatı-mani olmuş, bu edebî dilin yaratıcıları halkın içinden çıkmış; şamanlar, ozanlar, aşıklar, yırçılar, bayatı-mani çağıranlardı. Düğün, yuğ ve yum merasimleri, değişik ayinler Türk edebî dilinin ilk ocaklarıydı. Bu ocaktan kopmuş üstat sanatkârlar; edebî dilin yazılı ve sözlü örneklerini oluşturan, dünyaca meşhur Oğuznâmeler, "manas"lar, "alpamış"lar, "köroğlu"lar, "maday kara"lar, "rustemhan"lar, Oğuznâmeler, bin türlü efsane, masal, bayatı, koşku, ata sözü yaratmışlar.

Yazılı ve şifahi Türk edebî dilinin kavşağında tarih sahnesine Yunus Emre, Gurbani, Dadaloğlu, Aşık Elesker folklorun özel türünün, adlı-soyadlı folklor örneklerini yaratmışlar. Bu örnekler dil açısından büyük öneme sahiptir. Folklor ve klasik divan edebiyatı dünya bakışı Çin duvarının olmaması Türk dilinin önce bahsettiğimiz potansiyel gücünün olanaklarıyla bağlıdır.

Canlı âlemde - doğada olduğu gibi dilde de tabiî seçme süreci vardır ve halkın maneviyat tarihinde en sağlam, doğru, gerçek, hikmetli, müdrik söz yaşama hakkı elde eder. Bu süreci başarılı bir şekilde geçen folklor örneklerinin toplanmasının yanı sıra, onların lengüistik, lengüipoetik açıdan öğrenilmesi büyük öneme sahiptir. Lengüistik açıdan öğrenilme derken; etnolengüistik, poetik-lengüistik, sosyolengüistik vs. dalların bir arada toplandığı lengüfolkloristiğin metotlar sistemi öne çıkar.

Lengüifolkloristik; sistemli tasvir metotlarını, karşılaştırmalı tarihsel dilbilimin çağdaş araştırma metotlarını, yapısal, semiotik ve istatistik tahlili bir biri-

ni doğrulayan bakış açılarından doğan araştırma metotları olarak kabul eder. Söz konusu araştırma birkaç metodun mümkünlüğünü ortaya koyar. Türk folklor dilinin değişik açılardan araştırılmasına büyük ihtiyaç vardır. Bu anlamda dilciliğin ve folklor bilimin dünya tecrübesinden yaratıcı bir şekilde faydalanmasını ve uygulanmasını vurgulamak isterdik. Bazen Afrika folklorunun veya kabile düzeyinde yaşayanların folklorunun (onlara olan saygımıza gölge düşürmeden) eski ve zengin Türk folkloru ile bir sırada, ayrım yapmadan tahlili, "Manas" gibi devasa destanın "uzun destan" seviyesinde, sadece kemiyet olgusu olarak alınması Avropasentrizimden, ırkçılıktan, Şark edebiyatına yanlış yaklaşımdan ireli geldiği için Türk bilim adamları karşısında, milli folklor ekolünü sağlam teorik temellere dayandırma gibi önemli mesele durmaktadır. Bu bağlamda ünlü Türk bilim adamlarından rahmetlik B. Ögel'in, Orhan Şaik Gökyay'ın, Muharrem Ergin'in, Ahmet Bican Ercilasun'un, Fikret Türkmen'in, Ö. Oğuz'un, Ö. Çobanoğlu'nun, M. Ekici'nin çalışmalarının önemini vurgulamak gerekir. Her yıl birkaç kez düzenlenen Uluslararası Türk Folkloru Kongresi'nin Orta Asya, Sibirya ve Kafkasları içerebilmesi için yapılması gereken çalışmalar bir hayli fazladır. Bu anlamda Türk halklarına mensup dil bilimci ve folklorcu bilim adamlarının ortak çalışmaları, dar alanda lengüifolklorist uzmanların yetiştirilmesi, Türk dillerinin yaşattığı büyük alanlarda sistemli derleme ve araştırma çalışmalarının yapılması büyük öneme sahiptir.

Bugün, dilin tüm seviyelerinde fonetik, leksik-semantik, morfoloji, sentaktik açıdan "Türk folklorunun dili" adlı araştırmaya büyük ihtiyaç duyulmaktadır. "Türk Folklorunun Poetikası" adlı çalışmanın yapılması bu alandaki araştırmaların yürütülmesi, sistemleştirilmesi ve devam ettirilmesi açısından önemlidir.

Folklor tekstolojisinin ilkelerini belirlemede ve sistemleştirmede lengüifolkloristik büyük öneme sahiptir. "Folklor yaratma", yapay "folklor" metinlerinin (uyduruk masal, destan, bayatı vs.) reddedilmesinde folklor tekstolojisi açısından yapılacak tahlil Türk folkloru üçün zaruridir. Rusya Bilimler Akademisi Dilbilimi Enstitüsünde M. A. Kumahov'un başkanlığındaki grubun çalışma ilkelerini öğrenmek ve ortak çalışmaların yapılmasına büyük ihtiyaç duyulmaktadır.

Türk folklorunun onomastik sisteminin (antroponimler, etnonimler, toponimler) öğrenilmesi Türk halklarının soy kökünü öğrenmeye yardım eden önemli kaynaklardandır.

Türk halk edebiyatının dilinin değişik metotlarla senkron ve diyakroni tetkiki Türkoloji'nin yarını demektir. Türk lengüifolkloristiği çok zengin halk yaratıcılığı örneklerinin çağdaş metotlarla öğrenilmesi yeni bir araştırma alanıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FİKİR HAYATI

TARİHİ YARATAN ADAM... ATATÜRK

Öyle tarihi şahsiyetler var ki bunların doğum tarihleri milletler için bayramdır. Bu şahsiyetlerin ölüm tarihi milletleri ağlatır, titretir, sarsar. Zaman geçtikçe ölüm tarihleri ölümsüzlük tarihine dönüşür.

Çağdaş Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu, büyük politikacı, devlet adamı, asker, lider ve düşünür Mustafa Kemal Atatürk, 65 yıl önce 10 Kasım 1938 tarihinde masmavi gözlerini dünyaya kapadı.

"Mavi Gözlü Sarışın Dev" (Nazım Hikmet), parçalanan Osmanlı'nın küllerinden Anadolu ateşini yaktı. Doğu'nun, yaşlı Asya'nın 21. yüzyıla şerefle giren demokratik, laik ve ulusal devletini kurdu.

İlginçtir ki 20. yüzyılda kurulan Lenin-Stalin devleti çöktü. Enver Hoca, Çavuşesku, Rıza Şah, Broz Tito gibi devletler tarih sahnesinden silindi. Atatürk devleti 21. yüzyılda, Japonya ve Avrupa devletleriyle omuz omuza duran kudretli bir devlete dönüştü. Temellerinde milli ruh, demokrasi, dini, tarihî, manevî ve felsefî değerler ve medeniyet olan Türkiye Cumhuriyeti devleti, ekonomisi, askeri kudreti ve bilimsel potansiyeliyle dünyada kendine özgü bir yere sahip olan, Doğu ve Batı değerlerini kendi içinde birleştiren muhteşem bir devlettir.

1991 yılında SSCB'nin parçalanması sadece milli düşüncenin, demokrasinin, serbest piyasa ekonomisinin değil, aynı zamanda Atatürkçülüğün de zaferiydi. Doğuda ulusal özgürlük mücadelesi veren halkların liderlerinden birisi de Atatürk oldu. Asya, Afrika, Güney Amerika ülkelerinde ulusal önderlerle Atatürk adı bir arada anıldı.

Atatürk olgusunu araştıran Batılı bilim adamları, Atatürk ilkelerinin etki gücünü ve alanını açma konusunda zorluk çekiyorlar.

Atatürk, bilimin karşısında duran her türlü cehaleti reddetti. Gerçekleştirdiği devrimlerle ülkenin, milletin potansiyelini yeni bir istikamete yönlendirmeyi başardı.

"Pozitif bilimler dışında bir mürşit aramak gaflettir, cehalettir" diyen Atatürk, modernleşmenin ulusal formülünü bularak dünya devletçilik sisteminde demokratik düşünceye yenilik getirdi.

"İstikbal göklerdedir" diyerek, Türk Hava Kuvvetlerini oluşturan, çağdaş üniversite sistemini kuran büyük önder; dil, basın, din, bilim, sanat ve güncel hayat alanlarında teoriyle tecrübeyi birleştirdi.

Çok partili politik sisteme, kadın hareketinin gücüne ve Avrupalılaşmanın zaruretine inanan ve inandıklarını kısa bir sürede hayata geçiren Atatürk, sadece yaratmakla kalmadı, yaratılabilecekler ve yaratılması zaruri olanların da esaslarını belirledi.

Atatürk devrimleri, Atatürk düşüncesi, Azerbaycan'ın devlet hayatı ve devlet ideolojisi ile Azerbaycan halkının demokratik geleceği için sağlam ve denenmiş bir rehberdir.

Atatürk-Memmed Emin-Elçibey mefkûresi Azerbaycan'ın kurtuluşudur.

"Yurtta sulh, cihanda sulh" fikri, küreselleşen çağdaş dünyanın yakınlaşma, bütünleşme formülüdür.

... Zaman geçiyor. Dünya değişiyor. Değişen dünyanın değişmeyen gerçekleri vardır. Bu büyük gerçeklerden birisi de Atatürk'tür. Atatürk gerçeğidir. Dünyada kalıcı olan gerçeklerdir. Kabrin nurla dolsun Atam! İzindeyiz!

ALİ BEY HÜSEYİNZÂDE VE OSMANLI-TÜRK KÜLTÜRÜ

1. Türk dünyasının kültür ve fikir tarihi bir bütündür. Zamanların, savaşların, rejimlerin ayırıp parçaladığı bu bütün; ortak dil, idea-mefkûre özellikleri ve ifade ettiği milli-manevî değerlerle ortaklık arz eder. Ortak kültürel değerlerin başında folklor, halk kültürü, destanlar, divan edebiyatı, örf-adetler, müzik, sanat ve bilimin bütün örnekleri, yani şaheserleri geliyor.

Büyük Türk dünyası kültürünün içinde, Türkiye-Azerbaycan tarihî kültür bütünlüğü ayrı bir önem taşımaktadır. Ayrı ayrı sanat ve bilim mekteplerinde, ekol ve akımlarında; aynı dönemdeki yazar, bilim adamı ve aydınların hayatında, eserlerinde bu bütünlüğün, ortaklığın özellikleri açıkça görülmektedir.

2. Bu aydınlardan biri de yirmi asırlık Türk tarihinin büyük fikir adamı Ali Bey Hüseyinzâde'dir (1864-1940).

"Ucundadır dilimin hegigetin böyüyü,
Ne goydular deyeyim ne kesdiler dilimi",

acı gerçeğini söyleyen "Çeynenen bir ülkenin hak bağıran sesi" (A. Cavad) Ali Bey Hüseyinzâde; Tiflis'te, Petersburg'da, İstanbul'da çok alanlı (matematik, tabiat bilimi, coğrafya, tıp, edebiyat, felsefe...) mükemmel tahsil alıp yetişmiş ender fikir, kültür ve bilim adamıdır. Tahsil yıllarında öğrendiği, tanışıp görüştüğü aydınlar Ali Bey'in yetişmesinde çok mühim rol oynamıştır. Batı'nın Hartman, Şopenhauer, Volter, Monteskyo, Furye, Smith, Bekker, Rikardo gibi filozof ve iktisatçılarını, büyük yazarlarını iyice okuyup görüşlerini öğrenmesi onun sadece siyasî, içtimaî ve bilim felsefesi bakımından değil; monarşi karşıtı, ileri görüşlü aydın, bir kültürel yenilikçi olarak yetişmesinde önemli rol oynar.

Ali Bey'in ve A. Ağaoğlu'nun başkanlığında 7 Haziran 1905 tarihinde, "Hayat" gazetesi; 1906 yılında ise Ali Bey Hüseyinzâde'nin baş redaktörlüğünde "Füyuzat" dergisi basılmaya başladı. Bu matbu teşekküller; milli şuurun uyanmasında ve özgürlük mücadelesinde önemli fonksiyona sahiptir.

3. Ali Bey Hüseyinzâde'nin "Füyuzat" sayfalarında "İslamlaşmak, Türkleşmek, Avrupalılaşmak" meramını -siyasî-kültürel ilkelerini- ilan etmesi kendi-

sinin söylediği gibi "Türk hissiyatı ile mütehassis, İslam dini ile mütedeyyin ve Avrupa medeniyet-i hazırasıyla mütemeddin"dir. Bundan on iki yıl sonra başka bir Türk fikir adamı olan Ziya Gökalp, "Türkçülüğün Esasları" (1918) kitabının kapağına şu sözleri yazacaktır: Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak".

Ali Bey Hüseyinzâde'nin bu formülüne açılan yollar yeteri kadar çeşitli ve çelişkilidir. "Türk ganlı, Müselman etigatlı, Fireng fikirli, Avrupa kıyafetli fedai" yetiştirmek yolunu tutan Ali Bey'i yetiştiren, olgunlaştıran faktörlerin başında elbetteki Osmanlı-Türk içtimaî-siyasî fikri ve kültürü bulunmaktadır.

Ali Bey Hüseyinzâde'nin dünya görüşünü etkileyen başlıca unsurlar şunlardır: Batı ve Doğu değerlerinin bir araya gelmesi; yenilikçilik, istiklalcilik, eğitimcilik ilkelerinin kökeni; Osmanlı-Türk medeniyeti, fikri, tarihi ve ortamı; gelişmiş Avrupa içtimaî ve siyasî fikri; Azerbaycan edebî-bedîî, ilmi-siyasi fikir ve düşünce tarihi. İşte bu kaynaklar öğrenilmeden Ali Bey Hüseyinzâde'nin dünya görüşünü anlamak imkânsızdır.

Ali Bey; Türk tarihini, Türk ideolojisini Mete Han'dan, Atilla'dan, Dede Korkut'tan, Bilge Kağan'dan, Kaşgarlı Mahmut'tan, Yusuf Has Hacip'ten öğrenmişti. O'na göre Osmanlı Devleti'nin kültürü, Türk tarihinin çok önemli bir devri ve ayrılmaz bir parçasıydı. "Hayat" ve "Füyuzat" neşre başladığında Ali Bey mücadele ideolojisini belirginleştirmiştir. Bu yolun kaynağı Tanzimat kültürü ve "Servet-i Fünûn" edebî mektebi idi. Ali Bey Hüseyinzâde'nin öncülük ettiği "Füyuzat" edebî mektebi, Türkiye'deki "Edebiyat-ı Cedide" yenilikçilik hareketi ile iç içe idi. Servet-i Fünûncular ile Füyuzatçıları edebî ve estetik ilkeler birleştiriyordu. T. Fikret - A. Sehhet, A. Hamit - H. Cavid, N. Kemal - M. Hâdî, M. Recaizâde - A. Şaik, M. E. Yurdakul, A. Cevad... gibi önemli isimlerin eserlerinin mukayeseli öğrenilmesi; Türk dünyası fikir hayatının tarihiyle ilgili bir dizi gerçeği ortaya koyması bakımından faydalıdır.

4. Ali Bey Hüseyinzâde'nin önderlerinden biri olduğu "Türkçülük" hareketi, Avrupa ve Rusya sömürüsü aleyhine ortaya çıkmış bir direniş ve mücadele hareketi olarak tezahür ederken Osmanlı'daki "Türkçülük" hareketinden farklı boyutları olduğunu da ortaya koymakta idi. Osmanlı Devleti'nin dağılmaya başlamasıyla Avrupa ve Rusya'nın baskısı sömürü tehlikesini ortaya çıkarmıştı. Bu ocağın büyük aydınları -Namık Kemal, Suphi Paşazâde, Ali Suavi, Ebu Ziya Tevfik vb. isimler; kurtuluş yolunu Avrupalılaşmakta, muasırlaşmakta görmekte idi. Yeni Osmanlıların telaffuz etmeye başladığı "vatan", "millet", "hürriyet" kavramları; despotizmin tenkidi, mutlakıyetin ifşası olarak yankılanıyordu. Rusya'nın sömürüsü altında olan milletlerin sömürüye karşı mücadelesi daha ağır şartlarda gerçekleşiyordu.

Muhtevası farklı olsa da mahiyetçe birbiriyle aynı olan bu mücadeleler iki hakkın ortak sesi idi. İşte bu mücadele, Yusuf Akçuraoğlu, A. İbrahimov, A. Ağaoğlu, İ. Gaspıralı, A. Hüseyinzâde; Z. Gökalp, İ. Şinasi, N. Asım, A. Vefik Paşa, Ziya Paşa, M. C. Paşa, A. Suavi, N. Kemal gibi isimleri farklı zaman dilimlerinde ve farklı mekânlarda bir araya getirmiş, bir büyük mücadelenin askeri olmalarını sağlamıştır.

1870-1890 yılları arasında Türkçülüğün ilk merhalesi daha çok dil, edebiyat, tarih alanlarını kapsıyordu. Bu merhale Türkçülüğün teşekkül devridir.

İkinci merhale 1890-1908 yıllarını içine alır. Bu devir Türkçülüğün kabul görmesi ve sabitleşmesi devridir.

Üçüncü merhale Türkçülüğün milli istiklal ülküsüne ulaşma devridir.[63] 1889 yılının 29 Mayıs'ında İstanbul'da kurulan "İttihat-ı Osmanî" teşkilatı ve sonra bu teşkilatın esaslarına dayandırılarak kurulan "İttihat ve Terakki" teşkilatı Anayasal devlet kuruluşu için mücadele yürüten ciddî bir siyasî teşkilat idi.

Bu yıllarda Ali Bey Hüseyinzâde'nin Turancılık ideolojisini benimsemesi gayet tabiî idi. Irk ve dil birliğinin coğrafî sınırlarını genişleten Turancılığın güçlenmesi, milliyetçilik fikrini daha olgun ve gerçekçi boyutlarda ortaya koymakta idi. "Hayat" gazetesinde Ali Bey şöyle yazıyordu: "Biz insanız; Mezhep ve kavmiyet insanlığı, insaniyet hukukunu müdafaa ediniz. Mazlum olanları zalimlerin tecavüzâtından azat etmeye çalışınız, müsavatı isteyiniz. Yersiz, yurtsuz ekincilerimize, köylülerimize yer, toprak talep ediniz, fukaranın geçim şartlarını iyileştirmeye çalışınız.

Biz Kafkaslıyız: Kafkas ehlinin kendi umur-ı idaresine kendi bakabilmek için lazım gelen muhtariyeti talep ediniz.

Biz Müslüman'ız: Binaenaleyh kendi din kurallarımıza vicdan hürriyetimize her ne lazımsa onu isteyiniz, onu talep ediniz.

Biz Türk'üz: Dilimizin terakkisine mani olan her türlü engellerin, duvarların yıkılmasına, giderilmesine gayret ediniz."

31 Mart 1908'de Ali Bey Hüseyinzâde, Genç Türkler hareketinin zaferinden sonra Baha Şakir vb. İttihatçı dostlarının daveti üzerine Türkiye'ye gider. "Birçok tereddütlerden sonra nihayet İstanbul'a gitmeye karar verdim." cümlesi Ali Bey'in yalnız hayatında değil, dünya görüşünde ve yazarlık kabiliyetinde de dönüm noktası oldu.

Ali Bey Hüseyinzâde, 1911 yılında "İttihat ve Terakki" merkez teşkilatına üye seçilir. Edip Sabri, N. Şükrü, Naci Adil, Ziya Gökalp ile birlikte çalışır.

---

[63] Bkz. A. B. Hüseyinzade, *Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir*, Baku, 1997 (tertip ve mukaddime O. Bayramova).

"Türk Yurdu" dergisi, Ali Bey'in de katkılarıyla Türkçülük fikrinin sistemleşmesinde çok mühim rol oynamıştır. Yirmi yıl faaliyet gösteren bu mecmuaya A. Ağaoğlu, A. Hüseyinzâde, Y. Akçuraoğlu başkanlık ediyordu.

İstanbul Üniversitesinde profesör olarak çalışan Ali Bey Hüseyinzâde, Türkiye'de Rusya Müslümanlarının aydınlık geleceğine katkı sağlamak amacıyla onların haklarını savunan bir cemiyet de kurar.

1916 yılında Berlin'de, 1917 yılında Stockholm'de düzenlenen kongrelerde Azerbaycan'ın problemleri ile ilgili konuşmalar yapar, aktif diplomatik ve politik faaliyetlerde bulunur.

1920'de fiilen, 1922'de hukuken Osmanlı Devleti'nin varlığına son verilmesi de Ali Bey Hüseyinzâde'yi etkiledi.

Ali Bey Hüseyinzâde'nin hayatının en çalkantılı dönemi olan son yirmi - yirmi iki yılındaki hayatını hatırlatmakta fayda var.

5. 1926 yılının Mart'ında Ali Bey ünlü Türkolog, âlim Fuat Köprülü ile birlikte Bakü'ye I. Türkoloji Kurultayı'na gelir. Ali Bey kurultaya "Garbin (Batı'nın) İki Destanında Türk" adlı tarihi bildirisi ile katılır. Türklüğün felsefe, mefkûre ve metodolojisi için onun diğer eserleri olan "Siyaseti-Füruset", "Kırmızı Karanlıklar İçinde Yeşil Işıklar", "Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir" ile aynı fikirleri savunan bu çalışma çok mühim değer kazanmaktadır.

Felsefî-siyasî mahiyetli bu büyük bildiri, sembolik bir dil ve üslupla kaleme alınmıştır. İspanyol şairi Tasson'u, Portekiz şairi Kamoens'in "Azat Olmuş Kudüs" ve "Luziada" adlı eserlerinin tahlili aslında Azerbaycan'ın tarihî geleceğine, istiklal mücadelesinin çetin yoluna, ülkülerine ithaf edilmiştir. Eserde Osmanlı-Türk tarihinin en önemli sayfaları canlandırılmıştır.

Araştırıcılardan Ofelya Bayramova'nın şu fikrine katılmamak mümkün değildir: "Bu eser sonraki nesiller için topraklarımızın azatlığını talep eden şiirsel vasiyet idi."[64]

Bolşevizme ve komünist diktatörlüğe karşı yazılmış bu sitem Türk dünyası ideoloji tarihinin altın sayfalarından biridir.

6. Osmanlı-Türk fikir hayatının çok güçlü etkisi ile yetişen, olgunlaşan ve kendi çağında yalnız Azerbaycan'a değil, tüm Türklüğe büyük manevî, ideolojik, bilimsel ve edebî katkılarda bulunan ve Türk mefkûre hayatında yeni bir çığır açan Ali Bey Hüseyinzâde'nin kendi zamanında ileri sürdüğü fikirler, ideolojiler bugün gerçekleşmektedir.

---

[64] Bkz. A. B. Hüseyinzade, *Garbin İki Destanında Türk*, Baku, 1998, s. 45.

Yaşadığı dönemde "Dil müşkülatı" adı ile birçok tartışmanın iştirakçisi ve geliştiricisi olan Ali Bey, gerek güzel İstanbul ağzını ortak Türk yazı dili olarak tebliğ ederken, gerekse hücumlara maruz kalan Şinasi'yi, Naci'yi, N. Kemal'i, E. Naci'yi, Ahmet Mithat'ı ve Şemsettin Sami'yi savunurken ortak alfabeden, ortak düşünceden bahsederken 70-80 yıl sonrasını ileri görüşüyle sezmiş, geleceğin gerçeklerine yürekten inanmıştır.

"Türkiye Cumhuriyetinin Temeli Kültürdür." diyen, millet kavramını "Bir kültüre dayanan insan topluluğu" olarak yorumlayan büyük önder Atatürk'ün ideallerinin çiçek açarak gerçekleşmesi Ali Bey Hüseyinzâde ve Ziya Gökalplerin, A. Ağaoğlu ve Zeki Velidî Toganların, İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçuraların fikir ve ideolojilerinin gerçekleşmesi demektir.

Biz inanıyoruz ki Türk dünyasının yarını; Ali Bey Hüseyinzâde'yi daha yakından, daha gerçekçi gözlerle görecek ve idrak edecektir.

ALİ BEY HÜSEYNZÂDE İÇİN YAPILMIŞ YENİ BÜYÜK ABİDE

Tarihin ilginç paradoksları vardır. Bugünlerde doğduğu Salyan ilçesinde E. B. Hüseyinzâde'nin heykeli merkezden götürülerek başka bir yerlere taşınmış. Yene bugünlerde E. B. Hüseyinzâde'nin şaheserlerinden birisini - ünlü "Füyuzat" dergisini (1906-1907) transliterasyon metnini (yaklaşık 500 sayfa) fedakâr araştırmacı kadın Ofelya Bayramova kendi maddi kaynaklarıyla yayımlamıştır.

Her iki olay aynı zamanda ve Azerbaycan'da da yaşandı. Azerbaycan bu tür büyük çelişkilerin yaşandığı ilginç bir memlekettir. Ali Bey Hüseyinzâde kimdir? Ali Bey Hüseyinzâde dünyaca tanınmış Türkçü bilim adamı, yeni Türkçülük ideolojisinin banisi - babası, Azerbaycancılık düşüncesinin, zihniyetinin önde gelenlerinden, Garb-Şark kültür sentezinin modern yorumcusu, Türk romantizm estetiğinin yaratıcılarından biri, Türk dünyasında Azerbaycan basının temel taşını koyan, duvarını örenlerdendir. Ali Bey Hüseyinzâde Azerbaycan'ın ilk büyük siyasî muhaciridir. Ali bey dünyevî, demokratik Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyetinin mimarlarındandır. Büyük önderler Atatürk, Mehmet Emin Resulzâde, Elçibey, büyük Türkçüler Ziya Gökalp, Nihat Atsız, Yusuf Akçuralı, milliyetçilik bayrağını Türkiye'nin ağır döneminde taşımış Alpaslan Türkeş, Baymirze Hayıt, Ahmet Sadik'a Allah'tan rahmet diliyorum. Mustafa Cemiloğlu ve Rauf Denktaş'ın ömrü uzun olsun.

Azerbaycan devletinin bayrağındaki üç renk fikrinin müellifi Ali Bey Hüseyinzâde'dir. Başta Mehmet Emin Resulzâde olmakla 1918 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bu üç rengi bağımsız devletimizin bayrağına taşıdı ve 1991 yılında Elçibey'in önderlik ettiği Azerbaycan halk hareketi milli devletimizi ihya etti ve büyük fikir adamının müellifi olduğu üç renkli bayrak yükseltildi.

Acaba, bu büyük insanın doğduğu Vatanda değerini bildiler mi? Bilmediler. Sadece bu "bilmediler" kelimesi üzerine bir kitap yazılabilir. Fakat buna ihtiyaç yok. Tarihin bir ucunda insana değer vermeme, maneviyatına ve tarihine biganelik varsa kime kırılacaksın?

Ali Bey Hüseyinzâde yaşamı boyu kimseye eğilmemiş, sınmamış. Onun Ruhu kimsenin önünde eğilmez. Yetmiş yıl komünistler tarafından eleştiri yağmuruna tutulan, kabul edilmeyen, suni şekilde bilimsel temeli olmadan Mirze Celil'le yüz yüze koyulan, Türkçülüğün değil, Pantürkizm'in babası olarak kabul edilen Ali Bey'i gizli saklı öğrenenler yeraltı çayların bir gün yüzeye çıkacağına inananlar olmuş. Tarihe, adalete, milli değerlerin ölmezliğine inanan akide adamlarının - idealistlerin kalbinde, varlığında Ali Bey hiçbir zaman ölmedi. Daha sonra itiraf yazılarıyla yanlış bakışlarını ilan etmiş ve bunanla da büyüklük nümayiş ettirmiş merhum alimlerimiz Aziz Mirahmedov, Kâmal Talıbzâde, hakikati bilip zamanın gerdişine uğramağı mecbur edilmiş insanlardı. Bu alimlerin talebeleri Ali Bey Hüseyinzâde mektebinin yeniden ihyasını, hak ettiği yeri berpa edenlerdir. Bu anlamda öncelikle büyük alim, fedakâr araştırmacı Ofeliya Hanım Bayramlı'nın adını çekmek isterdim. Ayni zamanda merhum Yaşar Garayev'in, rahmetlik Hayrulla Memmedov'un, dostlarımız Şamil Veliyev'in (Köprülü'nün), E. Saraclı'nın, R. Mirze'nin, N. Nesibzâde'nin ve bu konuda araştırmalar yapan bilim adamlarının, yazar Elçin'in Sovyet döneminde yayımladığı "Fikrin Karvanı" kitabını ve "Gobustan" dergisinde yayımlanmış yazılarını (Anar, T. Meherremoğlu, R. Zeka...) vurgulamamak elde değildir.

Türkiyeli bilim adamı Ali Haydar Bayat'ın derin araştırmasını da zikretmek gerekir (İstanbul, 1998). Fakat bugün Ali Bey Hüseyinzâde'nin eserleri ayrı ayrı müelliflerin kendi maddi olanaklarıyla, aile bütçeleri hesabına yayımlamışsa, bu hangi bağımsızlık, devlet adaleti kavramıyla bağdaşır? Bu soruyu ilgili kişiler yanıtlasın. Ofeliya Hanım Bayramlı 1994 yılında "Siyaseti-Fürusat", 1996 yılında "Kırmızı Karanlıklar İçinde Yeşil Işıklar", 1997 yılında "Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir", 1998 yılında "Garbin İki Destanında Türk" kitaplarını kendi maddi imkânlarıyla yayımladı. Bu eserler de Ofeliya Hanım "Hayat" gazetesinin, "Füyuzat" dergisinin, ayrıca 1926 yılında I. Bakı Türkoloji Kurultayı'nda Ali Bey'in konuşmasını vermiş, onlara çok geniş ve derin bilimsel mukaddime ve yorumlar yazmıştır. Nihayet 2006 yılında "Çaşıoğlu" neşriyatında "Füyuzat" dergisinin tam metni, 32 sayı büyük mukaddime, yorum ve açıklamalarla yayımlanmıştır. Yine alim aile bütçesi hesabına. Bunu defalarca vurguladığım için okuyucum da Ofeliya Hanım da lütfen beni af buyursunlar. Adını çekmek istemediğim bir aile üzvlerinin (tümü yazar!) 20-25 kitabı toplam 2-3 yılda yayımlanmışsa, ülkeyi gereksiz ve boş edebiyatla doldurmuşsa, peki Ali Bey Hüseyinzâde'nin, Mehmet Emin Resulzâde'nin, Ahmed Bey Ağayev'in hakkını kim verecek?!

Eğer üniversitelerimizin sosyal bilimler fakültelerinde Ali Bey Hüseyinzâde mirası tedris edilmiyorsa, demek biz fikren bağımsız değiliz. Sa-

dece kabuk değiştirmişiz; bilimsel komünizmi, bilimsel ateizmi felsefe, ilahiyat hesap ederek, Marks-Lenin-Stalin kafasıyla yaşıyorsak, düşünüyorsak, bizi Ali Bey Hüseyinzâde ile hangi maneviyat, ahlak birleştirebilir?

Ofeliya Hanım sadece vicdan, akide, alimlik görevini değil, tarihi görevini, muallimi Aziz Mirahmedov'un vasiyetini yerine getirmiştir. Böyle insanlar temennasız ölüyor. Onlar akidelerinin gösterdiği mükafatsız, taltifsiz, şöhretsiz yolu seçiyorlar.

Afrika'dan Avrupa'ya, Avusturya'dan Amerika'ya kadar öyle bir devlet yok ki bu kadar meşakkatli emeğe katlanan, tabiri caizse, iğne ile mezar kazan; aslinde dünyaya zerre zerre ışık, nur getiren Ofeliya Hanım gibi alimler kendi devletlerinin en yüksek mükafatlarını alırlar. Eğer devletin mimarlarından birisi söz konusuysa...

Ofeliya Hanım Bayramlı, kitaba "Milletimize Armağan" adlı ön söz ve "Milli Medeniyetimizin Büyük Abidesi" adlı araştırma karakterli yazı yazmıştır. Şunu da belirtelim ki bu sıradan bir söz, takdimat değildir. Burada müellif 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın siyasî, kültürel, felsefî akımlarını ışıklandırır. Türkçülüğün modernleşme çağından sonra taşıdığı misyon geniş şekilde tahlil edilir ve Ali Bey Hüseyinzâde'nin "Hayat" ve "Füyuzat"la başlayan bakışlar sistemini araştırır. Özellikle "Füyuzat"da gerçekleşen "Maarif, ittihat, hürriyet" sistemini ayrıntılı bir şekilde açıyor.

"Bir milletin terakkisi neden ibarettir?" sorusuna eğitimin, ittihadın, hürriyetin terakkideki rolüyle cevap verilir, "Tekâmülün inişli-yokuşlu yolu"nun rehber fonksiyonu öne çıkarılır.

"Hayat" gazetesinden başlayan ve "Füyuzat"ta ideolojik konsepte dönüşen "Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalaşmak" sistemini oldukça anlamlı, kapsamlı şekilde yorumlayan müellifin bakışları bu anıtsal eseri okumağa, idrak etmeğe ışık tutuyor. Mütefekkir alimi, yazarı anlamak, idrak etmek çok zordur.

Ofeliya Hanım Bayramlı bu zorluğu aşmak, dönemle, bireysel üslupla, şiirle, sembolik dille bağlı meselelere yeteri kadar açıklık getirmiştir. Eserin başlıca keyfiyeti yüksek transliterasyon inceliğini ihtiva eden tekstoloji kültürdür.

20. yüzyılın başlarına ait imla prensipleri (ve bu prensiplerin serbestliği), yazı kurallarının tam şekillenmemesi, Arap alfabesinden ileri gelen tartışmalar ne kadar büyük ağırlık yaratsa da tertipçi bu zorlukların üstesinden başarıyla gelmiştir. Elbette ki belli okumaların tartışmalı olduğu da söylenebilir, cümle ve paragraf sınırlarıyla bağlı farklı mülahazalar da olabilir. Fakat bunlar küçük ayrıntılardır. Esas olan büyük bir abideyi tam şekilde okuyucuya ulaştırmaktır ve Ofeliya Bayramova bu işi başarmıştır.

Uzun yılların uykusuz geceleri, sanki sonu olmayan dahili tartışma sona ermiştir. Biz inanıyoruz ki "Ekinçi"den sonra "Molla Nasreddin"in ve "Füyuzat"ın tam neşri kültürümüzdeki, basın tarihimizdeki büyük boşluğu dolduracaktır. Fakat geniş yelpazedeki araştırmalar, dünya dillerine tercümeler için büyük olanaklar oluşturmuştur.

Biz Ofeliya Hanım Bayramlı ile beraber Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nizami adına Edebiyat Enstitüsü müdürü, bu kitabın editörü olan bilim adamı Prof. Dr. Bekir Nebiyev'e, diğer editör Prof. Dr. Teymur Kerimli'ye teşekkür ediyoruz. İnanıyoruz ki bu abide sadece Azerbaycan kültürü için değil, tüm Türk dünyası, tüm Şark ve beşer medeniyeti için büyük bir armağandır. İnanıyoruz ki Azerbaycan devleti, bilim ve basın dünyası bu abidenin kıymetini verecektir.

Allah, Ali Bey Hüseyinzâde'ye rahmet eylesin! Mezarı nurla dolsun!

P. S. Caddeler, meydanlar heykellerle doldurulabilir. Fakat kalplerde heykel dikmek zor iştir. Caddelerden, meydanlardan heykeller kaldırılabilir. Fakat kalplerde dikilmiş heykelleri kimse kaldıramaz. 20. yüzyıl Azerbaycan maneviyatının Mirze Celil ve Ali Bey Hüseyinzâde ile sembolleşen siması Azerbaycan'ın kendisi kadar ebedidir.

İSMAİL GASPIRALI VE AZERBAYCAN

"... İSMAİL BEY Azerbaycan'a pek yakın bir simadır."
(A. Caferoğlu).

Türklük tarihinde Mete, Kürşat, Atilla, Cengiz Han, Köroğlu, Babek gibi kılıç; Dede Korkut, Mahmut Kaşgarlı, Mevlânâ, Nevaî, Fuzûlî, Mirze Feteli... gibi kalem kahramanları dünyaca meşhurdur. Bu mübarek adların içinde Kırım Türkü olarak dünyaya gelip Türk dünyasının büyük ideoloğu olarak dünyadan göç eden İsmail Bey Gaspıralı'nın adı Türklüğün şerefli mücadele tarihine yazılmıştır. Bu gerçeği büyük fikir adamı Mehmet Fuat Köprülüzâde'den daha güzel ifade etmek mümkün değildir: *"Bütün hayatını Türklüğün yükselmesine sarf eden İsmail Bey Türk halkının ebedî şükranına layıktır."*[65]

1851 yılında Kırım'da Bahçesaray'a çok yakın Avcıköy'de doğmuştur. Babası Gaspıra köyünden olduğu için Gaspıralı (veya Gasprinski) lakabını almıştır.

İsmail Bey'in milli ruhta büyümesinde ve gelecek olgunlaşma yıllarında Bahçesaray muhiti silinmez izler bırakmıştır. On yaşlarında Akmescit jimnazyasına gönderilen, iki yıl burada kaldıktan sonra iki yıl Voronej askerî okulunda, sonra Moskova askerî idaresinde yerleştirilen İsmail Bey için bu yıllar o kadar da kolay geçmedi. Slavcılığın, katı Ruslaştırmanın merkezi olan Moskova'da İsmail Bey Türklere, Müslümanlara karşı milli, dinî taassup fikir ve hissini açıkça duydu. "Moskovski Vedomosti" gazetesinin şoven naşiri Prof. İvan Kotkov'un ailesinde duydukları onun genç ruhunu sarstı. Yazılar, sohbetler, münasebetler Kırımlı gencin kalbinde kendi milli varlığına, folkloruna, örf ve adetlerine, gelenek ve göreneklerine sevgi hissini körükledi. Bu belki de kendini savunma duygusu idi. Milli kimlik şuurunun oluşması zaman zaman karşı tepki olarak meydana geliyor. Kırım Türklerinde olan Türkiye sevgisi İsmail Bey'in dünya görüşünün oluşmasında büyük rol oynamıştır.

Moskova'daki okuluna dönmeyen İsmail Bey, 1868 yılında 17 yaşında iken Bahçesaray'da Mengli Giray Han tarafından kurulmuş Zincirli medrese-

---

[65] Fuat Köprülüzade, "İsmail Bey Gasprinski", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Nisan 1933, sayı 16, s. 154-155;

sinde öğretmenliğe başlıyor. 1869-1871 yıllarında Yalta'da Dereköy mektebinde öğretmen olarak çalışıyor. 1872-1874 yıllarında Paris'e gidiyor ve Fransa'nın muhiti, politik, ekonomik, edebî-estetik ve eğitim durumu ile yakından tanışma fırsatı buluyor. Avrupa'nın iç ve dış yüzünü anlamakta, Batı'nın Türklüğe bakışını incelemekte bu yıllar onun için çok önemli olmuştur.

1874 yılında bir yıllığına İstanbul'a giden İsmail Bey artık Rusça ile beraber Fransızcayı da iyi biliyordu. Onun Türk subayı olmak için yaptığı müracaatlar Rus sefiri İgnatyev'den sorulduğu için akamete uğradı. Bu bir yıl zarfında İsmail Bey Türkiye'nin o zamanki (maalesef, hem de bugünkü - K.V. N.) Türkiye bürokrasisinin simasızlığım Milli düşünce sahiplerinin etkisiz olduğunu, memuriyet hastalıklarını anladı.

İsmail Bey vatana dönüp 1878 yılına kadar Bahçesaray Belediye Başkanı oldu.

1877'de ilk defa Dereköy'de evlendi, uğursuz izdivaç yalnız iki yıl sürdü.

1881 senesinde "Rusya Müslümanları" dizi makalelerini Akmescit'te çıkan "Tavriya" gazetesinde bastırdı.

Yeni bir *gazete* çıkartmak için defalarca teşebbüste bulundu.

1882'de amcası İbrahim Bey'le birlikte Kırım'a tedaviye gelmiş fabrika sahibi İsfendiyar Bey'in kızı Zühre Hanım'ı bulup kaçırdı ve doğru Kırım'a hareket etti. Bu mutlu nikahtan iki kızı -Şefika ve Nigâr-, üç oğlu -Rifat, Mansur, Haydar- dünyaya geldi.

1883 yılında uzun mücadeleden sonra "Tercüman" ışık yüzü gördü. 35 yıllık tarihi olan "Tercüman" gazetesi genel Türk tarihinin en şerefli sayfalarından biridir.

Bütün emlakını, sağlığını, şahsî hayatını Türk Milletinin çağdaş eğitim, kültür, özgürlük düşüncelerinin yayılmasına, üsul-î cedit (yeni usul, metot) sisteminin gerçekleştirilmesine, dünyaca meşhur "Dilde, Fikirde, işte Birlik" konseptinin hayata geçmesine adayan İsmail Bey Gaspıralı, Türk dünyasının büyük tarihî yoluna ışık tutmuştur. Türk dünyasının mefkûre hayatının büyük önderleri Yusuf Akçura'nın, Ali Bey Hüseyinzâde'nin, Ahmet Ağaoğlu'nun, Ziya Gökalp'in, Mehmet Emin Resulzâde'nin, Atatürk'ün, Türkeş'in, Elçibey'in mübarek adlarına bir zerre de olsun gölge düşürmeden itiraf etmeliyiz ki Türk dünyasının stratejisi için en kapsamlı, gerçek mücadele konsepti (sloganı değil!) "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" kelamlarında doğru, dürüst ve öz bir şekilde ifade edilmiştir. Bu kelam, Yusuf Akçura'nın üç siyasî tarzı, Ali Bey Hüseyinzâde'nin "Türkleşmek, Çağdaşlaşmak, İslamlaşmak", Atatürk ilke ve inkılapları, M. E. Resulzâde'nin milli ideoloji ilkeleri, A. Türkeş'in "Dokuz Işık",

Elçibey'in "Milletleşme, Devletleşme, Bütünleşme" formülleşmiş konsepti ile mukayese edilebilecek seviyededir.

XX. yüzyılın sonu, XXI. yüzyılın başlarında Yeni Dünya Düzeninin oluşumunda mühim rolü olan, Türk dünyasının aşağı yukarı bütün büyük faaliyet ve etkinliklerinin, kültür, eğitim, ekonomi, bütünlüğünü gerektiren bilimsel, sanatsal merasimlerin, bayramların "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" tezi ile yapılması, bu kelimelerin dilden dile dolaşması İ. Gaspıralı fikrinin yaşarlığını, hakikiliğini gösteriyor.

Uzun yılların ıstırapları, acısı İsmail Bey'in ağır hastalığı ile sonuçlandı. 10 Eylül'de İsmail Bey'in durumu daha da kötüleşti. Ölümünden bir ay önce söylediği sözleri hatırlamamak mümkün değil:

"- Büyük Allah'ım! Altmış üç buçuk sene yaşadım. Bu hayatın otuz beş senesini Müslümanların uyanması, terakkisi, tealisi ve tekâmülü uğruna sarf ettim. Milletimin selameti ve saadeti için elimden her ne geldi ise hepsini yaptım, Ya Rabbî!..

Ey büyük Tanrım! Meydana getirmek istediğim birçok şey daha vardı, fakat buna muvaffak olamayacağım, artık ne varsa hepsi senin, her şey senin elindedir, Allah'ım!.."[66]

Bu kelimelerden sonra dünyasını değiştiren İsmail Bey Gaspıralı ebediyete kavuştu.

"Tercüman"ın aradığı yol Türk Milletinin kaderi oldu. "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" kelimeleri mücadele programı oldu.

İ. Gaspıralı ve Azerbaycan konusu bir kitaba bile sığmayacak zenginliktedir. Kanı, canı, akidesi ile Azerbaycan'a bağlı olan İsmail Bey Gaspıralı bütün Türk edebiyatının ayrılmaz parçası olan Azerbaycan şifahî (ağız) ve yazılı edebiyatını yüksekbir şekilde değerlendirerek şöyle yazıyor: "Köroğlu", "Aslı ve Kerem", "Aşık Garip"ler Kırım'da olduğu gibi burada da Türk dilini, Türk duygusunu korumuşlardır... Halk edebiyatı yanında bir de yazı edebiyatı vücuda geldi."

Azerbaycan edebiyatının yenileşme devri Mirze Feteli Ahundzâde ile başlamıştır. Mirze Feteli'nin altı komedisi, nesir ve felsefî eserleri yeni çağın platformu niteliği taşıyordu.

1875 yılında Azerbaycan milli matbuatının esasını koyan ünlü maarifçi Hasan Bey Zerdabi "Ekinci" gazetesi ile büyük bir adım atmış oldu. "Ekinci" İ. Gaspıralı'nın "Tercüman" gazetesi için örnek (1875-1877) oldu.

---

[66] Cafer Seydahmet Kırımer, *İsmail Bey, Dilde, Fikirde, İşte Birlik*, İstanbul, 1996, 125.

Seyit Azim Şirvani'nin şiirleri İsmail Bey'i etkilemiştir. Ali Bey Hüseyinzâde, Ahmet Ağaoğlu, Firudin Bey Köçerli, Neriman Nerimanov, Ali Merdan Topçubaşı, Celil Memmedgulizâde, Ahmet Caferoğlu, Halil Hasmemmedli, Mehmet Emin Resulzâde... İsmail Gaspıralı ile mektuplaşan, direk ilişkileri olan fikir adamları olarak İsmail Bey'in düşüncelerini desteklemişler.

İ. Gaspıralı 1905-1906 yıllarında yapılan Türk kongrelerine faal olarak iştirak etmiş, Azerbaycan maarifçi demokratları ile sıkı işbirliğinde olmuştur. İsmail Bey'in Ali Bey Hüseyinzâde'ye açık mektubu kıymetli bir tarihî belgedir. "Yirmi beş seneden beri bu meslek için arkadaş bekliyor idim... Bunun için "Hayat'ın vücudu bana büyük teselli oldu."[67]

Ceyhun Hacıbeyli, İ. Gaspıralı faaliyeti ve ilmî fikirleri üzerine yazdığı yazılarında onun bakışlarını geniş olarak açıklayabilmiştir.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin başbakanı olmuş Nesib Bey Yusufbeyli İsmail Bey'in kızı Şefika Hanım'la evlenmiş, büyük insanın damadı olmuştur.

Türk dünyasında misyoner faaliyetlere, cahilliğe, baskıya, hukuksuzluğa karşı mücadele veren İ. Gaspıralı, Türklüğün aydın gücüne güveniyor. Yoksulluğa, hurafeye, cehalete karşı savaşın başında Usul-i Cedit, yeni eğitim sistemi, yeni ruhlu gazete ve dergiler durduğunu anlayan İsmail Bey'in fikir ufukları oldukça geniş idi.

Azerbaycan ile ilgili bir noktaya da dikkat edelim. İsmail Bey bu süratle "Tercüman"ı bütün Türk dünyasını bulmaya ve ona kendisini buldurmaya çalışırken, Bakü sokaklarında "Tercüman"ı parasız da olsa alıp okumaya razı olacak Türk arıyor, âlem-i medeniyetle ilgisi pek az olan Kaşkar'a kitap göndermek için çırpınıyor, İran'da yaşayan Türklere de el uzatmak için çabalıyordu. Rusya Müslümanları ve Türk Müslümanları ile daha çok ilgilenen İsmail Bey'in İran Türklerine, Çin Türklerine içten gelen sıcak münasebeti "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" konseptinin içeriğinde yer almıştır.

1906 yılında İsmail Bey, Ali Merdan Bey'e mektubunda şöyle yazıyor: *"Hepimizi gavurların gizli ajanları olarak tanıtmaktadırlar. Bu kere Sibiryalılar dahi kendisine inanmayacaklar. Şimdi milli bir parti kurup bir büro açma zamanı... Olaylarda daha başka çözüm yollarının bulunması şart. Daha basit ve daha az zararlı. Şimdiki görevimiz bunu gerçekleştirmek olmalıdır. İleride bize imkân ve kuvvet sağlayacaktır. Bunun üzerinde düşün."*[68] Akide, ülkü dostluğunun bir örneği de budur.

---

[67] "İ. Gasprinski'nin A. Hüseyinzade'ye Açık Mektubu" (Haz: H. Memmed), *Edebiyyat* gaz., Baku, 17 Temmuz 1992.

[68] *Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri*, Ankara, 1997, s. 253;

"Tercüman" gazetesinin 50 yıllığına hasredilmiş beş makale İ. Gaspıralı üzerine yazılmış en güzel yazılardır:

1) Prof. Dr. Köprülüzâde, M. Fuat, "İsmail Bey Gasprinski";
2) Kırımlı Cafer Seyit Ahmet, "İsmail Bey Gasprinski";
3) Halil Hasmehmetli, "İsmail Bey Gasprinskiye Ait Bir Hatıra";
4) Dr. A. Caferoğlu, "İsmail Bey Gasprinski";
5) Kırımlı Abdullah oğlu Hasan, "İsmail Bey Gasprinski."[69]

Bu makalelerin üzerinde kısa bir şekilde de olsa duralım. F. Köprülüzâde İsmail Beyin karşılığı olmayan hizmetlerini, fedakârlıklarını, fikirlerini, nazariyelerini açıklıyor. Makale şu cümle ile sonuçlanıyor: "Bütün hayatını Türklüğün yükselmesine adayan bu büyük insan Türk halkının ebedî şükranlarına layıktır."

Kırımlı Cafer Seyit Ahmet sonralar kitap olarak basılacak değerli araştırmasının ilk notlarını takdim ediyor.

Halil Hasmehmetli İsmail Bey'le beraber faaliyetlerini hatırlıyor, onu "büyük ve azimkar Türk Milli Kahramanı" olarak tanımlıyor.

Azerbaycan Türkü, Genceli A. Caferoğlu'nun çok kıymetli makalesinde şöyle yazıyor: "İsmail Bey'in kendi faaliyetine bayrak olarak kabul ettiği ve 'Tercüman'ın başına koyduğu 'Dilde, Fikirde, İşte Birlik' başlığı, onun her bir faaliyetinde öne sürdüğü ve en çok kıymet verdiği "Dilde Birlik" ülküsü olmuştur... İsmail Bey sırf bu yüzden Rus misyonerlerinin en büyük düşmanı ve onların nezdinde Rusya'nın en gaddar haini olmuştur. Ne Rus misyonerleri ne de Türk-Rus Bolşevikleri onu bu "Türk dili birliğinden dolayı affetmediler, onu Türk ülkelerine yakıştırmadılar. İsmail Beyin büyük Rus ittihadına karşı koyduğu bu büyük Türk birliği, onlarca ne kadar muzır ise, bizce de o kadar aziz ve o kadar hürmetlidir. Merhum İsmail Beyin ruhunu bu mukaddes fikri dolayısıyla bir daha takdis etmek bir vazifemizdir."[70]

Kırımlı Abdullah oğlu Hasan makalesinde Azerbaycan ve İ. Gaspıralı konusuna geniş temas etmiştir. O şöyle yazıyor: *"İsmail Bey'in Kafkasya Türkleri ile çok sıkı bir alakası vardır. O, vaktin Azeri edebiyatını diğer Türk ülkeleri edebiyatından yüksek tutardı. Bundan dolayı da 'Tercüman' gazetesi sayfalarında Azerîler hakkında uzun boylu yazılar yazardı."*

Merhum üstadın şiirle arası çok da iyi sayılmazdı. Çünkü gül ve bülbül, ab ve leb gazelleri onun kalbini okşayacak edebiyat türleri değillerdi. Fakat üstadın Azerî şairlerine karşı bir meftuniyeti vardı. Diyordu ki: *"Zakafkasya ve Azerbaycan Türklerinde şiire ziyade heves olup pek çok "Milli şair" yetiştirdiler. Tesir-i meram mı yoksa tesir-i İran mı her nasıl ise Azerbaycan Türklerinin milli şiir ve*

[69] *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Nisan 1933, sayı 16,154-175.
[70] *a.g.e.*, s.l65-159.

şairleri Türk cinsine mensup halkların cümlesinden ziyade olup Osmanlıların dahî ilerisine çıkmışlardır. Osmanlılarda "suni şiirler" olmuştur. Lakin Azerbaycan'ın Zakir'i, Vagif'i, Seyit Azim'i gibi tabii milli şairleri bize malum değildir. Hesapsız Arabî, Farisî karıştırılmış "suni lisan ile yazılmış divanların" milli hesap olunmayacakları malumdur. Şu Azerbaycan hususunda büyük bir cilt kitap yazılsa mahel ve münasebatı var ise de bu mertebe Tercümanımızda bir iki misal götürmek ile iktifa edeceğiz; ümitvarız ki lisan ve şiir milli hevesleri dikkate alıp mevcut olan şiirleri cem ve defter etmeye gayret ederler... merhum Seyit Azim'in şiir ve gazelleri ne mertebe nazik ve letafetli ise hicvi ve gülgüleri dahi o nispette adi ve zehirdir..."[71]

Nahçıvan ve Şeki şehirlerinde açılmış "usul-i cedit" mektepleri İsmail Bey'i çok sevindirmişti. Yeri gelmişken büyük milli satirik şairimiz İsmail Bey'in ceditçilik faaliyetini kendi satirik üslubu ile savunarak şöyle yazıyordu:

Vah bu imiş dersi – usul-i cedit?
Yok yok oğul, mektebi üsyandı bu!
Molla değil bundaki talim eden
Elhazer et, bir yeni şeytandı bu,
Dur kaçak oğlum, baş ayak kandı bu...[72]

Büyük üstadın vefatı bütün Türk dünyasını, o cümleden Azerbaycan'ı kedere boğdu. Bu derin kederi Mehmet Emin Resulzâde'nin tek bir cümlesi derin ve dolgun ifade ediyor: *"Baku, Turanın emsalsiz medenî kahramanı ve Rusya Müslümanları üstadının matem alayı arkasında ağlayıp gidenlere ben de gözlerimin yaşıyla katılıyorum."*[73]

Bu göz yaşları yalnız büyük Mehmet Emin'in değil bütün Azerbaycan'ın akan göz yaşları idi. Fakat büyük insanlar ölmüyor. Cismanî ölüm ruhların ebedî hayatını engelleyemez.

Azerbaycan Milli Bağımsızlık Harekâtının önderi, Türk dünyasının büyük oğlu Ebulfez Elçibey'in Türklük tarihi üzerine yazdığı bütün yazılarında, nutuk ve söylevlerinde Gaspıralı'nın Azerbaycan'da yaktığı meşaleden, eserlerinden, fikir ve düşüncelerinden, onların çağdaş dünyamızdaki öneminden geniş bir şekilde bahsetmiştir.[74]

Azerbaycan'ın bilim ve sanat adamlarından Hayrulla Memmed, Memmed Aslan, Abid Tahirov, Maarif Teymur ve diğerleri İ. Gaspıralı yaratıcılığı üzerine kıymetli araştırmalarda bulunmuşlar.[75]

---

[71] *a.g.e.*, s.170-175.
[72] M. A. Sabir, *Hophopname*,Bakü, 1961
[73] Cafer Seydahmet Kırımer, *a.g.e.*, s. 240.
[74] E. Elçibey, *Bütöv Azerbaycan Yolunda*, 1998; A. Tahirzade, *Elçibeyle 13 Saaat*, İstanbul, 2001;
[75] H. Memmed, İsmail Gaspıralı ve Azerbaycan, *Ulduz* der., sayı 9-10, 1992; Türk Yurdunun Yol Başçısı, *Xalq* gaz., 17 Ekim 1996; M. Teymur, Mehemmed Emin Resulzade İ. Gasprinski hakkın-

Fakat bugün Türk dünyası, özellikle de bağımsız Türk Cumhuriyetleri İ. Gaspıralı adına yakışan ve çağdaş hayatımız için zarurî olan işleri görmemişler. Üniversite ve liselerde "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" adlı ders kitabına, Türklük tarihi ve İ. Gaspıralı konusunda derin, kapsamlı kitaplara büyük ihtiyaç duyulmaktadır. Azerbaycan'ın yarınının İ. Gaspıralı ile daha içten bağlı olacağı kuşkusuzdur.

Biz, eski Sovyetler Birliği'nden gelmiş bilim adamlarına özellikle 90'lı yıllarda sorulan bir soruyu hatırlatmak ve cevaplamak istiyorum.

Soru şu: "Neden siz Azerî, Özbek, Türkmen, Tatar, Kırgız, Gagavuz... Türkleri 200 yıllık süre zarfında kendi dilinizi, dininizi, milli kimliğinizi kaybetmediniz? Ağır Rus-Sovyet rejiminin sizleri yıpratmamasının nedeni ne?"

Bu sorunun kısa cevabı şudur: "Bizi yıpratamayan, mankurtlaştıramayan, dilimizi, dinimizi koruyan Türk Milleti ve onun büyük ışıklı aydınları - Mirze Feteli Ahundzâde, Hasan Bey Zerdabi, Sabir, Mirze Celil, Yusuf Akçura, Ali Bey Hüseyinzâde, Ahmet Ağaoğlu, Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul, Tevfik Fikret, Namık Kemal, Atatürk, Mehmet Emin Resulzâde, Çokan Valihanov, Abay, Abdürreşit İbrahim, Ali Merdan Topçubaşi, Ayaz İshaki, Sadri Maksudî, Musa Carullah Bigi, Fatih Kerimi, Üzeyir Hacıbeyli... ve onların manevî evlatları Samet Vurgun, Mikayil Müşfig, Resul Rıza, Bahtiyar Vahapzâde, Elçibey, Baymirza Hayıt, Aybek, Olyas Süleymenov, Çingiz Aytmatov, Muhtar Şahanov, Berdi Kerbabaycı, Ahmet Sadık, Muhammet Salih, Cengiz Dağcı, Yavuz Bülent Bakiler, Turan Yazgan, Sadık Tural, Ahmet Bican Ercilasun, Necati Sepetçioğlu... olmuştur. Bu insanlar Türk Milletinin milli varlığını savunup bugüne ulaştıranlardır. Bu isimlerin içinde bir ad altın harflerle yazılmıştır: İsmail Bey Gaspıralı.

Türk tarihinin dünü, bugünü ve yarını bu kelimelerle simgelenecektir: DİLDE, FİKİRDE, İŞTE BİRLİK.

da, *Odlar Yurdu* gaz., 28 Mayıs 1992; C. Hacıbeyli, Gasprinski hakkında, *Azerbaycan* gaz., 18 Ocak 1998; M. Aslan, Bahçesaray'da Batan Güneş, *Azerbaycan* gaz. 18 Ocak, 1995, Bakü.

İSMAİL GASPİRALI KONGRESİNDE PROF. DR. K. V. NERİMANOĞLU'NUN DEĞERLENDİRME KONUŞMASI

Sayın Başkan, aziz aksakallar, sevgili gençler, aziz meslektaşlar. Ben çok konuşmayacağım. Çünkü meclisin ta sonunda çok konuşmak insafsızlıktır. Konuya temas edip değerlendirme nitelikli birkaç kelime söylemek istiyorum. Yalnız kim isterse ilerde fikir mübadelesi edebiliriz. Bu yıl Gaspıralı yılıdır. Gaspıralı yılında biz birkaç defa görüşeceğiz ve çok şükür ki Gaspıralı için en büyük toplantıyı Türk Ocakları yapar ve Türk Ocakları Türklüğün bayrağını ta 1912'lerden bugüne kadar yalnız Anadolu'da Misak-ı Milli hudutlarında değil, tüm Türk dünyasında taşıdığı için, tebliğ ettiği için ve ilki bizlerle gerçekleştirdiği için ben Türk Ocaklarına teşekkürümü bildiriyorum. Elbette İsmail Gaspıralı meclisinde Türklüğün de bir sıra meseleleri ortaya çıkar. Ben onların hepsine değinmek istemiyorum dinleyici gibi. Yalnız Nadir Hoca'nın, çok sevdiğim Nadir Devlet Hoca'nın iki fikriyle razı olmadığımı bildirmek isterim. Teessüf ki kendisi burada yok, ama görüşüp yine sohbet edeceğiz. Birincisi, ben hiç bu fikirle razı değilim ki Sovyetler Birliği kendi kendiliğinden yıkılmıştır. Bu fikir, bizim şimdiki cumhuriyetlerimizin, Türk cumhuriyetlerinin cumhurbaşkanlarının da sık sık söylediği ve çok sevdikleri bir kelamdır. Teessüf ki Nadir Bey'in de dilinden işittik. Eğer İsmail Gaspıralı Bey, eğer Ali Bey Hüseyinzâde, Atatürk, Mehmet Emin Resulzâde, Ahmet Ağaoğlu gibileri olmasaydı Sovyetler Birliği yıkılmayacaktı. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasını bu eğitim mektebi, bu maarif mektebi başlatmıştır ve Türkiye'de de çok yahşi öğrenilen, tetkik edilen, araştırılan bu mesele eski Sovyetler Birliği'nde yaşayan insanlar için, ziyalılar için bir hayat gerçeğidir. Çünkü bunların her biri büyük bir mektep yaratmıştır. Bu mektebin binlerce talebesi, öğrencisi olmuştur ve bu dağı, büyük bir imparatorluğu dağıtmak için bu adamların her biri öz becerdiğini yapmıştır. Biz götürelim İsmail Gaspıralı'yı. İsmail Gaspıralı eğer Usul-i Cedit Mektebini yaratmasaydı ve Usul-i Cedit tüm Türk dünyasında ve hususiyle Azerbaycan'da uygulanırdı.

Gaspıralı Kırım'da yaşamasaydı, Şimali Azerbaycan'da, Kuzey Azerbaycan'da da yaşamış olurdu. Eğer öyle olmasaydı bir sıra meseleler var ki kültürün, politikanın, içtimaî hayatın meseleleri var ki Azerbaycan'a bunları komü-

nistler değil, bizim eğitim mektebi getirmiştir. Bunu yanlış olarak bazen Komünistlerin adına çıkarırlar ama bu katiyen böyle değil. Komünistlerde, sizin bildiğiniz gibi komünistlerde millet anlayışı yoktur. Dincilerde ümmet anlayışı olduğu gibi, komünistlerde hiçbir zaman millet anlayışı yoktur. Bu yalnız bizim milli demokratların, maarif mektebinin getirdiği yeni bir havadır, yeni bir soluktur, yeni bir istikamettir, konsepttir ki onun da binlerle, on binlerle şahitleri olmuştur.

İsmail Gaspıralı'yla Azerbaycan'la bağlılığını, özür isterim, Hoca'nın bir fikriyle razı değilim ki bu dil birliği yani ileride dil birliği olmayacaktır. Bu da kökünden yanlıştır. On yıl önce burada oturan hocalarım ve Yavuz Bey, diğer hocalarım çok güzel bilir ki biz Rus mütercimler vasıtasıyla anlaşırdık ve orada mütercimler herkesin Rusça dediğini çevirirdi. On yıl içinde bizim öğrenciler, uydu vasıtasıyla seyredilen televizyonlar hatta Azerbaycan'da, başka Türk cumhuriyetlerinde cumhurbaşkanları, kim Türk sözleri işletirse onlara Pantürkist diyorlardı. Şimdi cumhurbaşkanlarının hepsi de çok kullanırlar. Hepsinden çok "önce" sözü, "bakım" sözü, yani onlar bizden de çok işletirler. Yani bu sırada bizi de geçtiler. Bu onu gösterir ki bu tohumlar artık bitmektedir, bu karşısı alınmayan bir süreçtir.

Ortak dilin şekillenmesi için, oluşması için belki yüz yıl, elli yıl lazımdır ve büyük İsmail Gaspıralı stratejik manada kullanmıştır ki dilde, yani alfabede, ortak yazı dilinde, ortak edebî dilde, konuşma dilinde birlik demek o birliğin devamı. Bu konseptin mahiyeti bence İsmail Gaspıralı'nın uzak görenliğini ve hedefi ne kadar aydın gördüğünü ve dünyanın geleceğini ne kadar aydın tasavvur ettiğini ortaya koymuştur.

Bir de bir anlayış var ki beli Özbek Türklerinden, Azerbaycan Türklerinden, Tatar Türklerinden demek olmaz ki sen öz yazdığından el çek, bu mümkün değil veyahut demek olmaz ki herkes Türkiye Türkçesi ile konuşsun. Bu da muayyen kadar tepki doğurabilir. Sohbet bundan gedir ki indi Rus dilini mecburi öğrenen, hatta köylerde öğrenen insanlar, özünün doğma dilini, doğma diline doğma olan, gardaş olan Türkiye Türkçesini iletişim dili kimi öğrenir. Yani öz yazı dilinin geleneğinden el çekmeden, ona yanlış bakmadan, ona saygı ve sevgi ile Rus diline evez eyleyen veya İngiliz diline avaz eyleyen iletişim dili kimi Türkiye Türkçesini öğrenmek bizim için şereftir, yoldur, başka bir yol da yoktur. Men çok özür dileyrem, benim branşım dilciliktir. Bu mesele umumiyetle dilcilik meselesi değil. Bu mesele daha çok devletin gücüyle bağlı. Devlet güçlü olursa onu bilgisayarı, uydusu, televizyonları, kitapları, basın gücü, yayın gücü ne kadar çok olarsa, güçlü olarsa ortak dil o kadar tez oluşacaktır. Orada hiçbir esparanta falan yoktur. Esparanta olayı yoktur orada. Bu sadece olarak Özbekçenin, Azerbaycan Türkçesinin, Gagauz Türkçesinin katkı-

sı ile elbette ki Türkiye Türkçesinin önderliği ile olacaktır. Çünkü Türkiye Türkçesinin devlet geleneği hamıdan çoktur. Türkiye Türkçesinin ekonomik gücü ve müstakillik gücü hamından fazladır ve bu işin önderliğini Türkiye yapır. Bu manada ben öyle başa düşürem ki; bu süreç doğru gidiyor ve inşallah yakın zamanda bu mesele hiçbir mübahase doğurmayacak ve kendiliğinden oluşacak bir mesele olacaktır. İsmail Bey Gaspıralı'nın Azerbaycan'la bağlılığı hakkında çok danışmak olar. Yani ailece bağlı olup, onun kızının eşi Nesip Bey, Yusuf Bey. Yusuf Bey Azerbaycan Müsavat Hükûmetinin başbakanı olup bir müddet ve ailece onlar yakın oluplar.

İsmail Gaspıralı Azerbaycan'la nefes alır. Azerbaycan aydınları ile, Ceyhun Hacıbeyli ile, Topcubaşlı ile, bizim Mehmed Emin Resulzâde ile onlarla sıkı alaka saklayıp. Ve bize kifayettir ki.

Tercüman gazetesi 83'te çıktı. O yıl Rusya'da ilk Marksist parti yaranıldı. 1883 Rusya tarihinde iki tarihle bellidir. Tercüman'ın tarihi yani milli başlangıcın, örgütlenmiş, matbuat şeklinde, yayın şeklinde örgütlenmeye başlanması, bir de ilk Marksist partinin yaranması. Bu tabiatdan olan, Allah'tan olan bu proses, bu süreç milli fikrin, milli zihniyetin galebesiyle başa çattı. Bu amil bizim için oldukça meraklıdır ve İsmail Gaspıralı böyle bir şahsiyet idi ki; ondan sekiz sene önce Hesen Bey Zerdabi ekinci, ziraatçı gazetesi bırakmıştı. İki yıl devam eden bu gazete gerçekten de Azerbaycan, yalnız Azerbaycan değil, bütün bizim Şark tarihinde, Doğu tarihinde, Türk dünyası tarihinde çok büyük, önemli rol oynamıştır. Ve bu manada İsmail Gaspıralı hem Azerbaycan'dan öğrenmiştir hem de Azerbaycan'a öğretmiştir. Hem Azerbaycan aydınlarının Mirze Feteli'den gelen büyük aydınlarının öğrencisi olmuştur, hem de Azerbaycan aydınlarının büyük bir neslinin öğretmeni olmuştur. Ben Azerbaycan'dan danıştığım için bunu deyirem. Aslında bütün Türklerin yaşadığı her yer için bunu söylemek ve ispat etmek çok asam bir meseledir. Bir farkla demek kifayettir ki 1933 yılında Ahmet Ceferoğlu, merhum Ahmet Ceferoğlu Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi'ni bırakırdı ve bu dergi ilk defa olarak İsmail Gaspıralı'nın Tercüman'ın jübilesini çok geniş şekilde kaydeylemiştir. Birce farklı demek lazımdır ki burada basılan beş makale, bu makaleler tarihe düşebilecek kadar kıymetli makalelerdir. Prof. Fuat Köprülüzâde'nin makalesi, Kırımlı Cafer Seyit Ahmet'in ki sonra o güzel kitabı yazdı. Halil Hasmuhammetli'nin makalesi ve Ahmet Ceferoğlu, Kırımlı Abdullah Hasanoğlu'nun makaleleri. Ben bu makaleler üzerinde çok konuşmak istemirem. Yalnız onu demek istirem ki; ister Gaspıralı'nın ideolojik hayatı, ister fikriyatı isterse bedii yaracılığı, isterse şahsiyeti hakkında yazılmış eserlerin, elbette o zaman için 33. yıl için yazılmış eserlerin en değerlisi Azerbaycan Yurt bilgisi'nde yayımlanmıştır. Ve bunun da hem sembolik manası çok geniştir hem de reel, gerçeklik manası da oldukça geniştir.

Bütün bunlar onu gösterir ki İsmail Gaspıralı'nın Usul-i Cedit'ine ilk reaksiyanı, Sabir vermiştir. Usul-i Cedit meşhur şiirinde onunla sanki sesleşmiştir. Ve İsmail Gaspıralı'nın Azerbaycan edebiyatı hakkında Zakir, Vagif, Vidadi, Mirze Feteli Ahundov hakkında çok değerli fikirleri var. O kadar değerli fikirlerdir ki Yavuz Bey'in dediği kimi asıl edebî tenkidin, kritik diyilen bilimin temellerinden biri Gaspıralı'nın eserleridir. Türk dünyasında çağdaş fikir hayatı, Türklük dünya bakışı ve eğitim sistemi öncelikle İsmail Gaspıralı'ya borçludur. Biz inanıyoruz, gelecek nesiller defalarca İsmail Gaspıralı irsine dönecek, onu yeniden idrak edecektir. Bu açıdan, İsmail Gaspıralı Türk dünyasının gelecek eğitim ve düşünce sistemine ışık salar.

AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN İSTİKLAL MÜCADELESİ ÖNDERİ EBULFEZ ELÇİBEY

Yazıma Müsavat Partisi Başkanı İsa Kamber'in Elçibey'in vefatından tahminen üç yıl önce gazeteci-yazar Elçin Hüseyinbeyli ile söyleşisinden bir alıntı ile başlamak istiyorum:

"E. H: Peki (Azerbaycan'da-K.V.N.) bireysel olarak kendini kanıtlamış siyasi güç, siyasi şahsiyet kimdir?"

I. K: 21. yüzyılda siyasetçi olarak mutlak surette belirtilmesi gereken kişiler tabii ki yüzyılın başında M. E. Resulzâde, yüzyılın sonunda ise E. Elçibey'dir. Resulzâde'nin çevresinde çok değerli insanlar bulunmuş ve onların her birinin tarihimizde büyük hizmetleri olmuştur. Aynı zamanda Elçibey'in dava arkadaşları arasında dikkate layık insanlar az değildir, yani tarih onların da değerini verecektir. Yüzyılın sembolü olarak bu iki şahsiyetin adı tarihte kalacaktır." (*Araz Dergisi*, Stockholm, 1997, No: 1/2).

Üç yıl sonra amansız tarih bu büyük gerçeği acı bir ölümle bir daha ortaya koydu.

Türk dünyası, dünya demokratik düşüncesi 20. yüzyılın büyük ideologlarından birinin, Azerbaycan milli-bağımsızlık harekâtı liderinin, Azerbaycan Halk Cephesi'nin değişmez önderinin, bağımsız, demokratik Azerbaycan'ın ilk meşru Cumhurbaşkanının, fikir ve düşünce adamının ölümünü halkın milli matem günü, dünya demokrasisinin hüzün günü olduğunu belirgin bir gerçeğe çevirdi.

Ölüm hayatın kapısını kapatabilir. Fakat fikrin, ideolojinin, düşünce sisteminin kapısını kapatamaz.

Burada oturan herkese bellidir ki Elçibey'in mütevazı ve alçakgönüllülükten yoğrulmuş şahsiyeti Elçibeycilik kavramına, Elçibey mektebi anlayışlarına karşı olmuştur.

Mehmet Emincilik, Atatürkçülük, Hiyabanicilik ideolojisinin öne çıkması, bu ideologların ekollerinin yaranması için uzun bir mücadele yolu geçen Ebulfez Elçibey, bir şeylerin temelini koyduğunu, hangi fikir ve ideolojinin yaratıcısı olduğunu bir defa bile olsun iddialı şekilde dile getirmemiştir.

İnsanlar kaba güç, zor ve servetle yönetilemez. Milli-bağımsızlık harekâtını ve milli devlet maneviyatını yalnız ve yalnız Elçibey'in gücü, saf ideoloji ve temennasız şahsiyet fikri yönetebilir. Elçibey'in çile dolu şerefli hayatı, zengin, dolgun, orijinal bilimsel dünya görüşü ve en başlıcası yaratıcı dehası Elçibey ideolojisinin özünü oluşturuyor.

Büyük liderler büyük inam, iman, yol yaratan insanlardır. Karizmatik lider olmak, halkın kalbinde maneviyat tohumu serpip onun ürününü alsa da almasa da bu ürünün alınacağına, halkı kurtaracağına inanmak ve bu gerçeği lideri olduğu topluma, millete inandırmaktır.

Elçibey'in dünyaya bakış açısını üç kelime ile ifade edebiliriz: *Nasyonalizm, İdealizm, Realizm.* İlk bakışta paradoksal gözükse de bu sözler büyük insanın tefekkür tarzı için esas kriterlerdir.

Elçibey ideolojisinin kaynakları, aşamaları ve içeriği ayrı ayrılıkta büyük bir araştırma konusudur. Bunlara kısaca olsa da değinelim:

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Elçibey ideolojisinin kaynağı Türk düşünce tarihi, İslam felsefesi ve bakış açısı, Batı felsefesi ve liberal-demokrat düşüncesi, Doğu-Batı milliyetçilik tarihi, çağdaş dünyanın manevî değerleri olmuştur. Elçibey'i tanıyan herkes onun resmî toplantılarda, daha çok dost ve aile sohbetlerinde eski Türk, Doğu tarihi, Şaman inanç sistemi, Kur´an'dan (bizzat orijinalinden) hadislerden, sünnetten, Sufizmden, Fransız devriminin mahiyetinden, tarih felsefesinden, eski ve çağdaş edebiyattan, dil ve milli zihniyetten, ideolojik sistemler tarihinden, dünya stratejisinden, beşeriyetin demokrasi mücadelesinden... yaptığı sohbetlerin şahidi olmuştur. Ne yazık ki o sohbetlerin binde biri bile kaleme alınmamıştır. Kaleme alınanlardan ancak bir damlasını Adalet Bey'in hazırladığı "Elçibey'le 13 Saat Yüzyüze" kitabında bulunmaktadır.

Kaynakların bu büyük tarihî-manevî çerçevesini biraz sınırlamış olursak Elçibey ideolojisinin başlıca temeli ve selefi Azerbaycan milli-demokratik düşünce olduğunu görürüz. Bu düşünce ekolü M. E. Ahundov'dan başlıyor. H. B. Zerdabi, N. B. Vezirov, M. Kâzım Bey, Mirze Celil, Sabir, Üzeyir Hacibey, Alibey Hüseyinzâde, Ahmet Ağaoğlu, M. E. Resulzâde, M. Topçubaşı bu büyük okulun devamcıları olmuşlardır. Milli kimlik ve milli özüne dönüşü, demokratizm ideolojisini bu şahsiyetlerin eserlerinden, ortaya koydukları fikirlerden bağımsız düşünmek mümkün değildir. ("Azerbaycan aydınları")

Şarktaki ilk cumhuriyetin mimarı M. E. Resulzâde'nin ve onun silah arkadaşlarının ideolojik sistemi Elçibey dünya görüşü sisteminin başlıca temeli, fikir babasıdır.

1988 yılı meydan harekâtının ilk günlerinde kitle heyecanının duygu ve heyecan dalgalarının milli mücadeleye, düşünce mücadelesine çevrilmesinde Elçibey'in söylediği bir fikir belirleyici rol oynadı: "Bizim yolumuz Mehmet Emin Resulzâde ve Atatürk yoludur!" Bu cümleyle tarihî belleğin büyük bir konsepti tam açıklığı ile ortaya konuldu. Gerçekten de sömürgecilik ve yarı sömürgeciliğe ve ideolojik yapısının Marksizm-Leninizm olduğu totalitarizme karşı koymayı başarmış ideoloji Müsavatçılık ve Atatürkçülüktü. Müsavatçılığı Azerbaycan halkının tarihî manevî ihtiyacının doğal-zarurî ifadesi olarak kavrayıp araştıran ve yorumlayan Elçibey, Müsavatçılık doktrininin teorik ve pratik zeminini çok derinden açıklıyor.

M. E. Resulzâde "Azerbaycan Teşekkülünde Müsavat" (1920) eserinde şöyle yazıyordu: *"Bundan sonra bağımsız ve milli Azerbaycan'ın şevki tarihle idareye memur olacak fırkanın adı "Müsavat" olmayabilir, fakat o fırkanın "Müsavatçı" olması şarttır. Çünkü Müsavatçılık belirttiğimiz gibi 1) Milliyetçilik, 2) Türkçülük, 3) Vatancılık, 4) Azerbaycancılık, 5) Milli Devletçilik, 6) İstiklalcilik, 7) Cumhuriyetçilik demektir."* Bu sözler tarihen olduğu gibi bugün de canlıdır.

Mehmet Emin'in geniş çaplı teorik-ideolojik sisteminin yeniden klasik üçlüde yuvarlak hale getirilmesi mefkûre hedefinin sembolleştirilmesi bakımından gerekiyordu. Özellikle birbirine yakın olan ideolojik düzeylerin birleştirilmesi ideolojik isabetlilik bakımından seçilmiştir, içeriği değişmeyen ilkeler zaman zaman değişebiliyor, Müsavatçılık çağdaşlaşıyor. Örnek olarak tanınmış ideologlarımızdan H. İbrahimli'nin, N. Nesibli'nin "Bütöv Azerbaycan" kitabına yazdığı ön sözden bir noktaya değinerek fikrimizi devam ettirelim: *"Müsavatçılıkta milli bütünlük, Vahit Azerbaycan düşüncesi yenidir. 80'li yıllardan başlayarak Azerbaycan siyasal düşüncesinde (aslında dünya siyasal düşüncesinde-K.V.N.) Vahit Azerbaycan fikri pekişmeye başladı. Bu fikrin siyasal düzeyde ortaya konulması Ebulfez Elçibey'in adı ile ilişkilidir."*

Elçibey ideolojisinin en büyük seleflerinden biri olan Atatürk'ün ilke ve inkılapları, Atatürk'ün devlet felsefesi ve devlet tecrübesi idi. Ana hatları ile birbirine bağlı olan Atatürkçülük ve Mehmet Eminciliğin temelinde Ziya Gökalp, İsmail Gaspıralı ve Ali Bey Hüseyinzâde, Ahmet Bey Ağaoğlu düşünceleri bulunduğu için bu görüşler sisteminin altyapısı aynı idi. Fakat ayrı ayrı coğrafî, etnik-milli, tarihî-sosyolojik sınırlar bu milli ideolojilerin değişik özelliklerini de ortaya koymuştur. Elçibey bu fark ve benzerlikleri yapıcı şekilde yorumlayan, bu meseleye ideolojik açıklık kazandıran fikir adamı idi. Daha somut şekilde ifade edersek, Elçibey çağdaş Müsavatçılık ve Türk dünyasına yönelik Atatürkçülük ideoloji ekolünün temelini doktrin çapında ortaya koymuştur.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Marksizm-Leninizm dünya görüşü çöktü. Yalnız ayrı ayrı şahıslarda ve sınırlı gruplarda ideolojiden ziyade

nostaljik yaşam tarzı olarak kalan eski dünya bakışının yerini yeraltı nehirleri gibi millet tefekkürünün hafızasında yaşayan milli demokratik görüşler sistemi almaya başladı. Acılı, sancılı geçen bu süreç bugün de sona ermiş değildir.

Ana hatları değişmeyen Müsavatçılık dünya şartlarının, tarihin, güç dengelerinin yeni disiplinlere uygun olarak değişmesi ve modernleşmesi ile orantılıydı. Bu ideolojik değişimin başında Elçibey duruyordu. Harekât yıllarında ve sonraları parti içi, parti dışı faaliyetlerde ideolojik düşünceye büyük önem veren Elçibey, bu faaliyetlere bizzat önderlik yapmakla İsa Kamber, Nesib Nesibli, Cemil Hasanlı, Adalet Tahirzâde, Aydın Balayev, Nesiman Yakublu, Fazil Gazenferoğlu, Arif Rahimoğlu, Neriman Kasımzâde, Hikmet Hacızâde, Arif Acalov, Niyazi Mehdi gibi yeni ideologlar kuşağının yetişmesinde büyük hizmeti olmuştur.

Değişen politik dengeler ve küreselleşen dünya 20. yüzyılın sonunda Elçibeyciliği zorunlu hale getirmiştir. Bu zorunlu süreç 1993 yılındaki darbeden ne kadar etkilense de toplumda bir ideoloji yozlaşması yaşansa da bir şahıs üzerinde odaklanmış yalan ve dayanaktan yoksun sistem kurma girişimlerinde bulunulduysa da tüm bunlar tarihin gereksiz eşyalar deposuna bırakıldı. Mehmet Emin Resulzâde'ye, onun ideolojisine dayalı siyasî örgütlere, şahsen Elçibey'e, İsa Kamber'e, diğer siyasî liderlere karşı ne kadar büyük baskılar olsa da bu girişimler acı gülüşün hedefi oldu. Son 7-8 yılda yayımlanmış süslü püslü kalın kitaplar fiyaskodan başka bir şey olmadı. Yalan ayak aldı, ancak yürüyemedi.

Gerek içten devlet çapında baskılar, şovlar, kampanyalar, otoriter ahlaka dayalı ağır baskılar, suçlamalar, gerekse dışarıdan Rusya-İran kaynaklı ideolojik sabotajlar Mehmet Emincilik, Elçibeycilik öğretisini çökertemedi. Aksine, onun karşısında fiilen teslim oldu. Polis gücü ve yolsuzluk serveti ile tarih denemesinden çıkmış ideolojiler susturulamaz.

Müsavatçılığın üç temel dayanağı; Türkçülük, Çağdaşlık ve İslam, Elçibey'le Ali Bey Hüseyinzâde, Ziya Gökalp ve Mehmet Emin arasında en büyük manevî siyasî ideolojik köprüdür. Bu üç kelimede binlerce kitabın, araştırmanın mayası, cevheri vardır.

Bağımsız, demokratik Azerbaycan bayrağında üç renk bulunuyor: mavi, kırmızı ve yeşil. Bu renklerin sembolleştirdiği Türkçülük, Çağdaşlık, İslam, zaman zaman dünyaya gelmiş, tarihin ağır sınavlarından çıkmış derin anlamlı bir sembolü, devlet ideolojisidir. Ali Bey Hüseyinzâde bu sembolü yarattı. Ziya Gökalp onun siyasî anlamını, kültür kökünü derinleştirdi. M. E. Resulzâde bu sembolü devlet simgesinden bayrağa çevirdi. Elçibey bu sembolün felsefî, tarihî mahiyetini derinleştirdi ve ikinci ve son defa devlet sembolünü devlet ideolojisi haline getirdi.

Elçibey'in mefkûre davasında Türkçülük ayrıca bir önem taşımaktadır. Geniş teferruata varmadan Elçibey'in kendi sözlerine göz atalım: *"Mefkûresi, maneviyatı, ahlakı bin yıllar boyunca bu toprakta teşekkül eden Türk etnosu bu ideolojinin de kurucusudur. Evet, bütün ideoloji arayışımızın ve düşünce çatışmalarımızın çıkış noktası bu temel üzerine kurulmalıdır."* Türkçülüğü bir bütün olarak kabul eden ve onu teorik-pratik sistem haline getiren Elçibey, Türk milli kimliği, Türk kültür birliği, Türk dünyası, ortak alfabe, ortak edebî dil, ortak derslik vs. gibi önemli konuları siyasî-ideolojik, bilimsel-tarihî boyutları ile araştıran, ortaya belli başlı kriterler koyan fikir adamı olarak kabul edilmiş ekoldür.

Tarihî-felsefî metotla Türk tarihinin öğrenilmesi, Avrupa-Rus bakış açısından değil, Türk'ün kendi bakış açısından bu tarihin yazılması Elçibey ideolojik konseptinde önemli yer tutuyor. Elçibey şöyle diyor: *"Türk dünyasının entelektüel gücü bugün bu işin gerçekleştirilmesine yetiyor, ancak Türk devletlerinin ortak kültür politikası da olmalıdır. Ortak Türk kültürü, ortak Türk edebiyatı ve ortak Türk dilinin oluşturulması, bu kültür politikasının bir parçası olmalıdır."*

İdeolojide sık sık bilinçli veya bilinçsiz olarak karıştırılan Azerbaycancılık ve Türkçülük anlayışları konusunda en doğru yorumu Elçibey getirmiştir. Azerbaycan'a şimdiki iktidardan gelen Azerbaycancılık anlayışı ve ondan doğan Azerbaycan dili, Azerbaycan milleti vs. kavramlar komünist milliyetçilik düşüncesinin bir ürünüdür. Halbuki, Mehmet Emin şöyle yazıyordu: *"Yalnız 'Türk' kelimesi değil, 'Azerbaycan' adı da kazanılmalıdır."*

İlerici bir görüş olarak söylenen bu fikir "Birleşik Azerbaycan" anlayışı için, Vatan ve Devlet kavramı için zorunludur. Fakat Azerbaycancılığın Türkçülüğe karşı konulması, coğrafya ile milletin ve onların değerlerinin karıştırılması, ideolojik eksiklik ve ayrımcılık siyasetinden başka bir şey değildir. Elçibey'in düşüncesi şöyledir: *"Azerbaycancılık da devletçilik ilkesi açısından belirli yere kadar faydalıdır, ancak milli çıkarlara zararlıdır ve bu zararın altından daha sonra çıkılamayabilir."*

Azerbaycan Türklerin ve Türk olmayan etnik toplulukların vatanıdır. Azerbaycan'daki vatandaş hakları ve eşitlik ilkesi anayasada belirlenmiştir. Fakat Azerbaycan ortak Türk medeniyetinin ve maneviyatının ayrılmaz bir parçasıdır. Bu anlamda Azerbaycancılık Türkçülüğün bir parçasıdır ve birbirleri ile karıştırılamazlar.

Azerbaycan'da Türk olmayanların etnik mensubiyetlerinin (dil, kültür...) korunması için de anayasal güvencelerin de bulunması doğaldır. Elçibey döneminde Milli Meclis'te etnik azınlıkların kültürel haklarının korunması ve gelişimi hakkında kabul ettiği karar bu ideolojik düşüncedeki demokratizmi ortaya koymaktadır.

Elçibey iktidarı döneminde Latin alfabesi ile yayımlanmış 100'e kadar derslik, "Soyadı", "Devlet Dilinin Adı" vs. kanunlar, kararlar kısa dönem zarfında devletin kabul ettiği milli ideolojik programın pratik kısmıdır. Maalesef bu ideolojik istikamet 1993 Haziranından sonra çıkmaza girdi ve yarıda kaldı.

Çağdaşlık veya demokrasi Müsavatçılığın temel dayanaklarından biri olarak Elçibey'in görüşlerinde önemli yere sahiptir. Elçibey'in kendi sözlerine göz atalım: *"Bizde diyorlar ki demokrasi önemli değil; ama son zamanlar demokrasiye ait birçok makaleler, kitaplar yazılıyor, hatta Azerbaycan'da liberal demokrasi uğrunda mücadele sürüyor. AHCP'de, Müsavat Partisi'nde olan liberal demokratlar istiyorlar ki bu partilerin programlarını değiştirerek liberal demokrasi zemininde kursunlar. Demek ki çağdaş değerlerin de taraftarları ve uzmanları yetişmektedir. Hatta milliyetçiler de farkına varmadan liberal demokratlık yapıyorlar. Mesela geçenlerde Avrupa'nın liberal demokratları bizimle görüştüler, onlar ancak liberal demokratlarla işbirliği yapmak istiyorlar. Ben onlara söyledim ki biz milliyetçi, milli demokratlarız. Ancak programımızı okuduktan sonra gördüler ki biz de halkın bağımsızlığını, insanların hürriyetini, Azerbaycan'da yaşayan azınlıkların haklarını temin etmeye çalışıyoruz. Dediler ki bunlar liberal değerlerdir ve siz liberal değerleri benimsemiş milliyetçilersiniz. Buna hiç bir itirazımız olmadı. Yani biz çağdaş değerleri kabul ediyoruz, çünkü çağdaşlık bizim Müsavatçılığın esas ilkelerinden biridir."*

Elçibey, çağdaşlıkla milli, dinî değerlerin içice, organik bağlılığını bir kültür tezahürü, toplum düşüncesi, insan düşüncesi olarak kabul edilmesi yönünde çok ciddi açıklamalar yapmış, bu sentezi tarihî delillerle yorumlamıştır. O, Japon medeniyetinde ve dünya görüşünde milli değerle çağdaş değerin diyalektik ilişkisini sık sık örnek gösteriyordu.

Elçibey'in Kur´an'a, eski Türk demokratizmine büyük önem vermesi, eski Yunan, Avrupa, Amerika demokrasisi ile Doğu demokrasisini bir araya getirmesi onun ideolojik sisteminin esas halkalarından biridir. İngiltere'nin eski Başbakanı M. Thatcher'in "Büyük Demokrat Ebülfez Elçibey" demesi çok ciddî gerçeklerin anahtarıdır. Demokrasi bakımından Elçibey'in Mehmet Emin siyasî ekolüne ve Atatürk'e yaklaşımı, bilimsel-teorik, tarihî-deneysel açıklamaları üzerinde ayrıca durulması gereken önemli konulardır ve ileri zamanlarda araştırılacaktır.

Bilindiği gibi Türkiye'deki demokratik devlet geleneği ile Azerbaycan'daki demokratik devlet geleneği aynı değildir. Evrim, demokratik reformlar, devrimci reformlar, dogmatik yönetim metotları, tek partililik ve çok partililik, medya plüralizmi ve otoriter medya gelenekleri gibi meseleler ideoloji tarihinin Azerbaycan'da ve Türkiye'deki tezahürüdür. Elçibey bütün bunların öğre-

nilmesi için ipuçları, konsept vermiş ve gençlik için büyük ideolojik platform yaratmıştır.

Müsavatçılığın üçüncü ilkesi İslamî değerlerdir. Azerbaycan Cumhuriyeti yüzyılın başlarında dünyevî (laik) devlet olduğu gibi yüzyılın sonunda da dünyevî devlet oldu. Azerbaycan demokrat aydınların beyinlere serptiği tohumların ancak böyle ürün vermeleri beklenirdi. Din ve devlet işlerinin ayrılması cumhuriyet kuruculuğunun temel ilkelerinden biri olan laik hukuk sisteminin temelidir. Çağdaş sivil devlet bu ilkeler dışında tasavvur edilemez. Önce Mehmet Emin'in, beş yıl sonra Mustafa Kemal'in Doğu'da yarattıkları iki demokratik Türk Cumhuriyeti, Türk devlet tarihinin çağdaş döneminin başlangıcıdır. "Hukuk-halkın iradesidir." Devlet felsefesi ateist devletlerde materyalist, spiritüel-milletçi, Marksist-proleter mahiyette olan metafizik temele oturtulmuştur. Halbuki dünyevîlik insana ve vatandaşa değil devlete özgüdür.

Elçibey'in bakışlar sisteminde din, İslam dünya görüşü devletin hukuk sisteminde, onun üç ana fonksiyonunda (yürütme, yargı, yasama) değil, kültür ögesi olarak devletin felsefesinde kendi yerini almaktadır. Aynı zamanda Anayasal bir hak olarak herkesin din seçme, dine tapma özgürlüğü vardır. Bu bir vicdan özgürlüğü ve manevî değer faktörüdür. Bu anlamda Elçibey insanlığın mit, din, bilim aşamalarını geniş şekilde açıklıyor. Tarihî, siyasî, ideolojik bağlamda bu fenomenleri aydın bir mantıkla araştırıyor. (Bkz: "Bütöv Azerbaycan Yolunda", s. 15-143)

Elçibey, İslamî dünya görüşü ile demokratik, çağdaş ve Türkçü bakış açılarının organik bağımlılığının yanı sıra bunların bilimsel-mantıkî ilişkisine de özel önem veriyordu. Elçibey, konuşmalarının birinde şöyle diyor: "Gerçekten de İslam ilmi, yani İslamdaki bilim ve bilgi zafer çalmıştır. Mantığın, felsefenin, tarih bilimciliğin gelişimi göz önündedir. Demek ki İslam, kapısını ilime sonuna kadar açık bırakmıştır. İslamın kapısı ilme açık olduğu kadar demokrasiye de açıktır. Çünkü ilim demokrasinin ana hatlarından biridir. İlim, toplumu ileri götüren, onu her zaman terakkiye çeken bir güçtür.

Bunun için Müsavatçılığın esasları incelikle açıklanmalı ve yanlış fikirler bilimsel şekilde reddedilmelidir. Bu manevî değerler toplum hayatında kendine layık olan yeri aldığında Müsavat büyük zafer kazanabilecek ve ben eminim ki bu böyle de olacak!"

Bu sözlerin geniş tefsirine lüzum yoktur. Peygamberler Tanrı elçileridir. Onlar Allah kelamını ulaştırmak, haberdar etmek için gönderilmişlerdir. Bütün peygamberlerin mucizeleri olmuştur. Son peygamber olan Hz. Muhammed'in (s.a.v.) mucizesi akıl ve mantık sisteminin mucizesidir. Elçibey Kur'an'ın mücerretliğini, çelişkisizliğini, derinliğini, demokratizmini özellikle müspet değer-

lendiriyor. Cehalete, skolastiğe, hurafeye karşı İslam felsefesini, İslam pragmatizmini, Kur´an'ın yüksek ahlakî değerlerini ortaya koyuyordu.

Elçibey'in tarikat felsefesine, özellikle de Sufizme, Hurufizme kendine özgü bakışları ve yorumları var. Yunus Emre hakkında yazdığı çok kıymetli makalede Mevlânâ, Nesimî, Hataî, Fuzûlî... hakkında yazılarında, konuşmalarında, Doğu bilimciliğine yönelik araştırmalarında Ebulfez Bey tarikatların yerli dinlerle ilgili kökeni, hümanizm ve hoşgörü felsefesini geniş bir şekilde açıklamıştır. Elçibey'in Şamanizm-Tanrıcılık dini, Zerdüştilik-Ateşperestlik dini hakkında görüşleri de ciddi bilimsel ilginin yanı sıra ciddi ideolojik, bilimsel-tarihî anlam taşıyor.

Bu yönde onun dava arkadaşları Mirmahmud Miralioğlu, Neriman Kasımzâde, Rafik İsmayılov ve diğerlerinin başkanlık ettiği, birlikte yürüttükleri işler, düşünsel-fikrî örgütlenme faaliyetleri ideolojik temelin pekişmesi için önem taşımaktadır.

İran devletinde dinin aşırı şekilde siyasileştirilmesi, dini tarikat bölücülüğünün toplum, millet bölücülüğüne dönüşmesi Elçibey tarafından keskin şekilde eleştirilmiştir. Elçibey Türk İslamı ile Arap ve Fars İslamının ayırt edilmesine önem veriyordu ve Türk İslamının özellikleri üzerinde ayrıca duruyordu. Elçibey Türkçülüğe karşı stratejik merkezlerde hazırlanmış Pantürkizm, çağdaşlaşmaya karşı beynelmilelcilik (enternasyonalizm), İslamcılığa karşı Panislamizm "öğretisinin" içeriğini, bölücü rolünü defalarca açıklamış ve aslında tüm faaliyeti boyunca bu bakışların özündeki niyetleri, zehirli tohumları ortaya çıkartmaya çalışmış ve mücadelesini kazanmıştır.

Elçibey'in ideolojik sisteminin aşamaları şöyle sıralanabilir:

1. Resmî ideolojiye karşı muhalif faaliyeti ve bağımsızlık yolunda milli mücadele harekâtı dönemi (1960-1989), Azerbaycan Halk Cephesi Partisi ve Birleşik Azerbaycan Birliği dönemi (1989-2000).

2. Elçibey'in ideolojik sisteminde bütün Azerbaycan konsepti çok mühim bir yer kapsamaktadır ki üzerinde ayrıca durulacak başlı başına bir konudur. Elçibey'in bütün Azerbaycan konsepti, istiklal ve mücadele düşüncesi mücadele askerlerini örgütleyen ve hareket yönünü birleştiren büyük bir sistemdir. *Bütünleşme, Milletleşme, Devletleşme* yolunda enine ve boyuna örgütlenmeye büyük önem veren Elçibey, "Birleşik Azerbaycan Yolunda" kitabında kendi görüşlerini sistemli bir şekilde açıklamaktadır. Bu program çağdaş Müsavatçılığın esaslarından biri olarak gerçekleştirilmiştir ki bu da Elçibey ve arkadaşlarıyla bağlantılıdır.

Elçibey dünyasını değiştirdi. Ölümün bir anlamı olarak yeniden doğdu. Böylece Elçibey mefkûresinin bütün dünyaya yayılacak ikinci dönemi de başlamış oldu.

Dünyanın birçok yerinde, bilim ve araştırma merkezlerinde, akademik kurumlarda, üniversitelerde ve akademilerde "Elçibey Siyasal Sistemi" "Elçibey Döneminde Azerbaycan'ın Dış Politikası", "Elçibey'in Karar verme Mekânizması", "Elçibey ve Etnik Azınlıklar Meselesi", "Elçibey Milliyetçiliği", "Elçibey Demokratizmi", "Elçibey'in Bütöv Azerbaycan Doktrini" ve diğer konularda bilimsel çalışmalar yapılmaktadır. Elçibey'in ideolojik sistemini araştıran onlarca eser yazılmaktadır. ABD'de, Avrupa'da, Japonya'da, Türk cumhuriyetlerinde, Rusya'daki Türk topluluklarında, Baltık ve Balkan ülkelerinde, İslam ülkelerinde Elçibey kuramına ilgi gittikçe artmaktadır.

Artık dünyada Elçibey hakkında basılmış kitaplar, gazete ve dergi makaleleri, film ve ekran kroniği, internet kaynakları bir kütüphane oluşturacak düzeye ulaşmış boyutlardadır. Bu kütüphane gün geçtikçe daha da zenginleşmektedir.

Elçibey, konuşmalarının birinde şöyle diyor: *"Ben Azerbaycan Türklerine dünyanın birkaç büyük şahsiyetini öğrenmeyi tavsiye ediyorum. Bunlardan birincisi bütün devirlerin dehası olan Muhammed Peygamberdir (s.a.v.). Onun yaşamını, fikirlerini, hadislerini ve tümüyle o dönemi iyi bilmek gerekiyor. İkincisi Farabi'dir. Onun dinî ve felsefî görüşleriyle tanışmak ilmimiz için oldukça faydalı olur. Üçüncüsü ve dördüncüsü M. E. Resulzâde ve Mustafa Kemal Atatürk'tür ki onları bir bütün olarak incelikle benimsemeyi her bir Azerbaycan aydını için gerekli, politikacılarımız için ise hayatî zaruret sayıyorum. Yeni, çağdaş dünyanın kapılarını açmada onların bıraktığı miras yardımcımız olacaktır."*

Bu tarihî sıralamada beşinci şahıs kuşkusuz ki onurlu yaşamı, pak inancı ve derin zekası, ölmez eserleri ve düşünceleriyle, manevî evlatlarıyla, Azerbaycan'ın geleceği olan siyasî ekolleriyle, büyük manevî selefleri ve umut verici halefleriyle E. Elçibey'in kendisidir.

CENGİZ AYTMATOV'UN ESERLERİNDE TÜRKLÜK FELSEFESİ

"Türklük felsefesi nedir ve nereden başlıyor?" sorusunu kesin biçimde cevaplandırmak zordur. Avrupa felsefesi açısından bu başlangıcı değerlendirmek çok çetindir. Felsefenin türlü kavramları hem Batı, hem de Doğu (eski Hint, Çin, Türk) felsefesi bakımından açıklanabiliyor. Ontoloji ve gneseoloji (epistemoloji, bilgi teorisi) kavramlarının açılması, müfredatlı analizi için Türk felsefî düşüncesi, geniş kapsamlı bir tahlil yapmak bakımından her türlü malzemesi olan zengin bir kaynaktır.

Türklük felsefesi atasözlerinden başlıyor. İnsan ve tabiat, zaman, mekân ve hareket, ahlak ve güzellik kategorilerinin belirli yönleri, boyutları ata sözlerinde kendi ifadesini bulmuş durumdadır. *"Balık baştan kokar", "Köksü ağaç çabuk kurur", "Aslın danan haramzâdedir", "Sonuncu devenin yükü ağır olur", İlim aklın çırağıdır* gibi yüzlerce, binlerce atasözü, felsefenin ayrı ayrı problemlerine dair bakışın ifadesidir.

Türk mitolojisi, Türk felsefesinin alt yapısı durumundadır. Rüya yorumları, örf-âdetler, gelenek ve görenekler, töre sistemi, Türk felsefesinin kaynaklarıdır. Bediî biçimdeki felsefî bakışın ifadesi Ahmet Yesevî, Yunus Emre, Mevlâna Celaleddîn-i Rûmî, Nevaî, Nesimî, Fuzûlî, Abay, Mahtumkulu... gibi şahsiyetlerin sanatında kendi aksini geniş bir manzarada bulmuştur.

Maarifçilik, Tanzimat, Ceditçilik hareketleri, Milli Azatlık hareketleri tarihi, Türk Milli Devletçilik tarihi, Türklük felsefesinin tarihi ile bağlıdır. Ve Türklük felsefesinin büyük bir sistemini ifade eden ünlü şahsiyetlerimizden biri de Cengiz Aytmatov'dur. Cengiz Aytmatov'un yaratıcılığı kendi derinliği, zenginliği, genişliği ile dikkatleri çekiyor.

Kırgız elinin Şeker Köyü... Karşıda Manas Dağı... Manas Dağı'nın Manas Ata zirvesi... Bin yıllık *Manas* sözünde yeşeren Cengiz Aytmatov'un felsefe dünyasının ilk treni ve son durağı burasıdır. Cengiz Aytmatov, XX. yüzyılın, Faulkner, Borges, Marques, Karabata ile omuz omuza dayanan ünlü yazarın *Cemile, Selvi Boylum Al Yazmalım, Beyaz Gemi, İlk Öğretmen, Deve Gözü, Toprak Ana, Elveda Gülsarı, Erken Gelen Turnalar, Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek, Gün*

Olur Asra Bedel, Dişi Kurdun Rüyaları adlı eserleri, kendi milletini, bu milletin tarihini, zevkini, duyuş, düşünüş ve anlayış tarzını, psikolojisini, etnografisini dile getirmiştir. Milletin ruhunu aksettiren müellif, bu ruhun içindeki inan-iman felsefesini ifade etmeyi başarabilmiştir. Yazarın kaynağı olan masal, efsane, mit, inanç ve destan malzemesi Türk milletinin mânevî değerini ifade etmiştir. Milli olmayan, evrensel de beşerî de olamaz. Dünyanın global felsefesini ifade etmek için, kendi insanından, kendi değerlerinden beslenmek, oradan pervazlanmak esastır, şarttır.

Cengiz Aytmatov'un Türk varlığı ile dünya çapındaki yazar varlığı organik bir bütünlük teşkil etmektedir. Tabiat, ev, dil, insan, Tanrı kavramları üzerindeki Cengiz Aytmatov yorumu, bedîî formada insan felsefesinin muhtevasını gösterir. Aytmatov ister yatay ister dikey paradigma içerisinde felsefe anlamı taşıyan bu kavramların açılımı için bol miktarda malzeme veriyor. Meta-dil seviyesinde metin yaratan Cengiz Aytmatov'un dünya dili ile milli dili aynı koda dayanıyor.

Ev-yurt felsefesini devlet felsefesi seviyesine yükselten Cengiz Aytmatov, devlet düşüncesinin temel ilkelerini, yurt işaret sistemi ile açıklıyor. Bu bir eserde değil, bütün eserlerinde yansıyan bir gerçeğin manzarasıdır. Toprağın kutsallığı, vatanseverlik ve dünya severlik, tek bir obadan başlayıp dünyanın sonsuzluğuna uzanan bir kavram gibi karşımıza çıkıyor.

Kansız çöken Sovyet sisteminin asıl çökme nedeninin başında gelen isimlerden biri Cengiz Aytmatov'dur. Cengiz Aytmatov, slogan ve bağırtılarla değil, bedîî mantık ve gerçek manzaraları ile Sovyet sisteminin ölüme mahkûmluğunu, anti-insanî keyfiyetini ortaya koymuştur. Hür düşünceyi *Elveda Gülsarı* eserinde felsefî, milli- etnik çizgileri ile canlandıran yazar, rejim şartlarını, totalitarizmi en keskin şekilde ifşa etmiştir. Issık-Göl civarında kendi çocuk dünyası içinde yaşayan Kırgız balasının trajedisini *(Beyaz Gemi),* oğlu tarafından öldürülen ananın ölümünü *(Gün Olur Asra Bedel),* kendi milletinin örneklerini toplamaktan özge bir suçu olmayan bir öğretmenin ağır yaşamını, rejimin suçunu, rejimin yararsızlığını ifade etmiştir.

Tarihle bugünü, insanla milleti, evle devleti birleştiren Aytmatov, hayat felsefesinin inceliklerini, insan haklarının beşerî kaynaklarını en mükemmel şekilde ortaya koymuştur. İnsanın özgeleşmesi-ötekileşmesi (yabancılaşması) problemi felsefenin de edebiyatında ebedî ve ezelî konusudur. Cengiz Aytmatov, *Gün Var Asra Bedel* romanında, 20. yüzyılın en büyük keşiflerinden birini yapmıştır. Hafızası kaybettirilen oğlun annesini öldürmesi, asrımızın mitolojik-sosyolojik-simgesel bir olayı olarak canlandırılmıştır. Mankurtlaşma ve Mankurt felsefesi, dünyanın her yerinde felsefî, politik, tarihî, metaforik bir

yorum kazanmıştır. Tek bir Mankurtluk felsefesi esasında büyük bir sistemi açmak ve yorumlamak mümkündür.

Cengiz Aytmatov'un törelere bağlı kahramanları, şöyle bir gerçeği ortaya koymuştur: Geçmişine bağlı insanlar, milletler, sömürü zulmünde boğulamazlar. Cengiz Aytmatov'un, dostu Muhtar Şahanov'la birge (birlikte) kaleme aldığı *Sokrat'ı Anmak Gecesi veya Eşek Derisi Üzerinde Duruşma* adlı dramdan getirdiğimiz şu misallere dikkat edelim: *"Her kimse, kendi zamanının savunucusu olmalıdır.", "İnsanların maneviyatına dikkat etmeyen devlet, yanılır.", "Özgürlük herkese aynı şartları yaratır.", "İnsan, kendisi hakkındaki gerçeği duymaktan çekinir.", "İyiliğin sınırları yok, ama kötülük sınırlar içindedir.", "Tarihin sınavlarından çıkmış örf-âdetlerimizi, hayatın öğrettiği müdrikliği unutmakla, biz yeni trajedilere duçar oluruz.", "Zayıf hafızalı insanlar savaşta müdriklere yenilecektir.", "Oğul atanın devamıdır.", "Satkına reva olmaz."*...

Aslında bu aforizmler bir kitaba sığmayacak hakikatleri ifade etmektedir. *Dede Korkut*'ta bir deyim var: *"Erenler dünyayı akılla bulmuştur."* Rasyonel başlangıcı vurgulayan bu deyim, Türk hayat ve duyuş tarzını, tefekkür yönünü açıklıyor. Cengiz Aytmatov'un eserleri rasyonel başlangıç ve duygusal tasvirlerin, realist manzaranın gün gibi aydınlığı ile bediî araştırmanın organik birliğini temsil ediyor. Aytmatov, sohbetlerinden birinde, "Jeti ata" - yedi arka- dönen ilkesini hatırlatıyor. Aslında yedi arka dönenini (Jeti atasını) hatırlamayan Türk, Türk sayılmaz, kişiliği olan bir şahsiyet sayılamaz. Köküne, özüne bağlılık, Cengiz Aytmatov kahramanının hayat ilkesidir.

Cengiz Aytmatov yaratıcılığı Türk dünyasının ortak değeridir. Bu değeri derinden öğrenmek ve incelemek, Türk tarihinin, Türklük felsefesinin karanlık perdelerini açacaktır.

1926 I. BAKU TÜRKOLOJİ KURULTAYI ÜZERİNE

(Tutanaklar)

I. Türkoloji Kurultayı çok önemli bir tarihî dönemde yapılmıştır. Bu tarihî dönem, fazla ayrıntıya girmeden aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

I. Dünya Savaşı'ndan yenik olarak çıkmış Rusya İmparatorluğu'nun yerini Bolşevik-Komünist İmparatorluğu almış, daha korkunç bir geleceği olan "halklar hapishanesi" oluşturulmuştu. "Parçala-yönet" politikasını kılavuz edinen bu imparatorluk, parçalamak için yönetmeyi, yönetmek için parçalamayı kendisine başlıca amaç edinmişti. Eski Rusya arazisinde 1917 yılı Burjuva Devriminden sonra oluşturulan Milli Burjuva Cumhuriyetleri, o sırada Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti daha beşikteyken boğulmuştu. 1920 yılından itibaren başlayan, aslında yeni ufuklar edinen "kızıl terör"ün tüm cephe boyu saldırısı milli özgürlük ve demokrasi düşüncelerine karşı yöneltilmişti. Faaliyetinin ilk yıllarında kısa bir süre için de olsa milletlerin tarihinde şimşek gibi parlayan ve bütün tarihe ışık saçan dönemin kendi geleceğini tayin hakkını, milli istiklal ve demokrasi geleneklerini son hızla yok etmek, ortadan kaldırmak mümkün değildi. Diğer bir taraftan, ne şekilde olursa olsun, Troçki, Buharin, Zinovyev vb. siyasi öncülere bağlı olan muhalif komünist fraksiyon ve akımları, milli ve milli demokratik cepheye açık ve çok yönlü bir saldırıya fırsat vermiyordu.

Oluşum ve hazırlık taktiğini seçen, temeli Lenin tarafından atılmış, daha sonra Stalin tarafından başarıyla devam ettirilen otoriter ve totaliter rejim, stratejik olarak büyük ve kanlı tasarımlar hazırlamaktaydı. Burası Rusya idi, komünist Rusya ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği adı altında Avrasya'da dehşetleri kısa bir süre içerisinde ortaya çıkacak olan yeni bir devlet kurumu oluşturulmuştu.

Avrasya'nın başka bir bölgesinde yeni bir cumhuriyet de kurulmuştu. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nden sonra yalnız İslam Doğusu'nda değil, genel olarak tüm Doğu'da büyük bir demokratik cumhuriyet-Türkiye Cumhuriyeti doğmuştu. Ulu önder Atatürk'ün askeri ve politik önderliğiyle kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti, Türk halkının yaşayacağı ve yeni bir hayat kuracağı demokratik bir devletti. Bu devlet, Atatürk'ün ilkeleriyle yönetiliyordu. O sırada dünya demokratik değerleriyle bir arada milli değerleri de ortaya

koyan ve milli medeniyet platformuna büyük önem veren Atatürk İnkılapları hazırlanıyordu. O dönemin gergin mücadelesi sadece İslam konusunda değil, tüm Avrasya'nın kaderinde önemli bir rol oynayacaktı.

Çok kısa bir özetini verdiğimiz bu karmaşık zaman diliminde I. Bakü Türkoloji Kurultayı'nın yapılış nedenleri ve amaçları belirlendi.

Hiç kuşku yok ki, başta J. Stalin olmak üzerine komünistlerin başlıca görevi Türklüğe yardım adı ile Türklüğe karşı saldırı platformunu belirlemekti. Türklük ilmi-politik düşüncelerinin derinden öğrenilmesi, gelecekte karşı tedbirler için çok ciddi bir önem taşımaktaydı.

20'li yılların sonu ve 30'lu yıllarda tasfiyeye maruz kalan, hapislere atılmış Türkologların büyük bir çoğunluğu 1926 yılı I. Baku Türkoloji Kurultayı'nın katılımcılarıydı. Bugün hatıraları karşısında büyük bir saygı ve minnetle baş eğdiğimiz bu Türkologlar, Türklük uzmanları, kendi milli düşüncelerinin kurbanı olan Türklük ve Türkoloji şehitleridir. Dinine, diline ve ırkına bakmaksızın bu büyük insanlara minnet borcumuz vardır.

Rus İmparatorluğu'nun tahtına Rus-Sovyet İmparatorluğu geçmişti. Bu kanlı ağır geminin dümeninde Lenin, 1924 yılından itibaren ise Stalin duruyordu.

Saltanat ve hilafetin dünyadaki son büyük, azametli örneği olan Osmanlı Devleti, dört bir taraftan düşmanın kuşatması altında parçalanmış, onun yerine Genç Cumhuriyet olan Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştu. Bu devletin başında Mustafa Kemal Atatürk vardı

Atatürkçülük ve Marksizm-Leninizm karşı karşıyaydı. Ve bu karmaşık tarih diliminin önemli bir anı da I. Baku Türkoloji Kurultayı idi.

Yıllar geçecek, köprünün altından çok sular akacaktı, çok da kanlar akacaktı. Tarih, Lenin-Stalin yolunun bir çıkmaz olduğunu ortaya koyacaktı.

Avrasya'da gün geçtikçe güçlenen Türkiye'nin yanında bağımsız Türk Devletleri duracak ve Türk dünyası kavramı hayallerden gerçeğe dönüşecekti.

Ama daha bunun zamanı gelmemişti, tarih daha 1926 yılının 26 Şubatı'dır. Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin başkenti Baku şehrinde I. Türkoloji Kurultayı başlamaktaydı. İnsanlarda umut, bilim adamlarında coşkulu bir heves, politika dümencilerinde stratejik plan ve programlar bu kurultayı ibretli bir Şekspir trajedisine benzetiyordu. Bu kanlı tiyatro sahnesinin trajedi kahramanları birer birer sahneye çıkmaktaydı. Türkolog bilim adamları 20. yüzyılın ilk büyük bilimsel itiraflarını yapıyor, gelecekteki araştırma borç ve görevlerini ilan ediyordu; fikirlerin zıtlaşması bilim ufuklarını yeni ışıklarla aydınlatıyordu.

Farklı kutuplardan olan politikacıların şansı yaver gitmişti. İstihbarat dosyaları dolup taşıyordu.

Kurultay, politik, stratejik değerleri dışında bilimsel açıdan da büyük bir önem taşıyor. Kurultayın yapıldığı tarih, Sovyetler'de kültürel özerkliğin bulunduğu bir devirdir ve politik alanda siyasi muhalefetin olması ile bağlantılıdır. Bu açıdan M. Resulzâde başta olmak üzerine Azerbaycan siyasi muhacirlerinin, kurultayı olumsuz olarak değerlendirmesi anlaşılabilir. "Bolşevik Türkçülüğünü", "Komünist Milliyetçiliğini" derinden araştıran M. Resulzâde ve Mirza Bala Memmedzâde'nin tespitleri politik açıdan oldukça önemlidir. Bizce, bu kurultay, yalnız Sovyet rejiminin zaferi sayılamaz. "Alfabenin Latince, terimlerin Rusça, lisanın proleterce" olması düşüncesi, I. Kurultayın bilinen, görünen renklerinden biridir. Başka bir renk, T. Menzel'in bakışlarında yankısını bulmuş Alman-Avrupa bakış açısıdır. Tamamen başka bir bakış açısı ise Atatürk'ün yaklaşımı ve aldığı kararlardı.

Gerçekten de tarih verdiği dersleriyle önemlidir. Fakat bu dersleri tek yönlü, tek renkli olarak kavramak da doğru sayılamaz.

I. Bakü Türkoloji Kurultayı'ndan sonra 1927 yılında Kırım-Tatar, 1928 yılında Semerkant, 1930 yılında Almatı İmla Sempozyumları, 1932 yılından itibaren yapılan Türk Dili Kongreleri, 1976 yılında Almatı'da, 1980 yılında Taşkent-'te, 1988 yılında Aşkabat'ta yapılan Eski Sovyet Türkoloji Kongreleri, I. Baku Türkoloji Kurultayı'nın etkisi ile gerçekleştirilmiş önemli bilimsel etkinliklerdir.

131 katılımcısı bulunan Kurultay 17 toplantı yaptı, Türk tarihine, soy köküne, etnografyasına, edebiyat ve medeniyetine adanmış 38 bildiri dinlendi. Kurultaya fahri üye olarak davet edilmiş Türkolog Ali Bey Hüseyinzâde, büyük teoriysen N. Marr, Sovyet ideolojisinin önderlerinden olan A. V. Lunaçarski başkanlık kürsüsüne alındılar. Kurultaya davet olunanlar arasında ünlü doğu bilimcilerinden F. Köprülüzâde, A. E. Krımski, N. N. Poppe'nin de olması, Kurultayın tarihî değerini daha da arttırmaktaydı. Kurultaya katılan Sovyetler Birliği Merkezi İcra Komitesinin başkanı G. Musabeyov hükümet adına Kurultayı selamladı.

T. Menzel, I. Bakü Türkoloji Kurultayı'nın ünlü Türkolog V. Radlov'un şerefine yapılmasını önerdi. Bu öneri S. A. Agamalıoglı tarafından kabul edildi. Bunun üzerine Türk delegeler İsmail Bey Gaspıralı'nın ismini önerdiler. Böylece I. Baku Türkoloji Kurultayı İsmail Bey Gaspıralı ve V. Radlov'un şerefine düzenlenmiş sayıldı.

Ünlü Türkologlardan V. V. Barthold "Türk Halklarının Tarihinin Çağdaş Durumu ve Öğrenilmesinin Yakın Görevleri", S. F. Oldenburg "Türk Halkları Arasında Yurt Bilgisi Çalışma Metotları", A. A. Miller "Türk Halklarının Tasviri Sanatı

Hakkında", F. Köprülüzâde "Türk Halklarının Yazı Dillerinin Gelişmesi", A. N. Samoyloviç "Türk Dillerinin Öğrenilmesinin Çağdaş Durumu ve Yakın Vazifeleri", B. Çobanzâde "Türk Lehçelerinin Yakın Akrabalığı Hakkında" ve "Bilimsel Terminoloji Sistemi Hakkında", H. Zeynallı "Türk Dillerinde Bilimsel Terminoloji Sistemi Hakkında", A. R. Zifeldt-Samumyagi "Türk Dillerinde Bilimsel Terminolojinin Oluşum Prensipleri Hakkında", S. Y. Malov "Eski Türk Dillerinin Öğrenilmesi", F. Ağazâde "Türk Dillerinde Doğru İmla", N. F. Yakovlev "Türk Milletlerinin Sosyal ve Kültürel Ortamları İle İlgili Alfabe Sisteminin Kurulması Problemleri", C. Memmedzâde "Türk Halklarının Alfabe Sistemleri Hakkında", Kemanov "Türk Dillerinin Öğretim Metotlarının Temelleri", N. N. Poppe "Altay Dillerinin Karşılıklı Akrabalık Meselesinin Tarihi ve Çağdaş Durumu", G. Şeref "Arap ve Latin Sistemli Yazılar ve Onların Türk-Tatar Halkları İçin Uygulanması Meseleleri" konularında ilginç bilimsel bildiriler sundular. Kurultayda ünlü ses bilimcisi A. V. Şçerba'nın "İmlanın Başlıca Prensipleri ve Bunların Sosyal Önemi" ve "Ana Dili Eğitiminin Metotlarında En Yeni Akımlar" isimli bildirileri teorik açıdan dikkat çekiciydi. Ermeni dilbilimci R. U. Açaryan'nın "Türk ve Ermeni Dillerinin Karşılıklı İlişkisi" isimli bildirisi Türkçenin Ermeniceye tarih sürecinde tüm seviyelerde etkisinin açıklanması üzerine kurulmuştu. Bir bilim adamının objektifliğinin itirafı olarak yankılanan bu bildiri bugün de zehirli ermeni şovenist milliyetçi ideolojisine ve tarihi tahrif ve inkâr etme yoluna karşı çok güçlü bilimsel bir belge olarak önemlidir.

I. Baku Türkoloji Kurultayı'nda Türk lehçelerinin yedi büyük problemi tartışıldı:

1. Alfabe meselesi;
2. İmla meselesi;
3. Terim meselesi;
4. Öğretim metotları meselesi;
5. Akraba ve komşu dillerin karşılıklı etkileşim meseleleri;
6. Türk lehçelerinin yazı dili sorunları, ortak yazı dili meselesi,
7. Türk lehçelerinin tarihi meseleleri.

Bu problemleri çok kısa olarak şöyle özetlemek mümkündür:

1. Alfabe meselesi.

Türk eğitimcilerinin 19. yy.dan beri sürdüğü mücadele yeni alfabe meselesinde iki kola ayrılmıştır: Arap ya da Latin grafiği temelinde Türk alfabesi.

Uzun tartışmalardan sonra oy çokluğu ve fikir üstünlüğü ile Latinciler kazandı. Latin alfabesini kabul ederek, o zamanlar Arap alfabesini kullanan Türkiye'den ayrılmayı ön gören Sovyet politik dairelerinin bir düşüncesi de değişme, uzaklaşma geleneğinin temelini atmaktı.

Alfabe değişimi ile ilgili düşünceler Fuzûlî'ye kadar uzanan tarihî bir konudur *("Kalem olsun eli ol katib-i bed-tahririn; Kifesad-i rakamı surumuzu şur eyler; Gâh bir harf sükutiyle kılur nadiri nar; Gâh bir nokta kusur iyle gözi kör eyler")*. Modern çağda bu konuyu ilk defa olarak ele alan ve deneysel olarak gerçekleştiren Mirza Fethali Ahundzâde olmuştur. İ. Gaspıralı'nın, Ü. Hacıbeyli'nin, C. Memmedkuluzâde'nin vb. eğitimcilik, ceditçilik faaliyetinde alfabe reformu ön sıralarda olmuştur. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde (1918 - 1920) yeni alfabe tartışmaları yeniden gündeme geldi. Arap alfabesinin düzeltilmesi, geliştirilmesi ve yeniden Latin esaslı alfabeye geçilmesi "Azerbaycan" gazetesinde tartışmaya açıldı. 1920 yılında S. M. Ganizâde, H. Şahtahtlı, V. Tomaşevskiy ve ünlü şair Hüseyin Cavid'den oluşan yeni alfabe komisyonu kuruldu. Fransız Türkolog P. K. Juze komisyon başkanı oldu. 5 Ocak 1921 yılında Azerbaycan Maarif Komiserliği (Eğitim Bakanlığı) eski alfabeden yeni alfabeye geçiş kararı aldı. 1922 yılı Nisanında "Yeni Türk Alfabesi" komisyonu kuruldu. Bu komisyona Azerbaycan Merkezi İcra Komite Başkanı S. Agamalıoglı başkanlık yapıyordu. Yeni Alfabe Komisyonu Türkistan'a, İdil boyu ülkelerine, Hive ve Kırım'a müracaatta bulundu. Bu müracaatın temelinde yeni alfabeye geçiş meselesi duruyordu. 20 Ekim 1923 yılında Azerbaycan Hükümeti "Yeni Türk Alfabesinin devlet alfabesi olarak kabul edilmesi" üzerine kanunu ilan etti. 16 Mart 1925'de Azerbaycan'da Sovyetler Kurultayının kararı ile birinci dereceden olan okullar Latin alfabesine geçti.

Sovyet Hükümeti I. Bakü Türkoloji Kurultayı arifesinde nabız yoklaması yapmış Latin alfabesine geçiş propagandasına başlamıştı. Arap alfabesini ortadan kaldırma amaçlanmış Kiril alfabesine uzanan yolu açmak için Latin alfabesi meselesi öne sürülmüştü. Moskova, Ankara'nın Arap alfabesinden yeni alfabeye geçeceğini tahmin bile etmiyordu. Atatürk'ün ileri görüşlülüğü ve politik çevikliği komünistleri şaşırttı. Büyük Atatürk, yalnız A. Hüseyinzâde'den, F. Köprülü'den, İ. Hikmet'ten değil, Alman bilim adamı T. Menzel'den, Macar bilim adamı Meszâros Gyula'dan da fikir almış, kurultayı derinden araştırarak harf inkılabına karar vermiş çağdaş medeniyetin bir parçası olan alfabe devrimini yapmıştı. 1937-1940 yıllarında İ. Stalin'in yeniden Türklerin adını ve alfabesini değiştirmesi tasfiye politikasından başka bir şey değildir.

2. İmla meselesi.

Bir prensip olarak fonetik prensip, yani "konuştuğun, duyduğun gibi yaz." prensibi daha fazla taraftar bulsa da sırası geldikçe morfolojik, tarihî geleneksel prensiplerin de kullanılması üzerinde duruldu.

3. Terim meselesi.

Terim meselesinde dört gruba ayrılan bilim adamlarının başlıca tartışması Arap-Fars (1), Avrupalaşma (2), Türkleşme (3), Demokratikleşme (4) yönün-

deydi. Bu problemin ilimsel ve sosyal-politik içeriğini net olarak veren Türkolog B. Çobanzâde'nin prensipleri diğer konuşmacılarla birlikte şöyle bir fikrin oluşumu için temel oldu:

— Terim oluşumu için her üç kaynağa, genel Türk, Arap-Fars, Rus-Avrupa kaynaklarına başvurulmalıdır;
— Terim oluşumunda başlıca kaynak Türk lehçelerinin kendi dâhili potansiyeli olmalıdır ve yeri geldikçe uluslararası fona ve eski kaynaklara da başvurulmalıdır;
— Alıntılarda kök sözlere üstünlük verilmelidir, onlar fonetik çeviri prensibiyle gösterilmelidir (ses uyumu vs.);
— Alıntı sözlerde ortaklık prensibine uyulmalıdır ve uluslararası fon temel olarak alınmalıdır;
— Harfiyen çeviri yolu mümkün olduğu kadar kullanılmamalıdır;
— Karmaşık sözcük kısaltmalarında Türkçenin esas kanunlarına dayanılmalıdır vs.

4. Öğretim metotları meselesi.

Öğretim metotları meselesinde ana dilinin öğretiminin Avrupa standartlarıyla milli geleneklerden kopmadan öğretimi üzerine daha çok konuşuldu ve milli ders kitaplarının zaruriliğinden bahsedildi.

5. Akraba ve komşu dillerin karşılıklı etkileşim meseleleri.

Bu konuyla ilgili olarak akraba ve komşu dillerin çağdaş bilimsel metotlarla öğrenilmesi üzerine konuşuldu ve bu alanın Altayistik karşılaştırma alanındaki perspektifleri belirtildi.

6. Türk lehçelerinin yazı dili sorunları, ortak yazı dili meselesi.

Türk yazı dillerinin norm ve üslup özellikleri üzerine duran Türkologların ortak yazı dili ve bu dilin doğal-bilimsel prensipleri üzerine fikirleri dikkat çekti.

7. Türk lehçelerinin tarihi meseleleri.

Türk halklarının anayurdu problemi, dil tarihinin ses bilimi, biçim bilimi, sözcük bilimi ve sözdizimsel olarak öğrenilmesi, Türkçenin etimolojik sözlüklerinin oluşturulması, tarihî gramer vs. meselelerinin araştırılması ve bu alanda ortak faaliyetlerin gerçekleştirilmesi kararlaştırıldı.

Kurultayda sunulmuş olan Türk tarihinin, Türk etnografyasının, Türk tasvirî sanatının araştırılmasıyla ilgili bildiriler bilimsel değeri ile bugün de önemini kaybetmemektedir. T. Menzel (Alman), V. Radebold (Alman), Meszâros Gyula (Macar), İ. Omarov (Kazak), H. Oşayev (Çeçen), Zifeldt-Samumyagi (Eston), M. P. Pavloviç (Yahudi), M. P. Petrov (Çuvaş), Ş. Rahimî (Özbek), İ. Sadri (Özbek), İ.

Karaçaylı (Karaçay), A. İ. Safronov (Yakut), Samoyloviç (Rus), Aşmarin (Çuvaş), G. Yunusov (Özbek), G. Sadi (Tatar), H. Said (Özbek), Canıbeyov (Nogay), B. Suleyev (Kazak), Ş. Manatov (Başkurt), M. Nedim (Kırım tatarı), N. Katanov (Hakas), D. Korkmazov (Kumık), H. Kosıyev (Kalmuk), Z. Malsatov (İnguş), V. Tomaşevskiy (Rus) gibi bilim adamlarının kurultay çalışmalarına ve tartışmalarına katılımı kurultayın seviyesi ve coğrafyası hakkında daha net bir düşünce oluşturur.

Kurultayın kabul ettiği beyannameler onun tarihî önemini bir daha ortaya koymaktadır.

Latin grafiği esasında Türk lehçelerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi, başka dil ailelerine ait olan dillerle kıyaslanarak öğrenilmesi hakkında, anadili öğretimi metotları hakkında beyannameler, V. V. Barthold'un "Türk Halklarının Tarihinin Çağdaş Durumu ve İncelenmesinin Yakın Görevleri" isimli bildirisi esasında kabul edilen beyanname, aynı zamanda yurt bilgisi bildirisi üzerine imla hakkında ve Türkçede bilimsel terminoloji sistemi hakkında beyannameler kabul edildi. Etnografya komisyonunun ve teşkilat komisyonunun oluşturulması da önemli adım olarak belirtilmelidir.

Büyük Özbek Türk şairi A. Nevaî'nin 500. yıl jübilesini yapmak için on kişilik komisyon oluşturulur. 4 Mart 1926 yılında 1. toplantıdan sonra kurultay tüm delegeleri ile Nevaî'nin 500. yıl jübilesine adanmış geceye katılır.

6 Mart 1926 yılında I. Bakü Türkoloji Kurultayı kendi çalışmalarını bitirdi.

Rus-Sovyet imparatorluğuna hizmet etme şu veya bu şekilde misyoner faaliyetini sürdürme özellikleri de göz önünde bulundurulmakla birçok Türkolog, tarihçi, filolog, etnograf bilim adamlarının profesyonel açıdan derin ve ilginç bildirilerinin kaydedilmesi gerekir. Milli Türkolog ve uzmanların düşünceye dayalı arayışları, geleceğe yönelik program nitelikli düşünce ve fikirleri dikkat çeker.

Büyük Atatürk'ün kurultayın işini dikkatle izlediği ve malzemeleriyle kesin olarak tanıştığı şimdi bilinmektedir.

Her bir Türk için büyük önemi olan kurultay, yüksek Sovyet politik organları için de çok etkileyici oldu. Ne verilen büyük kurbanlar ne de imparatorluk fitneleri 1926 yılı I. Bakü Türkoloji Kurultayının büyük sosyo-politik, kültürel ve tarihî önemini azaltamadı. Tam tersi bu kurultaya özel bir önem verdi.

Kurultayın tarihî önemi yalnız adı geçen devletler ve milletler için değil tüm dünya politikası için ciddi bir öneme sahip olduğu için kısa bir zamanda kurultayın yankısı tüm dünyaya yayıldı. Bu yankı yıllar geçtikçe daha da artmıştır.

Ortak alfabe, ortak yazı dili, terminoloji problemlerinin büyük bir kapsamda ortaya konuluşu ve çözüm yolları yalnız Türkolojinin değil, genel olarak

Doğu ile ilgili bilimlerin ve Doğu politikasının temel taşlarından oldu. Daha sonraki dönemlerde yapılan büyük Türkoloji sempozyum ve kurultaylarında 1. Baku Türkoloji Kurultayı'nın kararları orada dile getirilmiş bilimsel düşünceler tekrar tekrar gündeme geldi. 1996 yılı 23 ve 27 Eylül'de Ankara'da yapılmış III. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nın özel bir toplantısı I. Baku Türkoloji Kurultayı'na adandı. Bu kurultayda I. Bakü Türkoloji Kurultayı'nın tüm malzemelerinin aynı zamanda onun daha sonraki etkisini yansıtan malzemelerin yayımlanması kararlaştırıldı.

Biz kurultayın stenogramını, *"Pervıy vsesoyuznıy tyurkologiçeskiy s'ezd-Stenografiçeskiy otçet*-Obşçestvo Obsledovaniya i İzuçeniya Azerbaydjana. Baku, 1926" başlıklı kitabı olduğu gibi Türkiye Türkçesine aktardık. Fakat kurultayın tam manzarası sadece bu tutanaklarla kısıtlı değildir. Bu kitapta bazı bildirilerin sadece özetinin verilmesi (örnek olarak R. Açaryan'ın bildirisi) ya da hiç verilmemesi (A. Hüseyinzâde'nin bildirisi), katılımcıların tam listesinin bulunmaması (tek kadın delege olarak Ayna Sultanova'nın bulunması), aynı zamanda kurultayın, kurultaydan önceki ve sonraki yankıları başlı başına büyük konulardır. Alman Türkolog T. Menzel'in kayıtları ve bildirisi ayrıca dikkat çeken bir kaynaktır (bk: F. Demirel. I. Türkoloji Kongresi ve Teodor Menzel. *1926 Baku Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı 29-30 Kasım 1996.* Ankara, 1999. ss. 27-65).

A. Hüseyinzâde'nin kayıtları (H. Z. Ülken. Prof. Ali Turan'ın Hüseyinzâde'nin 1926'da Bakü'de toplanan T. Türkoloji Kongresinde aldığı notlardan "X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler" 1963, TDK, Ankara, 1964, s. 143-147), 1928 yılında Bakü'de basılan H. Said'in "Yeni Elifba Yollarında Eski Hatıra ve Duygularım" kitabı, "Ziya-î Gafgaziye", "Kommunist", "Bakinskiy Raboçiy" vs. gazete ve dergilerinde basılan onlarca yazı, I. Baku Türkoloji Kurultayı'nın tarihini, amacını, bilimsel içeriğini öğrenmekte ve araştırmakta kıymetli kaynaklardır.

Yeni bin yılın ve yeni yüz yılın doğan güneşini yaşıyoruz. Yakın gelecekte tüm bilim ve sanat alanları gibi Türkoloji de Türklük de yeni problemlerle, yeni şartlarla karşılaşacaktır. Zamanın ve insanlığın problemlerini çözerken Türkolojinin hafızasında bir büyük bilim toplantısı kendi vüsati, trajedisi ve ibretli kaderiyle her zaman yaşayacak, ebedî bir mektep rolünü oynayacaktır. Bu mektep ve büyük bilimsel toplantı 1926 yılı 26 Şubat - 6 Mart tarihlerinde Bakü'de gerçekleştirilmiş I. Baku Türkoloji Kurultayı'dır çünkü hafıza ölmez. O, insanlığa, sabahlara, gelişmeye, milli bilince, hümanizme, demokrasiye yol açar, ışık tutar.

SOVYET EDEBİYATI:
GERÇEKLER VE ÇELİŞKİLER

(Düşünceler)

"Tanrım, beni affet ve bizim gibi bahtsızları anlamaya çalış. Tanrım, neden bizi bu ağır, meşakkatli zamanda dünyaya getirerek elimize kalem verdin? Bizden rahmetini esirgeme, Tanrım."

(Sovyet yazarının bu dünyadaki son, öteki dünyadaki ilk duası).

"...Bir ışık noktası beni kendine doğru çekiyordu. Nokta büyüdükçe ışık kümesinin ortasına düştüm ve kutsal bir rahatlama hissettim. Sordum: "Bu ışık tanrı mıdır?" Ses geldi: "Yok, ışık Tanrı değil, onun nefesidir."

Deli Şairin haykırışı:

"Göklerin kapısı açıldı ve o şair insanların yanına geldi; dünya , insan hakkında birkaç söz diyerek çekip gitti."

K. Marks'ın bir özdeyişi şöyle: "İnsanlık kendi geçmişine gülerek veda ediyor". Galiba, bu özlü sözün bir de ters yüzü şöyle: "İnsanlık kendi geçmişine ağlayarak veda ediyor."

Eski Sovyetler Birliği'ndeki halklar ve tabii ki Sovyet edebiyatı, kendi geçmişine hem gülerek hem de ağlayarak veda ediyor (maalesef bu süreç hâlâ bitmemiş ve ne zaman biteceğini sadece Allah bilir). Bu sevincin ve kederin doğurduğu göz yaşları bizimdir, bizim kaderimizdir. 'Tarihin ibret dersleri' diye bilinen bir deyim var. "Geçmişin gözlerinin içine bakmak" şeklindeki klişeleşmiş bir ifadeyi biz şimdiye kadar çok duyduk.

Biraz "eskimiş ve yüzü yüzler görmüş olsa da" ben az önceki özdeyişlerin ilk ve "bakire" anlamına inananlardanım. Ve buna da inanıyorum ki, zaman geçse de, her şeyin sonu gelse de, akıllarda ve hafızalarda yaşama hakkına sahip olan SÖZ kalacak.

O SÖZ'ü ne Sovyet Edebiyatı kavramı, ne herhangi bir yönerge, ne de bizim yazımız ilgilendirir. Seçim hakkı yalnız Tabiata ait değil. Sözün doğal seçimi, kendi kendisini seçmesi Allah'a bağlı olsa da, tamamen o böyük yaradanın iradesi dahilinde değil. Tanrı'nın buna ehtiyacı yoktur. Tanrının sözü, SÖZ'ün

Tanrısından çok yukarıdadır; doğru veya yanlış olduğunu bilmesem bile ben bunu böyle kabul ediyorum.

İ. V. Stalin'in edebiyata bakış açısı ve edebiyatın Stalin'e bakış açısı oldukça kapsamlı ve ilginç bir konudur. Aynı zamanda Sovyet edebiyatının mahiyetini, mevcut rejimle olan bağlarını ve sorunlarını, sürgünlerin, muhaceretin, uygulanan cezalandırma yöntemlerinin Sovyet devrinde doğurduğu faciaları, yarattığı afetleri anlamak ve idrak etmek için Stalin devrindeki, 1924-1953 yılları arasındaki manzarayı aksettiren belgeler, alınan kararlar, bildiriler, sunumlar, değerlendirmeler, müzakereler, makaleler ve monografilerin her biri çok değerlidir.

Bir ülkede siyaset kısırlaştırıldığı ve siyasi düşünceye yasaklar, sınırlar getirildiği zaman edebiyat ve sanatın rolü ve fonksiyonu daha kabarık şekilde belli olur. Katı rejimin hakim olduğu bütün ülkelerde (Hitler Almanyası, SSCB, Çin, İran ve s.) sansür, edebiyat üzerinde denetleme yapmak da bu fonksiyonu etkisizleştirmek amacıyladır.

Özgür düşünceyi, plüralizmi, demokratik açılımı besleyen en önemli etken serbest düşüncenin ürünü olan edebiyat ve sanattır. Sovyet devrindeki siyasi ideoloji çıkmazının yegâne engeli edebiyat ve sanattır. 1920'li yıllar SSCB'nin kurulduğu ilk yıllardı ve bu yıllar bir nevi mecbur kaldığı özgür düşünce kapısını açmasa da, tam da kapatamamıştı. 1920'li yıllarda Moskova ve Leningrad'da (Sankt-Peterburg'da) yayımlanmış Z. Freud, F. Nitshe, A. Sopenhaur, T. Vulf... Rusya'da XX. yüzyıl öncesinde ortaya çıkan düşünce karmaşasının, özgür düşünce arayışlarının sonucudur. Bir taraftan Tolstoy ve Dostoyevski'nin genişlik ve derinlik arayışları; Gogol ve Çekov'un karşıtlık ve harmoni arayışları; diğer taraftan Plehanov'un, Sorokin'in, Sokolov'un ictimai-felsefi araştırmalarının önünü, devrim kesin olarak alamazdı. Bu çaba için önce Lenin'e, sonra Stalin'e 10-15 yıl gerekirdi.

Bütün bunları yapmak için öncelikle siyasi rakipler ve siyasi muhalefet etkisiz hale getirildi. Sanayileşme, kollektivleştirme ve kültür inkılapları, devamında bütün dünyada baş gösteren ekonomik kriz, açlık, göç ve reppessiya (baskı). Bu tarihi bağlamda özgür düşüncenin kaderinin ilk sırada hallolunduğunu söyleyebiliriz.

Katı rejim ortamında yürütülen siyasetin işlevi edebiyata, edebi eleştiriye, yayıncılığa da sığdırılıştır. İnsanların, özellikle de yaratıcı insanların cemiyeti tahlil etme, eleştiri yapma, araştırma ihtiyacı edebiyat ve sanat odaklıdır. Katı rejim ülkelerinde edebiyatın ve sanatın daha ilginç, orijinal, zengin, değişik ve çok yönlü olması bu etkene bağlıdır. Bu hüküm demokratik ülkelerde edebiyatın zenginliğini ve tekrarsızlığını inkâr etmez. Çünkü genellikle, beşeriyetin bütün büyük söz üstatları yaşadıkları zamanın muhalifleri olmuşlardır.

Deli şairin haykırışı:

"Tanrıya muhalif, aynen şeytanın kendisi gibi..."

Herhangi bir millet, herhangi bir insan, kendi tarihi ile öç alma ve hesap sorma düşüncesi ile ilişki kurmuyor. Eleştiri yapma ve analiz etme, zaman ve sebep bağlamında tarihten öç alma ve hesap sorma kompleksinden kurtulduğu zaman edebiyatın manzarası aydınlık kazanıyor.

Bizim dinimizde, geleneklerimizde, düşünce tarzımızda olan sabır, tahammül, hoşgörü, affetme vs. gibi manevi özellikler tarihimize, edebiyatımızın, sanat dünyamızın geçmişine bakmak açısından değerlendirilebilir niteliktedir. "Koyunu koyun, keçiyi keçi ayağından as", "Yüz ölç, bir biç", "Erenler dünyayı akılla bulmuşlar", "Evvel sözü anla, sonra kızıp banla", Bağışlamak savaptır", "Yahşılığa yahşılık her kişinin işidir, yamanlığa yahşılık ner kişinin işidir" vs. diye söyleyen halkımızın sabrı, geniş ve derin düşünmesi, her şeye karşı önlem alması bütün meselelerde olduğu gibi edebiyat tarihi araştırmalarında da bizim için çok önemli olduğu düşüncesindeyim.

İnsan bazen tarihi, medeniyeti ile ilişkili olarak paradoksal durumlar yaşamak zorunda kalıyor. Örneğin, "Fahriye" şiiri Sabir'in, "Danabaş Kendinin Ahvalatları" Mirza Celil'in yaşadığı paradoksal durumun sanatsal ifadesidir. Mankurtluk, çaresizlik, yalnızlık... durumları da paradoks oluşturur. Hayat ve insan eksenli olan paradoksal durumlar da gerçeği yansıtır. Bu durumun da üzerine giderek anahtarını bulmak bizim görevimizdir.

Amacımız bütün bu belgelere dayanan malzemeyi araştırmak değil. Sovyet edebiyatına yeni bakış açısının (bu yenilik geçici olsa da) içtimaî-siyasî, felsefî-estetik yönleri çok ilginçtir ve biz kısaca da olsa, bu malzemeye dayanarak daha çok bilimsel-teorik, sosyal-felsefî tarafı göz önünde tutularak bu çelişkili soruna farklı bir köşeden ışık tutmak niyetindeyiz.

Bu yazımızın birinci tekil kişi ağzından anlatılmasının mütevazilikten uzak olduğunu düşünmemenizi rica ediyorum. Amacım olaya bireysel bakmak ve sübjektif değerlendirme yapmaktır.

Şairin kendi zamanı ile, çağdaşları ile çatışması veya aykırı ruhu her zaman sosyal faktör değildir ve böyle bir düşünceyi kabul etmek zordur. İnsan doğasının mayasındaki çelişki, memleketinden, devletinden bağımlı olmayan sanatkâr faciasının göz ardı edilmesi doğru olmasa gerek.

Sovyet devri edebiyatına da aynı kriterler çerçevesinden yaklaşmanın yararlı olduğu kanısındayız.

Ben edebiyatı değerlendirmede bazı meyiller, öğeler ve prensiplerin (rejim, sosyal-psikoloji ortam, idarecilik, küresel çatışmalar, doğal şartlar, bireysel

öğeler, karmaşalar, genetik etkenler, sanat dünyasının çeşitliliği ve söz acısı...) ayrı ayrılıkta tutulması karşıtıyım ve sürece, kelimenin geniş anlamıyla, belli bir bağlamda kompleks araştırma metodu ile yaklaşma ve onu sistemli tahlil etme taraftarıyım. Bununla birlikte, sübjektif düşünceyi, teoriyi, edebî-felsefî yaklaşımı da sırf akademik düzeyde tahlil ve değerlendirme kadar önemli sayıyorum. Tabii ki konu sadece edebiyat tarihçiliği hakkında değil. Edebiyat, toplumsal düşüncenin ayrılmaz parçasıdır, edebiyat insan âleminin zenginliyidir, edebiyat söz sanatıdır... bağlamında Sovyet devri edebiyatının değerlendirilmesi söz konusu olduğu için bazı sorunların farklı eksenlerden değerlendirilmesi taraftarıyım.

Deli Şairin haykırışı:

"Her toplum kendi hükümdarına layık olduğu gibi, her edebiyat da kendi halkına layıktır."

...1953 yılında Stalin öldü; ama Stalinizm'in öldüğünü söyleyemeyiz. Çünkü zihinlerde, mevcut düzende, toplum psikolojisinde yaşayan (hâlâ da ölmeyen) Stalinizm tortusu, Stalinizm kâbusu öyle bir fenomen ki, onu Marksist dünyaya bakıştan, Leninizm ideolojisinden ve tabii ki Maoculuktan, Trotskicilikten, genellikle diktatör sistemin idare yönteminden ayırmak mümkün değil. Eğer Stalinle genelleşen veya belirtilmek istenen rejim söz konusuysa, bu anlamda Stalinizm teriminin de bağıntılı kullanıldığını söylemek zorundayız. Elbette ki aynı kaynaktan doğan bu düşünceler (Leninizm, Stalinizm, Trotskicilik, Maoculuk...) birbirlerinden felsefi, metot, bakış açısı, derinlik seviyesi ve şahsiyete dayalı bireysel-psikolojik özelliklerine göre farklı olup genetiği aynı sisteme bağlıdır. Genetik yapının deyişken olması bağıntılıdır. Bu açıdan bilimsel-felsefî temelin tek olduğunu göz önünde bulundurarak, ayrıcalıklı ve bireysel yaklaşım açısı ile Stalin'i ve Stalinizm'i tahlil etmekle, meselenin çözülmesine önemli ölçüde yardım etmek fikrinde olduğumuzu bildirmeyi manevi borç olarak düşünüyoruz.

A. Avtorhanov "Partokratiyanın Kökeni" eserinin ikinci cildinde Kirov'un, Zinovyev'in, Kamenev'in ve başkalarının öldürülme anını belgelerle gösteriyor. Zinovyev'in saflıkla "Allah aşkına, yoldaşlar, Allah aşkına Stalin'e telefon açın" dediği anı kaydederek Stalin'e izlettirdikleri zaman o (Stalin), az kalsın gülmekten bayılıyormuş...

Araştırma ve değerlendirme için bulduğumuz belitsel sonuçları da açıklamanın gerekli olduğunu düşünüyoruz.

Bu düşüncelerden ilkinin Stalin'in kendi saleflerine yaklaşımıdır. En dolaylı şekilde ifade etmek gerekirse, Stalin ideolojik olarak Marks'a, Engels'e ve

Lenin'e bağlıdır. Özellikle edebiyata ve sanata olan bakış, bu kaynakların belirlediği şartlar çerçevesindedir. Stalin kendisini "Leninizm Meseleleri" kitabında yeterince açık bir şekilde ifade etmiştir. Hatta Stalin'in zalimlik derecesi ve merhametsizlik huyu Lenin'inkine o kadar benziyor ki, Stalinizm'e, '1920 yıllarının sonu, 30-40 yıllarının Leninizmi' demek de mümkündür.

Yönetmen M. Zaharov'un 1960-70 yıllarında tiyatro sahnesinde oynattığı eserlerde, Stalin ve Lenin hakkında son 20-30 yılda dünyada yazılmış kitaplarda yeterince açıklama yapıldığı için bu konu üzerinde fazla durmaya gerek yoktur.

Stalin'in komünist olan muhaliflerinin (Trotski, Buharin, Zinovyev, Kamenev vd.), yandaşlarının (Jdanov, Kalinin, Beriya, Mikoyan vd.) Stalinizmle benzer ve farklı yönleri de ayrı bir tartışmanın konusudur.

Bizi meselenin siyasi taraflarından daha çok, farklı bakışların, üslubun bağlı olduğu ana hatlar ve Stalin'in sembolünde Sovyet ideoloji sisteminin kültüre, edebiyata ve sanata yaklaşımının çerçevesini, bütünlüğünü ortaya koymak ilgilendirmektedir. Bu bakımdan, itirazların olması normaldir. Trotski ile Stalin'in ne ilgisi var, Kruşçev'in "ottopel"i Stalin'in inkârı değil mi? Gorbaçov zaten bu sistemi, Stalin'in içinde olması ile beraber dağıtmadı mı?

Bu sorulara hak vermemek imkânsızdır. Ve onların yanıtlarının da aşağı yukarı aynı olduğu tartışılmazdır.

Mesele şu ki, bir düşünce sistemi kendi taraftarlarını ve karşıtlarını da kendi içerisinde barındırıyor. Sistemin dahili sorunları ile bağlı olan bu süreç, bir anlamda "Sovyet devri", "Sovyet kültürü" veya "Sovyet edebiyatı" kavramları ile aynı merkezde birleşiyor. Bu merkez tasdikle inkârı birleştirmekle birlikte, çeşidin kalite ile değişmesi sürecini, inkârı inkâr olaylarını da kendisinde birleştiriyor (bu meseleler söz konusu olduğu zaman yasa ve anlayışlardan bahsedilince biz Marksist klasiklere değil, Kant'a, Hegel'e aynı zamanda Montesgue'ye, Didro'ya, kendisi Marksist olsa da olayları tahlil tarzı ile seçilen G. V. Plehanov'a dayanıyoruz).

Sovyet devrini çok güzel tasvir eden bir latife anlatmak tam yerine düşer: "Tren, Komünizmin parlak geleceğine doğru ilerliyor. Direksiyon başında da Lenin'dir. Trenin yakıtı bitince "Ne yapalım?" sorusu ile Lenin'e yönelen trendeki insanlara o: "Nasıl yani, ne yapalım?! Hadi gençler, ormana. Odun, yakıt bizi bekliyor. Önce yakıt, sonra Komünizm!

Trendeki insanlar ormana dağılırlar. Odun kesilir, getirilir... Yakıt sorunu çözülür ve tren yoluna devam eder.

...Tren yine Komünizme doğru büyük umutlarla ilerliyor ve yine yakıt biter. Bu defa direksiyonda Stalin'dir. Tren tayfası "İosif Vissarianoviç (Stalin), yakıt bitmek üzere, ne yapacağız?" diye sorar. Stalin purosundan derin bir

nefes çekerek 'Çok basit. Bu kadar insanla Komünizmin parlak geleceğine doğru yürümenin ne anlamı var? Adamların yarısını öldürün, boş kalan vagonların tahtasını yakıt için kullanalım ve yolumuza devam edelim.' diye cevap verir. Stalin'in söyledikleri aynen yerine getirilir. Tren tayfasının yarısı öldürülür ve tren, yoluna devam eder.

Direksiyon sırası Kruşçev'dedir. *"Nikita Sergeyeviç (Kruşçev), ne yapacağız?"* sorusuna Kruşçev başını kaşıyarak: *"Zaten biz Komünizme giden yol ile bir daha geri dönmeyeceğiz. Bu yüzden geçtiğimiz yolların raylarını ve tahtalarını çıkarın, onları yakarak gidelim."* der.

Raylar sökülür ve tren, yoluna devam eder.

Direksiyonda Brejnev'dir. Tren tayfası: *"Leonid İlyiç (Brejnev), ne yapalım? Yakıtımız tükendi artık."* Leonid İlyiç yutkunarak soğukkanlılıkla: *"Onsuz da yakıt yoktur ve ilerlemek şansımız da kalmamış. Tek çare vagonların pencere perdelerini kapatarak sallamaktır. Sanki gidiyormuş görüntüsü verelim, hem de direk Komünizme."* Aynı şekilde yapılır. Ve herkes durumdan çok memnun kalır.

Direksiyonda Gorbaçov'dur. Tren tayfası Gorbaçov'un eteğine sarılarak: "Ne yapalım? Çare bul, Mihail Sergeyeviç!"-diye taleplerde bulunur. Mitingler başlar.

Gorbaçov: *"Yoldaşlar, cenaplar, yakıt çoktan bitmiştir ve çoktandır ki biz hareket filan etmiyoruz. Kapıları, perdeleri açın. Her kes durumdan haberdar olsun ve kim nereye istiyorsa oraya gitsin. Komedi bitti."*

Bu fıkra Sovyet devletinin, Sovyet hükümetinin, Sovyet vatandaşının ve elbette ki, Sovyet edebiyatının manzarasını yeteri ölçüde ve aydınlıkla ifade ediyor.

Sovyetlerdeki gürültü patırdı, ceza tedbirleri, durgunluk, yeniden kurma devirleri bu fıkranın merkezine oturmuştur. Sovyet devrinde ortaya çıkmış fıkralar yayımlansa da, yayımlanmasa da onlar, Sovyet devri halk mizahının, halk edebiyatının ürünleridir.

Çoğu zaman bizim kendi hayatımız da bir fıkra ise, biz niye fıkralardan yararlanmayalım?! Allah Nasrettin Hoca'ya rahmet eylesin!..

Deli şairin haykırışı:

"İyi ki Nasrettin Hoca Sovyet devrini yaşamadı. Yoksa şimdi kemikleri Sibirya'da çürüyordu..."

Edebiyatın sorunlarına değinmeden önce belitsel bir mesele hakkında fikir yürütmek istiyorum. "Ottopel"den, sonra "şeffaflık ve yeniden kurma"nın başaladığı 1990'lı yıllarda en yüksek noktasına varan anti-Sovyet ideolojisin-

deki aşırılığı, başlanan fırtınayı göstermenin ve dikkate almanın zaruriliği, hepimize özellikle Sovyet devrinde yaşamış aydınlara bellidir. "Sovyet Edebiyatı" kutusunda ele gelen her şeyi atmanın, inkâr etmenin, zamanı dikkate almadan hüküm vermenin yanlış olduğunu söylememek imkânsızdır. Özellikle zaman geçtikten, fırtına dindikten sonra meseleye bir bütün olarak, kavramsal bakış oluşmaya başlamıştır.

Edebiyatın sadece sosyal araştırma ve toplumsal tahlil için gerekli olmadığı her zaman göz önünde bulundurulmalıdır. Edebiyata, "insan bilimciliği" (bu tanım Stalin'e aittir) demek de her şeyi kurtarmıyor. "Edebiyat bilinçaltı sezgilerin, acıların, dertlerin ifadesidir" şeklinde tanım yapmak da edebiyatın görevini tam olarak kapsamıyor.

Edebiyat hem de (esasen!) güzel sözün büyüklüğü, sihri, cazibesi, kimyasıdır. Edebiyat metafora sanatıdır. Büyük metafora gücüne sahip olan şair büyük edebiyat ölçüleri ile değerlendirilebilir. Shakspeare'in gücü, Fuzuli'nin mecazı, Cervantes'in kinayesi, Rable'nin mübalağası, Erazm'ın ironisi, Puşkin'in enginliyi... gelişigüzel kelimeler, anlayışlar kalabalığı değildir. Sanatsal tefekkürün söz tecessümü, bu anlayışlar ve ölçüler olmadan düşünülemez.

Sovyet edebiyatına metafora ölçüsü ile yaklaşım birçok mühim estetik, şiirsel meseleler ihtiva ediyor; biz bu konular üzerinde ayrıntılı olarak duramıyoruz. Fakat bu ölçülü yaklaşımın da altını çizmenin gerekli olduğunu düşünüyoruz. Kutsal kitapların, özellikle Tevrat ve Kuran'ın güzel sözün, şair misyonunu bu veya diğer şekilde gösterdiklerini de hatırlatalım.

Sovyet edebiyatının, idare altında olan, ideolojik standartlar, siyasi tabular edebiyatı olduğunu unutmak, bu devri bilimsel metot ile değerlendirmeyi ciddi şekilde olumsuz etkiliyor.

Yazarlar Birliği ve bu birlik içerisinde KGB temsilciliğini, Komünist Partisi temelini ve edebi mahkemeleri dikkate almadan yapılan değerlendirme ve çözümleme, objektif ve bitkin sayılamaz.

Bu bağlamda KGB (Komutet Gosudarstvennoy Bezoposnosti) ile birlikte Yazarlar Birliği'nin arşivi, protokol ve stenografi belgeleri, çok önemlidir. Ben bir gün bu belgelerin bütün olarak yayımlanacağına inanıyorum.

Bunu da belirtmem gerekiyor ki, Yazarlar Birliği için yapılan "şeytan yuvası", "KGB idaresi", "mahkeme meydanı" vb. ithamları, yakıştırmaları da haksızlık olarak görüyorum. Bu ithamlar her şeyden önce dilimizi, maneviyatımızı, söz sanatımızı yüreklerinde koruyanlara saygısızlıktır. Medeniyetsizlik, tarihe, geçmişe, köke saygısızlıktır. Bu "Bolşevik mantığı" gelecek nesillere insani hiçbir şey vermez. Bu, Sovyet rejiminin inkârcı, zorbalık, kabalık, baskı siyasetinin başka şekilde tezahürüdür. Başka açıdan bakarsak, bu birlikte (Yazarlar

Birliği'nde) ortaya çıkan eserlerin değerini zaman biçecek. Zamanın hakkını ondan almaya kimsenin gücü yetmez.

Yazar Anar'ın 15-20 yıl öncesinde Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin toplantı salonunda, AYB'nin Natavan Klubü'nün konferans salonunda söylediklerini hatırlıyorum: *"Dünyada herkesin bir şeyden korkusu var. Ben de bu konferans salonundan korkuyorum."* Yazar haklı idi ve şimdi de haklıdır. Yumruk kavgasına, ölüm hükümlerine, ithamlara, hapislere, sürgünlere, meddahlıklara, haksızlıklara… ve daha nelere şahit olan bu klüpten, bu konferans salonundan korkmak gayet tabiidir.

Başka bir çerçeveden bakarsak bu salon Samet Vurgun'un, Resul Rıza'nın, Süleyman Rahimov'un, Hüseyin Mehdi'nin, Ahmet Cemil'in, Mirze İbrahimov'un, İsmail Şıhlı'nın, Nigâr Refibeyli'nin, Mirvarid Dilbazi'nin, Balaş Azeroğlu'nun, Hüseyin Arif'in, Ali Kerim'in, Mehmet Araz'ın ve diğerlerinin nefes aldığı, sevindiği, sinirlendiği, rahatsız olduğu, lafını söylediği, hakikati talep ettiği, dilimizi, sözümüzü koruduğu salondur.

Ben kendim bu salona girerken sanki arkada oturan rahmetli Vidadi Memmedov'u, İsa İsmailzade'yi, İsi Melikzade'yi, ön sırada oturan rahmetliler İmran Kasımov'u, İshag İbrahimov'u, Hüseyin Abbaszade'yi görür gibi oluyorum.

Ve nedense hep Aydın'ın[76] azap ve ümitle dolu olan sesini duyuyorum. Ne dediğini anlamasam da, bu ses bana o kadar çok şey söylüyor ki… Maalesef bütün bunların hepsini yazmak mümkün değil. Bizim anlamadığımız dilin kelimelerini bizim dilimize çevirmek imkânsızdır.

Bu salon her bir şeyi ile bizim tarihimizin, aynı zamanda edebiyat tarihimizin müzesidir. Bu müzenin eşyaları görünmeyen yüzler, duyulmayan sözler, nefesler ve sessiz anılardır.

Deli Şairin haykırışı:

"Ben bu müzede edebiyatımızdaki şehitlerin de, mücahitlerin de, hainlerin de ruhlarının dolaştığını gün gibi açık görüyorum".

Ve aynı duyguyu Moskova'da Yazarlar Birliğinin yerleştiği binada da, Lev Tolstoy'un bahçedeki heykelinin yanında da, "gayduşnı", yani "yılan-çayan yuvası" denen bodrum kahvesinde de yaşıyorum. Bu hissin beni duygulandırdığını, düşündürdüğünü saklamak istemiyorum. Hayat iki renkten ibaret değil, hatta yedi renkten de ibaret değil. Hayatın renklerinin sayısı sonsuzdur. Bu sonsuzluk olmasaydı hayatın anlamı olur muydu?

---

[76] Azerbaycanlı ünlü bilim adamı, Altayist, Türkolog, edebiyat tenkitçisi, çevirmen ve siyasetçisi, milletvekili Aydın Memmedov

Edebiyat da insanın ikinci hayatıdır. Çokları için belki de gerçek hayattan daha zengindir, esrarengizdir. Edebiyatı her şeyi ile kabul etmemek, onun doğasına aykırıdır.

Bu an Sovyet devrinde yaşayıp Sovyet devletinin kökünü kendi ironisi ile baltalayan mizah ustası Arkadi Raykin'i hatırlıyorum. Ve gerçek hayatta Arkadi Raykin'i gördüğüm, dinlediğim, güldüğüm ve için için ağladığım için gurur duyuyorum.

Konu eski SSCB'den açılmışken, hem içeride (eski SSCB sınırları içinde), hem dışarıda şaka karışık kullanılan "homossovetikus" terimini hatırlatmak istiyorum. Homossovetikus ne Rustur, ne Ukraynalı, ne Beyaz Rus, ne Özbek, ne Azeri, ne Kırgız, ne Kalmık, ne Türkmen, ne Çukça. Homossovetikus, özel bir tiptir. Maaşı ile, ilave gelirleri ile, "hürmet" dediği rüşveti ile, yalanı ile, bazı yerde mutsuzluğu, bazı yerde mutluluğu ile...

Sovyet sinemasında (V. Şukşin, E. Ryazanov vd.), edebiyatında (Maksim Gorki'den Cengiz Aytmatov'a kadar), tiyatrosunda, ressamlığında vb. parlak, tipik prototipleri olan Sovyet insanı ne Pavel Korçagin'dir, ne Meresyev'dir, ne Oleg Koşevoy'dur, ne İvan'dır, ne Şurik'tir, ne Cemile'dir, ne Berdi'dir, ne Ahmet'tir, ne de Muhammet... Sovyet insanı aynı zamanda hem Pavel Korçagin'dir, hem İvan'dır, hem Meresyev'dir, hem Oleg'dir, hem Şurik'tir, hem Cemile'dir, hem Berdi'dir, hem Ahmet'tir, hem de Muhammet...

Cemiyetin yarattığı toplumsal tiplerin anası daha çok rejim, şartlar, muhittir. Aldığı ev, aylık, elde ettiği rüşvet, yattığı hapishane, çektiği azap, içtiği şarap, gördüğü keyif, sakladığı inanç, mensubu olduğu parti ve parti toplantıları, "Lenin Cuma (imece) günleri" bir başka şey düşünmek, kuru laf canbazlığı, şablonla vb. yaşadığı hayatın her şeyi Sovyet insanı tipinin belirli, karakteristik çizgilerini oluşturmuştur. "Herkes kendi anne-babası ile birlikte hem de kendi zamanının evladıdır" tezi Sovyet insanı tiplerinin bulunduğu galeriyi oluşturan Sovyet edebiyatının da esas ölçülerinden biri olmuştur. Ama insanın millete, dine, inanca, geleneklere, tarihi geçmişe, maziye sahip bir varlık olduğunu da unutamayız. Ve 60-70 yıl, aynı Sovyet adamının yüzyıllar boyu şekillenen kimliğini mahv edemez. Belki onu yıpratabilir, deforme eder, ama tamamen silme gücüne kadir değildir.

Bu zıtlığı, ağır ve karışık sürecin niteliğini bize ulaştıran en önemli araç (yalnız araç mı?) da edebiyattır. Ve Sovyet devri sineması (Tarkovski, Romm, Paracanov, Şemşiyev vd.), tiyatrosu (Stanislavski, Tavstonogov, Meyerhold, Zaharov vd.) ve sanatın diğer dalları ile birlikte edebiyat (bu edebiyatın M. Şolohov'u, Y. Trifonov'u, V. Belov'u, F. İskender'i, T. Pulatov'u, C. Aytmatov'u, R. Rıza'sı, B.Vahapzade'si, Ç. Hüseyinov'u, Anar'ı, O. Süleymanov'u, H.

Matevosyan'ı, V. Voznesenski'si, Y. Yevtuşenko'su ile birlikte) vardı ve bu varoluş sanatın büyüklüğünü, mucizevî değerlerini de kendisinde barındırıyordu. Bu edebiyatın mazisinde "Dede Korkut" da vardı, "Manas" da, "İgor Polku Dastanı" da, masallar da, bayatılar, maniler de, Dostoyevski ve Tolstoy da, Mevlana ve Fuzuli de, Sabir ve Mirza Celil de. Sözün geniş anlamında edebiyat, coğrafyaya, etnik kökene, dine, inanca, ideolojiye, sınırlara bağlı değil.

60-70 yıllarında o zamanki yeni edebî gençliğin Kafka'ya, Kamyu'ya, Folkner'e, Vulf'a, Kavabata'ya, Markes'e olan ilgisini, düşkünlüğünü değerlendirmemek mümkün mü?

1960-70'li yıllarda "Azatlık", "BBC", "Türkiye'nin Sesi" radyolarından iletilen dünya haberleri, A. Soljenitsin'in eserlerinden parçalar, "Ali ve Nino" romanı, A. Caferoğlu'nun edebî- siyasî sohbetleri, Kırım Tatar kökenli rejim muhalifi Mustafa Cemiloğlu'nun savunucularının, özellikle Sovyet generali, aynı zamanda insan haklarının adaletli savunucusu Grigoryenko'nun konuşmaları, Rus muhaceret edebiyatından okunan örnekler, "samizdat" (yeraltı yayın) eserlerin gizlice çoğalması, "fısırtı edebiyatı" denen edebiyat dalının yaygınlaşması, kahve, meyhane sohbetleri vb. artık sonuçlarını veriyordu. Bu iş süratle toplumsal nitelik taşımaya başladı. Yavaş-yavaş açılan kapılardan, pencerelerden, radyodan ve televizyon ekranlarından aktarılan hava, rejimle bağlı Sovyet insanının manevi, ahlakî, dünyaya bakış sınırlarını erittikçe ufuklar da genişliyor, sanatın, bütün insanları, milletleri, dinleri ve kültürleri birleştiren, bütünleştiren beşeri değerler sistemi belirginleşiyordu. Aslına bakarsanız, o değerler her zaman vardı. Bazen suların altında görünmez olmuş, bazen buzdağı misali kısmen görünmüş, bazen de tüm çıplaklığı ile ortaya çıkmıştır...

Burada Nazım Hikmet trajedisi hakkında bir not düşmek istiyorum.

Türk edebiyatına ilgiyi, sevgiyi ayrıca belirtmemin nedeni benim Türkiye'ye olan bağlılığımla ilgili değil. Bu, başka ilginç sohbetin konusudur ve aslında Tevfik Fikret'le, Yahya Kemal'le, Reşat Nuri Güntekin'le başlıyor. Nazım Hikmet'le, Aziz Nesin'le devam eden bu sevgi Türkçeye, Türklüğe sevginin ayrılmaz bir parçasıdır. Nazım Hikmet'e, Aziz Nesin'e Türkiye'de olan siyasi bakış açısı doğal sayılabilir. Fakat Azerbaycan Türkü için, Özbek, Tatar, Kazak vd. Türkler için onlar Türkçenin üstadı, Türkçenin sesi, nefesidir. Ve edebiyat kriterleri açısından bakarsak, gerçekten de Azerbaycan edebiyatına etkisi olan Nazım Hikmet'in, Aziz Nesin'in siyasi zıtlıklar, çelişkiler içerisinde yaşamalarına rağmen ve hâlâ da aklanmasalar bile büyük sanatkâr oldukları tartışılmazdır. Konu açılmışken şunu da belirteyim ki Nazım Hikmet'e Türk vatandaşlığının geri verilmesini ben Türkiye'de son yılların toplumsal-siyasi hayatın büyük başarılarından biri olarak görüyorum. Tarihin gözünün içine baktığımız zaman birçok şeyi bütün çıplaklığı ile görebiliriz.

Kapılar, sınırlar, açıldıktan sonra biz Y. Kemal'i, N. F. Kısakürek'i, S. Faik'i, F. H. Dağlarca'yı, O. Akbal'ı, S. Çokum'u, A. Kulin'i, O. Pamuk'u da tanıdık ve sevdik. Bence, Çağdaş Türk Edebiyatınaki tahlil ve yaklaşım tarzı ile Türk dünyası Edebiyatının, aynı zamanda Azerbaycan Edebiyatının yaklaşım tarzı arasında teorik bakımdan farklılıklar mevcuttur; bu konu hakkında ileride söz açmaya çalışacağız.

Özellikle de "Nazım Hikmet Trajedisi" başlıklı yazı yazmaya toplumsal ve kişisel açıdan ihtiyacın olduğunu hissediyorum. Bir devrin ve bir kuşağın faciasını yaşayan Nazım Hikmet'in Bakü'de 1928 yılında yayımlanmış "Güneşi İçenlerin Türküsü"nden yola çıkarak onu, modern, anti-komünist, hümanist şeirlerine göre değerlendirmenin, tanımanın ve tanıtmanın önemli olduğunu düşünüyorum.

1930'lu yıllarda siyasi iftira yüzünden KGB hapishanesinde işkence gören Süleyman Rahimov'un edebî faaliyetini hatırladım. 60-70 yıllarında yeni edebiyat tartışmalarında Süleyman Rahimov edebiyatını inkâr edenlerden biri de bendim. O zaman benim ve yaşıtlarımın fikrine göre, bir şeyin tasdikine giden yol, mutlaka başka bir şeyin inkârından geçiyor. Bu, belki de çoğu zaman böyledir. Ama sanat her zaman kesin hükümlere açık değil. Hükümlerle, iddialarla sanat oluşamaz, ortaya çıkamaz (benim yazılarımda bile bu iddia varsa, o da istisna değil).

Zaman geçtikçe anladım ki, İsa Hüseynov, İsmail Şıhlı, Sabir Ahmetov'un nesir faaliyeti ile Süleyman Rahimov nesri; Memmed Araz, Musa Yakub, İsa İsmailzade, Elekber Salahzade, Memmed Aslan, Fikret Sadık, Arif Abdulla, Ramiz Rövşen, Sabir Rüstemhanlı, Vakıf Nasip, Memmed İsmail, Eldar Bakış, Tofik Abdin, Azer Abdulla şiiri, Samed Vurgun, Resul Rıza, Bahtiyar Vahapzade şiiri ile sıkı sıkıya bağlıdır.

S. Rahimov'un kelime hazinesi Azerbaycan edebî lügatinin neredeyse üçte ikisini kapsıyorsa, bizim şiir dilimiz S. Vurgun, Mikâyıl Müşfik'le, R. Rıza, B. Vahapzade ile sıkı sıkıya bağlıysa, bu şair ve yazarların kullandığkları dil bizim şimdiki edebî dilimizin özünü oluşturuyorsa, biz bu edebiyatı nasıl inkâr edebiliriz, ona "Sovyet Edebiyatı" damgası vurabiliriz?

Doğrudur, yeni nesrimizin kaliteli isimlerinden olan Anar, Yusuf Samedoğlu, Ekrem Eylisli, Elçin, İsi Melikzade, Ferman Kerimzade, Vakıf Nasip, Mevlüt Süleymanlı, Ramiz Rövşen, Afak Mesut, Memmed Oruç vd., Mirza Celil nesrine daha çok dayanıyordu. Mirza Celil nesrinin genişliği, derinliği, dil, üslup, şiirsellikle beraber, felsefî yük, dünyevîlik bakımından da bu kuşak için yol göstericisi idi.

Fakat bu yol göstericilik, Süleyman Rahimov'un, Mirze İbrahimov'un, Enver Mehmethanlı'nın, İlyas Efendiyev'in edebî faaliyetinin inkârı sayılamaz. Hatta yakınlık hatlarını göz önünde bulundurursak ortak olan, selef-halef devamlılığının göstericisi olarak birçok şey söyleyebiliriz. Ve bu anlamda Azerbaycan Sovyet Edebiyatı derken ve onun tahlili yapılırken, tarihi yanlışları zaman ve rejim çerçevesinde ele almak ne kadar önemliyse, edebî değerleri takdir etmek, sanatın önemini belirtmek de bir o kadar mühimdir. İnkârcı, tek taraflı yaklaşım bize bir şey kazandırmaz; bizi ayırır, kırar ve tarihimizle birlikte medeniyet, edebiyat tarihimizle bizim aramızda setler yaratır. Bunun ise maneviyatımız, kaderimiz, dünyadaki mevkiimiz bakımından faydalı olduğunu, olacağını düşünmüyorum.

Halbuki bizim bölünmüş, ayrılmış halkımızın Vahit Azerbaycan Edebiyatı kavramına, Ortak Türk Edebiyatı anlayışına ihtiyacı var. Bütün dünyada güzel, estetik sözün tarihi sterilize edilmiş su gibi değil. Söz sanatı tarihin, rejimin, bütün zıtlıklarını spesifik şekilde ifade eden fenomen misali tekrarsızdır.

Sovyet edebiyatı konusunda sohbet açıldığı için ben bir daha belirtmek istiyorum: Kendi tarihi, aynı zamanda edebiyat tarihiyle barışmayanlar, kendi tarihine nefret, kin besleyenler veya kendi tarihinde yalnız kara leke arayanlar, onu bütün olarak göremez ve tarihi sürekliliğin mahiyetini anlamakta zorlanırlar.

Bu, o demek değil ki, bizim edebiyat tarihimizde zıtlıklar, iftiralar, zor anlaşılan zamanlar olmamıştır, yoktur. Eski SSCB mekânları da dahil olmakla bütün dünya edebiyatının yolu yeteri kadar zıtlıklardan geçiyor. Düşünce, fikir yolu da aynıdır, felsefenin inişli-yokuşlu tarihi de, bilimsel bakışların geçmişi de.

Komünist Partisi'nin 1946-48 yıllarında "Zvezda", "Leningrad" dergileri hakkındaki kararlarında edebiyatın ideolojik sapmaları, yanlışları keskin şekilde eleştirildiği sırada Anna Ahmatova da bu eleştiri hedefleri arasında idi. Burjuva karakteri, hafifmeşreplik, komünist zihniyetine yakışmayan menfur özellikler vb. ithamlarla eleştirilirken SSCB'ye bağlı on beş cumhuriyette de Anna Ahmatova'ya benzer yazarlar aranıyor ve aynı eleştiri yağmuruna tutuluyordu. Önce kurultay ve büyük toplantılarda, sonra sanat evlerinde, müesseselerde, kolektif birliklerde ve diğer yerlerde...

Söz açılmışken, bunu da belirtelim ki o yıllarda "yukarılar" yani hakimiyet organları, Azerbaycan'ın Anna Ahmatovası olarak Azize Hanım Caferzade'yi seçmişlerdi ve yeteri kadar eleştirmişlerdi. Azerbaycan'ın kadın şair ve yazarlarından Mirvarid Dilbazi'nin de, Nigâr Hanım Refibeyli'nin de, Medine Gülgün'ün de edebiyat cephesinde az çile çekmedikleri, yakın tarihimizin acı gerçeklerinden birkaçıdır.

Anna Ahmatova, Marina Svetayeva, Marietti Şaginyan gibi kadın yazarların Sovyet rejimi ile münasebetleri, yalnız darbe almaları ve yaralanmaları dolayısıyla olmuştur. Asilzade Mirvarid Hanım'ın ilahiyat kökenli oluşu, Nigâr Hanım'ın Müsavatçı[77] kökeni, Azize Hanım'ın ilmi, tarih bilgisi, Medine Gülgün'ün Cenup[78] kökenli oluşu ve tabii ki her birinin hayata, edebiyata çağdaş, aydın bakış açıları, siyasi makamları rahatsız ediyordu.

Sovyet devri yazarları için kullanılan "Sovyet yazarı" damgası ve kavramı, bu yazarların, milleti ve dinlerine bakılmaksızın, dünya edebiyatının oluşumu sürecine katkısı, Sovyet sistemine eleştirel yaklaşımı ve aykırı duruşuyla, bu anlayışın, bu yaklaşımın, bu kavramın yetersiz kaldığını ve içinin boş olduğunu gösteriyor. Hatta dah çok Sovyet ideolojisine yakın olan, zaman zaman aynı ideolojinin temsilcisi olan Serajimoviç de, Demyan Bednı da, Valentin Katayev de, Nikolay Ostrovski de, Azerbaycan'da Süleyman Rüstem de, Memmed Rahim de, Mirze İbrahimov da, Hüseyin Mehdi de, Elekberzade Ebülhesen vd. de milli ve halkın kaderi ile bağlı ciddi meselelerde, ana dilinin varlığı üzerine mücadelede kendi seslerini duyurmuşlardır ve yaklaşımlar, ortaya çıkan eserler dikkatten kenarda kalmamalıdır. M. İbrahimov'un Azeri Türkçesinin devlet dili olarak kullanılmasının zaruriliği için verdiği mücadele, S. Rüstem'in dilden dile dolaşan meşhur "Cenup şiirleri", H. Mehti'nin ilkeli edebî tenkit anlayışı, M. Celal'in sade ve halk dilindeki nesri ile S. Vurgun'un, M. Müşfik'in, B. Vahapzade'nin "aydan arı, sudan duru" milli ruhta yazılmış şiirleri ile, R. Rıza'nın entelektüel ağırlıklı çağdaş şiir kültürü ile, E. Mehmethanlı'nın, İ. Efendiyev'in, İ. Şıhlı'nın, İ. Hüseyinov'un ve S. Ahmetov'un çağdaş nesri ile omuz omuza duruyor.

Eğer söz konusu olan, S. Rüstem'in "Rus Kardeşime" şiiri veya ismini söylediğim ve söylemediğim sanatkârların argo-sosyolojik düşüncenin ürünü olan şiirleri, imzasız mektupları veya methiye yazıları ise; belagatli dil, bürokrasi edebiyatı, sipariş yazıları, sayfa başı makaleleri, siyasi ithamları ise ve bunların sosyal-ideoloji nedenleri, siyasi motifleri açıklanarak araştırılırsa, edebiyat bütünüyle, edebi süreç tam dolgunluğu ile gözler önüne serilir. Doğu'da ve Batı'da gelişmiş, köklü edebiyatların tarihi, bağlı oldukları sistemden hareketle araştırılıyor ve inceleniyor. Güzel ve estetik sözün seçim hakkı var ve büyük sanat eserleri zamanın ağır sınavlarından geçmek zorundadır. Sovyet Edebiyatına yaklaşımda bu hususları da göz önünde tutmak gerekir.

---

[77] Yakınlarının, o zamanki Müsavat Partisi mensubu olmaları.

[78] Cenup: bugünkü İran sınırları içindeki, (İran'a göre) Şargî, Kuzey Azerbaycan'a göre ise Cenubî (Güney) Azerbaycan.

Deli Şairin haykırışı:

"Bazı oyunlar var ki, galip kazanmaz; mağlup yenilir."

Azerbaycan Muhaceret Edebiyatı da, Güney Azerbaycan Edebiyatı da Sovyet Edebiyatı anlayışı dışında kalsa da, Çağdaş Azerbaycan Edebiyatının oluşum sürecinin özünü oluşturuyor. Kuşkusuz ki, çağdaş edebiyat tarihlerini, kültür tarihlerini, önünde "Sovyet" sözcüğü olmadan yazmak, göstermek gerekiyor. Fakat bilinçaltı "Sovyet Edebiyatı" kavramını veya 70 sene kullanılan "Sovyet Edebiyatı" terimini veya o terimin altında anlaşılan tanımı, manayı açıklığa kavuşturduğumuz zaman, sosyalizm realizmi (sosyalist gerçekliği) edebî metodundan, onun özü olan devrimci romantizmden, edebiyatta halkçılıktan, particilikten konuşmamak, onların mahiyetine varmamak mümkün değil. Aynı zamanda "Sovyet Edebiyatı" kavramı çerçevesinde sırf realist, modern ve romantik eserler, şiirsel zenginliği ile seçilen sanat değeri yüksek eserleri de içerisinde barındırdığı, dikkatten kenarda kalmamalıdır.

Sovyet Edebiyatının temsilcileri olup Sovyet rejimine karşı olan İlf-Petrov, B. Pasternak, M. Bulgakov ananesini, C. Aytmatov, F. İskender, Y. Yevtuşenko, V. Voznesenski, A. Bitov, V. Şukşin, V. Belov, T. Trifonov, Anar, Maksut ve Rüstem İbrahimbeyov kardeşleri, N. Dumbadze, H. Matevosyan, Elçin, E. Eylisli, Y. Sametoğlu (kendi milli gelenekleri zeminine dayanark) devam ettiriyorsa, bu, Sovyet edebiyatının, gittikçe kendi mecrasından çıkarak dünya edebiyatına entegre olduğunu onaylamıyor mu?

Bu anlam çerçevesinde "Sovyet devleti kendi kendine yıkıldı" veya "Sovyet sistemini Gorbaçov yıktı" hükümleri, iddiaları, bilimsel-tarihi dayanaktan mahrumdur. Sovyet hakimiyetini yıkan gerekçeleri dahilî ve haricî gerekçeler adı altında ayırarak uzun, kapsamlı bir tahlil yapabiliriz ama biz bu düşüncede değiliz. Yalnız önemli bir hususa da değinmeden geçemeyiz: Sovyet sistemini yıkan etkenlerin başında Sovyet devri edebiyatı gelir. Bu etkeni bütün Sovyet araştırmacıları, bu çerçevede milli-özgürlük harekâtının ve bağımsız devlet kuruculuğunun liderleri ve en önemlisi halkın düşüncesi onaylıyor. Milli düşüncenin, özgürlük düşüncesinin, bağımsız devlet anlayışının, demokratik bakış açısının gelişmesinin temeli, kökü, ilk aşamada edebiyata bağlıdır. Bu anlamda Mirza Fethali Ahundzade'nin Alibey Hüseyinzade'nin, Mirza Celil'in (Celil Memmedguluzade'nin), Sabir'in, Üzeyir Hacıbeyov'un, Hüseyin Cavid'in, Cafer Cabbarlı'nın, S. Vurgun'un, B. Vahapzade'nin S. Rahimov'un, R. Rıza'nın, E. Mehmethanlı'nın, İ. Efendiyev'in, M. Araz'ın, B. Azeroğlu'nun, F. Hoşginabi'nin, Anar'ın, Y. Sametoğlu'nun, E. Eylisli'nin, Elçin'in ve diğerlerinin eserleri, Azerbaycan milli-özgürlük harekâtının, müstakil Azerbaycan devletinin temeli, özüdür. Bu temeli araştırmadan, öğrenmeden, idrak etmeden Azerbaycan devletinin demokratik geleceğinden konuşmak imkânsızdır. Yeni

kuşak Azerbaycan edebiyatı da kifayet kadar zenginliği, çok çeşitliliği ile dikkati çekiyor. Çağdaş edebiyatın 1991 yılından sonraki durumu, yeni edebi nesil, çağdaş edebî süreç ayrıca bir ilgi çekici mevzudur. Bu yazıda benim amacım tam teşekküllü bilimsel tahlil, tasvir yapmak değil ve bir sonraki yazılarımdan biri "Post-Sovyet Edebiyatı" olacaktır; orada bazı tezler geliştirilerek çözümlenmeye çalışılacaktır.

Hayatın tiplerle yansıması olan edebiyat ve sanatın baştan başa rejim, diktatörlük şartları çerçevesinde değerlendirilmesi kökünden yanlıştır. Sovyet edebiyatının yaratıcılık metodu sosyalist gerçekcilik ve onun terkip hissesi olan devrimci romantizm hakkında, edebiyatın particiliği ve halkçılığı hakkında uzun uzun konuşmaya gerek yoktur. Her bir çocuk kendi ebeveyninden daha çok zamanesine benzediği gibi edebî cereyanlar ve akımlar da (çoğu zaman yazarların haberleri olmadan tenkitçilerin tasarladığı türlü türlü isimler) kanları canları ile kendi zamanelerinin evlatlarıdır.

Sosyalist gercekçilğinin ölçüsüzleştirme süreci, 1920 yıllarından (aslında yüzyılın başlarından), 1905 yılında M. Gorki'nin yazdığı "Ana" romanından 1991 yılına kadar, aşağı yukarı H. Matevosyan'ın "Taşkent"ine, C. Aytmatov'un "Gün Var Asra Beraber"ine (Gün Uzar Yüzyıl Olur'una), Y. Sametoğlu'nun "Katl Günü"ne kadar uzanıyor. Bu ölçüsüzlük, devrimci gelişmeyi, tarihi kesinliği, realite yüzeyini o kadar değişmiştir ki, "Ana" romanı ile A. Bitov'un nesir dilini, onların ikisinin de Rusça olması dışında başka birşey birleştirmiyor (aslında M. Gorki'nin Rusçası ile A. Bitov'un Rusçası metin bakımından tamamen farklıdır).

Her halde dünya edebiyatı içersinde ideoloji edebiyatların en parlağı sosrealizmdir.[79] Realizmin post-moderni ise post-realizmdir. Fakat uydurma sosrealizmin ne post-sos-moderni var, ne de post-sos-realizmi. Bunu "katır cinsisiniz doğup töremez" (S. Vurgun) mantığı ile de (bu da eleştirinin mizah tarafıdır); uzvî, canlı olmayan ideolojik fenomenin kısırlığı ve kanuni ölümü gibi de açıklayabiliriz. Her halde ideoloji edebiyatların hayatı ve kaderi böyledir. Ve ben Sovyet devri edebiyatının sanatsal yönden büyük olan tarafının, sosrealizm metodu ile yazılmadığını iddia ediyorum.

Kolhozun buğdayını gizlice aç çocuklara götürdüğü için, kendi babasını hükümete satan ve hapsettiren Pavlik Morozov, rejim edebiyatının sembolü olarak meşhurdur. 1930'lu yılların meşhur "Sot" (L. Leonov), "Hirodsentral" (M. Şaginyan), "Sement", "Enerji" (Gladkov), "Vakittir, ireli!" (V. Katayev) eserlerine yerli edebiyatların da yüzlerce örneğini ilave edebiliriz. Bu yalancı kuru tebligat edebiyatı hatta Sovyet devrinde parodiye dönüşmüş eserlerdir. N.

[79] Günümüzde "toplmsal gerçekçilik" adıyla bilinen bu güdümlü edebiyat anlayışının kısa adı, *sos-realizm*'dir. Sos-realizm, aslında bu kavramın, Rusça orjinal adı olan "sotsiailistiçeskiy realizm"in kısaltılmış biçimidir.

Ostrovski'nin Sovyet "üst insanı"nı tasvir eden "Çelik Nasıl Sertleşir?" [Kak zakalyalas' stal'? Çeliğe Su Verin], D. Furmanov'un "Çapayev" gibi eserleri, parodiye dönüşmese de ciddi edebî değerini daha Sovyet zamanında kaybetmiş eserler sırasındadır. Aynı o günlerde kaleme alınmış "İkinci Gün" (İ. Erenburg), "Birinci Petro" (A. Tolstoy), "Maymunun Maceraları" (M. Zoşşenko), "Türbinlerin Günleri" (M. Bulgakov) ve elbette ki, O. Mandelştam'ın, B. Pasternak'ın, M. Svetayeva'nın eserleri kendi zamanına sığmayan büyük edebiyat örnekleridir veya örnekleri olmağa layıktır.

"Sovyet insanı karakteri" anlayışının Grigori Melehov'la (M. Şolohov "Sessiz Akan Don"), Sokolov'la (M. Şolohov "İnsanın Kaderi") veya Şukşin'in "Kırmızı Kayın Ağacı" ile, A. İtov'un, V. Trifonov'un şehir kahramanlaryla, E. Mehmethanlı'nın "Babek"yle, İ. Efendiyev'in "Geriye Bakma, Koca"sıyla, "Unuda Bilmirem"iyle, İ. Hüseyinov'un Emirli'siyle, İ. Şıhlı'nın Cahandar Ağa'sıyla, S. Ahmetov'un Laçın'ıyla, Anar'ın "Molla Nasreddin 66"yla, Y. Sametoğlu'nun "Katl Günü"yle, E. Eylisli'nin "Adamlar ve Ağaçlar"ıyla, Elçin'in Baladadaş'ıyla, V. Nasip'in "Caferoğlu'nun Dönüşü"yle, Dilsuz'un "Yol"uyla ne alakası, M. Oruç'un, S. Sahavet'in, A. Abdulla'nın, M. Yakub'un, M. İsmail'in, R. Rövşen'in, V. Bayatlı Oder'in, S. Rüstemhanlı'nın, E. Bakış'ın, T. Abdin'in, V. Behmenli'nin, R. Behrudi'nin, S. Garaçöp'ün yaratıcılığı ile ne ilgisi var, anlamıyorum.

"Hayatın gölge taraflarını" yansıtan bu Sovyet edebiyatı örnekleri ve adını söyleyemediğim yüzlerce eserler de bu 74 yıllık edebiyatın terkip hissesidir. Paradoks ve gerçek de işte budur. Yazarın savunmasızlığını, güvensizliğini ve korku sendromunu dikkate almadan Sovyet yazarı ve onun eseri hakkında konuşmak imkânsızdır. Bir örneğe dikkat edelim. 1922 yılının 17 Temmuz'unda Lenin'in Stalin'e mektubu: "Bunu hemen yapmak gerekiyor... Birkaç yüzünü tutuklayarak, hiçbir neden falan da göstermeden "Cenaplar, çıkıp gidin!" demek gerekiyor.

"Edebiyat Evi"nin bütün müelliflerini, Piter'deki[80] "Mısl"çıları (ünlü bir dergi ve onun etrafındaki aydınları - K.V) hemen temizlemek gerekiyor. Burada "temizlemek" lafını unutmayalım. Çünkü 20'li, 30'lu, 40'lı yıllardaki katliamların, baskıların ve cezaların hepsi "temizleme" adı altında gerçekleşecektir. Şimdi Türkiye'deki hapishanelerle ilgili "temizleme" lafını duyunca nedense bir anlığa irkiliyorum.

Şunu da unutmayalım ki, Stalin'in uyguladığı bütün cezaların "haç atası" V. İ. Lenin'dir. Sistemin ideolojisinin ve ilk denemelerinin müellifi Lenin, bu ideolojinin icracısı ve faal devamcısı ise Stalin'dir; siyasi manzara bunu göste-

[80] Petersburg.

riyor. Edebiyatı da bu manzara olmadan düşünemeyiz. V. Aksyonov'un bir sözünü hatırlıyorum: "Edebiyat dünyasında ceza tedbirleri zaruridir. Mahvetme, işkence etme, sıkıntı olmazsa, edebiyat cazibesini kaybeder". Demek ki bu hayatta fazlalık veren bir şey yoktur.

Bütün zamanlar için doğru olan "hükümdar ve sanatkâr", "zaman ve sanatkâr" meselelerini soyutlaştırarak mutlak ve birmanalı şekilde "Sovyet Edebiyatı zararlı edebiyattır", "Sovyet Edebiyatı eskimiş ve sahte edebiyattır" hükmü vermek, "ölenler ve ölmeyenler", "hainler ve sadıklar" tasnifi yapmak, gerçekten uzak olduğu kadarıyla bilimselliğin de dışındadır. Bu tipli kesin hükümler vermek, Bolşevizm kafa yapısının devamı ve komünistlere küfrederek onlardan daha çok komünist olmaktan başka bir şey değildir. İnkârcılık, nihilizm kaba sosyolojik tahlilin bir bölümüdür. Sovyet Edebiyatı anlayışını bir statik zamana bağlı olarak sabit mekân sınırları dahilinde düşünemeyiz. Böyle bir yaklaşım, zamana ve mekâna göre objektif sayılamaz. M. Gorki'nin yarattığı sosyalizm metodu sosyalizm sisteminden en az 15-20 yıl önce yaranmıştır. 1991 yılında SSCB dağıldı. Fakat bu sistemin ideolojisi resmen çökse de, aynı ideoloji ve onun edebiyattaki yansıması bugün hâlâ yaşıyorsa, bu, sürecin sınırlı bir zamana ve mekâna sığmadığının göstergesidir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sosyalizmin bir ülke çerçevesinden çıkarak bir sisteme, bir rejime dönüşmesi, bu sistemin üçüncü dünya ülkelerinin medeniyetine, edebiyatına etkisi de göz önünde bulundurulursa, muhaceret edebiyatının marjinal varlığı toplumsal-sanatsal değer olarak bertaraf edilerek, kenara bırakılması mümkün olmayan bir gerçektir. Umumi edebi akımları, cereyanları bir ülkeye, bir zamana ait kılmak koşula bağlıdır. Bu koşulun kıstaslarını dikkate almadan araştırılmasını bütün ve objektif olarak düşünemeyiz.

Kaç bin yıllık dünya edebiyatı farklı zamanlar, hükümdarlar, sanatkârlar, savaşlar, idamlar, sürgünler eşliğinde ortak değerler taşımıştır. Rejimler, ideolojiler, bakış açıları edebiyat adlı fenomenin sert kabuğu, içinde yaşamak zorunda olduğu ortam ve varoluşunun şartlarıdır. Bu şartlar (sadece şartlar bu anlayışı tam ifade etmese de) dikkate alınmadan ne Homer'e, ne Dante'ye, ne Nizami'ye, ne Mevlana'ya, ne Rotterdamlı Erazm'a, ne L. Vinci'ye, ne Shakspeare'e, ne Mirza Fethali Ahuntzade'ye, ne Edgar Roy'a, ne L. Tolstoy'a, F. Dostoyevski'ye ve elbette ki edebiyatın yakın tarihinin B. Pasternak'ına, K. Mayakovski'sine, M. Bulgakov'una, İ. Bunin'ine, A. Ahmatova'sına, İ. Erenburg'una, aynı şekilde Soljenitsin'e, E. Heminguway'a, U. Folkner'e, X. Borhes'e, Y. Kavabatay'a, Kobe Abay'a, G. Markes'e, K. Kostaneda'ya, U. Eko'ya, C. Aytmaov'a, Şehriyar'a, B. Vahapzade'ye değer vermek, onların sanat dünyasını incelemek mümkün değil.

1970-80 yıllarında 60'lı yıllar edebiyatının tahlili yapılırken kullandığım bir cümleyi bugün de geçerli kılıyorum: "Mirza Celil'in altında bulunduğu gökyüzü çok engin idi". "Gökyüzü" gerçekten de edebiyat için mekân sıkıntısından, darlığından farklı anlayıştır. Edebiyatta büyük zaman, büyük değerler, ilahi güç manasında kullanılan "gökyüzü", aslında edebî-felsefî, estetik bakış açısından hareketle Mirza Celil'e dayanan, isnat eden 60 kuşağı için de bir anahtar özelliği taşır. Mirza Celil'e yeni bakış Anar'ın "Anlamak Derdi" eseri, Elçin'in, E. Eylisli'nin yazıları ve bildirileriyle vb. yalnız ideoloji alanını değil, sanatkârlığı, dili-üslubu da kapsar. Tabii ki bu süreç o yılların Azerbaycan Yazarlar Birliği kurultaylarından birinde söylendiği ve destek gördüğü şekilde "kopya", "taklit", "allamelik" değildi.

Kutuplaşan edebî güçlerin, Mirza Celil cephesini "Haç atası" olarak değil, Sovyet rejiminin ilk "edebî kurbanı", ender görülen bir sanatkârlık olarak değerlendirse de, diğer karşı muhafazakâr taraf eskimiş, XX. yüzyılın son karinesi için yararını, değerini, çoktan kaybetmiş klasik hars anlamında olduğunu vurguluyordu.

" Molla Nasreddin-66" (Anar), "Bayatı Şiraz" (Y. Sametoğlu), "Baladadşın İlk Muhabbeti" (Elçin), "Bağdat'a Bilet Var" (E. Eylisli) ve onlarca hikâye, tiyatro eseri, 1960 kuşağının Mirza Celil'e dönüşünden daha çok yeni zaman çerçevesinde Mirza Celil'in yeniden okunmasını, yeni nesir arayışları içine girildiğini gösteriyordu.

Ama Mirza Celil yalnız post-bakışın değil, diri, faaliyette olan bir edebî hareketın önderi idi. Ateist "Allahsız" olan Mirza Celil, Merkezi Komite'nin yayını olan "Kirpi"nin selefi sayılırdı.

Yine aynı devrin Anar'ı, C. Hüseyinov'u, Y. Sametoğlu'su, E. Eylisli'si, Elçin'i, İ. Melikzade'si, M. ve R. İbrahimbeyov kardeşleri vd. için Mirza Celil kendisi de edebiyat dünyasının başı üzerindeki gökyüzü idi, hem gerçek, hem de mecaz anlamında. Daha yayımlanmayan, el yazması halinde olan eserlerini yakarak onların alevinde ellerini ısıtan Mirza Celil, aslında klasik nesrin son, yeni nesrin ilk yazarı idi.

Deli Şairin Sözü:

"...Hey gidi dünya... Şehrin bir kapısından içeriye giren deve kervanı şaire altın, gümüş, zer-zevat, bahşişler getiriyordu; diğer kapısından çıkan deve kervanları ise hükümdarın cenazesini defin için kabristana götürüyordu..."

Deli şairin söylediği cümlenin deve kervanlarının sahradaki yürüyüşlerini andıran ritmi, bana İ. Brodski'nin karmaşık kaderini hatırlattı. Nobel ödüllü

meşhur Rus şairi ve yazarı olan İosif Brodski'nin, İosif Stalin'in hedefindeki son av olduğunu söylersem, yanlış olmaz.

Avcı yaşlanmıştı. Eli titriyordu, oku, attığı hedefi tutturamadı. Veya binlerce av avlamış yaşlı avcı son avını yakalamaktan vazgeçti. Herhâlde İosif Stalin ölüm döşeğinde "son sefere" hazırlanırken İosif Brodski de ülkeden "daimi sefere" hazır idi. Ülkenin bir başında bir İosif, o biri başında diğer İosif; her ikisi sefere hazırlıklı idi. Biri başka bir dünyaya, biri de o biri dünyaya. Kaderden kaçamazsın.

Sonra L. İ. Brejnev'e yazdığı mektupta İ. Brodski şöyle diyordu: *"Dil, devletten daha eski ve daha vazgeçilmez bir olaydır. Ben Rus diline aidim, devlete geldikte ise, bence, yazarın vatanperverlik duygusu tribünlerden söylenen yeminlerle değil, içinde yaşadığı halkın dilinde yazabilme becerisi ile ölçülür... Ben Rus şairi olarak kalıyorum, ama SSCB vatandaşı olmaktan imtina ediyorum. Sizin bana Rus toprağına değil, Rus Edebiyatına ait olmama izin vermenizi rica ediyorum. Ben Vatanım karşısında kendimi suçlu olarak görmüyorum, bilâkis haklı buluyorum..."*

Ben "Brodski'nin kalıcılığı Soljenitsin'in kalıcılığından uzundur" diyen ve kalıcılık anlayışını da sınırlara ayıran B. Sarnov'a hak veriyorum. "Biz kalıcılık için yazıyoruz" diyen A. Tolstoy günlük yalakalığı, hainliği geçici olarak görmüş ve kendisine hak kazandırmak için bu güzel cümleyi sarfetmiştir. Küçük bir ilave: Farz edelim ki Orhan Pamuk "Türkler Ermenilere soykırım uygulamıştır" diyerek Avrupa camiasında Nobel ödülü alabilmişse, Knut Hamsun da Nobel ödülü almışsa (Hitler faşizanlığının alevli savunucusu olmasına rağmen), demek ki **bendenin bendeye (kulun kula) verdiği hiçbir ödül, onun hainliğine hak vermez.** Folkner'in aldığı Nobel ödülü bir öğlen yemeği kadar onu sevindirmiştir.

S. Vurgun'un söylediği "Şair, hükümdarın huzurundasın" mantığı çok maskeleri yırtmış, çoğunu haklı çıkarmış, çığırından çıkmış durumun normala getirilmesi gibi anlaşılmıştır. Affeden Allah'tır. Ve tabii ki, yeryüzünde affeden millettir, dana geniş anlamda beşeriyettir.

Deli Şairin haykırışı:

"Bu hayatta bir insanın başka birisini affetmesinden daha güzel ne olabilir ki, ey benim güzel kardeşim?!"

Şu bir gerçektir ki "Sovyet Edebiyatı" anlayışı dahilinde yer alan Estonya edebiyatı, Moldavan Edebiyatı, Özbek Edebiyatı ve diğerleri Sovyet edebiyatını oluşturmakla birlikte onların, ait oldukları çevreyi yansıtmakla kültüre, bölgeye, coğrafyaya, dile, tarihe bağlılıkları da inkâr edilemez. Mesela, Çağdaş

Azerbaycan Edebiyatı, 1920-1991 yıllarının Sovyet edebiyatını oluşturmakla birlikte, Vahit Azerbaycan Edebiyatının (yani Rusya, İran, Irak, Gürcistan, Ermenistan... sınırları dahilinde yaşayan Azerbaycan Türklerinin), Kafkasya Edebiyatının (Azerbaycan, Gürcü, Ermeni, Dağıstan halkları edebiyatı), genellikle Türk Edebiyatının (Türkiye, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar vd.Türklerinin edebiyatı), aynı şekilde Doğu ve Asya Edebiyatının (İran, Irak, Mısır, Suriye, Hindistan, Çin vd.) bir parçası olduğunu da göz önünde bulundurmamız gerekiyor. Bu anlamda tarih, kültür, dil geleneklerinin gözardı edilmesi doğru değil.

Sırf bu teoriler ve faraziyeler çerçevesinde ideolojiden tam olarak veya kısmen kurtulan metodoloji ile edebî süreç, edebî şahsiyetler, edebî akımlar, üsluplar, değişik yöntemlerle (karşılaştırmalı-mukayeseli, göstergebilimsel, yapısal vb.) araştırılarak incelenirse, daha fazla objektif sonuçlar elde edilir. Bu etkenler sosyal bilimlerde, özellikle dilcilik ve edebiyat araştırmalarının eğitim-öğretiminde çok yararlı olabilir.

Azerbaycan Sovyet (veya Sovyet devri) edebiyatının son edebî-siyasî çekişmeleri *Ulduz* (Y. Sametoğlunun genel yayın yönetmenliğinde), *Azerbaycan* (E. Eylisli'nin genel yayın yönetmenliğinde), *Gobustan* (Anar'ın genel yayın yönetmenliğinde), *Gençlik* (M. İsmail'in genel yayın yönetmenliğinde) dergilerinin etrafında olmuştur. 1971 yılında Komünist Partisi'nin geniş bir toplantısında Merkezi Komite'nin Genel Sekreteri H. Aliyev'in konuşmasında ideoloji tenkit hedefleri yazarlardan Anar, S. Ahmedov, M ve R. İbrahimbeyov kardeşleri, V. Paşayev, F. Şuşinski vd. idi. Konuşmacı, "milliyetçilik", ""burjuvazi karakteri", "hafiflik" ve "komünist ahlakına, davranışına aykırılık" ithamları ile yazarları eleştiriyordu.

Sonralar özellikle 1980'li yıllarda Komünist gazetesinde, Azerbaycan Komünisti ve Kirpi dergilerinde (MK'nın[81] yayınları) yine bu yazarlarla birlikte V. Sametoğlu'yu, E. Salahzade'yi, R. Rövşen'i, V. Bayatlı Oder'i (o zaman V. Cebrailzade), M. Süleymanlı'yı, A. Memmedov'u, K. Veli'yi eleştiren yazılar yayımlanmaya başlandı. Kasıtlı olarak ortaya atılmış anlamsız, bölücü nitelikli "Serbestçiler ve Heceçiler" tartışması, R. Rıza'ya hücum kampanyaları, aslında çok daha başka (yerlicilik, kamplaşma, görev düşkünlüyü vb.) sorunlarla ilgiliydi.

Komünist Partisi için, ilmî değeri olmayan bu tartışmanın devam etmesi çok isabetliydi. Entrikalar, yapay çekişmeler, gereksiz edebiyat tartışmaları, -deyim yerindeyse- bulanık suda balık tutmayı kolaylaştırıyordu. Mevlut Süleymanlı'nın "Değirmen" romanının tanıtım toplantısı, bu tartışmaların gerilim noktası ve neredeyse sonu idi. Bu mahkeme gibi geçen toplantıda yaşlı yazar-

[81] Merkezi Komite.

lardan İmran Kasımov'un, İshak İbrahimov'un, İlyas Efendiyev'in, gençlerden Anar'ın, Elçin'in, Ekrem Eylisli'nin, Y. Sametoğlu'nun, İsa İsmailzade'nin, E. Salahzade'nin tutumu yeni edebiyattan yana idi.

Zaman hızla değişiyordu. Edebiyat de bu değişimin dışında kalamazdı. Karşıdan büyük yıkımın çıtırtıları, daha uzakta olan siyasi değişimin havası kokuyordu. Sovyet Edebiyatı devri, genel olarak edebiyat devri bitmekte idi. Rus destekli Ermeni işgalinin başlanması, Karabağ etrafında dönen oyunlar, milli özgürlük harekâtı ve nihayet 1991 yılı; Sovyetler Birliği'nin ömrü bitiyor. Bir cümle ile ifade edilmiş bu ağır süreci çözümlemek için çok kitaplar yazılacaktır…

Yaşlar da ülkeler gibidir. Her yaşın, her kuşağın kendi sınırları var. Bizim anlamadığımız yaş devri, dilini bilmediğimiz ülkelere, halklara benziyor.

Zevkler, bakışlar, ölçüler, tarzlar yaşa göre değişiyor. Birbirini kabul eden, saygıyla, sevgiyle yaklaşan doğal, içten, dost yaşlar olduğu gibi birbirini, kabul etmeyen, beğenmeyen, yabancı yaşlar, hatta birbirine düşman yaşlar da yok değildir.

Edebî kuşaklar da böyledir. Her birinin kendi rengi olan bu zaman dilimleri-yaşlar görecelidir. Çünkü değişiyor, dün bugüne, bugün yarına dönüşüyor. Yaratıcı nesillerin kendileri de mücadele edebilir, onun yarattıkları da. Gerçek mücadele, yaratıcı kişiler veya gruplar arasında olamaz. **Ortaya konmuş eserlerin büyük zaman çerçevesinde mücadelesi objektif mücadeledir.** Sözün sözle mücadelesi koşullara bağlıdır. Büyük sözün küçük sözü yutması, onu kendi içerisinde eritmesi, zihinlerden silmesi doğaldır. Kaderin yazgısı neyse, denir. Fakat yazıyı kendi içerisinde eritip onun izini kaybedenler var. Edebî akımlar, okullar, hiyerarşi artılar getirmez. **Üstünlük kıstasları "-izm"lerle değil, semantik anlamla, metaforun gücüyle, psikolojik derinlikle, sanat uzmanlığı ile ölçülür**. Bu anlamda da Sovyet Edebiyatında, özellikle 1960'lı yıllardan başlayan ilginç meseleler, nesil-yaş çekişmesi mevcuttur. Ben bu çekişme hakkında kesin konuşmaya ihtiyaç duymuyorum. Teori söz konusu olduğu için meselenin mahiyetini açmanın ve ona belli bir bakış açısından bakmanın taraftarıyım. Ağır gemileri hatırlatan Rus-Sovyet Edebiyatından farklı olarak hareket kabiliyeti daha yüksek olan milli edebiyatların bu alanda üstünlüğü açıkça bellidir. Okyanus sularında yüzebilmek için bu hareketliliğin de kendine göre üstünlükleri vardı. Stalin'in Makyavelci dehası, dahiliği, "devleti ve onun başını korumak için her şey makbuldür" yargısı, 1951-52 yıllarında yeniden dehşetli soykırım hazırlığını başlattı. Yahudi doktorların meselesi, Yahudi anti-faşist komite başkanlarının kurşuna dizilmesi, ülkedeki bir numaralı Yahudi L. M. Kaganoviç'in başkanlığı altında gerçekleştirilen yeni antisemitizm dalgası başlatılacak soykırımın bir parçasıdır.

Olayın paradoksal tarafı bundadır ki yeni tarihin ilk Yahudi devletini, İsrail'i de Stalin yaratmıştı. Stalin'in Gürcü asıllı Yahudi oluğu söyleniyordu. "Acaba, Stalin siyonist mi, anti-siyonsit mi idi? "sorusunun tek bir yanıtı var: İçindeki yırtıcı, kalbindeki Şeytan Stalin'e hiç ihanet etmedi. Stalin katil idi, bir imparatorluğun başında duran eli kana bulaşmış katil. Katillerin ise milliyeti ve dini olmaz. Bu daire genişlenerek ülkeyi tamamen kapsamalı ve savaştan sonra sadece SSCB aydınlarına değil, dünya sosyalizm sistemi aydınlarına da müthiş bir ders verilmeli idi. Baş yönetmen bu dersin senaryosunu kafasında tasarlamış, kâğıtlarla, emirlerle, talimatlarla bu senaryonun detayları gerçekleşmiştir. İki üç haftalık gecikme, ani rahatsızlık ve ölüm, milyonlarla insanın hayatını kurtardı. Tanrı insanlara acıdı. Gün doğmadan neler doğar demişler. Bu kelimeleri yazmakta maksadım, Sovyet Edebiyatının başı üzerindeki siyah bulutların dağılmasına, gökyüzünün aydınlanmasına yardım etmektir. Bu aydınlığın ortaya çıkarılmasında tarihi çerçeve dikkate alınmazsa, ne zamanın edebiyatı, ne de şahsiyetler olduğu gibi görünebilir.

...1953 yılında Stalin öldüğünde İosif Brodski 26 yaşındaydı. O ülkesini daimi olarak terk edecek, Nobel ödülü alacak ve vatanını, kaderini, kalem arkadaşlarının faciasını, zamanın getirdiği felaketi ve acı ironisini "Cehennemin Çocukları Hakkında Düşünceler" eserinde kendine özgü bir bakışla, farklı bir üslupla kaleme alacaktır.

Sovyet Edebiyatının ilginç süreçlerinden biri de edebiyatı kontrol altında tutma ve idare etme ile ilgilidir. Lenin'le başlayan, Stalin, Kruşçev, Brejnev, Gorbaçov tarafından bu veya başka şekilde süregelen bu sistemin başında birinci kişi-Merkezi Komite'nin genel sekreteri duruyor. Merkezi Komite ve onun bütün hiyerarşik silsilesi, Yazarlar Birliği, KGB, sansür, basın, eleştiri bu süreci açık veya gizli olarak yapılandırıyor. Edebî mahkemeler, işkenceler, sürgünler, hapisler, tecritler, işsizliğe terk etmeler, kontrol altına alma ve idare etmenin temel metotlarıdır. Bu sistemi ayrıntılı olarak tasvir etmeye gerek yoktur, "çünkü edebiyat, genel proletarya işinin terkip hissesi, tekerleğinin hareket gücünü oluşturmalıdır" (V. İ. Lenin) cümlesinde bu sistemin mahiyeti açık ifade edilmiştir. Henüz ortaokul son sınıftayken "Sovyet Edebiyatı" kitabında bu acımasız cümleyi okuduğumda Cebrail'de[82] evimizin yanındaki Rus askeri birliğindeki kocaman, siyah renkteki tankı göz önüne getiriyordum. Tekerlekleri ile bu tank bizim evimizi harabeye çeviriyor, babamı, annemi, kardeşlerimi tırtılları altında eziyor ve güler yüzlü genç Rus askeri gülümsüyor, "Bu iş bitti" diyerek siyah, kocaman tankın tekerleğinin, motorunun bakımını yapıyor.

---

[82] Cebrayıl: Azerbaycan'ın Ermeni işgal altında olan, bu kitabın yazarı ın da doğup büyüdüğü bir ilçesi.

Sonralar 1990 yılında bu tankı ben Bakü'nün sokaklarında canlı olarak, insanları kana boyarken gördüm. Rüyalarımda hâlâ da bu siyah, kocaman tankı sık sık görüyorum ve sabaha kadar gözüme uyku girmiyor. "Ben sosyalizm realitesinden de, Rus-Sovyet tankından da korkuyorum" demeye utanıyorum. Gençliğimden kanıma, canıma işleyen bu korku, sancı gibi, acı gibi beni terk etmiyor, canımı acıtmaya devam ediyor. Herhalde ölünceye kadar da benimle kalacak. Sonralar oğullarım bu korkunu hatırlayarak ağlayacaklar, belki de gülecekler...

Deli Şairin haykırışı:

"Umursama, boş ver, zaman gelir onlara da kendi oğulları gülerler."

...Sovyet miti, gerçeğinden daha çok büyük olmuş, her zaman öyle zannederim. Şöyle ki insandan, onun zihninden, bilinçaltından süzülen, günlere, aylara, rüyalara, yollara serpilen korku, gerçek korkudan daha büyük ve daha dehşetlidir.

Ve elbette ki "her mit, her apokrif, herhangi bir realiteyi yansıtıyor" gerçeğini de inkâr etmek zordur.

Stalin miti Fransa'da yaşayan dahi muhacir yazar İ. Bunin'i İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra şaşırtabilmişse, mitin gerçeklikten üstünlüğünü ispata gerek yoktur. Bu miti yaşayan milyonlarla insan, yüzlerle yazar, gerçek Stalin'den çok onun miti ile karşı karşıya durmak zorunda kalmışlar. Bu mite inanan, ona danışan [onunla hesaplaşan], ondan korkan, çekinen milyonlarla insan bir şefin çubuğu ile idare olunan kocaman bir koroya benziyor. Bu koronun içinde okumayanlar da, burnunun altında küfredenler de, nefretle tükürenler de, tamamen ayrıca bir ezgi söyleyenler de yok değil. Fakat bu koro o kadar kocamandır ki, sadece şefin çubuğundan doğan ses ve söz duyuluyor.

Deli Şairin haykırışı:

"Bu olayı koronun miti veya mitin korosu olduğunu da ayırmak çok zordur"

Belki de buna ihtiyaç yoktur.

Söz açılmışken: Sanatın gelişmesi, bilimden farklı olarak daha çok şartlara bağlıdır. Bilim zamanla aynı çizgide ve onunla doğru orantılıdır. Geçen zaman, bilimin gelişmesinin göstergesidir. Ama sanat böyle değil. Her bir zaman dilimi farklı sanatları içerisinde barındırır ve varoluş, gelişmeli olarak devam etmez, tekrarsızlığı, enderliği yansıtır. İki büyük okul- romantizm ve realizm, onlardan doğan onlarca cereyan kendi manzarasını aksettirdiği kadar, bütün zamanların da görünümüdür. Bu anlamda Fuzuli XVI. yüzyılın kudretli şairi

olduğu kadar da XXI. yüzyılın da modern, post-modern, post-post-modern şairidir. **Fuzuli edebi akımın, okulun içerisinde değil, aksine edebi akımlar, okullar Fuzuli'nin içerisindedir.** Aynı mantıkla Homeros, Cervantes, Rable sanatını da değerlendirebiliriz.

Çağdaş metin ve metin arası (intertekst) çözümleme de büyük söz sanatının ölümsüzlüğünü, sonsuzluğunu gösteriyor.

Bu anlamda çağdaş tefsir bilimi ile-yorumla Mayakovski'nin, Pasternak'ın, Bulgakov'un, Platonov'un, Müşfik'in, Aytmatov'un yeniden okunması ve idrak edilmesi zaruridir. Bu idrak ve çözümlemenin, Sovyet devri edebiyatının yeni katmanlarını açacağına inanmamız gerekiyor. Bu anlamda "Sovyet Edebiyatı" kavramının farkına varmadan geçilmiş merhale ve hatta aşağılama anlamında kullanan edebiyat siyasetçileri veya siyaset cambazları kendilerini, yazdıklarını ve Söz'ün felsefesini unutanlardır. Unutmayalım ki, Söz'ü yaşatan, tartışmalar, hükümler, methiyeler, saldırılar, gruplar, talimatlar, isimler, ödüller, iddialar değil, onun ta kendisidir. Bütün mücadeleyi Söz veriyor. Ve bu 'mücadele' kelimesi, bizim siyasette kullandığımız anlamda değil. Bu mücadeleyi ifade etmekte ben de zorlanıyorum. Her halde bu tarihten süzülme, ağacın bitmesi, gülün açılması gibi bir mucizedir. Bilim dilinde buna "doğal seçim" de demek mümkündür. Söz'ün bu mucizesini ve seçimini olduğu gibi açıklamak zordur. Bu konuyu "Modernlik ve Post-modernlik Işığında Dil ve Dilcilik" isimli çalışmamda daha ayrıntılı olarak anlatacağım.

Stalin, A. Paltonov'un [Platonov'un] "Önlem Almak İçin"(İhtiyat İçin) adlı hikâyesini okuduktan sonra kenara böyle bir not düşmüştü: "Çok yetenekli, yetenekli olduğu kadar da rezildir."

Veya A. Fadeyev'in "Yoldaş Stalin, önümüzdeki günlerde biz ve bizzat kendim Yazarlar Birliği üyeleri arasında "temizlik işi" yapacağız, ideolojik yönden yabancı unsurlar Birlikten atılacak!" demesine Stalin sert tepki vererek, "... şuna bir bakın, züccaciye dükkânına girmiş fil sanki! Ne siz filsiniz, ne de yazarlar eşya! Yerinize oturun!" diye karşılık vermesi Stalin'in karakterindeki kompleksi ve acımasızlığı gösteriyor.

R. Medvedyev "Stalin ve Stalinizm" eserinde, E. Radzinski "Stalin" kitabında, Stalin'in öz kızı S. Alluliyeva, babası hakkındaki hatırlarında Stalin'in edebiyata, sanata bakışını öylesine teferruatlı, ince ayrıntılarına kadar anlatmışlar ki, bunların hepsini yazmasak bile psikolojik durumu etraflı olarak açıklamaya ihtiyaç yoktur. İhtiyaç olan şey Sovyet edebiyatının tepeden başlayarak, rejimle beslenen (aslında zehirlenen) doğasını araştırarak göstermektir. Bu anlamda Lenin'in ve Stalin'in siyah silueti ve onların yerlerdeki gölgesi olan "genel sekreteri" figürleri belirginleşiyor.

Azerbaycan'ın içtimaî-siyasî düşüncesinde, aynı zamanda edebiyatında Mir Cafer Bağırov'la bağlı yüzlerle açıklamalar, belgeler, anekdotlar (fıkralar) onun olumlu veya olumsuz özellikleri, karakterindeki zıtlığın (çelişkinin) ne kadar derin olduğunun göstergesidir. Fakat bu zıtlıklar ne kadar derin veya geniş olursa olsun, Mir Cafer Bağırov'un birçok olumlu talimatları, siyasi kararları, Moskova idaresinin icracısı olmağı ile bağlı olmayarak (aynı zamanda onun olumlu sayılabilecek hareketlerini de göz ardı etmeden) 1930'lu yıllarda Azerbaycan soykırımının esas oyuncusu olduğunu, kimlerin onun yanında yer aldığını (örneğin, M. S. Ordubadî), kimlerin onun (veya rejimin) kurbanı olduğunu, örneğin (Cavid, Müşfik), kimlerin ölümden yaka kurtarabildiğini (örneğin, S. Vurgun, R. Rıza, M. İbrahimov, H. Mehdi)- bu kurtuluşu neyin hesabına başardıklarını inkâr etmiyor. Ben hesap derken, rahmetlileri yargılamak, muhakemeye çekmek niyetinde değilim. Bu benim değil, tarihin görevidir. Ve bu olayda herkes aynı seviyede değil ve aynı çizgide yer almıyor. Ama 50 yaşında en ağır hastalığa tutulan S. Vurgun da, hayatı zehir olan R. Rıza da, M. İbrahimov da, H. Mehdi de, sağ kalmayı başaran onlarca yazarın, alimin neler kaybettiğini, neleri kurban verdiğini hiç kimse bilemez. Rejim kurbanı olanların öcünü kurban olmayanlardan almak da bir Sovyet geleneği ve Sovyet psikolojisidir. Kuşkusuz, Stalin-Mandelştam, Stalin-Bulgakov şeklinde gruplara ayrılmalar gibi, Mir Cafer -Cavid, Mir Cafer-Müşfik şeklinde gruplara ayrılma da mevcut idi. Tarihî hizmetlerin tarihî cinayetleri aklamaya gücü yetmez. Aksi halde -bugünkü çağımızda neo-faşizm ve neo-komünizm teşebbüslerinin yayılmaya çalışması gibi- neo-Stalinizm, neo-Hitlercilik kapıları beşeriyete yeniden açılmış olur.

"Zulmün kendi kendini öldürmesi, kıyamet gibidir"- diyen A. Lavrukin'e birce ilavem var. "Bizi öldürmeden her şeyi mahveden sistemin en büyük ihaneti, önce bizi öldürmemesidir. Kıyameti beklemeden..."

Sovyet edebiyatından konuşulduğunda tercüme yaratıcılığından bahsetmemek, o süreci bütün olarak görmemek demektir.

1920'li yıllardan başlayarak (daha o zaman Z. Freud'un, T. Vulf'un, F. Nietzsche'nin, A. Schopenhauer'in eserlerinin tercümeleri Sovyet ideolojisine tam zıt kutupta yer alsa bile) Rusçaya tercüme olunan dünya edebiyatı, rejimin ağır havasının temizlenmesinde, edebiyatın bir bünye olarak mevcudiyetini *devam ettirmesinde önemli rol oynamıştır. Zaman zaman çevrilen ve edebi süreci etkileyen A. Morua, L. Aragon, N. Hikmet, P. Neruda, E.* Heminguey, A. Kamyu, F. Kafka, K. Hamsun, Y. Kavabata, Kobe Abe, H. Böll, U. Faulkner, G. Markes, C. Salinger, T. Vulf, V. Vulf eserlerinin tercümeleri, yalnız Rus edebiyatının değil, o zamanki bütün SSCB halklarının dünyaya bakış açısının oluşmasında, dış dünyaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. Eğer "dünyanın her ye-

rinde insan ruhunu yakalamak için ağlar kurulmuşsa" (M. Gorki), rejimlerle ilişkisi olmayan dünya edebiyatının beraber yaşadığını, diline, dinine, ırkına, rejimine bakmaksızın var olan bütünlüğünü de unutamayız.

Azerbaycan Türkçesine çevrilen (az da olsa) bu eserlerin bizim edebi süreç için ne kadar önem taşıdığını ve bu sürecin ayrılmaz bir parçası olduğunu ispata gerek yoktur. Vagonda şiirlerini satan **Mezahir** de, meyhanenin şarap kokulu dumanlı köşesinde yeri geldiğinde sözsüz şiir yazan, gazelleri ile hayal dünyasında yaşayan **Vahid** de, şiirine, söylediği söze göre Sibirya sürgününü yaşayan el şairi **Mikail Azaflı** da, **Algayıt** da ve adı bilinmeyen veya az adamın bildiği onlarca söz adamı Sovyet devrinin sanatkârlarıdır.

Hatta Elağa Vahid'i halkın baskıları ve talebi ile [talebinden sonra] en meşhur insanların uyuduğu devlet kabristanlığında -"Fahri Hıyaban"da defnetmişler.

Sovyet devrinde halkın sözcüleri olan bu aykırı sanatkârlar itirazlarını gazellerde, sevgi şiirlerinde bildirir, meyhane, kahve havasındaki kalender duruşları ilesüslü salonlara karşı koyarak Sovyet ideolojisine tükürüyorlardı desem, yanılmam.

Sovyet devrinde yaşasa da Sovyet şairi olmayan ve olmak istemeyen bu söz, sanat göçmenlerinin faaliyeti dikkate alınmadan ve araştırılmadan, devrin edebiyatının bütün, bitkin saymak, bilimsel adaletten uzak olduğu kadar, insani adalet bakımından da yanlıştır.

Kendi devrinden memnun büyük yazar yoktur; eğer varsa herhalde bu sıra dışı birisidir. Zamanın akış sürecinde ağır zaman dilimlerinin olması doğaldır ve tarihin böyle ağır zaman dilimlerinden biri de, kuşkusuz Sovyet devridir. Devrim ve proletarya diktatörlüğü ile başlayıp NEP'le (Novaya Ekonomiçeskaya Politika yani Yeni Ekonomi Politikası ile), sanayileşme, kolektifleşme, kültür devrimi, açlık (sadece 1932-33 yıllarında 50 bini aşkın insan açlıktan öldü), fakirlik, cezalandırmalar, savaş, kampanyacılık, provokatörlük, yalan, kışkırtma ile devam eden ve bunun doğal sonucu olarak da dağılan bu sistemden olumlu bir şey bulmamız mümkün mü? İnsanlığa aykırı, doğaya aykırı, tarihe aykırı olan her şeyi [bulmak mümkün]! Ama konumuz bu rejim ve diktatörlük sistemi değil. Konumuz, bu sistemde yaşamaya mahkûm olan insan ve elbette ki, yaratıcı insandır, onun yaratmak zorunda kaldığı ve meydana getirdikleridir. Trajik devrin, trajik hayatı olan yazarlarının trajik eserleri hakkında konuşmak, onları çözümlemek, geçmiş ve gelecek için gereklidir desem, yanılmam.

Deli Şairin sesi:

"Yüzyılın başlangıcında Avrupa'da Nietzsche Tanrı'yı öldürdü ve "Böyle Buyurdu Zerdüşt" eserinde suçunu itiraf etti. Tanrı öldürüldükten sonra Şeytanın oğullarından biri Rusya'da, diğerleri İtalya'da ve Almanya'da tahta geçti. Dünya Şeytanların elinde idi artık. Milyonlarla insan öldü, sakat kaldı, mutsuzluğa terk edildi. Stalin, Hitler, Mussolini hakimiyeti insanoğluna çook pahalıya mal oldu. Tanrı'yı öldürdüğüne pişman olan Nietzsche, bu felsefesi ile dünyada akan kanları durduramadı. Tanrısız dünyaya Şeytanın sahip çıkması gerçeğini edebiyat, felsefeden daha iyi idrak etse de, o da beşeriyetin trajedisine çare bulamadı."

Edebiyat, bilim, sanat, tarihî bir süreçtir. Bu süreçte gelenek ve yeniliklerin uyumu ile birlikte, süreci koşullandıran iç ve dış etkenlerin karşılıklı ilişkisi ve bu sürekliliğin diğer şartları da önemlidir. Bunları yazarken V. Şklovski'nin bir düşüncesini hatırlıyorum: "Her bir sanatkârın vicdanı her zaman hasta gibidir ve her zaman acı çeker." Bütün halkların, zamanların cellatları, diktatörleri birbirlerine çok benziyorlar. Sanki onların hepsi bir annenin evlatlarıdır. Bu diktatörlerin hep bir hedefi oldu: yazarın vicdanı. Bu vicdanı, bu vicdanın çektiği ağrıları, acıları, zamanın yükünü, rejimin hiçbir şeyi umursamayan amansızlığını, kültür değerlerini, şahsiyetlerini, genel olarak tarihî süreci değerlendirmek oldukça zordur.

Sovyet edebiyatının tanımını ve özelliklerini açıklamak, tahlil etmek için gerekli kıstaslardan biri de Sovyet Edebiyatı'nın "Lenin'den Gorbaçov'a" adlandırılabilecek tarih sürecini, 1917-1991 (bu tarih Azerbaycan, Gürcistan, Özbekistan vd. halklar için belli şartlar dahilinde geçerlidir; aslında 1918-1920 yıllarındaki bağımsız demokratik devletlerin varlığından sonra 1920 yılı Rus işgalinden başlanan devri esas alıyor) yılları arasındaki zaman dilimini iyi analiz etmektir. Sadece belirli koşullar (yıllar, kesin sınırları çizmez) dikkate alınarak aşağıdaki tasnif Sovyet Edebiyatı için geçerli olduğu gibi, tartışmaya da açıktır.

1. **1920'li yıllar:** Yeni sistem, yeni edebiyat. Sosyalizm kuruculuğu, sosyalizmin realist edebiyatının oluşması. Totalitarizm, otoriterlik devri.
2. **1930'lu yıllar:** Totalitarizm şiddeti devri. Ceza yöntemlerinin uygulaması. Baskı ve korku devri.
3. **1940'lı yıllar:** Savaş ve onarım devri.
4. **1950'li yıllar:** Stalinizmin buhranı, "buzların erimesi" devri .
5. **1960'lı yıllar:** Siyasi havanın yumuşaması devri, edebiyatta uyanış ve yeni arayışlar içine girme.
6. **1970'li yılları:** "Durgunluk devri" edebiyatı.

7. **1980'li yıllar:** "Yeniden kurma", "şeffaflık" ve yıkılma devri (bu devirlerdeki resmî edebiyatla birlikte, folklorun ve resmî olmayan diğer şairlerin ve yazarların da mevcudiyeti dikkate alınmalıdır.).

Her bir devir için karakteristik olan devlet belgeleri (kararlar, emirler, talimatlar, kurultay, büyük Komünist toplantıları bildirileri), toplumsal-siyasi devir ve olaylar, kişiler göz önünde bulundurularak amaca yönelik çözümlemenin gerektiğini bir daha vurgulayarak, bazı olayların altını çizerek, üzerlerinde daha çok durarak ifade etmekle zamanın genel manzarasını, edebiyatın görünen ve görünmeyen taraflarını göstermeye çalışalım.

Unutmayalım ki, biz sanattan, söz sanatından, ağrıyan vicdanları ile yaşayan, yaratan insanlardan ve ağır, çok karışık olan zıddiyetli zamandan bahsediyoruz. Yani bizim zamandan, bizim tarihten. M. Zoşşenko'nun çok yerinde söylediği gibi: "Sanat ne realitedir, ne de tahayyül; her ikisinin farkıdır." Bu farkı görmenin ve araştırmanın, herkese nasip olmasını diliyoruz.

Deli Şairin haykırışı:

"Stalin cephesinden görünen edebiyat ile edebiyat cephesinden görünen edebiyat tamamen ayrı ayrı dünyalardır".

Ben her defasında Bakü'de, genellikle Sovyetler Birliği'nde "Stalinski" denilen evlere girerken Stalin korkusunu yaşıyorum.

Moskova'nın ayrı ayrı binalarına, sokaklarına, meydanlarına, insanların üzerine çökmüş Stalin korkusunu içgüdüsel olarak hissediyorum.

Stalin'in kim olduğunu çok çok sonralar anlasam da, onunla bağlı iki olayı hiç unutmam. İlki, 5-6 yaşlarında olduğum zamandı. Polisler, aniden bahçemize doluştular. Ellerindeki sopalarla bağıra bağıra yorgan-döşeklerdeki yünü boşalttılar ve büyük çuvallara doldurarak götürdüler. Şaşırmış babaannem: "Kim talimat vermiş bu köpeklere?" diye sordu. Babam kimsenin duyamayacağı çok sakin ve kederli bir sesle fısıldadı: "Stalin."

1953 yılının mart ayının 5'de Stalin öldü. Bütün ülke zırıl-zırıl ağlaşıyordu. Biz çocuklar da ağlıyorduk. Stalin'in hastane bahçesindeki büstünün başında ağıtçı Şamama Teyze yüzünü yırtarak ağıt söylüyordu. Biz zannediyorduk ki, dünya dağılacak, babamız, annemiz, hepimiz öleceğiz; çünkü Stalin ölmüştü. Ağıtçı Şamama Teyze de ağlayan Cebraillilere Stalinsizlik derdini dünyanın dertli, elemli, ağlamaklı sözcükleri ile anlatıyordu.

...Yıllar geçti. "Eller atası" Stalin'in yüzündeki perde açıldı. Bu siyah perdenin arkasında zavallı Şamama Teyze'nin ve bütün Cebraillilerin, Azerbaycanlıların, bütün Sovyet halkının kanını akıtan bir celladın olduğu ortaya çıktı. Ben bunu anlayıp idrak ettikten sonra radyoya, gazeteye, kitaba, öğretmenle-

rime, Şamama Teyze'ya olan inancımı kaybettim. Galiba, ebedî olarak inancımı kaybettim.

Yakınlarda Moskova'dan Benedikt Sarnov'un iki ciltlik *Stalin ve Edebiyat* kitabını aldım ve bu kitabı, cümle cümle düşünerek, dipnotlar düşerek okudum. "Kendi kendini yazan" (B. Sarnov) bu kitap mektuplardan, belgelerden oluşuyor. Bu belgelerin açıklamalarının, izahlarının, yorumlarının bu kitapta bulunmadığını söyleyebiliriz. Bana göre, edebiyat tarihi, toplumsal-siyasi tarih, kültür tarihi, genellikle tarih için bu şekilde yorumsuz, tarafsız, açıklaması olmayan kaynakların önemi çok büyüktür. Özellikle de, yayımlanması planlanmayan mektupların var olması. Çünkü mektup ikili, mahrem, içten (ne derecede olduğunu Allah biliyor…) duyguların ifadesidir. Tabii ki Stalin ve Stalin gibiler için mektup, karşıdaki kişi için değil, mahkeme için, tarih için, arşiv için yazılmış belgedir. Bu belgenin samimiliğinden bahsetmek biraz saflık olur.

Stalin'in M. Gorki, V. Mayakovski, B. Pasternak, O. Mandelştam, D. Bednı, Serafimoviç, İ. Erenburg, M. Bulgakov, A. Tolstoy, M. Zoşşenko, A. Ahmatova ile mektuplaşmaları:

a) İlk aşmada Sovyet Edebiyatının mahiyetini anlamak;
b) Ayrı ayrı yazarların kaderinin bize belli olmayan taraflarını görmek;
c) Stalinizm'in ne derecede dehşetli bir hastalık olduğunu idrak etmek;
d) Stalin'in kendisinin psikolojik karakterinin, bilinçaltının şifrelerini çözmek;
e) Ve nihayet zamanın çelişkisini, anatomisini çözümleme bakımından ciddi önem taşır.

Stalin'le yazarların ilişkisi, cellatla kurban ilişkisi niteliğinde idi veya aşağı yukarı böyle olmuştur.

İlk sahne Stalin ve Gorki sahnesidir. Sovyet edebiyatının mimarı, "Ana" romanı ile Sosyalist Realizm [Sosyalist gerçekçiliği] edebiyatının temelini atarak Sovyet edebiyatını, Sovyet devletinden çok önce kuran M. Gorki, şüphesiz ki Rus edebiyatının sütunlarından biri sayılıyor. Onun romantik hikâyeleri, anıları (özellikle de L. Tolstoy hakkındaki anıları), tiyatro eserleri, hikâye ve romanları büyük yazarın gözlemlerinin, büyük söz ve karakter ustasının eserleridir. Lenin hakkında yazılmış eseri ise en samimi ve insanî eserdir desek, yanılmayız herhalde.

Lenin'in vefatından sonra zor hayat yaşayan M. Gorki, hastalığının da bahanesiyle İtalya'ya, Kapri adasına tedaviye gidiyor. Ve Stalin'le mektuplaşmaya başlıyorlar, iki dost, iki düşünce adamı, iki en yakın insan olarak. Bu mektuplardan kısa alıntılar:

M. Gorki Stalin'e: *"Genellikle, her şey güzel gidiyor. Beklenildiğinden de çok iyi. Ama küfretmeseniz daha iyi olur, İosif Vissaryanoviç, çok iyi olur... Onlardan ıslah olunmayacaklar hakkında düşünmeye bile değmez. Hafif hastalığı olanları ise tedavi etmek kolaydır. Bizim hayatımız en yetenekli doktordur..."*

Stalin'den Gorki'ye:

"Değerli Aleksey Maksimoviç! İzinden yeni döndüm. İş çok olduğundan dolayı mektup yazamadım. Bu, hiç iyi bir şey değil. Özür dilerim... İşlerimiz fena değil. Bizden aralananı arkadan ite ite ileri götürüyoruz. Çıtırtı olsa da, ileri gidiyoruz. Sorun da buradadır. Duyduğuma göre zararlı insanlar hakkında piyes yazıyorsunuz. Bizden de konu hakkında kaynak alabilirseniz iyi olur. Ben zararlı insanlar ("vatan hainleri" kastediliyor) hakkında yeni bilgiler topladım. Yakınlarda size göndereceğim. Sağlık durumunuz nasıl? Ne zaman SSCB'ye geleceksiniz? Ben çok iyiyim. Ellerinizi sıkıyorum."

İ. Stalin

Bu mektup 1930 yılının 24 Ekim'inde yazılmış. Birkaç yıldan sonra Gorki'ye gönderileceğine söz verildiği gibi- elde edilen, planlanan kaynaklar, malzemeler doğrultusunda binlerle aydın katledilecek, sürgüne gönderilecek ve tarihte eşi görülmemiş ceza tedbirleri, işkenceler uygulanmaya başlanacak.

... 2 Kasım 1930 yılında Gorki Stalin'e yazıyor:

"Zararlılar" hakkında piyes yazmayı bir kenara bıraktım. Malzeme ve kaynak azdır, olmuyor. Bana yeni kaynaklar gönderirseniz iyi olur. Ama lütfen bu sahada yenilik olmasın.

Yıpranmış kemiklerimin Vatan'a geri gelmesinin zamanı olduğunu hissediyorum...

Elleriniz sıkıyorum, değerli yoldaş."

Stalin'in Gorki'ye 15 Ekim 1930 yıl tarihli, mektubu: *"Selam, Alkesey Maksimoviç! Biraz geç yazıyorum. Diplomatik postalar yirmi gün sonra gidiyor. Şolohov ve başkaları Siz'in yanınıza geliyorlar. Sizin gelişiniz için gerekli olan her şey temin edilmiştir... Rıkov'un yerine Molotov'u getireceğim. MK onun tarafındadır. Ellerinizi sıkıyorum."*

Sonra Stalin mektuba bir cümle ilave ediyor:

"Eğer gerçekten de yazın gelmek istiyorsanız 1 Mayıs mitingine yetişmeniz iyi olur."

10 Ocak 1931'de Stalin Gorki'ye yazıyor: *"Değerli Aleksey Maksimoviç! Size*

1) Kondratyev grubu hak.

2) Menşevikler hakkında belgeler gönderiyorum. Rica ediyorum, endişelenmeyin ve heyecanlanmayın. Bu belgelerde söz edilenler, sizin heyecanlanmanıza değmez. Bizim işlerimiz iyidir.

Sağlığınıza dikkat edin. Selamlar."

...Sonraki mektuplarında Gorki biraz sakınarak, tarafsız şekilde ("ne brat, ne svat", yani kardeş de değil, kirve de) Bulgakov'u savunuyor ve onun çok yetenekli olduğunu vurguluyor. Stalin'e "ideoloji çilekeşlerinin" sayısının artırılmasını öneriyor. "Düşmanı ya mahvedeceksin, ya da eğiteceksin" sözünü savunarak bu bağlamda Bulgakov'u eğitmek gerektiğine inanıyor. Ve Bulgakov'un maddi sıkıntılar içerisinde olduğunu da Stalin'e iletiyor.

M. Gorki'nin saflığını, hele hele Komünist Partisi'ne, Stalin'e inandığını gösteren çeşitli mektuplardan seçilmiş çeşitli ifadeleri dikkatinize sunmak istiyoruz:

"Şolohov'un, Fadeyev'in, Stavski'nin, Gorbunov'un yeni eserler üzerinde çalıştığı hakkında iyi haberler alıyorum. Böyle giderse, 32. yıl çok verimli geçecek."

"Ekim Devrimi'nin 15. yıldönümüne birinci cildin yetişmesini çok istiyorum."

"Ben Amerikan aydınlarına sert üslupta yazılar yazıyorum."

"Amerikalı P. Long'un hazırladığı kitaba "Orta Rus insanının devrime kadarki durumu" konusunda makale yazmanızı çok istiyorum."

"RAPP'da Panfyorov-Serafimoviç önderliğindeki grup ile polemiğim var."

"Ben edebiyatta ilkelciliğe karşıyım..."

Kaganoviç'in, Şerbakov'un Stalin'e yazdıkları M. Gorki hakkındaki mektuplar, şikâyet karakterlidir; bu yazarlar, Sovyet Yazarlarının Birinci Kurultayı'nda Gorki'nin konuşma metninin rahatsızlık doğurduğunu belirterek, bunun Marksizm kriterlerine uymadığını gösteriyorlar. Stalin onları haklı buluyor ve yanlışların mutlaka düzeltilmesini istiyor.

Gorki yazdığı bir diğer mektubunda, başı üzerinde rüzgârlar esen 25 yaşındaki besteci Şostakoviç'i[83] savunuyor. Gorki'nin bu şekildeki samimiliği ve proleter yazarlığına has olan fanatizmi, insanda hayret uyandırıyor.

Stalin'e yazdığı bu on dört mektup, şüphesiz ki büyük sanatkâr M. Gorki'nin trajedisini gösteriyor. Lenin'le kavga edip sonra barışan, Stalin ile tartışarak fikir ayrılığına düşen, ona kırılan, incinen M. Gorki, yeteneğinin gücü, yazarlık içgüdüsü ile yaklaşan felaketleri hissediyor ve yaşanan trajediyi görüyordu. B. Sarnov, M. Gorki'nin Stalin'e mektupları hakkında şöyle yazıyordu: *"Bu, yazar Gorki'nin dili değil; kendi deyim tarzı, kendine has cümleleri olan*

[83] Dimitri Şostakoviç: Rus bestecisi.

Gorki'yi ifade tarzından tanıyabiliriz. Bu üslup Gorki'ye ait değil. Bu bir siyasi jargon, parti memurlarının iletişim dilidir."

Sovyet edebiyatını oluşturan insanın Sovyet sistemine kurban gitmesi çok doğaldır; Gorki'nin yazdığı Rus hikâyeleri ile anıları da bu düşünceyi onaylıyor.

M. Gorki'nin 1936 yılındaki ölümü, Sovyetlerde uygulanan ceza tedbirlerinin bir çeşididir. Azerbaycan yazarları C. Cabbarlı'nın ve Mirze Celil'in de ölümü böyledir. Başka bir yol ise öldürmektir. Bunun kurbanları ise Mandelştam'dır, Averbah'dır, Gumilyev'dir, Cavid'dir, Müşfik'tir. Ve sonuncusu, intihara zorlama teşebbüsü ile uygulanan ceza tedbiri. Bunun örneği Mayakovski, Fadeyev, Azerbaycanlı filozof Heyder Hüseynov, yazar Mesut Alioğlu ve daha nice bizim bilmediklerimiz...

Bir de tedrici olarak ölüme mahkûm edilenler vardır. Bunların sayı o kadar çoktur ki, saymakla bitmez. M. Gorki edebiyatın bürokratikleşmesine, yetenekli yazarların takibine, hapsedilmesine, ölümüne tahammül edemezdi. O yurtdışında ve Rusya'da öldürülen, hapsedilen, sürgüne gönderilen yazarların isimlerini gazetelerden takip ediyordu. Ona sık sık telefonla ülkedeki durum anlatılıyordu. Halk içerisinden çıkmış, namusu, vicdanı ile Komünizm idealine inanmış M. Gorki'nin trajedisini anlamak o kadar da zor değil.

Deli Şairin haykırışı:

"Kandırılmış, hakarete uğramış ve kullanılmış olanlar, dünyanın en bahtsız insanlarıdır. Eğer bunları yaşayan bir yazarsa, hem de büyük bir yazarsa bu trajedinin sonuçlarını tartmak ve değerlendirmek imkânsızdır."

Stalinci yazarların *"Bize Shakespeare gerektir ve onlar bizde olacaktır"* hükmü, *"yeri doldurulamaz insan yoktur"* tezinin astar yüzü idi ve edebiyatta bayağılığı, zorunlu ilişkileri yansıtıyordu.

M. Gorki'nin lehine ve aleyhine yürütülen kampanyalar, kurulmuş oyunlardan başka bir şey değildi. Onunla ilgili kararlar, hakaretler, eleştiriler, "savunmalar" bu oyunun gidişatını oluşturuyordu.

Stalin, gerçek edebiyatın ilahi sanat olduğunu, yeteneğin, dahinin yarattığı fenomen olduğunu hiçbir zaman Lenin gibi anlayamamış ve anlayamazdı da. Bu konuyu daha sonraya bırakalım. Hayatının sonlarına doğru M. Gorki'nin bunadığını iddia edenlere (H. Berberov'a vd.) hak vermek zordur. Yolunu kaybetmek, ideallerinin sahteliğini açıkça görmek delilik değil, derin ruhî sarsıntıdır, mutsuzluktur, faciadır. Tutumu, faaliyeti zayıflamış M. Gorki düşmanlarını yiyip bitiren, edebiyatı Komünist Partisi'nin oyuncağı gibi gören, Yazarlar Birli-

ği'ne KGB'nin bir idaresi olarak bakan ve bu şekilde işlev görmesini sağlayan Stalin'in karşısında çok güçsüz ve zavallı duruyordu.

Deli Şairin haykırışı:

"Ve onun ölümden başka çaresi kalmadı".

Bu sözler sadece M. Gorki'nin değil, büyük yazarların çoğunun yaşadığı trajediyi niteliyor. Bunu Aleksandr Orlov 1991 yılında yayımlattığı *Stalin Cinayetlerinin Gizli Tarihi* kitabında şöyle anlatıyor:

"Kremlin'deki toplantıların birinde Mironov, Yagoda'nın, Gay'ın ve Slutski'nin katılımı ile Stalin'e Reynold, Pikel ve Kamenev'in faaliyeti hakkında rapor verir. Raporda Kamenev'in sert mukavemet yaptığı vurgulanarak onu 'kırmanın' zor olacağı belirtilir. Stalin şaşırmış gibi "Meğer Kamenev suçunu itiraf etmeyecek mi?" diye sorar. Mironov "Bilmiyorum" diye yanıtlar. Stalin:

"Bilmiyor musunuz? Peki siz ülkemizdeki bütün fabrikaların, silahların, gemilerin vb. ağırlığının ne kadar olduğunu biliyor musunuz?"

Mironov bunu şaka niyetine, gelişigüzel bir soru zanneder. Stalin yine sorar:

"Bir daha soruyorum, ağırlığı ne kadardır o saydıklarımın?"

Mironov şaşırıyor ve diyor:

"İosif Vissarionoviç, böyle astronomik bir rakamı kimse bilemez."

"Peki bu astronomik rakama karşı söylediğin kişi dayana bilir mi?"

"Hayır."

"O zaman bu kadar ağırlığa ve baskıya karşı birisinin dayanabileceğini bana söyleyemezsiniz!"

Bu baskıya karşı M. Gorki gibi, Mandelştam, Mayakovski ve diğerleri de dayanamadılar ve bu mümkün de değildi.

Mirza Celil 1925 yılında yazdığı "Deli Yığıncağı" piyesinde mevcut rejimin bu ağır baskısının dahice tasvirini yapmıştır. Burada sözü geçen Stalin değil, Leninci Leninizm kurbanı S. M. Kirov'dur. O bu eserde halkın dilini bilmeyen doktoru (yani idare ettiği halkın dilini bilmeyen devlet yöneticisini) simgeliyor. Sovyet sistemi için karakteristik olan psikiyatri hastanelerinin de ilk örneğini, bu piyesinde Mirza Celil göstermiştir.

"Devrim kendi evlatlarını yutuyor" şeklindeki Komünist ve Sovyet gerçeği bütün Sovyetler mekânında, Sovyet edebiyatı çerçevesinde ispatını bulmuştur. Sovyetlerde bunun çok uzun bir listesi var. Azerbaycan'da Bolşeviklerin katlettiği Bolşevikler sırasında bilim, edebiyat adamları Ruhulla Ahundov'un, Ali Nazim'in, S. Ağamalıoğlu'nun ve diğerlerinin Komünist Mir Cafer Bağırov tarafından ortadan götürülmesi şaşırtıcı değil.

1930'lu yıllarda yine Azerbaycan'da "İnkılap ve Medeniyet" dergisinde, edebî bir basın organında yayımlanan onlarca yazı hapis, ölüm hükmünden başka bir şeyi içermiyor. Musahanlı, Emin Abid, Bekir Çobanzade grubu hakkında yayımlanan yazıların birkaçının ismini vermek yeterlidir: "Türk Edebiyat Araştırmalarında (Azerbaycan Edebiyat araştırmaları- K. V.) Pantürkizm ve Kamalizm Aleyhine"; "Profesör Çobanzade'nin Burjuva Metodolojisi Aleyhine" vb. Prof. Dr. Ziya Bünyadov *Kırmızı Terör* kitabında, aydınlar üzerinde uygulanmış bu cezalandırma ve baskı yöntemlerinin belgelerini bize sunuyor. F. Aşnin, V. Alpatov ve D. Nasilov'un *Represirovannaya Tyurkologiya* (*Baskıya Uğramış Türkoloji*) kitabında 1920-30 yıllarındaki Türkolog ve yazarların trajedisini belgelemiştir (A. Samoyloviç, A. Zifeld- Simumyagi, Z. Hasanov, G. Bağırov, A. Cevat, M. Müşfig, H. Cavid, Y. V. Çemenzeminli, E. Baytursunuv, A. Kononov, Jubanov, M. Jumbayev, A. Sadıkov, İ. Arabayev, B. Soltanayev, K. Tınıstanov, O. Aliyev, B. Daniyarov vd.).

1926 yılında Bakü'de I. Türkoloji Kurultayı'na katılanlar arasında yeni alfabe taraftarlarının % 90'ı, bu cezalandırma ve baskı uygulamalarının kurbanı olmuşlar.

Sovyet Edebiyatı gerçeğini anlamak için bu ceza ve baskıların belgeleri kanlı tarihin ispatıdır. Sonralar yazılacak *Arşipelak GULAG* (A. Soljenitsın) eseri edebî olaylardan çok, yakın tarih fenomeni gibi meşhurdur.

Yine belgelere dönelim: Sovyet edebiyatının kurucusu M. Gorki, Sovyet şiirinin bayraktarı, alevli şair V. Mayakovski'dir. V. Mayakovski hakkında onlarca monografi, yüzlerce makale ve yazılar yazılmıştır. Bunların içerisinde M. Svetayeva'nın V. Mayakovski hakkındaki yazısının ayrı bir önemi var. Bu yazıda M. Svetayeva Mayakovski ile Pasternak'ı kıyaslıyor ve engin yeteneğine göre Mayakovski'ye üstünlük veriyor. İlhamı, yaratıcı tabiatı ile V. Mayakovski Rus serbest şiirinin büyük söz ustasıdır. Ve şüphesiz ki, Sovyet rejiminin ilk kurbanlarındandır. İntihardan önce V. Mayakovski'nin yazdığı mektup, sadece üç cümleden ibarettir: *"Yoldaş hükumet, benim ailem -Lilya Brik'ten, annemden ve kız kardeşimden ve Veronika Vitoldovna Polonskaya. Eğer sen (ikinci tekil şahısta hükumete hitap şekli şairin sinir bozukluğunu, intihar öncesi depresyonu gösteriyor- K. V.) onlara uygun hayat şartlarını yerine getirebilirsen, teşekkür!*

Başladığım şiirleri araştırması için Brik'e verin!

12. 4. 1930"

V. Mayakovski proleter şairi, Ekim devriminin alevli savunucusu, coşku dolu Sovyet şiirinin yaratıcısıdır. "Sovyet Pasaportu" şiirinin ve Lenin hakkında şiirin müellifidir. Puşkin'den, Tutcev'den, Bryusov'dan, Blok'tan, Belıy'dan aşıladığı ve kendi yarattığı devrim metaforlarının, beklenilmedik epitetelerin,

keskin mecazların, sıra dışılığı ile yeni bir ekol oluşturan şiir sentaksının yaratıcısı V. Mayakovski'dir.

Eğer şiir, semantiğine göre ele alınıp incelenirse ve şiirden çok bir nefes, beklenilmezlik, haykırış olarak görülürse bu zaman Mayakovski'nin ne kadar kudretli bir şair olduğu ortaya çıkar. Şiirlerini okuduğu zaman ona nefes veren, canlandıran Mayakovski, sanki yazmak için değil, bu şiirleri kendisi okumak için yazmış. Resimlerindeki keskin bakışları ile öğrencilerinin de çekindiği bu şair, Rus şiiri tarihine ismini altın harflerle yazdıran ender şahsiyetlerden biri olmuştur. Şiirlerinin içeriğini ve semantik anlamını göz önünde bulundurursak bunun bir vicdanın, kandırılmış, aşağılanmış, bunalıma, intihara sürükleyen hastalıklı ruhun ifadesi olduğunu anlarız. Bu açı gerçek sadece tek cümle ile tanımlanamayan bir sırdır. Biz şairin şiirlerini çözümlemek niyetinde değiliz.

L. Brik'in İ. Stalin'e, Mayakovski'nin yayınları ile bağlı olarak yazdığı iki mektuba Koba[84] küçük, fakat önemli bir not düşmüştür:

"Yoldaş Yejov, Brik'in mektuplarına dikkat göstermenizi rica ediyorum. Mayakovski bizim Sovyet devrinin en yetenekli şairidir ve öyle de kalacaktır. Onun eserlerine ve hatırasına itinasızlık bence suçtur. Bence Brik şikâyetinde haklıdır. Onunla irtibata geçin ve Moskova'ya çağırın. Talı ve Mehlis'i de bu işe dahil edin, lütfen yanlışların düzelmesine yardımcı olun. Herhangi bir yardım gerekirse, ben hazırım.

Selamlar!"

Stalin ile hiçbir ilişkisi olmayan (bu yüzden "Yoldaş Hükümet" diye hitap ederken Mayakovski, M. Bulgakov'dan farklı olarak Stalin'i kast etmiyor. M. Bulgakov Stalin'i tanıdığı için "Yoldaş Hükümet" derken bizzat onu kast ediyor ve Stalin onunla telefonda görüşüyor -K. V.) Mayakovski hakkındaki tavrı ve yasal kocası kurşuna dizildiğinde Mayakovski'nin sevgilisi L. Brik için, "Mayakovski'nin hanımına dokunulmayacak"[85] demesi, Stalin hilesinin, ikiyüzlülüğünün ifadesidir. Azerbaycan atasözünde dendiği gibi, "Öldür, sonra başı üzerine yemin et" [Atasını öldürür ki gôruna and içsin!] prensibi, diktatörlerin çok eskilerden denediği metotlardan birisidir.

1924 yılında yazılmış "Vladimir İlyiç Lenin" şiirinde Mayakovski, Trotskiyi birinci değil (kuşkusuz ki birinci Stalin idi) ikinci olarak hatırlamasının bir sebebi var idi; o tarihî gün Smolnı'da her şey Trotski'nin emri ile olmuştu. Lenin'in ölümü Stalin için vazgeçilmez bir mesele ve fırsat oldu. "Lenin Ekim'de" belgeselinde de devrimi idare eden Smolnı atasının kapalı kapısı açılmaz ve

[84] Koba: Stalin'in lakabı, bazen Koba Cukaşvili adı ile de kaynaklarda geçmektedir.
[85] B. Sarnov'un dediğine göre bu tür konularda "kimin, kimin karısı olup olmadığını" Stalin belirliyordu.

"Sovyet Edebiyatı sıkıca kapatılmış o kapının arkasında durarak beklemek zorunda kalmıştır" (B. Sarnov). V. Grossman, E. Kazakeçiv İngiliz yazarı John Ridd ("Dünyayı Sarsan On Gün" romanının yazarı- K. V.) de bu kapıdan yan geçenlerden idi. Stalin John Ridd'i sevmezdi. Nedeni belliydi: "Dünyayı Sarsan On Gün"de adı geçen devrim önderleri (Trotski, Kamenev, Zinovyev, Bubnov) arsında onun adı yok idi. Yalnız sonlarda lüzumsuz makamlardan birinde öylesine hatırlanır; narkomlardan (halk komiserlerinden) biri olarak Stalin'in ismi geçer.

Stalin bu romanı oldukça gereksiz sayıyordu. B. Sarnov bu ifadenin Stalin'e ait olduğunu söylüyor: "Bütün bunlar (romanda anlatılanlar -K. V.) Arap masallarına benziyor ve gerçekle hiçbir bağlantısı filan yoktur." V. Lenin'in önemsediği, bu gerçekten Stalin'in çekinmesi inkâr edilmez bir olaydır.

"Muhalefet Hakkında" (1928) makalesinde İ. Stalin silahlı isyanda Trotski'nin rolünü inkâr etmiyor: "Ben bu isyanda şüphesiz ki Yoldaş Trotski'nin rolünü inkâr etmek niyetinde değilim." "Yarımağız" söylenmiş bu düşünce gerçeklik karşısında mecburen yazılmıştı. O kendisinin 1918 yılında söylediği sözleri de inkâr edemezdi: "Silahlı isyanda Komünist Partisi Trotski'ye minnettar olması gerekir". L. Trotski sonralar bu olgunun (gerçeğin) üzerinde durmuş ve unutkanlığı vicdnsızlık olarak değerlendirmişti. Stalin'in siyasi karyerinde ve piramidin zirvesine yükselmesinde "vicdan" kategorisi rol oynamıyordu ve buna ihtiyaç da yok idi. O daha 1917-18 yıllarından itibaren Trotski'den çekiniyor, hatta korkuyordu ve ona methiyeler yaparken de ileridedeki "mutlaklaştırmanın da" yolunu kapatmış oluyordu. Bu taktik Stalin'in siyaset hilesinin bir parçası idi. Sonralar, 1928 yılında Stalin Trotski'nin devrimdeki rolünü efsane olarak görüyor, onun icracı olarak hatırlanmasını talep ediyordu.

Lenin efsanesini uydurmak Stalin için şerefli bir siyasi tutum idi. **Ölüler dirilmez, dirileri öldürmek ise çok da zor bir iş değil.** Bu gerçeği unutmayalım. Çünkü Stalin'in edebiyata bakış açısında da bu faktörün önemli olduğunu göreceğiz.

Bütün rakiplerini sıradan çıkaran, Lenin'in efsane rolünü sıfıra indiren, meşhur "beşli"nin (Sverdlov, Stalin, Bubnov, Uritski, Djerzinski) rolünü kabartan ve nihayet "Stalin'in önderliğinde..." klişesini ortaya atan da Stalin idi. Galipleri onaylayan ise ucuz meddahlar, yalaka salnameciler, taraflı gazeteciler, yazarlar, alimler, kısacası bir kısım yaratıcı aydınlardır. Mayakovski'nin "V. İ. Lenin" şiirinde de **Trotski** kelimesi ustalıkla silinmiş, onun yerine **Stalin** ilave edilmiştir. B. Sarnov'un bir itirafı, birkaç eserin aktardığı bilgiden daha önemlidir: "Bir tashih için Stalin çok kan dökmek zorunda kaldı. Ve bunun için ne az, ne çok 14 sene (1924'ten 1938'e kadar) geçmesi gerekti."

Söylediğimiz gibi, aslında 25 Ekim'de Stalin Smolnı'da olmamıştı ve olmazdı da. Bunu imha edilemeyen arşiv belgeleri ile devrime bizzat katılanlar da onaylamış oldu. Bu tarihi tahrif etmek için gereken belge V. Mayakovski'nin "V. İ. Lenin" şiiri, Lenin'in varisini belirleyenlerden biri de V. Mayakovski idi.

Tarihin bu çetrefilli mantığı karşısında susmaktan başka yol yoktur.

Bu da bir gerçek ki Mayakovski gibi kıpır kıpır, sıra dışı, yetenekli ve sevilen bir insan, herhangi bir rejim için büyük tehlike arz eder. Lenin fütürist Mayakovski'ye olan nefretini büyük bir ustalıkla saklayabilmiştir. Stalin ise karakteri doğrultusunda hareket ederek kabalığı, sertliği saklamaya ihtiyaç duymamıştır.

Cinayetin bazen öyle icracıları olur ki, onlar hiçbir zaman gözle görünmez ve dikkat çekmezler.

"Stalin fetişizmini, Stalin putunu kim yaratmıştır?" sorusunun tek bir yanıtı var: Bir grup aydın, özellikle yaratıcı aydın, ilk sırada yazarlar, şairler, ressamlar, heykeltıraşlar, bestekârlar ve elbette ki alimler ve gazeteciler." Peki suçlular kimlerdir?

Bu soruya tek bir cümle ile cevap vermek mümkün olmadığı için hafızamda bütün yazılanları (olanları demiyorum yani) canlandırarak yazımı devam ettirmek istiyorum.

Birkaç şair istisna olmakla bütün Sovyet şairleri -aynı zamanda Azerbaycan şairleri- Lenin, Stalin hakkında şiirler yazmışlar. R. Rıza "Lenin" şiirini yazmış ve bu eser sanatkârlık, dil, vezin, özellikle serbest şiir ustalığı bakımından şiirimizin en güzel örneklerinden biri sayılıyor. Bu şiire göre R. Rıza hakkında 1991 yılından sonra, bağımsızlık devrinde sert eleştiriler yapılmış, makaleler kaleme alınmıştır. Ben bu yazılanlara hak vermekten çok uzaktayım. Zamandan ve mekândan kenarda edebiyat oluşamadığı için sebebini izah ederek ve açıklayarak "Lenin" şiirini yeni zaman çerçevesinde ve yeni yorumla tahlil etmek gerekir. Zaman üzerine renk yapılamaz, zamanı tahrif de edemezsin. Stalin zamanının bir yorumu da R. Rıza'nın "Lenin" şiirinden geçer. Şairin trajedisi onun işlediği suç olarak görülemez. Çünkü şairin trajedisi o dilde konuşan, o dilde şiir okuyan halkın trajedisidir. Zamanın nehirleri, önüne gelen her şeyi götürmüyor, aksine akarak temizliyor, paklaştırıyor. R. Rıza daha sonra "Gızılgül Olmayaydı" şiirini yazdı, "Renkler"i yazdı, "Duygular, Düşünceler"i, "Dözüm"ü yazdı. Zıtlıklar, inişler, yokuşlar şairin kaderidir. Bu taleyi anlamadan, idrak etmeden edebiyatı, sözü değerlendirmek mümkün değil.

Bazen genç (ve daima genç) Müşfik'i hatırlıyorum. "Nece El Çekim?!" (Nasıl Vazgeçeyim?!) şiiri, Müşfik'in kendi kendine yazdığı "reqviem"dir. Bu şiir, dünyada sevgi, hayat, sevinç hakkında yazılmış bir sanat örneğidir. Amma Müşfik bu şiiri sanat örneği olarak, estetizm ölçüsünde düşünerek yazmamış-

tır. **Bu, ölüm karşısında korkunun, vahametin, heyecanın en dehşetli ve gerçek ifadesidir.** "Bu gece beni götürebilirler", "bugün beni öldürebilirler", "bu gece ben Dilber'i son kez görüyor olabilirim" düşüncesinin yarattığı manevi korkuyu, bunalımı sözle ifade etmek mümkün değil. Hüseyin Cavid ona kıyasla daha yaşlı idi. Sevmişti, evlenmişti ve evlatları var idi, edebi faaliyete çok eskiden başlamıştı, bir sürü eser yazmıştı. Büyük insanların ömrü sıradan insanların ömrü ile kıyaslanamaz. Cavid'in 45-50 yaşı, çoğunun 90-100 yaşından daha uzundur, doludur, zengindir. Ama hayat her zaman çok kıymetlidir ve hiçbir zaman işler bitmez, arzular tükenmez, ümitler son bulmaz. Cavid'in sakince yaşadığı sarsıntıyı bizim görmemiz ve duymamız mümkün değildi. Müşfik'in parlak gözlerindeki hayat aşkı ise buna engel oluyor. "Nece El Çekim?!" şiiri, insan zayıflığının ve zarifliğinin simgesi ise, "Hayyam", "Peygamber" eserleri insan ebediliğinin heykelidir.

Cavid, Sovyet devrinde 17-18 yıl yaşamasına rağmen, hiçbir zaman Sovyet şairi olmayanlardandır. Fırtınaya tutulmuş geminin zorunlu olarak demir attığı zaman kıyısı ona yakın değildi. Ve Cavid de ona yakın olmayan kıyılarda yaşayamazdı. Onun buna he hakkı, ne isteği, ne de ümidi vardı.

Deli Şairin haykırışı: "Sovyet hakimiyeti kurulduğu günden itibaren Cavid, kaderinden yana tercihini yapmıştı."

Müşfik de o kıyıda değildi. "Yine O Bağ Olaydı"[86] hayallerde, arzularda olan kıyıyı, sahili anlatıyordu.

Deli Şairin haykırışı: "Cavid'den farklı olarak Müşfik'in, kaderinden yana tercih yapmaya fırsatı olmadı" .

Gençliğin, sevginin, ümitlerin yelkeni açık idi. Ve Müşfik yaşamak, yazmak aşkı ile yanıp tutuşuyordu.

Niyetim bu abide şahsiyetleri karşılaştırmak değil. Bütün şehitler gibi sanat dünyasının şehitleri de hepsi ayni yaşta, aynı güzelliktedir. Kutsal insanlar muhakeme edilemez. Ve bazen dünyanın kesin, kaçması imkânsız olan hükümlerini hükümdarlar, siyasetçiler, kumandanlar, tarihçiler, salnameciler değil, şairler verirler. Hz. İsa için "Bu aslında şairmiş" diyen Roma hükümdarı kendisi de bilmeden dünyanın en büyük gerçeklerinden birini dile getirmişti.

... Stalin karşısındaki Müşfik ile O. Mandelştam arasında tuhaf bir benzerlik, yakınlık hissediyorum. Yine mektuplara yüz tutalım:

N. Buharin İ. Stalin'e şöyle yazıyor: "*Şair Mandelştam hakkında. Yakınlarda hapse alınmıştır. Tutuklanmadan önce eşi ile bana geldi ve A. Tolstoy ile yaptıkları*

[86] Mikâil Müşfik'in meşhur şiiri.

kavgayı anlattı. Şimdice eşinden heyecanlı bir telgraf aldım. Verdiği habere göre şairin psikolojisi bozulmuş, kendisini pencereden aşağı atmak istemiş.

Mandelştam hakkındaki düşünceme gelince, bence o birinci sırada olan bir şairdir, fakat çağdaşlıktan oldukça uzaktır. Kuşkusuz ki, normal insan değil, kendisini zarar gören birisi olarak hissediyor..."

İ. Stalin'in N. Buharin'in mektubuna düştüğü not: "*Mandelştam neden tutuklanmıştır? Bu bir rezilliktir!*"

1938 yılının 16 Mart'ında V. Stavski, İçişleri Komiseri H. Yejov'a O. Mandelştam hakkında mektup yazmıştır. Bu mektupta hapishaneden çıkmış O. Mandelştam'ın yazar arkadaşları ile görüşünden, ona para toplanmasından, anti-Sovyet içerikli şiirlerinden rahatsızlık duyduğunu dile getiriyor. Ondan "dahî çilekeş" tipi oluşturulduğunu söylüyor ve ne yapılması gerektiğini soruyor.

P. Pavlenko'nın Mandelştam'ın şiirleri hakkındaki referans yazısı da verilir. Yazı çok olumsuzdur. "*Şiirlerin dili anlaşılmazdır, şiirler karanlık bir tablo çiziyor ve onlardan Pasternak'ın 'kokusu' geliyor. Ve sonuç olarak, O. Mandelştam'ın şiirlerini yayımlamak kesinlikle imkânsızdır.*"

İ. Erenburg da O. Mandelştam'ın şiirleri hakkında her zaman olumsuz düşüncede olmuştur.

Peki, Mandelştam, Stalin karşıtı şiirler yazmış mıdır? Evet, yazmıştır. Bu, Stalin'e çoktan haber verilmişti. Demyan Bednı, Pasternak'a "Bu işe karışma!" tavsiyesinde de bulunmuştur.

Sanki mucize baş vermiş ve Mandelştam daha hafif bir ceza ile, Çerdın'a sürülerek canını kurtarmayı başarmıştır. Kısa zamanda bu sürgün de önlenir. Mandelştam 12 şehir dışında istediği herhangi bir yerde (SSCB dahilinde) yaşama hakkına sahipti. O da yaşamlarına devam etmek için eşi ile birlikte Voronej'i seçmiştir.

Mucizenin nedeni tabii ki Stalin idi. Buharin olgusu bu meselede önemli olsa da, Stalin'in hilesi ve daha uzak zamana hedeflenmiş planları iş bitirici nitelikte idi.

Mandelştam hakkındaki mektuba düştüğü notlardaki "izole etmek, korumak" kelimeleri bilmece gibidir. Hatta şüpheli görünen "*Kim Mandelştam'ın tutuklanmasına izin vermiştir? Rezillik!*" notlarını bir kenara alsak bile, hapisten sonra Stalin'in Pasternak'la yaptığı telefon görüşmesi dikkatten kaçamaz.

Deli Şairin haykırışı:

"Stalin'in Pasternak'la konuşması 'yakaladığı fare ile oynayan kedi'yi hatırlatıyor. Mir Cafer'in oynadığı 'fareleri' de unutmasınlar, lütfen!"

Şiire ve şaire mistik bir duygu besleyen Stalin'i şairlerin gelecek nesillere onun hakkında ne yazacakları ilgilendirir. Onun Pasternak'a ısrarla sorduğu "O, sanatkâr birisi mi?" sorusu bu korkunun ve endişenin ifadesidir.

Azerbaycan şairi Samed Vurgun'un şu mısralarını hatırlıyorum:

"Bizde şeir de var, senet de vardır,
Şeire, senete hörmet de vardır..."

Mandelştam çok uzaktan sanki bu sözleri duyarak eşine şöyle fısıldıyordu: *"Sen diyorsun ki şiire ve sanata sadece bizde bu kadar büyük değer veriyorlar. Hem de sadece bizde şiire göre şairi öldürüyorlar. Başka hiçbir yerde bu yoktur..."*

Şairi öldürmek Stalin için bir yudum su içmek gibi bir işti. Ama Stalin başka şey istiyordu. Neden öldürerek kahraman yaratsın ki. Eğmek ve methiyeler yazdırmak gerek!

Pasternak'ın ve Mandelştam'ın, kendisi hakkında methiyeler yazması Stalin'in mavi hülyası idi. Unutmayalım ki, Stalin'de "yabancılara" karşı acayip bir ilgi var idi.

Bulgakov da, Mandelştam da, Pasternak da, Ahmatova da, Gumilyov da... Stalin için "yabancı" idi. Bu "yabancılık", "başkalık"tan siyasi menfaat elde etmek, onları ağına geçirmek Stalin'e aşırı zevk veriyordu.

Bütünleşememe kompleksinden azap duyan Stalin'i avutan, kan, hakaret, aşağılama ve insanlarla kafa bulmak idi. Bu sırada KGB'nin, Komünist Partisi yöneticilerinin "yazarlar üzere uzmanları"nın bulunması da göz ardı edilemez.

Deli Şairin haykırışı:

"Devlet bekçilerinin birçoğunun, sonralar ellerine kalem alarak yazar olmaları tesadüfi durum değil..."

... Stalin'in serpdiyi tohumlar yeşermeye başladı. Çok çilelerden sonra bu tür şiirleri kolaylıkla yazan N. Aseyev'i kıskanan Mandelştam, büyük uğraşıdan sonra nihayet "Stalin Hakkında Oda"sını yazar. Şiir oldukça zayıf kalır. *"Mandelştam usta değildi. O, şair idi. O, Stalin'e terennüm şiiri yazmıştı. Ve Stalin'in planları alt-üst olmuştu. Çünkü bu tür şiirleri Lebedev-Kumaç da, Dolmatovski de, Oşanin de yazabilirdi. Kim olsa yazabilirdi! Bu şiiri yazmak için Mandelştam olmaya ihtiyaç yok idi. Bu şiiri kazanmak için böylesine çapraşık bir oyun planlamak boşuna idi..."*

Herkesi eğmeyi becermek, şairi eğebilmek demek değil; Stalin bunu anlayamamıştı. Aynı zamanda bunu anlayamamıştı: "Şair için düşman olduğu kişi ve nesne için şiir yazdırmak demek, onu öldürmekten daha zordur." (B. Sarnov).

Burada B. Sarnov çok güzel bir tahlil yapar ve şiiri en ince ayrıntısına kadar inceleyerek bu sonuca varıyor: "*Karşıdakinin beklentisi doğrultusunda mecburen yazılan ve methetme niteliği taşıyan şiirlerin sahteliğini, bayağılığını ispat etmek çok da zor bir iş değil.*" Ben de Müşfik'in Stalin hakkında yazdığı şiirleri kafiye, hece, tonlama, söz dizimine kadar inceledim ve aynı sonuca vardım. Aklın yolu bir ise, sahteliğin yolu ise bindir. Satrançta olduğu gibi, doğru hamle tektir, yanlış hamle ise yüzlerce ve binlerce… Ayrıca yeteneği, dahiyi yöneten kudret onun içindeki Tanrı'dır, dışarıdan gelen güç, kuvvet değil. Meş'um güçler ona methiyeler söyletebilir, onu, içten gelmeyen, samimi olmayan sözler yazmağa zorlayabilir, hatta ailesi, hastalığı, zayıflığı onu susturabilir, ezebilir, yenik düşürebilir, fakat ilahî şiir yazdırtamaz. İlahi kelimelerin geldiği meçhul mekânın, fezanın sırrını sadece Tanrı biliyor. Mayakovski ve kaderi onun gibi olanların ölümünün zahirî nedeni de mekânla ilgili idise, asıl nedeni ilahi kelimelerin geldiği yerlerin kapanması, Tanrı'nın ondan yüz çevirmesidir. Yeryüzündeki bitin şairler o yer kapandığında, Tanrı yüz çevirdiğinde, ölüme mahkûm oluyorlar. Söz konusu fiziksel ve biyolojik ölüm değil. Bu bağlamda şair dediğim zaman, şiir yazanları kastetmiyorum. Şair, peygamberlerden sonra gelenlerdir. O, şiir de yazabilir, başka şey de veya hiçbir şey yazmasa da olur.

Eski Doğubilimcilerden birinin Sovyet devrinin ağır zamanlarında (hafif zamanı oldu mu ki?!) dediği bir cümleyi hatırlıyorum: "*Bizde bir **gosstrah** (devlet sigortası) var, bir de **gosujas** (devlet korkusu).*"

1930'lu yıllarda "siyah araba" ile simgeleşmiş ceza uygulamaları döneminin eziyetlerini Stalin öldükten sonra oluşan edebiyat yansıtmaya çalışmıştır. Azerbaycan'da bu bakımdan Anar'ın, Elçin'in, Y. Sametoğlu'nun ve başkalarının hikâye ve romanlarını örnek gösterebiliriz.

Sosyal psikolojiyi, psikiyatri hastanesi sendromunu, sürekli göz altında olma korkusunu göz önünde bulundurmadan Sovyet edebiyatından bahsetmek imkânsızdır.

Bir de muhalif, karşıt görüşlü listesinde adı olmayan ve buna hiçbir iddiası olmayan sanatkârlar var ki onlardan bahsetmemek adaletsizlik olur. Yukarıda gösterdiğimiz şekilde el sanatkârı Azaflı Mikâil ve ondan biraz farklı olarak Borsunlu Mezahir, Behmen Vatanoğlu, Algayıt, Şecaat, Kerim Nale… o sıradandır. Hakkı söyleyen, hakkı yazan ve yaza yaza, söyleye söyleye rejimin de öfkesine hedef olup hapislerde yatan bu sanatkârlar, rejimin "değirmenine su

dökmemiş", aksine o suyun neden aktığını, nasıl aktığını sorgulamışlar ve ağır yaşamları boyunca da bu sorgulamanın bedelini ödemişler.

Onlarca şiir, saz, söz, meyhana[87] ustası, adı belli olmayan kurbanlar sırasındadır. Edebiyatımızın bu yönünü tespit etmemek, belirtmemek haksızlık olur.

A. Soljenitsın'ın "Kırmızı Tekerlek" eserinde telkin etmek istediği fikir açıktır: "Hakim rejim kocaman tekerlektir. O tekerleğin altında kalmamaya çalış!". "Yengeç Gövdesi"nde ("Rakovıy Korpus" adının Rusça çokanlamlı olduğunu unutmayalım.) sosyal-psikoloji durumu yıpranan insan maneviyatını gösteren yazar "İvan Deisoviç'in Bir Günü"nde insan yalnızlığının ve yaşam için herhangi bir güvencenin olmadığını, "GULAG Arşipelağı"nda rejimin acımasızlığını, insan ve rejim anlayışlarının mahiyetini açar.

...1968 yılında Sovyet tankları Prag'a girdiğinde, Macaristan olayları başladığında, Tiflis, Almatı olaylarında yazarın tutumu ne kadar çözüm bulucu olmuştur?

Bu soruya kesin cevap vermek zordur ve bizce, hiç bu soruyu sormaya bile lüzum da yoktur. Çünkü toplumsal devrimler yazardan çok gazeteciyi ve siyasetçiyi ilgilendiriyor. Yakın zaman mesafesi ve aktüel değerlendirme yazarın misyonuna dahil değil.

Elbette, yazar eser yazıp yayımlayabilir, aktüel durumla ilgili sözünü de diyebilir, ama yazar sözünün yerine ulaşması için epey geniş zaman gerekiyor. Olaylar ve insanlar üzerinde araştırma yapmak için gereken zamana yazarın ihtiyacı zaruridir.

Miloş Forman Macaristan'dan Amerika'ya giderek "Yuvasının Üzerinde Öten Kuğukuşu" ("Kukuşka Proletaet Nad Gnezdoy") filmini çevirdi. Bu filimde Sovyet tankının tırtılları altında ezilen insanlar değil, insan iradesinin zorlanması, ayaklar altına atılan hak, vicdan söz konusudur. Bu düşünce veya görüntü, sanatsal felsefi düşüncenin bütünüdür.

Veya "Solyaris", "Ayna", "Nostalji" daha çok sanatkâr sözüdür.

Azerbaycan ölçülerine geldikte, bizce Hüseyin Mehdi'nin "Yeraltındaki Nehirler Denize Akıyor" romanı Stalinizm hakkında o devirdeki cesaret sınırlarına göre yazılan ciddi eserlerden birisidir. Eserin sanatsal içeriği değil, sosyal-siyasi mahiyeti yeteri kadar düşündürücüdür. Yine aynı yazarın "Yakın Uzak Türkiye" anı niteliğindeki eseri de o devir için kardeş Türkiye hakkındaki düşünceleri içerir. Ali Kerim'in "Merdivenler" romanı deneysel sanatlı nesir arayışları konusunda ilk çabaların belirtisidir. İsa Hüseyinov'un "Yanar Yürek", "Saz", "Telgraf" eserleri, Sabir Ahmetli'nin "Aran", "Dünyanın Arşını" ve sonralar ka-

[87] Meyhana: Azerbaycan'da irticalen söylenen bir şiir türü.

leme aldığı "Yamaçta Nişane", "Kan Verme Merkezi" eserleri topluma ve insana açık bakışın ifadesi, toplum gerçeklerinin sanata yansımasıdır.

Bu devir için yazarın rejim, sistem konusunda kuşkuları olduğunu ve tabii ki bunun da koşullara bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Bu eserleri A. Platonov'un ve M. Bulgakov'un romanları ile aynı seviyede tutmak gibi bir düşüncemiz yok. Ancak olaylara "Her kuşku bir gerçeğin anahtarıdır" mantığı ile yaklaşırsak, herkesin kabul ettiği gerçeklerin dahilindeki inkârı da görmemek mümkün değil.

...Sovyet hakimiyeti süresince buzların erimesi, ottopel (N. S. Kruşçev), "durgunluk" (L. İ. Brejnev) ve "yeniden kurma" (M. S. Gorbaçov) devri hakkında yüzlerle kitap, makale yazılmıştır. Biz bu kitap, makaleler ve devirler hakkında söz açmak niyetinde değiliz. Belki buna ihtiyaç da yoktur. Fakat Stalin devrinden sonra ortaya çıkan gerekli hususları belirtmek zorundayız.

İlk başta Sovyet edebiyatının 1953 yılından itibaren, Stalin'in ölümü ile başlayan, fiilen Komünist Partisi'nin XX. Kurultayı'ndan (1956 yılında) yürürlüğe giren "ottopel"in de, "durgunluğ"un da, "yeniden kurma"nın da yükünü edebiyat çekiyordu.

Bu devirleri süreç olarak Moskova-Petersburg merkezli "köy nesri", "kent nesri", "metropol edebiyatı" ve nihayet "muhalif edebiyatı"ndan ayrı tutamayız. Yazarlar Birliği'ndeki edebî nitelikli yayınlar "Drujba Narodov", "Literaturnaya Gazeta", "Znamya", "Voprosı Literaturı", "Neva" bir bakıma edebi uyanışın olduğunu gösteriyordu.

Milli edebiyatların arayışları Sovyet edebî sürecinin önemli bir kısmını oluştursa da, dünya edebiyatının ideoloji sınırlarına varamayan eserler niteliğinde idi.

Zaman zaman kurultaylarda eleştiri oklarına hedef olan, suçlanan şairler, yazarlar için Stalin devri yeni bir biçimde, yeni bir prensiple devam ediyordu. "İzin verilmiş cesaret; izinli kahramanlık" mizanına bakış da farklı idi. Ve bu süreçte C. Aytmatov'un, F. İskender'in, T. Pulatov'un, Anar'ın, E. Eylisli'nin, Elçin'in, N. Dumbadze'nin, O. Çiladze'nin, H. Matevosyan'ın vd. edebi arayışları, devrin çelişkilerinin ve paradokslarının ifadesi olmakla beraber, Sovyet devrindeki buhran çağının edebiyatını ve maneviyatını yansıtır.

Sona varmakta olan bir devrin siyasetten önce gelen çözümlenmesi, önceden tahmin edilişi, sanat araştırmaları, bahsettiğimiz edebiyatın özünü oluşturur.

Sovyetler'deki parti ve devlet yöneticiliği birbirini (bir sonraki yönetim öncekini hem inkâr ediyor, hem de kabul ediyor. Rejimin ayrı ayrı devirleri mahiyet itibariyle birbirinin hem inkârı (belirgin farklar göz önünde tutularak), hem kabulüdür (rejimin devamı anlamında). Aynı süreç spesifik olarak sanat ve edebiyatta da ortaya çıkar.

İster merkezde, ister taşrada başlayan edebiyatın ve edebî siyasî sürecin yeni tahlil ve yeni bakış açısına ihtiyacı var.

L. İ. Brejnev'in durgunluk devrinde edebiyata biçimsiz ve kaba bakışın bir sürü örneği ortaya çıkmıştır. Bu devri Azerbaycan'ın yükselişi, "büyük adımlarla ilerleme" devri diye nitelendirenlerin trajikomik durumu insanı şaşırtıyor. Acaba, durgunluktan çökmüş ülkede, sosyal bataklık içerisinde gelişen ve yükselen ne imiş?!

Aslında bu da bir paradokstur. Durgunluk devrinin büyük toplantı, kurultay bildirileri Sovyet rejimi edebiyatının çöküşünü gösteren delillerdir.

Durgunluk devrinin edebiyatını durgun saymak bence yanlış bir tutum olur. Stalin'in sertliğine kıyasla toplumdaki ılık hava, edebiyatın önündeki engelleri belirli derecede kaldırmaya fırsat verdi. Bütün diktatörler gibi L. İ. Brejnev'in de gazeteciliğe meyl ederek "Küçük Toprak"ı yazması (veya yazdırması) da edebiyatın ve gazeteciliğin imkânlarından yararlanma çabasından başka bir şey değildi. "Ekmek olursa, şarkı da söylenir" (Çörek olsa, nağme de olacak) gibi bayağı bir aforizmi, o devirde kaleme alınmış eserlerin bir kısmının şiarı niteliğinde olsa da, o zaman Rus "kent nesri", "köy nesri", "metropol edebiyatı" ve "samizdat" (ferdî ve gizli neşirler) edebiyatının ve elbette ki muhalif edebiyatının kitleselleşmesi ile koşula bağlıdır, şartidir, görecedir.

Taşra edebiyatı arayışlarının, resmi makamların onu idare etme çabaları, milli (örneğin, Azerbaycan'da Güney konusu) ve kvazimilli (yalancı milliyetçiliğe özgü) veya milli surragat (sadece para için yazılan) edebiyatının yeni biçim ve muhteva arayışlarının karakteristik özellikleri olarak değerlendirilebilir.

Buzlar erimeye başladıktan (ottopel) sonra da Sovyet parti rehberliğinin amirlik edası ve ahlakı değişmedi. N. Kruşçev'in soyutçu, modernci ressamlara bakışı ve hakaret niteliğindeki benzetmeleri, Sovyet ceza tedbirlerinin biçim olarak değişse de, muhteva olarak değişmediğinin işaretidir.

N. Kruşçev'i Sovyetler Birliği'ni dağıtan M. Gorbaçov'un selefi olarak görenler haksız sayılmazlar. M. Gorbaçov'un "yeniden kurma" devri Sovyetler Birliği'nin çöküş sürecinin arifesidir. Bu yılları manevi psikolojinin değiştiği, sansürün zayıfladığı, totalitarizmin çöktüğü devir olarak nitelendirebiliriz. Ama edebiyat uyarıları, "glavlit" göz altısı ve KGB korkusu hâlâ devam ediyordu. Soljenitsın'a bakış yumuşasa da, büyük sanatkâr ve vatandaş, kendi vatanına davet olunarak geri gelse de, Sovyet Edebiyatının tamamen öldüğünü düşünmek saflıktan başka bir şey değildir. Çöküşüne doğru yol alan Sovyetler Birliği'nin Gorbaçov dönemi, toplumsal-siyasî, manevî-kültürel, aynı zamanda edebiyatı da ölümden önceki bunalımını yaşıyordu. Gizli arşivlerin açılması, Batıyla girişilen diyaloglar, cesaretli yazılar bu çöküşün ve bunalımın zorunlu sonucu idi. Sovyet edebiyatı kriterlerinin dağılmaya başladığı (bu sürecin tohumları Stalin'in ölümünden sonra yeşermeye başlamıştı) bu dönemi gelecek

toplumsal bilincin, edebiyat hayatının ufukları çok da açıkça bilinmeyen yeni devrinin temellerinin atıldığı çağ olarak da nitelendirebiliriz.

Yeni devir arifesi siyasileşmenin kabarık olduğu bir zamandır. O zamana kadar edebiyatta karakterlerle ve sembollerle gösterilen, fakat yayımlanmayan, gizli tutulan gerçekler, bu dönemde siyasi zeminde açıkça ifade olunma imkânı kazanmıştı. Basın yayının, kitle iletişim araçlarının aktif rol oynaması edebiyatı ikinci plana atmıştı. Edebiyatın kendini ifade edebilmesi için sınırlı zaman yeterli değil.

İlginç ve ilginç olduğu kadar da doğal olan bir gerçek var ki her cumhuriyetin tarihinde kendi Stalin'i, Beriya'sı, Molotof'u, Kaganoviç'i, Mikoyan'ı ve tabii ki Leonov'u, Simonov'u, Tihonov'u, Fadeyev'i vd. var idi. Bunların olmaması da imkânsızdı. Moskova'da verilen hükmün yankılarının ülkenin her köşesinde kendi destekçilerini bulması gerekiyordu ve buluyordu da.

Tövbe kapısı her zaman açıktı. Fakat binlerce insanın ölümü, öksüz çocukların göz yaşları, dağılmış evler, zorunlu göçler ve trajediler karşısında nasıl tövbe edileceğini anlamakta zorluk çekiyorum. Toprağın yüzü soğuktur derler. "Tarihte her şeyin beraatı var" ve "Allah büyüktür ve bağışlayandır" mantığı karşısında susuyorum. Çünkü başka çarem yok…

Deli Şairin son haykırışı ve son sözü:

"Sovyet Edebiyatı diye bir ucube ve paranoya oluşturmanıza ne gerek var! Bu 70 yıl sizin tarihinizdir. Tarihinizi öğrenin ve ibret derslerinizi alın. Fakat o tarihe yüz çevirmeyin. Aksi halde geleceğin de Sizden yüz çevireceğini bilmiş olun. Bütün zamanların yazarlarına bakın, yazdıklarını okuyun. Belki hakikate ulaşırsınız. Ulaşsanız da sevinin, ulaşmasanız da. Ne fark eder ki…"

Son Söz Yerine

Dünyada hiçbir kimse ve hiçbir şey yoktu. Sadece Tanrı vardı. Sonra Tanrı dağı, taşı, hayvanları, kuşları, suyu, havanı, güneşi, ayı, yıldızları yarattı. "İlahların dili" olan musikiyi de Tanrı yarattı. O musikiyi dağlar, taşlar, hayvanlar, kuşlar da dinliyordu şüphesiz. Ancak yeryüzünde, gök yüzünde insan olmadığı için o musiki dağlar, taşlar, hayvanlar ve kuşlar gibi anlamsız ve dilsiz idi. Nihayet Tanrı Sözü, sonra da İnsanı yarattı. Musiki sözü giyindi, sözle birlikte yürüdü, sözle anlam buldu. Sözün musikisi, anlamı yarandı ve onu insan yarattı. Söz, insanı insan etti. Bu dünya Tanrı ile İnsan arasındaki ilişkiden ibarettir. Şeytan da, melekler de, dağlar da, taşlar da, Güneş de, Ay da, yıldızlar da, yerler de, gökler de bu ilahi ilişkinin unsurlarından başka bir şey değil.

Her şey geçip gidecek. Yine dünyada ses ve söz kalacak. Kâinatın her yerinde ses ve söz, ruh gibi dolaşacak. Ses de, söz de yine Tanrı'nın kendisine dönecek.

Bu başla sonun arası Tanrı'nın bir nefesidir. Bu nefes fani midir? Evet, fani. Sonsuz mudur? Evet, sonsuz. Ebedi midir? Evet, ebedi. Güzel midir? Evet, güzel. Sır mıdır? Evet, sır.

Bu bir nefesin içerisinde ölümler, sürgünler, hapisler, göz yaşları olmadı mı? Oldu. Olacak mı? Olacak. Geçecek mi? Geçecek, diğer şeyler gibi geçip gidecek.

Bu da bir imtihandır. Tanrı'nın bir imtihanı. İmtihan dün de var idi, bugün de var, yarın da olacak. Bir nefes içerisinde İnsan'ın ve Söz'ün Tanrı karşısında imtihanı Kıyamette sona erecek. Kıyamette görüşürüz.

P.S. Şunu da belirteyim ki bu yazı herhangi bir şeyi bozmak, inkâr etmek, ne ise çok yeni bir şey söylemek maksadı ile kaleme alınmadı. Sadece yazıldı. Yazılmaması mümkün olmadığı için yazıldı, bir düşünce, bir fikir olarak kaleme alındı. Beğenilirse, tartışılırsa, geliştirilirse, ne güzel. Beğenilmezse, kabul edilmezse, tartışılmazsa, geliştirilmeye gerek görülmezse, daha da güzel...

Nasıl derler, düz ve doğru mantık da mantıktır, ters mantık da mantıktır. Resmî mantık, riyazi mantık da, teorik mantık olduğu gibi. Bu mantık ayrımlarının içinde az ve sabırla, moda olan bir kelime ile söylesek, toleransla bu süreci izlersek, tespitler yaparsak, fikir bölüşürsek ve bir sonuca varamasak bile, "düşüncede, fikir hayatında özgürlüğümüzü korumalıyız" kanaatini çekingen bir cesaretle söylemek zorundayım. Bu sohbetin devam edeceğinden de eminim.

PPS: Parça parça, kırık kırık yapılmış bu tahlil, bu yorumlama, ferdî düşüncenin ürünüdür ve kesinlikle hüküm niteliğinde değildir. Akıl akıldan, fikir fikirden üstündür kanaatini kabul eden müellif, her türlü tartışmaya ve polemiğe açıktır. Ve müellif neyi ise yazarak ona son nokta koymak iddiasında da değil, sorunların yeni düşünceler bağlamında, dünya çerçevesinde, tarihi süreç içerisinde araştırılmasının tarafındadır. Bu araştırma bize istediklerimizi, arzu ettiklrimizi verebilirken bizi istemediklerimizle de karşı karşıya getirebilir ki bu da çok doğaldır.

Dağıtmak, mahvetmek, inkâr etek, öldürmek değil, yaşamak ve yaşatmaktır insanlığın, sanatın ve bilimin amacı.

...Tanrı yolumuzu ve tarihimizi açık etsin!

AZERBAYCAN'DA GÖÇ SORUNU

"Kitab-ı Dedem Korkut'ta şöyle bir ifade bulunmaktadır: *"Yata-yata yanımız ağrıdı, dura-dura belimiz kurudu. Yürüyelim, a beyler."*

Dadaloğlu: *"Kalktı göç eyledi Afşar elleri; Ağır ağır giden eller bizimdir"* konusunda Türk göçünü tasvir etmektedir.

"Türkmen göçü yolda düzelir" atasözü, töreden, gelenekten gelen göç mantığını ortaya koymaktadır.

Türk demek göç, göçmenlik demektir. Fakat Türk göçü içinde Türk kültürünü, devlet geleneğini saklı tutuyor. Çingene göçmenliğinden farklı olan Türk göçü, sosyo-kültürel ağırlığı ve taşıdığı sistemin tekrarsızlığı ile dikkat çekiyor. Aslında Türk göçü, nedeni ekonomi, hayvancılık, ziyaret ve savaş olan yaşam biçimi ve devamlı tarihsel süreçtir.

İç ve dış göçler, Türk genetik varlığının garantisi, sosyo-biyolojik yaşamın, toplumsal yenileşmenin, devlet gücünün nedeni ve altyapısı olmuştur. Bu bakış, Türk halk biliminde, halk düşünce tarzının şekillenmesinde ve zenginleştirilmesinde önemli rol oynamıştır.

İster Güney isterse de Kuzey Azerbaycan olsun, büyük göçlerin mekânı olmuş ve İpek Yolu üzerinde önemli kültür ve ekonomi merkezlerinden biri olarak eski ve yeni Avrasya tarihinin önemli parçası olagelmiştir. Hun, Hazar, Fars, Arap, Moğol göçlerinin başarı ve başarısızlığını yaşayan Azerbaycan göç hareketlerinin demografik, istatistik, politik, ekonomik, sosyolojik bakımlardan araştırılması küreselleşen dünyada Azerbaycan'ın yerini, önemini, fonksiyonunu belirlemede ciddi önem taşımaktadır.

Çağdaş zaman zorunlu göç olayını ortaya koymuştur. Bu anlamda 1813 - 1828 yıllarında Rusya-İran savaşları ile ikiye ayrılan Azerbaycan'da yaşanan göç; felaket, sıkıntı, trajedinin bir başka adından başka bir şey değildir. Sovyetler Birliği'nin totaliter politikası döneminde 1948 yılında Azerbaycan Türklerinin tarihî vatanları olan Ermenistan'dan zorunlu şekilde göçe zorlanması, on binlerce insanın ölümüne, ailelerin dağılmasına ve sefalete neden oldu.

Etnik temizleme ve Azerbaycan Türklerine karşı yöneltilmiş soykırım politikası, Rusya ve Ermenistan hükümetleri tarafından hazırlanmış ve gerçekleştirilmiştir. Sovyetler Birliği Başbakanlığının 23 Aralık 1947 yılında yayımladığı 4083 sayılı ve 10 Mart 1948 yıl 754 sayılı kararları Azerbaycan'a karşı işlenen bu yeni cinayetin bariz göstergesi niteliğindedir. 1948-1953 yıllarında Azerbaycan Türklerinin Ermenistan'dan zorunlu göç ettirilmesi olayı, maalesef, demokratik dünyanın politik gündeminde kendi siyasal-hukukî değerini bulamamıştır.

1988 yılından Moskova'nın planladığı ve sürdürdüğü Karabağ savaşının başlanması bir milyondan fazla Azerbaycan Türkünü, yerini yurdunu bırakarak göç etmeğe mecbur bıraktı. Hocalı soykırımı gibi vahşetler, hastalık, yoksulluk insanlara görülmemiş felaketler yaşattı.

Azerbaycan'ın ekonomisine, sosyal dengesine büyük darbeler vurmuş Karabağ savaşı göçlerinin yarattığı zorluk ve sorunlar, 1992 yılında Elçibey hükümetinin ve 1993 yılından sonra H. Aliyev hükümetinin kanun ve kararlarıyla tanzim edilmiş ve yaranmış durum, optimal şekilde yönetilmiştir.

1988 yılında eski SSCB yönetiminin Azerbaycan'a karşı düşmanca tutumundan yararlanan Ermenistan, Azerbaycan'a illegal toprak iddiasında bulunmanın yanı sıra, Ermenistan'dan Azerbaycan Türklerinin kendi tarihî topraklarından yeniden sürülmesi süreci başlamıştır. Ermenistan SSC Yüksek Konseyi'nin 22 Kasım 1988 tarihli gizli talimatına esasen Kasım ayının 22'sinden 28'sine kadar ülkenin 22 rayonundan[88] 170 tam ve 94 karma yerleşim biriminden 200 binden fazla Azerbaycanlı, 18 bin Müslüman Kürt, 1000 Rusdilli insan, silah gücüne kendi topraklarından çıkartılarak Azerbaycan'da meskûnlaşmıştır. Bu zaman 255 Azerbaycanlı hunharca katledilmiş, binlerce kadın, çocuk ve yaşlı insan yaralanmış, on binlerce ailenin malı mülkü talan edilmiştir. Sonucu itibariyle sistematik olarak gerçekleştirilen etnik temizlik siyaseti sayesinde Ermenistan'da bir kişi Azerbaycan Türkü bile kalmamıştır. XIX. yüzyılın başlarında şimdiki Ermenistan topraklarında 2 bine yakın Azerbaycanlı yerleşim birimi bulunduğu halde, şu an itibariyle Azerbaycanlı Türk toponimlerinden eser alamet kalmamış, tarihî ve maddi-kültürel abideler, mezarlıklar dağıtılmış, camiler ve türbeler yerle bir edilmiştir. Bütün bunlar, Ermenilerin Kafkasya'da ve şimdiki Ermenistan'da yerel halk olmaları konusunda uydurdukları sahte tarihi, dünyaya kabul ettirmek amacı taşımaktadır. Tarihî kaynaklar teyit etmektedir ki yalnız XX. yüzyılda bir milyona yakın Azerbaycanlı, Ermeniler tarafından vahşilikle öldürülmüş, 1.5 milyondan çok soydaşımız şimdiki Ermenistan topraklarından kovulmuştur. 1918 yılında Batum Antlaşmasına göre top-

[88] Rayon: ilden küçük, ilçeden büyük birim.

lam 9 km yüzölçümü olan Ermenistan bugün 40 bin km tarihî Azerbaycan topraklarını kendi kontrolü altına almıştır.[89]

Monoetnik Ermenistan devleti yaratma konusunda isteklerine kavuşan Ermenistan yöneticileri, eski SSCB askerî-sanayî potansiyeline güvenerek nüfusunun %30'unu Azerbaycanlı Türklerin oluşturduğu Azerbaycan Cumhuriyeti Dağlık Karabağ Özerk Vilayetini, bunun yanı sıra 7 çevre ili (Laçın, Kelbecer, Zengilan, Gubadlı, Cebrayıl, Ağdam, Fuzûlî) işgal ederek harabeye çevirmişlerdir. Ermenistan'ın askerî işgali yalnız Dağlık Karabağ'ı ve onun çevresindeki illeri değil, aynı zamanda Azerbaycan'ın batısında yer alan Gedebey, Tovuz, Gazah, Agstafa rayonlarını da kapsamış, bu bölgelerde bulunan onlarla yerleşim birimi yerle bir edilmiştir.

26 Şubat 1992'de sivil halka karşı hayata geçirilen Hocalı soykırımı dünya tarihinde benzeri olmayan vahşet örneği olarak kalacaktır. Belirtilen tarihî olgular, yalnız XX. yüzyılda Ermenilerin Azerbaycan Türklerine karşı planlı ve sistematik olarak uyguladıkları işgalci ve yayılmacı siyaseti uluslararası hukuk ve BM Genel Kurulunun 9 Aralık 1948 tarihli *Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılması Antlaşması*, hükümleri bakımından soykırım olarak değerlendirilmelidir.

Halihazırda Azerbaycan'ın 12 rayonunun 17 bin km kareyi (ülke arazisinin 1/5'lik kısmı) kapsayan 700 yerleşim birimi Ermenilerin işgali altındadır. Ermenistan silahlı güçlerinin işgali sonucunda 20 bine yakın Azerbaycan vatandaşı hayatını kaybetmiş, ekseriyeti kadın, yaşlı ve çocuk olmak üzere 4 bine yakın insan ise rehin alınmıştır. Bir milyondan fazla ülke ahalisi, başka bir ifadeyle her yedi kişiden biri kendi ülkesinde mülteci durumuna düşmüş durumdadır.

İşgal edilmiş topraklarda 4 bine yakın sanayi ve tarım kuruluşu, 180 binden fazla ev, bin civarında eğitim kurumu, 3 bin civarında eğitim-kültür ocağı ve 700'den fazla tıp müessesesi Ermeni vandalistleri tarafından dağıtılmıştır.

Ermeni silahlı birliklerinin zaptettiği Azerbaycan topraklarından çıkartılmasına dair Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 1992-1993 yıllarında kabul ettiği (822, 853, 874, 884 sayılı) 4 kararın yükümlülüklerine şimdiye kadar uyulmamıştır.

18 Aralık 1997 yılında Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev *"1948-1953 Yıllarında Azerbaycan Türklerinin Ermenistan Arazisindeki Tarihsel-Etnik Topraklarından Toplu Şekilde Sürülmesi Hakkında"* karar almıştır. Bu karar ve bununla ilgili çalışmaları yürütecek olan komisyon, gerçeklerin dünya kamuoyuna duyurulması bakımından önem taşımaktadır.

---

[89] *Ayr. bilgi için bkz.:* B. E. Budagov, G. E. Geybullayev, *Ermenistan'da Azerbaycan Menşeli Toponimlerin İzahlı Lüğeti*, Oğuz Eli Yayınları, Bakü, 1998.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 21 Mayıs 1999 yılında çıkartılan *"Kaçkınların ve Zorunlu Göçkünlerin Statüsü Hakkında"* kanunu, kaçkın ve göçkün kavramlarının tamamını şöyle açıklıyor:

"Kaçkın: Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşı olmayıp, ırkî belirtilerine, milliyetine, dini mensubiyetine, belirli sosyal gruba mensupluğuna veya siyasî düşüncesine göre takiplerin kurbanı olma konusunda tam esaslı ihtiyat yüzünden vatandaşı bulunduğu ülkeden dışarıda kalan ve aynı ihtiyaç yüzünden bu ülkenin himayesinden istifade edemeyen veya istifade etmek istemeyen veya belirli vatandaşlığı bulunmayıp benzeri durumlar sonucunda önce âdeta yaşadığı ülkeden dışarıda kalan, ihtiyat yüzünden oraya dönemeyen veya dönmek istemeyen şahıslardır.

Zorunlu Göçmen (Ülke İçinde Göç Ettirilmiş Kişi): Azerbaycan Cumhuriyeti içerisinde askerî işgal, doğal ve teknojen felaket sonucunda daimi yaşam yerini terk etmeye mecbur kalarak başka yere göç etmiş şahıstır.

Başka ülkedeki daimi ikamet yerini bu maddenin birinci kısmında belirtilen esaslara göre terk etmeye mecbur kalıp Azerbaycan Cumhuriyetine gelmiş Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşına ilgili icra organının kararı ile göçmen statüsü verilebilir. Bu kanunda statünün hukukî boyutları, sosyal yardım, vergi, uluslararası işbirliği gibi konulara açıklık kazandırılmaktadır."

Azerbaycan'a göçlerin yanı sıra Azerbaycan'dan göçlere de kısaca değinmek gerekir. 1988 yılından başlayarak son 15 yılda Azerbaycan'dan öncelikle Rusya'ya, kısmen Ukrayna'ya, Türkiye'ye ve Avrupa'ya 2 milyondan fazla insan göç etmiştir. Aile yapısı ve demokratik devlet kuruculuğu için özellikle zararlı olan bu göç, Rusya'nın Azerbaycan'a ekonomik ve politik baskısı için başlıca araca çevrilmiştir.

İşsizlik, ekonomik bunalım, bu göçün başlıca nedeni olarak bilinmektedir. Beyin göçünü de içeren bu göçün önlenmesi, insanların kendi vatanlarına döndürülmesi politikası devlet politikasının temelinde yatan faktörlerdendir. Toprakların geri alınması, iş yerlerinin açılması, rüşvet ve yolsuzluk sisteminin ortadan kaldırılması, demokrasi geleneğinin özümsenmesi, hukukun üstünlüğünün berpa edilmesi, vatandaşların seçim hakkına saygılı olunması, göçlerin durdurulması ve topraklarını terketmeğe mecbur olanların geri dönüşlerinin sağlanması, yerine getirilmesi gereken temel şartların başında gelmektedir. Bu açıdan Azerbaycan Cumhurbaşkanının, Parlamentosunun sorumluluğu ve geleceğe yönelik sağlıklı demokrasi politikalarının uygulanması önemlidir.

Azerbaycan'ın güneyi, İran İslam Cumhuriyeti içerisindedir. O topraklarda da etnik temizleme ve zorunlu göç sorunları yaşanmaktadır. Özellikle Kürtlerin ve Parsların Türk topraklarında zorunlu göç uygulamaları demokratik, sosyo-

politik problemler ortaya çıkartmaktadır. İstatistikler objektif olarak tam şekilde açıklanmadığından, biz bu genel yaklaşımdan öteye geçememekteyiz maalesef. Son olarak ben, geleceğimiz açısından böyle önemli bir konunun tespiti ve üzerine eğilmelerinden dolayı, şahsım ve bütün Azerbaycan aydınları adına Zeytinburnu Belediye Başkanı Sayın Murat Aydın'a, kongre düzenleme kuruluna, Türkiye Cumhuriyeti devletine teşekkürümü bildiriyor, bu çok ciddi bilimsel faaliyette başarılarının devamını diliyorum.

TÜRK DÜNYASI YAZARLARI KURULTAYINDA KONUŞMA (1994)

Sayın başkan, Sayın Türk dünyası yazarları.

Doğma Türkiye'de bir araya gelen ve Türk dünyası yazarlarının büyük bir kısmını kapsayan yazarları ideal bir amaç birleştiriyor: Şu XXI. yüzyılın önünde Türk dünyasının bir kültürel, ekonomik birliği için kalemin nasıl hizmet edeceğini açıklamak, kalem ve faaliyetle şu kaçınılmaz birliğin yolunu, ilişkilerini, somut prensiplerini arayıp bulmaktır.

Şu kutsal yolda tüm kalemtaşlarıma, kan kardeşlerime başarılar diliyorum. Konuya geçmezden önce birkaç nokta üzerine deyinmek istiyorum.

Eski Sovyet İmparatorluğunun çöküşü, dağılması dünyanın biçimini değiştirdi. Bu değişme dünyadaki politikaları da geniş bir kapsamda etkiledi. Özgür Türk Cumhuriyetlerinin uyanması, milli özgürlük hareketi ve azatlık mücadelesinde yeni sayfa oldu.

Bütün problemlere, ortaya atılan iç ve dış savaşlara, sıkıntılara rağmen Türk cumhuriyetlerinin ve Türk milletinin önünde yeni yol açıldı. Şu yol, Türk dünyası adlı yeni tarihi varlığın yeniden doğuşu idi.

Zaman zaman tarihin amansız bıçakları ile ayrılan, yüz-yüze konulan dili bir, dini bir, kültürü bir, her türlü manevi hafızası bir varlık yeniden dirilmeye başladı.

Politika liderleri ulu önder M. K. Atatürk'ün, M. E. Resulzade'nin, R. Denktaş'ın, E. Elçibey'in çok çok önceden söylediği ve uyguladıkları ilkelerin yeni dünya düzeninde gerçekleşme imkânları, Türk düşmanları tarafından da taktik olarak görüldü.

Büyük fikir adamlarımız Ali Bey Hüseyinzade, İsmail Bey Gaspıralı, Ziya Gökalp, Ahmed Bey Ağaoğlu.... ülkülerinin, hayat vesikası alma imkânları kaçınılmaz kaynaklar olarak ortaya çıkdı.

Türk dünyası'nın manevi birliğinin mücahitleri ve edebi, ilmi temsilcileri olan M. E. Yurdakul, G. N. Çamlıbel, C. Aytmatov, O. Süleymanoğlu, Resul Rıza,

Bahtiyar Vahabzade ve onların ardınca gelen büyük edebî neslin üzerine çok büyük görevler yükleniyor.

Ayrı ayrı Türk cumhuriyetlerinin iç ve dış siyaset müstakilliği, devlet ve ekonomi özgürlüğü, Türk dünyası birliğinin temel prensiplerine karşı değildir.

Çağdaş demokratik dünyanın kabul edip savunduğu ilkeler esasında Türk dünyası ekonomik ve kültürel şartlara bağlılığı ve bu bağlılıkla ilgili siyaset, yeni dünya düzeninin en önemli şartlarına bağlıdır ve şüphesiz ki yeni dönemin hareketinin ilk ateşini yazarlar yakmışlardır. Totaliter rejim hudutlarında yaşayan Türk halklarının haklı sesini yükselten, yazarlar olmuştur. Bu ilk ateş yakışı alev alev, basamak basamak dönemin kültürünü, ekonomisini, politikasını kapsamıştır.

Şu tarihi önemi ve değeri hiç kimse göz ardı edemez. Kuşkusuz ki yazar yalnız ilk yaptıklarıyla da işini bitmiş saymamalıdır.

Dün 60 milyon millet için yazan Türkiye Türk'ü yazarı veya 7 milyon için yazan Kuzey Azerbaycan Türk'ü yazarı, şimdi 200 milyonluk millete kendi dilinde hitap edecektir.

Türk edebiyatının sınırlarının Türk dilli milletin sınırları kadar olması, sorumluluğu defalarca arttırıyor, ona yeni ufuklar açıyor.

Çağdaş iletişim ve teknoloji, ortak alfabe ve ortak yazı dili ile ilişkilerin yakın, sıkı hem de daha yakın ve daha sıkı olmasını talep ettiği şimdiki devirde ortaklaşmanın beraber, demokratik esaslı yeni yol ve usullerinin bulunmasında yazarların rolü ve görevleri oldukça fazla ve önemlidir.

Ortak bilgi bankaları ve bilgisayar alakasının temin edilmesi, zamanın talebidir. Türk dünyası yazarlarının ortak bilgi kitabı, ortak dergi ve gazetesinin olmaması, işbirliğinin hızını çok engelleyen sebeplerdendir.

Yazar, milletin gören gözü, işiten kulağı ve duyan kalbi, düşünen beynidir. Değişen dünyanın olayları, fırtınaları içinde Türk milletinin her türlü maddi ve manevi değerlerini korumak, daha da arttırmak, zenginleştirmek, öncelikle yazarların omuzlarında olduğu için teşkilatlanma işinin mühimliyini vurgulamak isteriz.

Şu teşkilatlanma yolunda İLESAM'ın gayret ve çabalarını, kurultayları çok yüksek kıymetlendiririz, büyük teşekkür ve şükranlarımızı bildirmeyi kendimize borç biliriz.

Ünlü Rus yazarı, Nobel ödülü sahibi Soljenitsin'in 'Orta Asya'yı, Kafkaslar'ı, özellikle Azerbaycan'ı bırakın da Rusya kendi yolunda her türlü yükten azat olsun!' çağırısının Türk-İslam dünyasına yarayacağı telaşı, sıradan bir korku ve rahatsızlık değildir.

Şu telaşta bir Avrupa ve Batı dünyasındaki Pantürkizm ve Panislamizm suçlamasından daha fazla özgürlük mücadelesinin, demokrasi yolundaki yürüyüşün karşısı alınmaz olduğu vurgulanıyor kanısındayız.

Türk dünyası herhangi bir imparatorluk kurmak peşinde değildir. Bu anlamda tarihin tekerrürü tek bir devlet yaratmak ülkü - ideal değildir. Gerçek ideal Türk devletlerinin özgürlüğü ve her türlü kültürel birliğidir. Ekonomik birliğe, politik vizyona ve ilkelere yaslanan şu birlik, kültür ortaklığını, tarihi - manevi birlik sistemini muasır şartlara göre şekillendirmekte, çok büyük tarihi görevi hayata geçirmekte olan Türk dünyası yazarlarına yeni yeni başarılar diliyoruz.

Tanrı göklerde, kaleminiz yerde yardımcınız olsun. Dikkatinize göre teşekkür ederim.

SETTAR BEHLÜLZÂDE'NİN RENK DÜNYASI

(Ezap Yangısı dizisinden*)*

"Gel tecrübe eyle men zeifi" (Fuzûlî)

ÖN SÖZ YERİNE

Bu yazımı yazdığım zaman hatırladıklarım:

...Van Qog'un gündelikleri;

... Viktor Hügo'nun *Paris Notrdam Kilisesi* eseri;

... Anar'ın "Bu, Settar Behlulzade'dir" belgeseli, özellikle filmin sonu: cam arkasında kendi çizdiklerine karışarak kaybolan ve ebediyete kovuşmuş Settar Behlulzade.

... Dostum, hukukçu Prof. Dr. Ramiz İsgenderov'un Settar'ın resimlerinden ibaret koleksiyonu.

... Dostum İlham Rehimli'nin ilginç ve tartışmalı notlar içeren *Settar Dünyası* kitabı (mesela: 3. Bölüm (1970-1974)).

"... Settar'ın Tanrılık zirvesi (belki Tanrıya kavuşma hasreti veya rolü? Ressamın fırçası, renk dünyasında başını alıp gidiyor. Serbest, sıra dışı, yaşamsal, heyretamiz, mucizeli".

Ben Settar Behlulzade'nin Sufizmle bağlantısını kurmak fikrinden uzağım. Bu çok gülünç bir istek olurdu. Fakat şunu söylemek isterdim: İnancı uğruna çölde yürüyen bir Sûfî misalidir sonsuzluklara pervazlanan Settar dehası. Onun için boyada, ögelerin kompozisyonunda hiçbir yasak yoktur.

"Gobustan" sanat dergisinde 1960-1970'li yıllarda yayımlanmış değerli yazıları okuyunuz.

Ben Anar'ın yerine olsaydım, "Dede Korkut" filmini çekerken Dede Korkut rolünde Settar Behlulzade'nin oynamasını isterdim.

Işık ve gölge ressam için çok önemlidir. Yılın ve günün vaktı (zamanı) ışık-gölge orantısını belirlemek için esas kriterdir.

İnsanın ruh hali, psikolojisi, renklerin içinde, ışığın ve zulmetin nispeti içinde gözükür.

Settar Behlulzade zamandan sıyrılarak zamanı görebilmiş insanlardandır. Zamanın rengini, ışığını ve gölgesini de görebilmek için zamandan dışarı çıkmak şart. Fakat zaman dışına çıkarak zaman dışı olmağı başaran insan sayısı, dünyada çok azdır. Bu özellik Settar'ı diğer insanlardan ve hatta ressamlardan ayırıyor. Settar, dünyanın gördüğü rüyanın ressamıdır. Suyun rüyasının, insanın, bulutun, güneşin ve yıldızın rüyasının ressamıdır. Siyah-beyaz rüyaları, rengarenk rüyaları insanlara anlatmak misyonu Allah Taalâ tarafından Settar'a verilmişti. Ve o, bu rüyayı dünyanın kendisine anlatmak için başka şeye değil, renklere yüz tuttu. Gözün göremediği, sözün diyemediği şeyleri arıyordu Settar. Bu "şey" benim dediğim renk mi, yazı mı, çizgi mi, soğuk mu, sıcak mı, ya da bir hiç mi, bilemiyorum.

... Nedense "bayatı" kelimesi bana Settar'ın gözlerini, parmaklarını, özünü, çizdiklerini hatırlatıyor. 'Bayatı' derken 1953 yılı Mart ayının 5'inde doğma Cebrayıl'da, hastane bahçesinde rahmetlik Şamama Teyze'nin bayatı okuya okuya canüdilden ağladığını hatırlıyorum. Biz 6-7 yaşlı çocuklar da bu yankılı bayatıları dinleyerek ağlıyorduk. Bana öyle geliyordu ki, babamı hapsedecekler, anamı öldürecekler, evimizi dağıtacaklar, tüm dünya dağılacak. Stalin'in, elinde güce dayanarak tuttuğu bu dünya yok olacak. Herhalde, siyah kuşak bağlanmış kırmızı bayrak boynunu eğmişse ve güler yüzlü Şamama Teyze, bayatı-ağıt yakıyorsa, demek ki dünyanın sonu gelmiştir. O zaman ben çok büyük olduğumu zannetsem de, bu dünyadan ayrılmak istemiyordum. Hatta Stalin yoldaş ölse bile...

Yıllar geçti. Stalin'e akıtılan göz yaşlarının anlamsız olduğu anlaşıldı. Bir cellat için ağlayan toplumun küçük bir bireyi gibi ben de her şeyi unuttum. Fakat Şamama Teyze'nin kederli bayatılarını unutamadım.

... Gördüğüm renkleri hissedemiyorum. Bu renkler benim için cazibeli, çekici değil. İçinde bulunduğum koşullar, ölçüler, istediğimi bana gösteremiyor. Ben başka bir göz, başka dünyaları gören bir göz teşnesiydim, hasretindeydim. Gördüklerimi hiç kimsenin görmediği gibi görmek ve gördüklerimi dünyaya beyan etmek istiyordum.

"Aşk adlı bir hissi, deli bir fırtınayı, ölüm içinde ölümsüzlüğü çok çabuk anladım". Fuzûlî'ye kapandım ve okudukça okudum. Her yaprakta, her mısrada aşkın bir ayrı rengini gördüm, farklı sesini duydum. Vücudumu unuttum.Vücudumun aşka cevapsız olduğunu anladım. İçimdeki alevin, ateşin insanlardaki normal ifadesi bende yok idi. Anladım, ağladım, Allah'a isyan ettim, dünyayla vedalaşmak istedim. Her şey geçti gitti. Asi olduğum Allah bir gece elini başıma çekti, görmediğim gözlerini gözümün içine dikerek: "Sene aşkın özünü verdim. Seni aşkın özünden yarattım. Benim evladım olmadığı gibi senin de evladın, cinsin olmayacak. Seni bu dünyada herkesin aldığı lez-

zetten mahrum kıldım. Ne yemekten, ne içmekten, ne cinsellikten zevk alacaksın. Rezilden, çirkinden, alçaktan da zevk almyacaksan. Onların hareketi, fiziksel varlığı gölgeden başka bir şey değildir. Gören, konuşan, ağlayan, gülen insan mucizenin ta kendisidir. Sana her şeyin hayalını görme fırsatı verdim. Sana yaratma sıfatı, yaratıcılık gücü verdim. Sana görünen dünyadan görünmeyen dünyayı görme, onu yaşama, yaşatma mutluluğu verdim." dedi.

Dedi ve göklere çekildi. Beni ter basmıştı. Duyduğum sözlerin yangısı canıma, kanıma işlemişti. Görmediğim gözlerin ışık, sihir, aşk dolu cazibesi içinde yaşadığım hayatın son, yaşayacağım hayatın ilk gününe girdim. Başımı kaldırıp Ay'a baktım. Her gün gördüğüm Ay'dan tamamıyla farklı bir Ay gördüm. Yıldızlara baktım. Hiçbir zaman görmediğim başka yıldızları gördüm. Özümü ve her şeyi unuttum. Özümü ruhuma teslim verdim." Dünyanın en çirkin ve en güzel adamı odur. O, yani Settar Behlulzade. O gözler sadece yılanda var. O parmaklar sadece incir yaprağındadır. O saçlar sadece buluttadır. O dudaklar sadece balıktadır. Sonsuzluk kadar uzun olan bu güzelliği çirkin görmek de mümkündür. Aslında sen zahirdekini değil, kendi içindekini görüyorsun. Anbaan, zaman-zaman değişen bu duygu Settar'ı hem güzel hem de çirkin gösterirdi. "Güzel olan Allah'tır" diyor Tevrat. Süleyman Peygamber'in nağmeler nağmesi Allah'a söylenmiş güzellik, aşk şiiridir. "Seni yaradan Allah ne kadar büyüktür!" diyor Hazreti Peygamberimiz. Tanrı kendisi de güzellikte dinleniyor. Sufiler ilahi aşkı nihayetsizliğin sonu bilmişler. Ve bildiklerini de sevmişler. Aşkı, kara sevdayı hastalık bilenler de az değil. Reel dünyanın dilinde bundan doğru ne olabilir? Settar'ın "Güneş" resminin karşısındayım. Sadece çocuğun ve delinin çizebileceği bu resim, Güneşin ta kendisidir. Eğer kendisi değilse, Güneş'in kendisinden de güzeldir. Bu resim Güneşin hayalidir, yalnızlığıdır. Bu Güneş, Güneş'i bir defa de olsun görmeyen körün uydurduğu bir Güneştir. Ve bu Güneş Settar'ın gözünün içindeki Güneştir. Onu görmüş ve onu çizmiştir.

Ve daha sonralar anladım ki Şamama Teyze o bayatıyı Stalin yoldaşın tunçtan yapılmış büstüne bakarak, kıskançlık yüzünden kendini yakarak intihar etmiş çiçeği burnunda gelini doktor Ziba için okuyormuş...

Lisedeyken edebiyat öğretmenim Gabil Hacıyev "Külli-Karabağ'ın abihayatı, Nermü-nazik bayatıdır, bayatı!" diyerek ala gözlerini uzaklara, sonsuzluğa dikerdi. Yakışıklı, bilgili edebiyat öğretmenim susarak düşüncelere daldığında şunu düşündüm: Karabağ da Şamama Teyze'nin sesi gibi ağlamalı, kederli memlekettir. Neden kederli, neden ağlamalı? Çok sonradan tarih okudum, yakın tarihi yaşadım ve Karabağ'ın "nermü-nazik, güsseli bayatı" olduğunu anlayıp idrak ettim.

... Bayatı halk edebiyatının Oğuzların Bayat boyu ile sembolleşen şiir türüdür. Kendine özgü biçimi vardır. 4 mısralık söz mucizesi, bayatı insan kederi, düşüncesi, ağrısı, sevgisi, sevinci hakkındadır. Bayatılar temennasız, iddiasız sözün edebi yüksekliği, yüceliğidir. Bayatı, bedii yalanın en reel gerçekliğidir. Bayatı, Settar'ın fırçasından süzülen renk dünyasıdır.

Dünyanın fiziki ölçülerini unutup ilahi ölçülere tapmayan, Settar'ı anlayamaz. An içinde ebediyeti, ebediyet içinde anı görmeyen, hissetmeyen Settar'ı anlayamaz. Suda balığın gördüğünü görmeyen, gök yüzünde kartalın gördüğünü görmeyen Settar'ı anlayamaz. Mucizeye inanmayan, Allah'ın varlığını idrak etmeyen Settar'ı anlayamaz. Renk duygusunu Allah'tan alan Settar, bu renklerin esrarını, mahiyetini taşlardan, otlardan, ağaçlardan aldı. Renkli taşlar toplardı Settar ve saatlerce avucundaki taşlara bakar, taşlara değil, Allahına şükür ederdi. Yeşil yaprağı yeşilin bin bir renginde, sarıyı, kırmızıyı, laciverdi... sözle ifade edilemeyen, sayılı ve sayısız renklerde görüyordu. Güzel görmediklerini hayalin gözü ile görüyordu. Sabah erkenden Göygöl'e, İlanlıdağ'a, Şahdağ'a saatlerce bakardı. Güneşin batışı onun için on binlerce renk idi. Fuzûlî'nin sözde aradığını, bulduğunu, Settar renklerde arayıp buluyordu.

O, Kepez'in göz yaşlarını, Karabağ, Nahçıvan, Gence, Şirvan, Guba, Bakı... manzaralarını çize çize Allah'a doğru gidiyordu. O, Allah'ın tabiattaki tecellisini, tecessümünü küll halında çekiyordu. O, cismi olmayan ilahi varlığın - mutlak ruhun şekilsiz şeklini yaratıyordu. O, incir ağacında, güneşte, ayda, dağda, taşta, suda gördüğü ilahi ruhun manzaralarını göze, kalbe, cana taşıyordu.

Settar halı desenlerindeki, renklerindeki sırrı açıyordu. Simgelerin simgesini yarattığı gibi, metafızik varlıkları ilahi varlığa çeviren el-kimyayı açıp gösteriyordu. O en karmaşığı sadeye dönüştürür, en sadeyi en karmaşığa, uzviyi gayriuzviye dönüştürüyordu. Bu metamorfoza, değişim hem devrim, hem de tekâmül idi. Fakat Settar Behlulzade ne bu inkılabın ne de bu tekâmülün farkında değildi. O, çiziyor ve yaratıyordu. O öz dünyasını yaratıyordu. Onun dünyası hem bu dünyanın kendisiydi, hem de bu dünyanın kendisi değildi. Bu dünya dünyanın kendisi kadar sonsuz ve güzeldi. Bu dünya, dünyanın özünden de güzel idi. Settar'ın da dünyasında o dünya vardı, fani vardı, ebedî vardı. O, dünyanın son dervişi idi. O, Dede Korkut'un son şekliydi. O, çöldeki Mecnun'un son tecessümüydü. Settar kendisi de Allah'ın çektiği şekildi. Hazreti Peygambere taş atanlar Settar Behlulzade'ye de taş attılar. Kıskanıp ona el kaldıran dilenciler onu dilenci zannettiler. Settar Behlulzade dünyanın en zengin adamına sadaka vermek isteyen Allah kullarına kucak açıp, onları bağrına bastı. İnsanın insana sevgisini, insanın Allah'a sevgisinin bir parçası gibi gören başka ne yapabilirdi ki?

Sevgilisini kıskanan aşığın *"Yüzünde göz izi var, Sana kim baktı yarim?"* feryadı söz abidesi gibi dilimizde kalmış. *"Dünya bir penceredir, her gelen bakar gider"* mısraları, dünyanın faniliği ve ebediliği hakkında yapılmış söz mabedidir. *Bülbül üşüdü geldi, Derde tuşudu geldi. Bülbül gül havasına, Hele kış idi geldi...* Bu Kerkük bayatısı, aşkın hiçbir tabiat ve toplum kanunlarına sığmamasını ifade ediyor...

Bence, kimse kendini zorlayarak bayatı yazamaz. Settar'ın renk bayatıları boya mucizesidir. Boyasını boy çiçeğinden alan Settar, dünyaya, insanlara yeni yaşam, yeni enerji, yeni duygu, yeni bakış, yeni sevgi getirdi. Dünyaya yeni sevgi getirenler bin yaşasın!

Ziyafetten, şamatalardan, şaşaalardan kaçabildiği kadar kaçtı. O, toplumun felaketlerini tabiatın bağrında, sinesinde bastırmak istedi. O, bedhahlığı, ihaneti, ikiyüzlülüğü, namertliği, dünyagirliği, şöhretperestliği incir ağacının dibinde bastırmak, nar çiçeğinin içinde eritmek, Kepez'in sularında yıkamak istedi. O. dünyanın ömrünü uzattı. Fuzûlî uzattığı kadar. Mirze Celil, Üzeyir Bey dünyayı kurtardığı kadar, Settar Behlulzade de bu dünyaya ömür bağışladı. Emellerin en erdemlisi, faziletlisi Allah için sevmek, Allah'ı sevmektir. İnsan Allah'ın zerresidir. İnsan Kâinatın zerresidir. İnsan programlaştırılmış Kâinatın ta kendisidir. Settar'ın çektiği resimler Allah'la onun arasında köprü idi. O, bu köprüleri geçerek Allah'a doğru gidiyordu. O, Allah'a susamıştı, Allah'a doğru çabalıyordu. Zerrenin küll ile kavuşma aşkı onu renklerin şairi yapmıştı. Renkler dile gelmişti. Settar renkleri söz söz okuyordu. Renklerin halesi Settar'ın parmaklarından taşıp beyaz ketene akıyordu. Hakk'a kavuşan renkler, Settar'ı da Hakk'a götürüyordu. Settar bu günahlı dünyanın günahsız çocuğuydu. O, günaha batmadı. Şeytan Settar'dan uzak oldu. O, bu günahlı dünyadan ele çocuk gibi de günahsız, suçsuz gitti. Geldi, baktı, çekti gitti. Dünyayı biraz da günahsızlaştırdı. İnsanların derdini azalttı. Işık getirdi. Karanlığı götürdü.

Işıklı kırmızı, sarı, ışıklı yeşil, ışık dolu mavi Settar'ın resimlerine bir şiiriyet, hazinlik, aydınlık getirdi. Bu renklerin ışığı onun renklerinin bakireliğidir. Settar renklere ebedîlik, mukaddeslik getirenlerdendi. O renklere ibadet, namus, ahlak getirdi.

Settar ayrılığı seçti. Ayrılık ızdırabı onu Allahla ebedi birliye çağırdı. Settar da hem uzakta, hem de yakında olmayı kabullendi. O, yeryüzündeki her türlü vuslattan kaçtı, Allahına kavuşmak için çabaladı. Aşkla aşka yükseldi ve Allah'a kavuştu.

SON SÖZ YERİNE

Ben İçerişehir'de sabah ezanı okunduğunda ve gece yarısında tüm şehir uyuduğunda Settar Behlulzade'nin ruhunu hissediyorum. Muğamatın dipsiz, sahilsiz dünyasındayım. Cabbar Karyağdıoğlu'nun, Seyid Şuşinski'nin, Ağabala Abdullayev'in, Rübabe Muradova'nın, Alim Kasımov'un, Zahid Guliyev'in dertli-elemli sesinde Settar'ı görüyorum. Sanki incir ağacının mukaddes dalları, yaprakları Settar Behlulzade'nin ta kendisidir. Diyorlar ki Settar geceler resim çizerken bir avuç ışık pencereden İçerişehr'e düşerek gizli gizli, mahrem mahrem gezermiş. Settar fırçayı durdurarak uyuduğunda o ışık da kaybolurmuş. Renkli, boyalı taşlar Settar Kişi'nin elinden dökülüp dağılmış sahile.

Şehirlerin, köylerin de ruhu var. Ağaçların, çiçeklerin, otların da ruhu var. Dağların, taşların, suların, çöllerin da ruhu var. Olayların da tarihin de.

İnsan ruhu bu ruh dünyasının bir parçası, bir zerresidir. Ve şehirlerin, kentlerin, ağaçların, çiçeklerin, otların, dağların, taşların, suların, çöllerin, olayların, tarihin ruhu insan Ruhunun tezahürü-tecessümüdür. Settar Behlulzade'nin ruhu Azerbaycan'ın öz ruhudur. Elbette ki Ruh ölmez. Ve onun sırrını kimse bilmiyor.

ÖKSÜZ KALMIŞ SATRANÇ

(Robert Fisher'in ardından)

Beşeriyet, dünyanın gelip geçmiş en büyük satranç ustasını, olağanüstü bir şahsiyet, günümüz satranç sanatına onur, asalet, saygı kazandırmış Robert Fisher'i kaybetti.

Büyük usta Robert Fisher'in toprağı bol olsun! Bana Fisher'i ve satrancı sevdiren ve bugün Hakk'ın rahmetine kavuşmuş dostlarım Vidadi Memmedov'a ve Natik Seferov'a Allah rahmet eylesin!

Gerçekten de yaşam bir mücadeledir. Düşmanlara karşı mücadele, dostlara karşı mücadele ve elbette kendine karşı mücadele. Sporda kendine karşı mücadele eden üç büyüğün ismini zikretmemek mümkün değil: Robert Fisher, Muhammed Ali, Valeri Brumel. Benim için Fisher'in yeri ayrıdır. Çünkü satranç, sıradan bir spor türü değil, sanattır, insanlığa ders veren şahsiyetlerden bahsetme sanatı. Bu mücadele öncelikle büyük kayıplar hesabına yapılır. Kendilerine karşı savaşanlar kendilerini değil, kendi dışındakileri kurtarır.

Bu bir misyondur.

Büyük iktisatçı Adam Smith toplum yaşamını incelerken, 20. yüzyılın başında çağdaş dilbilimi ve semyotik'in kurucusu Ferdinand de Saussure dil mekanizmini ve değerlilik teorisini açıklarken satranca başvurur ve bu da tamamen doğaldır.

Satranç bir yaşam modelidir. Satranç yaşam ve mücadele, hiyerarşi ve ilişki felsefesinin oyuna dönüşmüş biçimidir. Ve bu model dinamiktir, değişkendir, canlıdır: tıpkı yaşamın kendisi gibi. Matematikteki oyun teorisi satrançta daha da yükselir ve insan zekâsının potansiyelini ortaya koyar.

Satranç aynı zamanda spordur; zekânın, fikrin, düşüncenin sporu.

İnsan sadece etten, kemikten ibaret maddi varlık değil. Aynı zamanda bir zekâ varlığı, sonu sonsuzluk olan Ruh varlığıdır. Bu zekâ sporunun ölçüleri fiziksel sporun ölçüleriyle aynı değil.

İnsan beyninin mücerretleşme faaliyeti sanat mı yoksa ilim? Bu soruyu yanıtlamak çok zor, belki de imkânsızdır.

Satrancı bilim hesap edenlere hak verilebilir. Satrancı sanat hesap edenlere de inanmamak imkânsız.

Hesaplamalar içinde önsezi, önsezi uykusunda akıl şimşeği – satranç gerçekliği bu değil mi?

Fisher'in oyunları rasyonelde irrasyonelliğin, duygu ile düşüncenin, risk ile tereddüdün kavşağındadır. Fihser, mutlak ile nispi olanı bir araya getirmiş, merkezde yapılan hesaplamaları marjinal noktalara taşıyarak dehşetli bir yükü, ağırlığı sıfıra indirgemeği, aynı zamanda sıfır ağırlığı, ağır yüke dönüştürmeği başarmış ender satranç ustalarındandır. Bu bir övgü değil. Bakın, Fisher'in "Benim 60 Unutulmaz Oyunum" kitabında oyunların satranç dilindeki şartlarını okuyun. Bu yorum, bu mantık dünyadaki tüm satranç oyuncularından farklıdır. Bu dil bir kozmik dili, onun Yeryüzüne inmiş şeklidir.

... Benim söylediklerim, çarpım tablosunu bilmeyen birisinin matematikten bahsetmesine benzer. Ama ilahi kudreti hissetmek, ilahi kudretin kendisi olmadığı gibi bu sözler de satrançtan az anlayan birisinin okudukları, hissettikleri veya hissetmek ve idrak etmek istedikleridir.

Gök yüzünü sevmek, duymak için astronot olmaya gerek yok.

Bir de bir insanın -hem de çok özgür bir insanın-, bir dahi, dünyaya bir avuç ışık getirmiş bir insan hakkındaki düşünceleridir.

Bundan daha güzelini, bilimselini, profesyonelini satranç ustaları, uzman yorumcular yazsın. Ama dünyada hiç kimsenin Fisher'in yaşamına, ölümüne benim vurgun olduğum kadar vurulduğunu, onu benim kadar sevdiğini, benim kadar kederlendiğini zannetmiyorum. Ey vefasız dünya, sıradan birisiyle dahi, kahramanla korkak, ölmez ile ölen birisi arasında fark koymadın. Ey vefasız dünya, seni sen yapanı hiç acımadan alarak kara toprağa verdin. Ben onun ruhunun her gün, her saat (onun zaman diliminde günün, saatin ne kadar olduğunu Allah biliyor) satranç oynadığını biliyorum. Sema satranç tahtası, Güneş Şah, Ay Vezir, gezegenler esas figürler, yıldızlar ise piyonlardır.

Allah Taala ise seyircidir.

Bu oyunda Fisher herkesi yeniyor. Kendisi dışında. Her defa sonunda kendine yenilir. Yalnız seyirci zavallı, yazık oyuncuya bakar. Bir gözüyle gülür, bir gözüyle ağlar.

... Fisher'in selefi kim acaba?

Adı belli olan ve belli olmayan, satranç tarihinde adı geçen Arap, Türk, Fars, Rus, Yahudi ustaları Lopes de Segur, Palerno, Leonardo, Salvino, Karrera, Greko, Stamm, Filidrom, Steynits, Taraş, Nimtsoviç, Alyohin, Lacker, Botvinnik, Smıslov, Tall ve ismini saymadığımız onlarca satranç ustaları Fisher'in öğret-

meni olmuş. Ama Fisher'in üstadı var. Gerek onun üslubu, gerekse de kaderi, Fisher'in, Pol Morfin'in halefi olduğunu gösterir.

Pol Morfin resmen dünya şampiyonu olmamış. O dönemde dünya çampiyonluğu yarışmaları yoktu. P. Morfin'in dünyanın en güçlü satranç ustası olduğundan hiç kimse şüphe etmez. Y. Zagoryanski, P. Morfin'in kudretini ve faciasını "Morfin'in Öyküsü" eserinde vermiştir.

Sadece satrançta stratejik, kurgu ve taktik saldırı, güçlü savunmaya dayalı keskin hücum taktiği değil, aynı zamanda kaderiyle de P. Morfin'in devamcısı, selefi olan R. Fisher, zamanenin deli ettiği bu dahinin ızdıraplarından, ölümünden 100-120 yıl sonra yaşadı.

Satranç, insanlık tarihindeki tüm savaşların modelidir. Satranç sadece olup bitmiş savaşların değil, olacak savaşların da modelidir.

Satranç, açık savaşların değil, gizli diplomatik savaşların da modelidir.

Satranç – ikiliğin mücadelesidir. İnsanla insan, grupla grup, halkla halk, devletle devlet arasındaki açık ve gizli mücadelenin iki kutupta yapılmış mücadelesi zamanla sınırlıdır.

Satranç diyalektiktir. Heraklit'ten Hegel'e kadar diyalektiğin iç kanunları hakimdir satrançta da. Doğada ve toplumda olduğu gibi. Terimlere dikkat edin: siyah ve beyaz, figürlerin bir birini reddi, üstünlük iddiası…

Fakat satranç sadece bu ikilemden ibaret değil, hem de psikolojidir, mantıktır, estetiktir, tümüyle bir felsefedir.

Her oyunu bir senfoniye benzetenler de yanılmamışlardır.

Satranç, tarihin kodlaşmış mücerret dilidir. Eski Sümer, Mısır, Çin, Yunan, Roma, Arap, Türk, Avrupa, Rus, Uzak Doğu… savaşlarını satranç diline dönüştürmek ve programlaştırmak mümkündür. Bu anlamda ben "Hadi, Valerton'u oynayalım" veya "Çaldıran Savaşı'nda beyazlar Sultan Selim'dir" ifadeleri, yakın gelecekte satranç oyununun dili olacaktır.

Bu anlamda Fisher geçmişle birlikte gelecek savaşların, mücadelelerin de modelini kurur. Kıyamete kadar sürecek bu mücadelede uzay savaşları, din ve uygarlık savaşları da var. Bizim henüz bilmediğimiz kaç isimde savaşlar var.

Bu mücadele "quintessence"sini hazırlayanlardan biri, belki de birincisi Fisher idi. Hız değişecek, gün ölçüleri değişecek, mekân ve zaman değişecek. Fakat bu mücadelenin satrançta tecessümünü bulan dil, kod değişmeyecek. Bu dilin en büyük şairi Fisher de değişmeyecektir.

…Yaşamı bir satranç olarak kabul etsek, Fisher kendini hangi figür olarak görürdü. Zagorski "Morfin'in Öyküsü"nde Morfin'i "efsanevi facia figürü" adlandırmıştı.

Satrançta böyle bir figür, çaresizlik ve ölüm karşısında çaresiz kalmış, mat durumuna düşmüş Şah'tır.

Fisher, bence açılışta azacık üstünlük kazanmış piyondur. Galip gelen Şah da, zıplayarak giden At da, çapraz giderek her tarafı yıkıp yakan Fil de, her tarafa düz gidişler, hamleler yapan, yerin altını üstüne çeviren hilekâr Vezir de Fisher'dir. O, figürlerin karşılıklı münasebetinden doğan değerdir. Ve o oyunu yaşama dönüştüren ilginç ve tekrarsız yaratıcıdır.

...Satranç tahtası onun doğma evi idi. Bu ev hem görkemli bir padişah sarayı, hem de ihtiyar balıkçının (Fisher – balıkçı demek) yaşadığı karanlık bir barınaktı.

Bu yakışıklı, ciddi, ilginç delikanlı kendi sarayında hizmetçi olmaktan, barınağında padişah olmaktan korkmadı.

Farklılıksız (farklı olmamak) içinde farklı olmak herkese nasip olmaz (mutlulukla mutsuzluğun sınırını kim çizdi?!).

...Yasaklanmadıkça serbest, serbest olmayınca yasaklanan ahlaki, manevi değerler vardı. Kimin neden uzaklaşması insan özgürlüğünün bir parçasıdır. Eğer Fisher, Karpov'la yüz yüze oturarak oynasaydı ya şampiyon olacak, ya da olmayacaktı. Galip gelmek, zafer pleiadesine bir taş ilave edilecekti. Mağlup olmak bu pleiadesten bir taş düşürecekti.

Ama Fisher'in Karpov'la karşı karşıya oturup oynamamasının kendisi bir tarihtir. Bu olayın felsefesini tam şekilde açığa çıkarmak imkânsızdır. Hiç buna gerek de yok. Öyle adımlar, öyle eylemler vardır ki onlara satranç tahtasından daha büyük bir zaman-mekân zaviyesinden bakmak gerek.

Fisher çok derin kökleri olan bir polemiği başlatmamış (hayır-şer, iyilik-kötülük, ışık-karanlık...), yaratmamış, kendini feda ederek çözmeye çalışmıştır. Bence çözmüştür de.

Bugün tam olarak idrak etmesek de bir gün bizim veya bizden sonrakilerin bunu tam idrak edeceklerinden eminim.

...Fisher 1974 yılında dünya şampiyonluğu yarışmasına gelmedi.

Karpov mücadelesiz şampiyon oldu. Sonraki yıllarda Karpov'u yenen Kasparov, 13. dünya şampiyonu oldu. Fisher'den sonra tadı kaçmış satranç şampiyonluğu kuralları, FİDE Tüzüğü kuralları değişti. Çığırtkanlık yapan 13. dünya şampiyonu Kasparov, şampiyonluk tacını yeni kuruma 1 milyon dolara sattı (Allahım, bu satılmışlık nasıl da yakışır Ermenilere ...). Kendisi için sattı, satranç için değil.

Fiili dünya şampiyonunun Fisher olduğunun farkında olan dünyanın satranca olan ilgisi -1960'lı yılların sonu ve 70'li yılların başındaki büyük ilgisi- gittikçe yok olmaya başladı.

...Fişer'in yüksek eğitimi yoktu. Onun üniversitesi satranç tahtasıydı. Seleflerinin ve muasırlarının satranç bilgisinden yararlanmak için kısa sürede Rusçayı öğrenmiş (anası Regina da Rusçayı biliyormuş).

Fisher'in resmi bir evliliği yoktu.

Fisher'in evladı yoktu. ...

Vesaire vesaire...

Sıradan insanların ihitiyaçlarına olan taleplerle Fisher'i değerlendirmek ne kadar doğrudur?!

Fisher'in dostu sayılabilecek (Fisher'in satranç dışında ne dostu ne de akrabası vardır...) satranç oyuncusu E. Gufeld, Fisher'in kitaplarından birinin önsözüne şu başlığı yazmıştı: "Bobby Fisher – Efsaneler ve Vakaalar". Efsane ve masalların kahramanları reel dünya mantığıyla muhakeme edilmez.

Mart ayının 9'da Fisher'in 65 yaşı olacaktı. Fisher, bu günü görmeğe birkaç ay kala hayatını kaybetti. Satrançta bu zaman yetmezliğine *zeitnot* derler. Satrancın zamanı Allahın zamanı içinde kaybolup gitti.

Zaman sonsuzdur. İnsanın zamanı sonludur. Oyun ve hamleler de sonludur. Zamanın sahibi hiçbir zaman insana tavizde bulunmaz.

Sovyet sporcuları hiçbir zaman sevmediler Fisher'i. Homos Sovetikus için Fisher yabancıydı. Sovyet adamına, Sovyet basınına göre o paraya tapan, açgözlü, deli, tekebbürlü birisiydi. Ve bu Sovyet adamları sadece SSCB'de değil, dünyanın her yerinde yaşadığı gibi, SSCB'de de Sovyet adamı olmayanlar vardı. Onlar, Azerbaycan'da yayımlanan "İdman" gazetesi de Fisher'i övdüğü için ciddi uyarı almıştır. "Sovetskiy sport", "Şahmat' v SSSR" vs. gibi yayınlarda da Sovyet kalemiyle değil, vicdanın sesiyle yazılmış yazılar vardır. Fakat, utanmadan "Fisher, Karpov'dan korktu" diyerek yazanlar da az değildi.

Dünyada o kadar maddeci, o kadar formalite mantık sahipleri vardır ki onlara ideal olanı anlatmak, ateiste Allah'tan bahsetmek kadar ağır ve anlamsızdır.

Yaşamını, şöhretini, mutluluğunu satranca feda etmiş bir fedakâr için "korktu" demek, Allahsızlığın ta kendisidir.

Fisher, Reykjavik'e koltuğunun getirilmesini istediğinde -Satranç Federasyonu Başkanı M. Eiven'in elini havada bırakarak- para çekini uzun uzun incelediği zaman para delisi değildi. Satrancın onurunu yeniden ona kazandıran bir cesur idi.

Satranç karşılaşmasının yapıldığı salonda aydınlatma ile bağlı bitip tükenmeyen kavğa Karpov'u hak etmediği, mücadelesiz birinciliğe taşıdığında Fisher, satrancın onuru uğruna, hak ve adalet uğruna her şeyi bıraktı.

Fisher'i bugünün dervişi yapan onun kendi ideali için verdiği mücadele idi. "Yenilmezlerin" külünü havaya savuran kim idi? T. Petrosyan'ı satranç âleminden silen, M. Taymanov'u 6: 0 hesabıyla satrançtan piyanoculuğa gönderen, Spasski'yi rasyonel düşünce tahtından düşüren kim olmuş?

Bunun kim olduğunu dünya biliyor.

Fisher, hilekârların dönemi başlarken satrancı terketti. O, Karpov'dan, Kasparov'dan korkmadı, onlardan iğrendi. Çünkü onun deliler gibi sevdiği şatrançla Karpovların, Kasparovların veledizina satrancı aynı değildi.

Tarihte Yezid de hedefine ulaşmış. Ama 1400 yıl geçse de hiçbir Müslüman, bugün evladına Yezid adını koymaz.

Haçlı seferleri lanetten başka hiçbir şey kazanmadı.

Hitler'in, Mussolini'nin, Stalin'in, Pinochet'in zaferleri neden küle dönüştü?

Karpov'un satranç sonu ile Kasparov'un satranç başlangıcı aynı ahlakın iki yüzüdür.

Ve Fisher'in satrancı terketmesi, onun saygınlığını, ona olan maddi ve manevi ilgiyi azaltmadı, bilâkis artırdı. Satranç üstün zekâya, saygınlığa, dikkate şayan sanat-bilim-spor türü olarak ebedileşti. Her şeyi Fisher yaptı. Fisher'in kaybettiklerini satranç dünyası kazandı.

Fakat Fisher satrancı terkedip gittikten sonra satrancın sihri, mucizesi de kaybolup gitti.

1972 yılında dünyayı sarmış satranç ilgisi, sevgisi ile bugünkü satranç yarışmalarını kıyaslamak yeterlidir. Hizipleşmeler, siyasileşmeler, demagojiler gittikçe yaygınlaşıyor. Bir satranç meraklısı olarak 2007 yılında kimin dünya şampiyonu olduğunu bilmiyor, bilmek bile istemiyorum...

Belki konuştuklarım çok sübjektiftir. Duygulara kapılmış olabilirim. Ama olsun. Ama bana Fisher'in yerini dolduracak şahsiyet, çilekeş, fedakâr, üstat birisini gösterin, en azından onun onda birine beraber olan birini gösterin ve ben ebediyen susayım.

Ben mucizeye inananlardanım. Bana satranç mucizesi gerek: hava gibi, su gibi, aşk gibi. Sadece satranç kazansın diye değil, beşeriyet, dünya kazansın diye.

...Satranç Fisher için oyun değil, yaşamın kendisiydi, kara sevda idi. Belki de rakiplerini yenen, onun bu satranca olan kara sevdası idi?! Bu deli sevgi karşısında kim duruş getirebilirdi ki?..

...Fisher'in rakipleri defalarca yazmış ki, bu insanla karşı karşıya oturmak, yenilmeğe başlamaktır. Tüm dikkati, düşüncesi satranç tahtasında olan bu insan rakibini sanki fiziki anlamda bir timsah gibi yutuyordu. Bu, illüzyon falan değil. Aşk içinde kavrulan birisinin girdabına düşmek, sadece ona yenilmek için karşısına oturma mutsuzluğundan başka bir şey değildi.

Oldukça nazik, kültürlü birisi olarak rakibi kendi oyun üslubuyla oynamağa mecbur eder, kendisine satranç tahtasında tecessüm olunmuş dünyanın sahibi olduğunu telkin ediyordu.

Bu sarımsak yiyerek rakibini iğrendiren Karpov oyunu, para-psikoloji uzmanı Tofig Dadaşov'un yardımıyla üstünlük kazanan Kasparov oyunu değildir. Bu arada küçük bir anımı anlatmadan edemeyeceğim.

...Moskova'da rahmetlik dostum Tahir Aslanlı ile Karpov-Kasparov yarışmasının zirvesinde, yarışma salonunda, yüzlerce seyirci içinde üniversiteden tanıdığım Tofig Dadaşov'u gördüm. Beş altı sıra arkada oturup şunu düşündüm: Göresen Tofig neden gelmiş buraya? Sonra çay molası zamanı Tofig bana yaklaştı ve yavaşça söyledi: "Sen beni engelliyorsun." Sonralar bu psikolojik etkiyle ilgili Karpov da gazetede yazdı...

"...Spasski için her şeyden önce yaşam, sonra ise satranç geldiği halde Fisher ise önce satrancı sonra da yaşamı üstün tuttu. Daha doğrusu onun büyün yaşamı satrançtır." bu sözleri deyen M. Lazareviç'tir. İbret dersi alacağımız sözlerdir.

"Fisher, Mozart gibi oynar." Bu kelimeler ünlü M. Naidorf'a aittir ve buna benzer yüzlerce kelimeler, fikirler vardır.

Fisher'in satranç ahlakı yalanı sevmez, onu tümüyle reddederdi. Toplum, çevre ise ondan yalan istiyordu. "Satranç, toplumsal yaşamın önemli amilidir", "Aile mutluluğu ve sağlıklı eğitim, satrançtan geçer", "Ben mutluluğumu satrançta bulmuşum..."

Toplum ise onun yalan uydurma organına, mekanizmasına sahip olmadığından habersizdi. O, sadece tek bir şeyi - satrancı düşünürdü. Bu konuda düşünmek, onun sınırlarını aşmak, deliliktir. Toplum için tek konu olan satranç Fisher'i deli olarak kabul etmeğe hak veriyordu.

Fakat Fisher deli değildi. Çünkü toplumun tek bir konu olarak kabul ettiği satranç, onun için binlerce, on binlerce konu, öykü demekti. Bu binlerce konu içinde gizli kalan yüzlerce, binlerce arzu vardı.

Yaşam kadar zengin olan satrancı tek konu olarak algılayan toplum, Fisher için çok tehlikeli idi.

Fisher, toplumdan bu eski ve müdrik oyunun öcünü alıyordu.

Ona göre de toplumdan on kat fazla ödül istiyordu. Özel aydınlatma, oyunlar için ayrı bir oda istiyordu. Dikkati dağıtan film, televizyon çekimlerine müsaade etmezdi. Hristiyanların ibadet günü yarışmaya gelmez, beyazlarla oynamamasına rağmen oyuna 15-20 dakika geç kalırdı. Reykjavik'e, kendisiyle birlikte dönen koltuğunun getirilmesini istiyordu ...

Bütün bunlar, topluma göre şımarıklık, egoizm, bencillik, kendini büyük görme, acgözlülük ... idi.

Fakat Fisher bunları bir hak uğruna, onur ve liyakat uğruna yapıyordu. Ölüm dışında hiçbir şey onun bu tür davranışlarını durduramazdı. O şampiyonluğunu, ününü, servetini topluma bağışlayabilirdi. Fakat satrancın hakkını bağışlamak, bu konuda tavizde bulunmak, onun için söz konusu olamazdı (Mecnun'u Mecnun eden Leyla değil ki... Mecnun'u Mecnun eden onun çevresindekiler, yabancılar, akrabalar, onu sevenler ve sevmeyenlerdi, toplumdu ...).

Toplumun, insanlara empoze ettiği mikroplara karşı hiçbir direnci olmayan Fisher'in satrançtan gitmesinin nedenlerini araştırmak isteyen, çok soruları yanıtlamalı, çok gizlileri açığa çıkarmalıdır.

...Her kurmanın, yaratmanın içinde bir dağıtma yaşar. İster sanat olsun, isterse ilim. Dağıtan; yaratmayı ihtiva eder. Kurulmuş, yaratılmış dağıldığında daha güzel ve daha üstün değilse yaratmak boşunadır.

Fisher dağıttığı kanunların, mahvettiği kalıpların yerine yeni oyun taktikleri, stratejisi, kombinasyonlar sistemi, rasyonel risk, irrasyonel ölçme paradoksallığının sistemini oluşturmuş ve getirmiştir. Bu, çağdaş satranç dili, çağdaş satranç mantığıdır. Sonra yaranacak her şey (kuşkusuz ki yaranacaktır!) Fisher'den geçer. Fakat ben satranç felsefesi ve ahlakının Fisher'den sonra değişmeyeceğine inanmıyorum (bunu bir fanatik inadı olarak anlayabilirsiniz).

Hayatta öyle insanlar var ki onların varlığı dünyanın varlığı için, beşeriyetin, güzelliğin, Allah nefesinin varlığını idrak etmek, anlamak için önemlidir.

Ben mistik değilim. Fakat Muhammed Ali'nin veya Pele'nin varlığı sadece spor için değil, yaşamın kendisi için önemlidir. W. Faulkner'in, G. Márquez'in, C. Castaneda'nın, Borges'in varlığı edebiyat için; Üzeyir Bey Hacıbeyov'un, Dmitri Şastokoviç'in, Fikret Emirov'un, Gedir Rüstemov'un, Alim Gasımov'un, Barış Manço'nun, müziğin varlığı için taşıdığı önem kadar; spor dünyasında ismini zikrettiğim ve zikretmediğim şahsiyetlerin varlığı, dünyanın dengesi, varlığı için önem taşır.

Satrançla ilgilenenler için bilinen bir şeyi vurgulamak isterdim. Bu, Fisher fenomenini açmak için önemlidir. İlk 10 hamleden sonra satranç oyununda yapılabilecek hamle seçeneklerinin sayısı ne kadardır? Bin mi, milyon mu,

milyar mı...? Hayır, kvintomilyonları aşan bu rakam aslında 24'tür ve matematiksel yönden sonsuzluk olmasa bile reel insan düşüncesi ve olanakları açısından sonsuzdur.

Olaya "düzgün hamle yegâne hamledir" [yani binlerce hamle olduğu halde yapılması gereken tek hamle doğru olan hamledir! Başka bir deyişle, doğru hamle sadece bir tanedir!] formülüyle yaklaşırsak, olaya psikolojiyi, mücadele azmini, kombinasyon fırtınasını da katarak onu dikkate alırsak, herhangi bir satranç ustasının hesaplama gücünün, hafıza kapasitesinin, zekâ dinamiğinin, 5-10 matematikçi profesör bilim adamından mücerretlik katsayısının [yani kat kat üstün olduğunu] dikkate almakla, daha güçlü olduğunu söyleyebiliriz. Bu yaklaşım her ne kadar sübjektif olsa da mantık ve doğruluk payı fazladır.

Dünya satranç şampiyonlarından T. Petrosyan şöyle derdi: "Fisher satrançtaki tüm ideallerle silahlanmıştır. Onu hiçbir şeyle kıyaslayamayız. Fisher azacık üstünlük kazanınca makine gibi oynamağa başlar." Gerçekten de ilk gidişlerde elde ettiği üstünlüğü sonuna kadar koruyabilen Fisher'le ilgili yazılanların içinde bir fikri vurgulamak isterdim. Fisher'e yenilenlerin ekseriyeti, bir hamlenin yetmediğini, eğer rakibinin daha bir hamle imkânı olsaydı, Fisher'in mutlaka yenileceğini derler. "Bir hamle" gecikme fligran hesaplamaların ideal yekünü ve sonucudur. Oyuna hakim olmanın son derece doğru hesaplanmış bir sonucu, zaferin ta kendisidir.

İlk kez makine ile oynayan ve makineyi yenen Fisher, yeni bir başlangıcın temelini atmıştır. Hızda, hesaplamalarda insan beyninden binlerce kez ileride olan bilgisayar, insan beynine üstün gelemez. Çünkü benzeyen benzetilenden üstün olamaz. Ve bir de bilgisayar kurnazlıktan, kelekten anlamaz, hiç şaka nedir, onu da bilmez. Şakadan anlamayan, şakayı anlayanı yenemez.

Fisher yendiği makineleri de, insanları da şakayla yenmiştir. Bu da hiç şaka değil.

Tüm dahiler gibi Fisher de çelişkilerin, paradoksların doğma, öz evladıdır.

14 yaşında kazandığı dünyaya yeni bir dahinin geldiği müjdesini verirken, Hristiyanların resmi ibadet günlerinde resmi oyunlara (hatta dünya şampiyonluk yarışmalarına bile) gelmemesi, sekundantlarından birisinin din adamı olması, kazandığı milyonları, mensubu veya yanlısı olduğu (bana göre Fisher'in dini satranç dini olmuş) cemaate bağışlaması, özgürlük arayışlarının uğursuz sonucudur. Daha sonra Fisher'in infak ettiği (nafaka olarak dağıttığı) paralar, cemaat tarafından çalındı ve satranç ustasının inancı, sahtekârlığın kurbanı oldu.

Tüm bunlar elbette sonucu tam olarak bilinmeyen olaylardır.

Kendini bir mum gibi yakan Fisher'in aydınlattığı karanlık, fırsat bulunca öcünü almış ondan. Fisher acayiplikleri, Fisher dehası karşısında ne kadar küçük olsa bile o kadar dikkat çekicidir.

...**Bu da son.** 2008 yılı başlarında dünyanın en büyük satranç ustası, satranca yeniden şah saygınlığını kazandıran mistik ve hayalperest, gerçekçi, rasyonalist, dünyevi ve ilahi, mantıklı ve absürd şahsiyet "akıllı çocuk" dünyada yoktu artık.

Sporda da, sanat ve kültürde de ideolojik yaklaşım, sorunun mahiyetini değişir, aslında çarpıtır.

Örneğin yarışmalar sırasında Sovyet basınının yazdıklarına bakalım. "R. Fisher, Reykjavik şehri yakınlığında her türlü imkânlara sahip on odalı bir villada yaşıyor. Sporcuya özel ilgi gösterilir. Onun aşçısı ve şoförü vardır. Spasski ise..."

Bugün gülünç gözüken bu ideolojik yaklaşıma zamanın kendisi cevap vermiştir.

Fisher'in, gazetecilerden birisinin "Siz dünyanın güçlü satranç oyuncularını nasıl sıralardınız?" sorusuna bir az da şakayla böyle bir yanıt vermişti (aslında doğruyu söylemişti). "Listenin başında benim, kimse bundan kuşkulanmaz. İkinci ve üçüncü yerler boştur. Dördüncü yerde ise Spasski'dir."

O hiçbir zaman rakibine beraberlik önermezdi. Zaferini çok mütevazı şekilde yorumlardı: "Ben onlardan titiz oynarım. Onlar yanlış eder. Ben de o yanlışlıkları kullanırım." Bu kadar basit.

...Oyun başlar.

Beyazlar E2 – E4 oynarken şahın önündeki piyonu iki adım ileri çeker.

Siyahlar yanıt vermeden ... herkes donakaldı: Beyazların şahı kaybolmuş.

34 yıl sonra bazen kilisede, bazen taşradaki kahvelerde değişik elbisede, değişik görünümdeki Şahı yatağında ölü buldular. Kaybolmuş şahın ölüm nedeni belli değil.

...Müdrik insanlar doğru demişler. Ölüm her şeyi beraberleştirir. Fisher'in ölümü, satranç dünyasında geriye kalanları beraberleştirdi. Sanki deprem oldu. Yüksek bir dağ yıkılarak yerle bir oldu. Sadece düz, bozkır bir çöl kaldı.

'Altmış beş yaşlı dahi çocuk, dünyaya kapadı gözlerini' dersem, beni kınamayın. Dahi, aynı zamanda 'yaşlanmayan çocukluk' demek.

Ama dünya yaşamaya devam eder. Yeni satranç turnesi başlayacak bugünlerde. Ve dünyaya kaç dahi insan aynı zamanda satranç dahileri gelecek. Ama Fisher gibi birisi bir daha zor gelir. Çünkü şeytanla Hazreti İsa'yı birleştirmek, bir varlığa dönüştürmek imkânsızdır. Nedeni - Allah izin vermez.

Ve nihayet, dünya bir dahisini kaybetti. Tanrı sevdiği kulunu soğuk ve kimsesiz elinden tutarak kendi dergâhına götürdü. Satranç öksüz kaldı…

Dünya ebediyen Fishersiz kaldı.

Bir masal da böyle bitti. Zaten her şey akıp gidiyor…

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DİLİMİZİN USTALARI

MAHMUD KAŞGARLI

"Erdemin başı dildir." (M. Kaşgarlı)

Yollar yorgunu bir deve kervanı, Türkistan çöllerini dolaşırdı. Sonsuz sahraların, seraplı çöllerin, yakıp kavuran güneşin, yıldızlı gecelerde göklerden yağan serinliğin uyandırdığı ilk teessürât bu idi ki zaman durmuş ve donakalmıştı. Ve deve kervanının ağır yürüyüşü, bu donmuş zamandan ayrılan, ondan kopan bir varlığın kurtuluş hareketidir. Deve kervanı, akıp gidiyordu. Yine seraplar, yine rüzgârlar, yine zaman içinde eriyip gitmiş sahralar.

Bu deve kervanında beyaz saçlı, beyaz sakallı, zayıf, elmacık yanaklarına damarlı bir kızartı çökmüş, çekik gözlü, mübarek yüzlü bir ihtiyar da gidiyordu. İhtiyar, korkuyordu. Bu korku, onun canına, vücuduna işlemiş, kıyık gözlerine yayılmıştı. İhtiyar, ömrün kendisine vefa etmeyeceğinden korkuyordu? Ömrün zayıf sapı, bu çölün bir yerinde kırılsa bu büyük serveti nasıl toplayacak ve kime emanet edecekti?

İhtiyar, hayali ile konuşuyor, sorguluyor ve öğreniyordu. Ve hayalince de yazıyordu: *"Sözün hikmetine bak... Sözün mucizesine bak. Her şey gelip gidiyor, tarihler değişiyor, şehirler dağılıyor, yeni yeni oymaklar oluşuyor, dünya dağılıyor, yeniden vücuda geliyor. Ve bunların hepsi sözde yaşıyor. Söz kadirdir. Söz mukaddestir..."*

Deve kervanı, sivrilerek sahradan çıkıyor, büyük şehirlere dâhil oluyordu. Bu şehrin hareketi, kaynarlığı, zamanı diridir. Zamanın donmuş yadigârı, ağır ve gevşek duran develerdir. Dünyanın bu eski canlıları için şehir, çok yenidir. İhtiyar için şehrin dili, yeni bir âlemdir. Oymaklarda, temiz kalmış diller, temiz sözler, temiz sesler burada kaynayıp karışır. Binâlar, nakışlar, insanlar gibi.

İhtiyar, sözleri dinliyor, sözlerle yüz tutuyor. Söze sevinip söze hayret ediyor ve kudretli bir dilin büyüklüğünü alelacele yazıyor, yazıyor ve yine yazıyordu. "Yazılmış yaz, bozulmaz demişler." İnsanın her an kendi ölümüne hazır olması gerekli, kendi sağlığının küçücük köşesinde ölümüne yer hazırlamalıdır. Bu ölüm, ölümsüz sözleri yazmaya, kitabı tamamlamaya müsaade etmeli, mutlaka müsaade etmelidir. Kaşları düğümlenmiş nur yüzlü ihtiyar, bundan emindir, içten inanmaktadır buna.

Ebu Ali İbn-i Sina, yıldızların sırrını bulduğunda da böyle olmuştu. Ve bulduğunu yaşatmak ihtirası bu müdrik ihtiyarları her şeyden fazla rahatsız etmişti. Gelecek nesiller, bin yıldan, on bin yıldan sonra bilsin bu obaların, bu oymakların nasıl konuştuğunu, ne dediğini, ne duyduğunu. Dünyayı, diline nasıl sığdırdığını...

Acaba dil; bu kudreti, bu musikiyi, bu yumuşaklığı, bu çevikliği nereden almış?

Zaman, 11. yüzyıl. Mekân, Şarkî Türkistan. Kişi, devrinin, tüm dönemlerin büyük Türk bilimcisi; Mahmut Kaşgarlı.

Günden güne çiçeklenen Karahanlı devletinin, İslam medeniyetinin Arap, Fars dillerini yaydığı bir dönemde, Türk dillerinin nüfuzuna gölge düşürdüğü bir dönemde, bu ülkenin büyük insanları rahat uyuyabilir miydi? Bu büyük insanların öncüsü M. Kaşgarlı, Türk dillerinin, Türk tarihinin, Türk edebiyatının kudretini dünyaya ve öncelikle de Arap-İslam İmparatorluğuna ispat etmek için kalem kuşanmış, ömrünü, gününü çöllere, sahralara serpmişti.

Temelinde büyük ve uzun bir seyahat, hatıra, titiz araştırma ve bilgi toplama, yüksek bilimsellik ve derin sanatkârlık yatan "Divanü Lügâti't-Türk" zamanın ihtiyacından doğmuştur.

Taifeler, kabileler, nesiller konuşup nağme okuyor, şiir söylüyor... Onların tümünü Kaşgarlı Mahmut, kalbine yazıyor. Bir kalbe ne kadar büyüklük, güzellik sığarmış...

Bu kabilelerin bir kısmı, hâla Orta Asya'yı dolaşır. Bir zaman gelecek, onlar Demirkapı Derbend'i geçerek, Şirvan'a, Bakü'ye, Kur-Araz ovasına, Şeki'ye yüz tutacaklar. Kendi dilinden olan hemdillerini gören Tuhsiler, Kıpçaklar, Oğuzlar yeni birlik oluşturacaklar. İnsan dilleşerek, hayvan koklaşarak anlaşır demişler...

Doğma sözler, deyimler, destanlar, aziz ve mukaddes kopuz, onların kök birliğinden, söz birliğinden bahsediyordu. Atından inen bir yolluk, tamamen iniyordu. Kardeş, kardeşin evine bitişik taş ev yapıyordu. Yeni yurt yerleri aranırdı. Dil ve düşünce, toprak ve ekmek, kopuz ve halı bu halkın ebedi vatanı idi.

Kaşgarlı Mahmut, harita çizmişti ve bu haritada Türkçe konuşan toplulukların yerini, yurdunu, yaylağını, kışlağını göstermişti.

Kaşgarlı Mahmut, dünyanın bu başından bakıp diğer başını görürdü. Semerkant'tan Tebriz'i, Bakü'yü, Buhara'dan Nahçivan'ı, Şamahı'yı, Derbend'i, Şuşa'yı, Amu-Derya Sır-Derya arasından bakarak Kura-Araz arasını, Anadolu'yu görürdü.

Kaşgarlı Mahmut, ana sözlerin rahmini görüyordu. Burada uyuyan Nesimi'yi, Nevai'yi, Hataî'yi, Fuzûlî'yi görüyordu. Bu sözlerin hafızasını, yazdıkça yazıyordu Kaşgarlı Mahmut. Anadan doğma, temiz, "aydan arı, sudan duru" sözler! Uzak uzak zamanları hatırlatan, eski binaları, eski kale duvarlarını andıran ulu sözler!

Size selam olsun!

İlmi, sanatı, milli kültürün katmanlarını derinden bilen M. Kaşgarlı, sadece kendi halkının askerî kudretini, cesurluğunu değil, onun manevî servetini, zengin dilini açarak Türk olmayan milletlere, özellikle Arap-İslam dünyasına Türk halklarını, olduğu gibi tanıtmak amacıyla yazıyordu: "Türklerin en ilimli konuşanlarından, en aydın anlatanlarından, en doğru anlayanlarından, köknesilce ileri gelenlerinden, en güzel mızrak atan savaşçılarından biri gibi kendim Türklerin bütün çöllerini, yurtlarını boydan boya dolaştım. Türklerin, Türkmenlerin, Oğuzların, Cığılların, Yağmaların, Kırgızların dillerini, şiir sanatını öğrenip faydalandım. Bu kitabımı, elvan bir üslupta yazdım. Adımı dünyanın sonuna kadar yad ettirmek ve sonsuz saygınlık kazanmak için Allah'tan yardım isteyerek yazdığım bu kitaba "Divanü Lügâti't-Türk" adını koydum."

İnce diplomat ve ferasetli bir aydın olarak M. Kaşgarlı, "Peygamberin dilinden söylenmiş Türk dilini öğrenin; çünkü onların uzun sürecek saltanatı olacaktır." diyerek Türk dillerini öğrenmenin zaruriyetini bu gerekçeye bağlıyordu.

Kendi halkını, kendi dilini içten seven M. Kaşgarlı, Türk halklarının güzelliğini, tatlılığını, adabını ve büyüklere saygısını, verdiği sözü tuttuklarını, sadeliğini, kahramanlığını, yiğitliğini göstererek yazıyordu: *"Türklere derdini anlatmak için, yüreklerine yol bulmak için onların diliyle konuşmaktan güzel bir vasıta yoktur. Her kim, onların diline sığmıyorsa onu kendisinin sayıp her türlü tehlikeden kurtulur. Böylece, Türk olmayanlar da Türk diline sığınmakla her türlü zarar ve ziyandan uzak olurlar."*

Yedi bin beş yüzden fazla sözün izahı, tahlili, örneklerle takdimi, dilbiliminin 7-8 yüzyıl sonra bulduğu mukayeseli-tarih metodunun ilk parlak örneğidir.

Oğuz boyları ve onların damgaları hakkında verilen bilgi çok kıymetlidir: *"Oğuz, bir Türk kabilesidir ki onlara Türkmenler de denilir. Onlar, yirmi iki bölüktür. Her bölüğün ayrı bir alâmeti, hayvanlarına basılan damgası vardır. Birbirlerini bu alâmete göre tanırlar."*

M. Kaşgarlı, bu kabilelerin adlarını şöyle sıralar: Kınık, Kayık, Bayındır, Yıva, Salur, Afşar, Beydili, Büktüz, Bayat, Yazkır, Eymür, Alkabelük, İktir, Üregir, Todurğa, Alayuntluk, Töger, Beçenek, Çavuldur, Çepni, Çarukluk. Her topluluğun damgası verilir. Bu semboller, piktografik işaret gibi, eski yazının örnekleri gibi çok ilgi çekicidir. Uygulamalı sanat örneklerimizde (halı, dikiş, kapı üstü nakışlar...) bu işaretlerin bir kısmına bugün de rastlıyoruz.

Eski Türk edebiyatının örnekleri olarak takdim edilen koşuk, sağu (ağı) ve destan parçaları, mit örnekleri çok ilginçtir. Ekseriyeti İslam öncesi çağlara uzayan bu folklor metinleri, edebi özellikleri ile söz sanatının en güzel örnekleridir.

Mesela, Alp er Tonga (Efrasiyab) hakkında söylenen ağıtlara dikkat çekerek:

Alp Er Tonga öldi mi?
Issız ajun kaldı mu?
Ödlek öçin aldı mu?
Emdi yürek yırtılur.
Ulışın eren berleyi,
Yırtın yaka yurlayu,
Sıkrıp uni yurlayu
Sığtan gözi örtülür.
Bardı gözüm yarukı,
Aldı o it konuki
Kanda erinc kanikli?
Emdi udun idğarur.
"Igid Er Tonka öldü mü?
Fani dünya kaldı mı?
Zaman intikamını aldı mı?
Şimdi yürek yırtlur (partlayır)."
"Erenler kurd gibi ulaşır,
Yaka yırtıp bağırışırlar
Var sesleri ile haykırarak
Gözleri yumulanacan ağlayorlar..

"Gözümün ışığı söndü,
Onunla birge ruhum da gitti,
Şimdi kim bilir nerdedir?
Şimdi beni o rüyamdan uyandırır".

Gül Tikin'in yas merasiminin tasviri, yuğ (yas) merasiminin şiirsel ifadesi, insan kederinin yankılı harayı, nidasıdır.

İlk dönem klasik Türk şiirinin bu ilginç örnekleri, daha çok Orhon-Yenisey metinleri ile uyum içindedir. Tahkiye parçaları, özellikle Tankutlarla savaşı tasvir eden bölümler, dolgun metinler olarak başlangıç, gelişim hattı ve sonluktan ibarettir. Ölçü ve kafiye ilkelerine uyulmuştur. Aynı zamanda aliterasyon ve sentaktik paralelizm geniş şekilde kullanılmıştır. "Uygurlarla savaş" metinlerinde de söz konusu sistem tekrarlanmaktadır.

Türk halklarında edebi prosesin fasılasızlığını, devamlılığını ihya etmek açısında bu şiir parçaları eşsiz değere sahiptir.

Tabiat güzelliklerini tasvir eden parçalardan;

Etil suvı, aka turur,
Kaya tübi, kaka turur,
Balık telim, baka turur,
Kölün taki küşerür.

"İtil suyu, akıp gider,
Kaya dibin, kalkıp vurub gider.
Su içinde balıklar, kurbağalar var
Kiçik göller itile dolup boşalır."

Sevgilisinin yüzünü aya, ardıç dalına benzeten söylemeler de metaforik inceliği ile seçilir:

Kim ayıb iştür kulak,
Ay evi, artuç butak.

"Kim söyler ve hansı kulak duyar ki sevgilisinin yüzü - ayın halesi, boyu - ardıç dalıdır."

Zamanesinden şikâyet şiirleri, siyasi-felsefi mazmunu ile seçilir. "Yunçımak" (yoksullaşmak, sefilleşmek) kelimesini şerh ederken söylenen dörtlük, bu anlamda manidardır:

Bilge bükü yunçıdı,
Ajun eti yencidi,
Erdem eti tançadı,
Yerke tegip sürtülür.

"Müdriklerin ve akıllıların hâli kötüleşti; dünya onların etini yedi; faziletin vücûdu çürüdü; güçsüzlükten yerle sürüklendi." M. Kaşgarlı, "şair yazıyor" değil; "şair diyor" yazmasına rağmen, bu edebî örneklerin bir kısmının yazılı kaynaklardan geldiğini iddia eden araştırmacılar, haklıdırlar. "Divan'ın metinleri, Merkezî ve Orta Asya'da, Güney Sibirya'da yayılan ortak Türk edebî dil örnekleri gibi tüm Türkçe konuşan halkların edebî hazinesine dahildir." (İ. S. Braginski)

Şunu da vurgulamak gerekir ki "Divan"da kimliği ve soyu belli olmayan "Çuçi" adlı bir Türk şairinin ismi zikredilir. Yolluk Tikin ve Tonyukuk'tan sonra adı bize belli olan üçüncü şair Çuçi'nin eserleri hakkında somut bir bilgi elimizde yok. Belki de "Divan"daki şiirlerin müelliflerinden biri de Çuçi'dir.

Bu eser, sıradan bir sözlük değildir. Arap dilinde "dil" anlamında kullanılan "lügat" kelimesini M. Kaşgarlı, aslında Türk ansiklopedisi anlamında kullanarak, bu kelimeyle bu halkların edebiyatını, dilini, dinini, dünya bakışını, coğrafyasını, mitoloji görüşlerini ihtiva etmiştir.

Her sözün karşısında onun anlamı verilmiş ve değişik metinlerde o sözün faaliyeti, mana incelikleri açıklanmıştır. Sözün yaşamını, diriliğini, sihrini açan M. Kaşgarlı'nın "Divan"ındaki metinler; kökü M. Ö. döneme kadar uzayan halk edebiyatı örnekleridir. M. Kaşgarlı, zamanında şiir gibi, edebî örnek gibi hazır olan atasözleri, bayatılar, koşuklar... yüzyılları sınayarak ve yüzyıllarca sınanarak günümüze gelmişti.

Sayısı üç yüz civarında olan atasözleri; döneminin ahlak normları, dünya bakışı gibi halkın sinesinde yaşıyordu: "Erdemin başı dil", "Endik uma, evlikni ağırlar" ("Ahmak misafir ev sahibini ağırlar"), "Ot tise akız keymes" ("Ateş demekle ağız yanmaz"), "Kot kılığ kınka sıkmas" ("Çift kılıç, kına sığmaz"), "Yırak yer sabın arkış keltürür" ("Uzak yerin haberini kervan getirir"), "Kanı, kan ile kumas" ("Kanı kanla yıkamazlar"), "Kozden yırasa kenkülden yeme yırar" ("Gözden uzak olan gönülden de uzak olar"), "Tak takka kavuşmas, kişi kişike kovuşur" ("Dağ dağa kavuşmaz, adam adama kavuşur"), "Bir karka birle kış kelimes" ("Bir karga ile kış gelmez"-karşılaştır: "Bir çiçekle bahar olmaz"), "Od geçer kişi kuymas, yolankuk oklı menkü kalmas") ("Zaman geçer adam durmaz, insanoğlu hemişe kalmaz"), "Kişi alası içtın, yılkı alası taşın" ("İnsanın karakteri içinde, hayvanın rengi dışında olur"), "Biş ernesk tüz ermes" ("Beş parmak düz olmaz, Beş parmağın beşi de bir değil"), "Küz keliki yayın belekülük", ("Sonbaharın gelişi yazdan belli olur"), "Ay tolun baksa, elikin imlemes" ("Bedirlenmiş ayı, elle göstermezler").

On iki aylık Türk takvimi; Ayların adı: Ud (İnek); Pars (Kaplan); Tavışkan (Tavşan); Nek (Timsah); Yılan, Yund (At); Koy (Koyun); Biçin (Maymun); Takaku (Tavuk); İt, Tonkuz ve dünya haritası o dönemde yanlışlıklarına rağmen büyük öneme sahiptir.

Muasır Azerbaycan dili ile manâ ve mazmunca neredeyse aynı olan ata, atışmak, otlamak, otluk, öceşmek, içmek, oba, it, aktarmak, erkek, erlik, öküz, baş, boğaz, oğul, alın, ummak, yortmak, öldürmek, ilk, dik, sirke, yetmek, et, ayak, iki, yaman, yamak, dede, çocuk; acık, ürkmek, öğüt, armut, alma, ayran, tütün, aksak, ocak... ayrıca klasik edebiyatımızda, diyalekt ve şivelerimizde kullanılan sözler yüzlercedir. M. Kaşgarlı, verdiği örneklerde Türk dillerinin gramatikal özelliklerini, üslup sistemini de takdim etmiştir.

Bu anlamda, "Divan-ü Lügâti't-Türk" çok katmanlı bir çalışmadır. Burada, sözün ve halkın tarihi, dünya görüşü, zamanın renkli manzarası yer almıştır. Tarihimizin açılmamış yapraklarının okunması için Kaşgarlı lügâti, henüz tam şekilde incelenmemiş, yeterince idrak edilmemiş tükenmez bir kaynaktır.

M. Kaşgarlı, "edebî dil" ile "temiz dil" anlayışlarını aynîleştirir ve her boyun dil özelliklerini araştırarak yazar: "En açık ve doğru dil; ancak bir dil bilip Farslara karışmayan ve yabancı taifelere gidip gelmeyenlerin dilidir. İki dilli şehirlerde yaşayanların dili bozuktur... Dillerin en hafifi Oğuzların, en doğrusu Tohsilerin ve Yağmaların dilidir..."

M. Kaşgarlı'nın sanat ve dil hakkındaki fikirlerini okudukça Nesîmi'nin ana dilinde seslenen siyasî-felsefî şiirleri, Nevai'nin "Muhakemetül-lügateyn" adlı klasik eserinde derinlik ve keskinlik, Ş. İ. Hataî'nin ana dili siyaseti ve nihayet, ulu Fuzûlî'nin "*Bende tevfik olsa bu düşvarı âsan eylerem. Nevbahar olğaç dikenden berk-i gül izhâr olur.*" kelâmı daha net anlaşılır. Bu anlamda M. Kaşgarlı "Divan"ı, Türkçe edebiyatın "genetik programı"dır.

M. Kaşgarlı'nın bizde sadece ismi belli olan "Kitab-ı cevahir-ün nehv fillügat-it-Türk" adlı eseri, Türk dillerinin sentaksı konusundadır. M. Kaşgarlı "Divan"ı, yazılmasından tahminen 850 yıl sonra tesadüfen bulunmuş, 1915-1917 yıllarında Kilis'li Muallim Rıfat tarafından, sonra Besim Atalay tarafından Türkiye'de, 1960 yılında S. Mutallibov'un tertibi ile Taşkent'te yayımlanmıştır. 1933 yılında, Halit Said'in editörlüğünde Bakü'de hazırlanmış olan bu çalışma, maalesef bugün de tamamlanamamıştır: Bulunduğu tarihten günümüze kadar "Divan", bütün dünya Türkologlarının dikkatini çekmiş, Azerbaycan ve Rus (K. S. Malov, A. N. Kononov, E. R. Tenişev, N. A. Baskakov, M. Şireliyev, S. Akalh, S. Mutallibov, İ. V. Stebleva, E. Rüstemov, M. M. Şerbak, N. Z. Hacıyeva, F. R. Zeynalov, L. Kayumova, H. Bayramov, C. Ceferov, Arif Rehimov...), Türk (K. Rıfat, B. Atalay, N. Asım, A. Battal, A. Caferoğlu, Z. V. Toğan, Ş. Ülkütaşır...), ayrıca yabancı araştırmacılardan (K. Brokkelman, F. Hommel, P. K. Juze, M. Resenen, H. Dörfer...) gibi bilim adamlarının eserlerinde, değişik açılardan ele alınarak incelenmiştir.

M. Kaşgarlı, Türk dillerinin ilk şaheserinin bir yerinde şöyle yazmaktadır: "Bu kitap, ömrümü tüketti, bundan sonra benden daha yeni bir eser bekleme-

yin." Bu eser, ulu bir üstadın, kudretli bir âlimin, büyük bir yurttaşın öyle bir dünyasıdır ki o, yalnız bin yılda belki on bin yılda bir defa yazılabilir. Mayasındaki hakikat, akidesindeki berraklık, kanındaki dahilik, Mahmut Kaşgarlı'ya öyle bir güç, kudret ve kader bahşetmiş ki o, "Divanü Lügâti't-Türk"ü yazmıştır. Büyük halkın, büyük dilinin ulu kitabı mukaddes "Divanü Lügâti't-Türk", ana dilinden ilk söz söyleyen bebeğin de, yüreğinden dünyayı süzüp geçiren ihtiyar dedenin de ak saçlı nenenin de kitabıdır.

Saçları beyazlamış, elmacık yanaklarına damarlı bir kızartı çökmüş, çekik gözlü, mübarek yüzlü, nurlu ihtiyarın, lokmanın, müdrikin ömrü pahasına ölümsüzlük kazanan ey "Divanü Lügâti't-Türk"! Biz her zaman seninleyiz, sen her zaman bizimlesin.

YUSUF BALASAGUNLU:
"KUTADGU BİLİG, MUTLULUĞA GÖTÜREN İLİMDİR."

Yusuf Balasagunlu'nun "Kutadgu Bilig" Eserine Ön Söz

(Kâmil Veli ve Ramiz Esger'in tercümesinde)

Dünyanın bütün medeniyetleri, birbirleriyle kültürel ve ekonomik alışveriş yoluyla beslenerek zenginleşmiştir. Türk medeniyetinin eski Sümer, Elam, Akad, Çin, Hint, Arap, Fars, Bizans, Slav, Anglo-Sakson, Germen ve Roman medeniyetleri ile teması, Türk halklarının egemen kültürüne zenginlik katmıştır. Bugün, Türk medeniyeti denildiğinde, Türk halklarının dili, maddi ve manevî değerler bütününün toplamı anlaşılır.

Türk medeniyetini, geniş anlamda İslam medeniyetinden ayrı düşünmek imkânsızdır. Bu anlamda Türk-İslam medeniyeti, Türk halklarının dünya medeniyeti içinde kendi medeniyetinin tasdikidir. Şüphesiz, İslam medeniyeti ile Türk medeniyetinin karşılıklı ilişkisini diğer dünya halklarının Türk medeniyetine münasebeti şeklinde algılamak doğru değildir; çünkü İslam medeniyeti, dünya medeniyetinin yeni dönemi, muasır merhalesidir. Mübarek Kur´an, ilim ve mantık bakımından dünyanın son ve en mükemmel dini olan İslam, yeni dünya bakışı olarak insana, yaşam için yeni manevî iklim ve hava getirmiştir. Mübarek Kur´an, dünyanın son Peygamberinin yeni başlangıcı idi. Bu başlangıçtan yeni tefekkür, yeni idrak, yeni sanat, yeni medeniyet başlıyordu. Dünyanın bu yeni çağı, Türk dünyasına da yeni bir dirilik getirdi. Tek ve mutlak kudrete sahip Gök Tanrı ile Allah'a iman arasındaki paralellik, uzvi bağlılık, Türk inancı ve tanrıcılık felsefesi ile İslam felsefesi arasında çelişki olmaması uzvi vahdet için zemin oluşturmuştur.

Kut; Türkçe saadet, mutluluk, uğurlu kader demektir. "Kutadgu Bilig"; mutluluğa, saadete götüren bilim demektir. Bu muhteşem abidenin müellifi, Türk-İslam edebiyatının ilk büyük sanatkârı Yusuf Has Hacip'tir (1017-1077). Gerek Yusuf Balasagunlu'yu gerekse de onun muasırı, "Divanü Lügâti't-Türk"ün müellifi Mahmut Kaşkarlı'yı doğuran ortam ve muhit, bizim ilgimiz dışında kalamaz. Karahanlıların İslamı kabul eden ve Kaşkar'da ilk Türk-İslam devleti kuran hükümdarı Abdülkerim Satuk Buğra Karahan, Sogdi dili ve medeniyeti yerine Türk dili ve medeniyetinin temelini attı. Balasagun şehri, Tür-

kistan'ın eski şehirlerinden biri gibi Kara-Ordu, Kuz-Ordu, Uluş, Balık adları ile adlandırılmış ve Mahmut Kaşgarlı'nın "Divan"ında verilen haritada tam merkezde gösterilmiştir. Kaşkar (Ordu-kent), başkent olsa da, Balasagun şehri, Karahanlıların büyük şahsiyetlerinden olan Harun tarafından ikinci büyük iktisadî ve medenî merkeze dönüştürülmüştür. Samanilerin zayıf düşmesi, Karahanlıların İslama dönüşü Garbî Türkistan'da yeni ve kudretli devlet sisteminin oluşturulduğunu gösterdi. Kısa müddet yaşamasına rağmen Türk edebî dilinin ve medeniyetinin şekillenmesinde mühim rol oynayan Karahanlılar, daha muhteşem Türk İslam devleti olan Selçukluların selefi rolünü gereken şekilde ifa etmiştir.

Yusuf Balasagunlu'nun doğum tarihi tartışılmaktadır. Bazı kaynaklar Balasagunlu'nun doğum tarihini 1010 ,1015 ,1019 ve 1025 olarak belirtse de, 1017 yılında doğduğuna ilişkin tezler daha ağır basmaktadır. Vefat tarihinin ise 1077 olduğu kabul edilmektedir.

Yusuf Balasagunlu, "Kutadgu Bilig" adlı eserini, vatanı olan Balasagun'da yazmağa başlamış ve muhtemelen 18 ay içinde orada tamamlamıştır. Eserin yazılma tarihi 1069-1070 yılıdır. Müellif, daha sonra yeniden bu esere dönmüş ve özellikle önceki 70 sayfalık şiir kısmı, yeniden ilave edilmiştir; çünkü burada, eserin Türkistan'daki şöhretinden, bir Türk "Şehname"si gibi uğur kazanmasından bahsedilir. Müellif, eseri ilk defa Tabgaç Kara Buğra Han'ın huzurunda okumuş ve ona takdim etmiştir. Bunun için de hükümdar, müellife hükümdardan ve vezirden sonra üçüncü ünvan olan Has Hacip adını vermiş ve yazar bu adla ünlü olmuştur.

Haciplik; "Kutadgu Bilig" eserinde, "hükümdarın ideolojik meseleler üzere müşaviri" olarak tarif edilmiştir. "Hacip olmak ve öne geçerek insanlara yol göstermek" için esaslı şartlar gerekir. Bu şerefli vazife için akıl, zekâ, tedbir, bilgi dışında yakışıklı ve temiz olmak, nurani yüze sahip olmak gerekir. Saray hayatının beyni olarak faaliyet gösterecek olan hacip için gerekli şartlara hasredilmiş 90 beyit de bunları doğrulamaktadır. Elbette, Yusuf'un bu özellikleri, canlı örnek idi. Döneminin mütefekkir sanatkârı, devlet adamı olan Yusuf Has Hacip, Türk-İslam tarihini, medeniyetini derinden benimsemiş ideolog idi. Eserin baştan sona kadar Türkçe yazılması, alıntı sözlerin azlığı, eski gelenekleri, etnografik özellikleri iyi belirtmesi, Kur´ân'ı, İslam felsefesini derinden benimsemesi, Yusuf Balasagunlu'nun sadece bir sanatkâr olarak değil, aynı zamanda Türk devlet tarihinin kudretli fikir-mefkûre adamlarından biri olarak tanınması için yeterlidir. Bundan dolayı "Kutadgu Bilig"in zengin metninde dini, ahlakî, hukukî, sosyal ve siyasî, estetik, pedagojik, psikolojik bakışlar sistemi üzerine ayrı ayrı kitaplar, eserler meydana getirmek mümkündür.

Eserde, tek bir yerde Yusuf Balasagunlu kendine müracaât ediyor:

Ay Yusuf! gerek sözni sözle koni,
Gereksiz sözüg gizle, kılga kora.

"Ey Yusuf! gerekli ve doğru sözü söyle; gereksiz sözü gizle, onun zararı olur."

Bu sözler, Türk tarihinin ne kadar manalı ve müdrik şahsiyetleri olduğunu bildirmesiyle birlikte, yazı medeniyetini ve sanatkâr ahlakının temizliğini de ortaya koyması bakımından önemlidir. Bunun için de biz, Türk tarihine minnettarız.

Türk felsefesi ve devlet tarihi, İslama kadar büyük bir gelişme merhalesi yaşamıştır. Türklerin tarihte kendilerine özgü bir yere sahip olmaları, sadece askeri yükümlülükten ileri gelmemektedir. Türk dünyasını; dünyaya, insana felsefi bakış, hukuk ve dünya devletleri dışında görmek ve tasavvûr etmek imkânsızdır. Eski Türklerde, törü (töre) olarak adlandırılan şifahi adalet sisteminin, âdet ve geleneklere yansımış hukuk normlarının büyük ehemiyet taşıdığını söyleyebiliriz. Yusuf Balasagunlu, İslam felsefesi ile eski Türklerin törelerden, tanrıcılıktan, hayat ve düşünce tarzından ileri gelen felsefesini uzvî şekilde birleştirirken doğal, toplumsal ve sosyal bakışları ifade etmiştir. Bu anlamda, eser "Türklerin manevî yönünü, siyasi ve sosyal yönetime ilişkin görüşlerini ortaya koymakla Türk devletinin toplumsal ve siyasî temelini tanıtmayı başarmıştır".

"Kutadgu Bilig"in dünyada tanıtılmasında büyük katkısı olan Reşit Rahmeti Arat'ın çok isabetli olan görüşlerine bir şeyler eklemek çok zordur: "Yusuf, bu eseri ile insan hayatının manasını araştırmış, onun toplum ve aynı zamanda devlet içindeki görevini belirleyen bir felsefe - hayat felsefesi sistemi ortaya koymuştur." Şüphesiz bu değerler sistemini, Yusuf Has Hacip kendisi yaratmamıştır. Mevcut hak, adalet, devlet, hukuk, ahlak kavramlarını güzel bir üslupta canlandırmış, bir mütefekkir olarak bunları sentez ederek sistemleştirmiştir. İslamı kabul etmiş Türklerin milli yaşam felsefesi, yurttaş ve devlete bakış açısı, bilavasıta milli devletin mukaddesliği prensibi bugün için de geçerlidir. Milli devlet, mukaddes bir olgudur. Bu mukaddeslik, idrâk edilmedikçe ve tanınmadıkça o devletin yaşama hakkı tehlikeye girer. Devletin kanunları da anayasası da ordusu ve idari sistemi de o kadar muhteşem ve kudretli olur ki her bir vatan evladı, kendini yurttaş olarak idrak eder, devleti kendi ailesi kadar sever ve mukaddes tutar. Yurttaşın devletçilik hissini ve milli devlete olan sevgisini ifade etmek açısından "Kutadgu Bilig" önemli bir örnek eser olarak tarihimize girmiştir. Tüm bunlar, belki de milli devlete muasır bir bakıştır ve bu nedenle sübjektif bir yaklaşımdır. Ve şüphesiz Marksizm ve Leninizm'in devlet konseptine uygun değildir. Tamam, itirazımız yoktur; fakat bizim iddiamız

metot, konsept değil, milli devlet bilincini aşılamak, tebliğ etmek için zaruridir. Muasır dünyanın karmaşık siyaset alfabesinde devlet ve demokrasi ilkelerini inanç, akide ve ve amaç seviyesinde idrak etmeden herhangi bir özgürlükten ve bağımsızlıktan bahsedilemez. Azerbaycan'ın hürriyet ve bağımsızlığını idrak etmek için edebî ve tarihî kaynaklarımızın muasır gözle okunması, yorumlanması, tedris ve tebliğ edilmesi çok önemlidir. Bu anlamda, "Kutadgu Bilig"in mısraları içinde yatan gerçeklerin açığa çıkarılmasına büyük ihtiyaç vardır.

Bugün "Kutadgu Bilig"in üç nüshası bellidir: Viyana nüshası, Kahire nüshası, Fergana nüshası. İlim dünyasına ilk nüsha olarak belli olan Viyana nüshası kusurludur. Uygur alfabesiyle yazılmıştır. 1349 nüshası önce Tokat'a, sonra İstanbul'a getirilmiştir. Fransız müsteşriki J. Amadiya, 1823 yılında eser hakkında bilgi veren ilk bilim adamıdır. Viyana nüshası, ilk kez Macar bilim adamı H. Vamberi ve V. Radlov tarafından tercüme edilerek yayımlanmıştır. Kahire nüshası, 1896 yılında bulunmuştur. 1943 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştır. Bu nüsha da tam değildir. V. Radlov, bu nüshayı 1910 yılında Almanca'ya tercüme etmiştir. Eserin tam ve mükemmel nüshası 1915 yılında Fergana (bu nüsha "Namangan" nüshası olarak da adlandırılmıştır) şehrinde bulunmuştur. A. Z. Validov'un (Zeki Velidi Togan'ın) bulduğu Arap harfli bu nüsha ,Türk Dil Kurumu tarafından 1934 yılında yayımlanmıştır.

"Kutadgu Bilig"in tedkik ve yayın tarihi geniş bir mevzudur ve amacımız ayrıntılı bir şekilde bu konuya değinmek değildir. Klasik Türkoloji'nin H. Vamberi, V. Radlov, A. Z. Validov, S. Y. Malov, R. R. Arat gibi temsilcilerinin, eserin yayın ve tercümesi yönünde yaptıkları hizmetler çok büyüktür. Onlarla birlikte V. V. Bartold, Z. V. Togan, P. K. Juze, A. N. Kononov, İ. Kafesoğlu gibi araştırmacılar kendi çalışmaları ile "Kutadgu Bilig"in dünya ilim çevrelerinde tanınmasında büyük rol oynamışlardır.

"Kudadgu Bilig"in baskıları içinde üç baskıyı özellikle vurgulamak isterdik. Birincisi görkemli Türk âlimi Reşit Rahmeti Arat'ın 1947 ve 1979 yılında yayımladığı baskılardır. İkincisi ünlü Özbek âlimi K. Kerimov'un Taşkent baskısıdır. Üçüncüsü ünlü Rus Türkolog S. N. İvanov'un Rusça tercümesidir.

Araştırmaların içerisinde "Kutadgu Bilig"in tarihi, edebî ve şiirsel dil özelliklerine ait çok sayıda değerli eserler vardır. Adları yukarıda zikredilen araştırmacılar dışında; A. Baskakov, A. M. Şerbak, H. Köroğlu, M. N. Hıdırov, E. Fazilov, E. Tenişev, İ. V. Stebleva, S. K. Klyaştornı, K. F. Blagova, A. S. Levend, L. Banelli, O. Alberti, M. Aran, A. Bombaci, F. Rahmeti, M. Hartman, S. Cağatay, A. İnan, İ. Necmi, A. Rüstemova, A. Valitova vd. araştırmacıların onlarca eserlerinden geniş şekilde bahsetme imkânımız yoktur. Bu araştırmaların içerisinde A. Dilaçar'ın, İ. V. Stebleva'nın, S. Başer'in söz konusu eserlerini, ayrıca 900. yıldö-

nümü münasebetiyle "Sovetskaya Tyurkologiya" dergisinin tam bir sayısını tamamen (toplam 13 makale) "Kutadgu Bilig"e ayrılmasını ayrıca vurgulamak isterdik.

Azerbaycan'da "Kutadgu Bilig" nispeten az araştırılmıştır. M. Seyidov'un, F. Zeynalov'un, V. Aslanov'un, E. Seferli'nin, P. Halilov'un, A. Rüstemova'nın araştırmaları bu boşluğu doldurmada yeterli olmasa da değerli çalışmalardır.

Kutadgu Bilig, Tanrıyı metheden bir münacatla başlar. Sonra Peygamber methedilir. Daha sonra dört halife övülür. Dördüncü bölümde güzel bahar mevsimi anlatılır ve hükümdar Buğra Han'a övgüler dizilir. Daha sonra yedi yıldız, on iki burç, ayrıca bilim, akıl, dil hakkında bölümler yer alır ve kitabın adı, manası, müellifin kendisi hakkındaki kısımlar gelir. Bütün bunlardan sonra eserin esas konusuna geçilir.

Gündoğdu adlı bilgili, faziletli, adil bir hükümdar varmış. Aydoldu adlı zekâlı, adaletli bir kişi, hakkında övgüler duyduğu Gündoğdu'nun yanına gelerek onun hizmetinde bulunmak ister. O, bu hizmeti ve fazileti sayesinde Gündoğdu'nun veziri olur. Hükümdarla vezir hayat, devlet, yönetim hakkında konuşur. Bu konuşmalardan anlaşılır ki, Gündodğu -adalet, Aydoldu- saadet, mutluluk simgesidir. Maalesef her bir saadet gibi Aydoldu'nun da ömrü uzun değildir. Vezir hastalanıp ölür. Ölümünden önce oğlu Ögdülmüş'e nasihatte bulunur. Vezir, devleti ve halkı adaletle idare etmenin yolları hakkında nasihatlerini yazıp hükümdara takdim eder. Bütün mal varlığını halka dağıtarak dünyadan göçen Aydoldu'nun büyük devlet görevini oğlu Ögdülmüş yerine getirmeğe başlar. Gündoğdu ile Ögdülmüş arasındaki konuşmalar akıl, bilim, zevk, beylik, adalet, yiğitlik ve siyaset hakkındadır. Hükümdar ve çevresi, vezirin şahsiyeti, komutanların kim olacağı konusunda diyaloglarda elçi, kapıcı, katip, hazinedar, hatta aşçıbaşının bile kim olacağından bahsedilir. Devlet yönetiminin incelikleri ve ayrıntıları ile ilgilenen devlet yöneticileri günlük ve çağdaş hayatı değil, devlete ebediyet kazandıran değerleri tahlil ederler.

Sohbet sırasında akıl simgesi olan Ögdülmüş, akrabası Odgurmuş'tan bahseder. Sıradan birisi olan Odgurmuş, kanaat ve gözü tokluğu simgeler. Odgurmuş, Ögdülmüş ve Gündoğdu yüz yüze ve mektuplaşarak din ve dünya konularında derin fikir alışverişi yaparlar. Bu bölümlerde, İslam inancı, İslam tefekkûrü, hatta İslam tasavvufu ayrıntılı olarak incelenmiştir: Ehl-i dünya olanın da din adamının da çeşitli ihtiyaçları olduğu dile getirilmiştir. Fakat her iki zümreye dahil insanlar kendi sosyal ve bireysel görevlerini idrak ederlerse, hayatta öz ebedî borcunu anlayıp yaşarlarsa, dünya ve ahiret mutluluğuna kovuşabilirler. Bu eserde, toplumun bütün kesimleri -köylü, âlim, şair, hekim, müneccim- hakkındaki görüşler, gerçek sosyoloji tahlildir ve bu tahlil olmadan toplumu yönetmek mümkün değildir. Nasıl bir aile kurmak gerek? Aile terbi-

yesinin temelinde ne duruyor? gibi sorular aile ile devlet arasındaki uzvi bağlılığı yorumlamak açısından dikkate değerdir.

Sonuçta, hükümdar Zahit Odgurmuş'un bir köşeye çekilerek ibadet etmesinin felsefesini anlıyor; çünkü hükümdar Gündoğdu da ebedî dünya kavramını idrak ediyor. Büyük bir kadere kavuşan Odgurmuş, hükümdarı manevi olarak çok etkiler...

Karahanlılar döneminin medeniyet ansiklopedisi olan "Kutadgu Bilig", Türk aydınlarının dünya bakışını, his ve düşüncelerini, sosyal ve kültürel yaşamlarını yansıtan eser gibi neden bugün de muasırdır? Şüphesiz ki bunun nedeni zamana bağlı olmayarak bu kavramlardaki, manevî değerlerdeki beşerîliktir.

Bu kavramların bazılarına değinelim.

Eski Türkler, kâinatın hakimi, tek ve mutlak kudret sahibi Gök Tanrı'ya taparlardı. Gök Tanrı'nın sıfatları ve ilahi bir kudret sahibi olması ile İslam ölçülerindeki Allah kavramı arasında paralellik gerçekten hayrete düşürecek derecede çoktur. Allah gibi Gök Tanrı da dünyaların sahibi, ölüm ve hayatın kaynağıdır. O, saadeti de mutsuzluğu da veren tek varlıktır.

O eski (bayat), ebedî (mengi), vahit (bir), kendi kendine mevcut ve sıkıntıdan uzak (mungsuz), hayy (diri), irade (erki) ve kudret (okan) sahibi olan, halıg (törütken) ve yarattıklarına yüz tutan (deyici) vacibül-vücut bir varlıktır.

Elbette, daha büyük ve mükemmel bir sistem olan İslam dini ve Allah anlayışı, bütün manevî değerlerden yüksekte durur. Fakat burada söz konusu üstünlük değil, dünyada hakikati bulmak, ona ulaşmaktır. Bu anlamda "Kutadgu Bilig"in felsefi, etik, estetik, sosyolojik tahlili büyük öneme sahiptir.

Kut, menşece Tanrıdan gelir. "Kutadgu Bilig"de defalarca hatırlanan, kullanılan bu anahtar kavram, Hun İmparatorluğu döneminde de kullanılmıştır. Mesela: "Tanrının kut ve saadet verdiği kulun işi her gün yükselir", "Tanrı kime destek ve yardımcı olsa o kul kut bulur", "Kut Tanrı'nın fazlındandır", "Kutun güçlenmesinin diğer bir sebebi de halkın hayır duasıdır..."

"Hükümdarın gönlü, dili ve tabiatı düzgün olmazsa, kut o memlekette dolaşamaz, kaçardı.", felsefesi Türk devletinin değeri olarak açıklanır. Töre, kelimenin geniş anlamıyla gelenek, misak, kuşaktan kuşağa geçen ortak yaşam kanunlarıdır. "Töre ne kadar güzel uygulanırsa, kut o kadar güçlenir." ve sonuçta, "kurt ile koyun bir arada yaşar." Törenin temelinde adalet durur ve halkın hakkını temsil eder. Eserde töre de Güneş, kut, Ay gibi metaforikleşmiştir. Bu metaforanın kendisi dünya düzeni, ahengi hakkında bilgilerin toplamının simgesidir. Kısaca "Töre ilahi düzen olduğu için Tanrı kendi düzenine uygun adama kut verir."

"Kutadgu Bilig"deki insan kuramı, akıl kavramı, hikmet felsefesi kut ve töre gibi kavramların çok yönlü tahlili ile açıklığa kavuşabilir. Eserde sosyal felsefi, etik problemler bir sistem olarak ele alınır. "Fenalık cahillikten doğar; hastalıklar, kötülükler bir noksandan ireli gelir. Hastalıklar tedaviyle iyileştirilebilir, eğitimle kötüler iyi yapılabilir, okumakla bilgisizlere bilgi verilebilir.", "hükümdar milletini, aile reisini, aile bireylerini okutmak ve eğitmek zorundadır." "İktisadi bakımdan toplumda üç ayrı sınıf vardır: zenginler, orta sınıfı oluşturan ordu ve memurlar, fukara sınıfı halk... Fakat himaye ve teşvikle avam (kara budun) adlı halk orta sınıf düzeyine yükselebilir. Orta sınıf da gittikçe zenginlerle birleşir. Böylece, toplumda yoksul ve zulme uğramış sınıf kalmaz." gibi onlarca, yüzlerce fikir sadece ideal toplumla ilgili düşünceler değil, hem de Orta Asya'nın Müslüman Türk devletinin ideolojik temelidir.

"Bireyin mutluluğu zahmetin mutluluğuna bağlıdır. Bireyler toplumun ve toplumun başı olan hükümdarın iyiliği için çalışırsa, kısacası, hükümdar adaletli olursa, millet mutlu olur." fikri, kanun hakkında düşünceleri Yusuf Has Hacib'in devletle ilgili düşüncelerini açıklayan örneklerden biridir.

"Kutadgu Bilig"in dili, şiiri hakkında çok fazla konuşabiliriz. Eser han dili adlandırılan Kaşgar-Hakaniyye lehçesinde yazılmıştır. Bu eserde doğma dile, devlet diline o kadar büyük bir sevgi var ki hayret etmemek elde değil. Bu eser devlet ve Vatan sevgisinin ana dilinden başladığını, ana diline devlet düzeyinde ilgi göstermenin milli bilincin ana konusu olduğunu gösterir.

Keyik taqı gördüm bu Türkçe sözüq,
Arı akrı tuttum yakardum ara,
Sıkadım sevittim könül birdi terk,
Taki ma belinler birerde yire.
Sunug tutmışımça ederdim sözüg,
Ke'y birdi ötrü yıpardı bura.

"Bu Türkçe sözü çöl ceyranı gibi gördüm.
Onu yavaşca tuttum, aldatıp özüme çektim,
Okşadım, sevdim, bana hemen gönül verdi.
Yine de bazen (benden) ürküb çekinir.
Ele geçince sözün peşinden düşdüm,
Onun mişki gözel kokular saçmaya başladı".

Mecazi usulle sevgisini beyan eden şairin dil ustalığı, medeniyeti, konuşma sanatı, dil ve düşünce hakkındaki fikirleri de çok ilgi çekicidir.

"Kutadgu Bilig" de 9 vokal sistemine maliktir. Ünlülerin uzaması yeni leksik birim yaratabilir. Türk menşeli sözlerde f, v, c ünsüzleri kullanılmıyor. Or-

hon-Yenisey abideleri ve M. Kaşgari "Divan"ına nispeten alınma sözler çoktur. Bu özellik mahiyeti ile bağlıdır.

Eserin çok zengin morfolojik ve sentaktik özellikleri vardır. Özellikle mürekkep cümlelerin değişik türleri ve gramatikal vasıtaların değişik türlerinin çokluğu dikkat çeker. Bu da olgunlaşmış yazılı dil kurallarının şekillendiğinden haber verir.

"Şahname-yi Türk" sayılan "Kutadgu Bilig" çok ilginç poetik yapıya sahiptir. Eser mesnevî şeklinde epik manzumedir. 6645 beyitten ibaret bu eserde 124 beyit hacminde üç parça ve 173 de dörtlük vardır. Kitaba daha sonra ilave edilen 77 beyitten ibaret manzum mukaddime de vardır. Bazen eserin hece vezninde yazıldığı iddia edilse de bu büyük epik manzume aruz vezninde - kesik (kısa) mütekarip vezninde yazılmıştır. FA'ülün, FA'ülün, FA'ülün, FA'ül tefilesi (biçimi), "Şahname" vezni olarak Şarkta çok yaygındır.

Türk dilinin fonolojik yapısına çok da uygun olmayan bu vezinde klasik eser yazan Yusuf Has Hacib'in bu geleneği Türk halklarının anadilli klasik şiirinde, özellikle Ahmet Yükneki, Ahmet Yesevî, Yunus Emre, Nesimi, Rabguzi, Alişir Nevai, Zahireddin Babur, Kadı Bürhaneddin, Hataî, Sultan Veled, Âşık Paşa, Fuzûlî vd. şairlerin eserlerinde devam ettirilmiştir.

Eserin çok zengin kafiye sistemi vardır. Alliterasyon, anafora, epifora zenginliği Türk şiir dilinin potansiyelini gerçekleştirmek bakımından dikkate değerdir. Eserde Türk dilleri için, özellikle poetik dil için karakteristik olan tekrarlar sistemi mühim rol oynamaktadır.

Eserin sözvarlığı ve mecazlar sistemi daha çok Türkçedir ve Arap-Fars edebiyatından nispeten az etkilenmiştir. Diyaloji üslup, didaktik deyim tarzı eserin bediî şiirsel iskeletini zayıflatmamış, bilâkis onu daha da zenginleştirmiştir. Kullanılan frazeolojik birleşmeler, atasözleri ve darbülmeseller eserin dilinin halk diline yakın olduğunu gösterir.

"Kutadgu Bilig" Türk şiir sanatının ilk büyük kalelerinden biridir ve bu kalesiz zengin Türk klasik şiirini tasavvur etmek imkânsızdır. "Kutadgu Bilig" insana, insan değerlerine sesleyen bir çağırıştır. Milli devlet, bağımsız devlet mukaddestir. "Kutadgu Bilig" bu mukaddesliğin 1000 yıl bundan önceki Milli Marşıdır, sevgidir, saygıdır, adalettir, inam ve imandır.

Allah halkımızın imanını kâmil etsin!

İslam'ın bayrağı yücelerden yüce olsun!

Tanrı Türk'ü korusun!

Amin!

ŞAH İSMAİL - SULTAN SELİM SAVAŞI: TARİHİ ZARURET, YOKSA KADERİN KİNAYESİ?

Çaldıran savaşından beş asra yakın bir zaman geçti.

Bir vakt Şah İsmail ü Sultan Selim'e,
Meftun olarak eyledik İslamı dü-nime.
Koyduk iki taze adı bir din-i kadime
Saldı bu Teşeyyü bu Tesennün bizi bime...
Galdıgca bu halete seza-yı esefiz biz
Öz dinimizin başına engel-kelefiz biz!

(Mirza Aliakber Sabir)

Dünyada öyle sınırlar vardır ki o sınırları kimin ve ne için belirlediği belli değildir. Öyle sınırlar vardır orada facia ile komediyi, felaketle sıradan günü ayırmak zordur. Tarih de böyledir. Tarihin de sınırları yeteri kadar esnek ve mücerrettir. Tarihi manalandıran, onda felsefe, mantık, mahiyet arayan insandır. İnsan tarihe dönmekle kendisini, aslını, gayesini arar.

Ben bu yazıyı kalbimin hükmüyle yazdım. Ne Sünnî ne de Şia olarak değil, Müslüman Türk olarak yazdım. Amacım mahkeme kurmak değil. Doğrudur, tarihi yargılamak, sorgulamak benim de hakkımdır. Fakat hedefim bu değil. Yavuz Sultan da Şah İsmail de benim dedelerimdir. Benim kanımda onların da kanı vardır. Şah, sultan olmayan onlarca, yüzlerce insanın da... Ben kendi kanımı kendim sorguladım. Kendim kendi kaderime bakıyorum ve içimdeki şahsiyetlere bakıyorum, onların kaderindeki (yani benim kendi kaderimdeki) "ne için"lere cevap vermek istiyorum. Olaylar benim için o kadar da önemli değil. Binlerle tarih kitabını varakladım. Yavuz Sultan ve Şah İsmail dedelerimin tarih felsefesi, devletcilik görüşleri, onların tüm dikkatleri üzerine çeken talih, kader oyunları çok ilginçtir.

İç Oğuz ve Dış Oğuz, Timur ve Yıldırım Beyazıt, Akkoyunlu ve Karakoyunlu çatışmaları, savaşlarının fetvasını kim verdi? Neden kardeş kardeşe düşman oldu? İkileşen dünyada kendisine karşı cihat yapmak Allah'ın hükmüdür, ya şeytanın? Soru çok, cevap az... Dünya derin, insan mürekkep. Olaylar çözümlü, olaylar çözümsüz.

Şüphesiz ki tarihi yaratan, imparatorlukları, devletleri kuran büyük halklardan biri de Türk halkı, Türk milletidir.

Tarih, devlet, medeniyet yaradan Türk milletinin kaderi, genetik kodu her bir Türk'te yaşıyor. Her bir Türk'ün hafızası bu büyük tarihten yoğrulmuş.

Ve benim de bir Türk gibi kendi hafızasama inmek, kendi hafızamda dolaşmak, kendi tarihi faaliyetimin şuurunda ve şuurüstündeki varlık konusunda düşünmek hakkım vardır.

Ben bu yazıyı, bu haklara sahip olduğum için yazdım.

Tarihi yazmak zaruret mi? Onu yazmak kimin hakkıdır? Gerçek tarih nedir? Tarihe bakış açıları tarihin gerçek yüzünü gösteriyor mu? Tarihin idrak edilmesi ne zaman başlıyor?

Bu soruları tam ve net bir şekilde yanıtlamak zordur. Bence tarihi yazmak öncelikle tarihi yaratanların doğal hakkıdır. Eğer Türkler, tarih yaratan halk gibi kabul edilirse, onlar tarihi yazan halk gibi de kendilerini göstermek zorundadır. Tarihi yazmak, elbette ki sadece galiplerin hakkı değil. Mağlupların da tarih yazma hakkı inkâr edilemez.

Tarihi sadece tarihçiler yazmaz. Ve tarih sadece tarih dilinde değil.

Türk'ün tarihi halıda da, kaya üzerinde de, mimarlıkta da, musiki dilinde de, renk dilinde de yazılmış. Türk'ün bir tarihi de Oğuznâmeler, Dede Korkutnamelerdir. Başka bir tarihi; Mevlana, Yunus Emre, Nesimi, Hataî ve Fuzûlî yazmıştır. Farabi, Kaşgarlı, Balasagunlu, İbn Sina, Marağalı, Urmevi, Sinan da tarih yazmış.

Aslında her bir fert - Türk'ün öz Türk, umumi Türk tarihi var. Gerçek Türk tarihi de bütün Türklerin yaşamından, beyninden, yüreğinden geçip giden tarihtir.

Bakış açıları tarihin de insanın da görünen ve görünmeyen yüzleridir.

Türk tarihi beşer tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır, insan da beşeriyetin. Bu da bir bakıştır.

***

Yavuz Sultan da Şah İsmail de daha doğmadan onların kaderleri yazılmış. İnsan da bu önceden yazılmış kaderinin peşinden gider.

Ortak tarih, Selçuklulardan sonra bir daha parçalandı (Allah'ım, bu kaçıncı defa!).

Dedelerim Osmanlı devletini kurdu. Osman Gazi'nin Türk devleti, dünyanın en büyük devletlerinden biri, ebedi tarih de büyük ders olacaktı. Azerbaycan sınırları içinde de etnik kimliğe dayalı devletler yaranacaktı. İlhanlılardan

sonra dünya değişecekti. Zaman çalkalanacaktı. Yeni dünyanın yeni güneşi doğacaktı. Ve Şah İsmail Sultan Selim'e değil, Zaman'a yenilecekti. Bir Zaman gelecek başka bir Zaman, Osmanlı Devleti'ni yenecekti.

Devlet; değişen, dönüşen anlamına geliyor. Her dönemin kendi devleti var. Her devletin kendi Zamanı var. Ve her Zamanın da kendi devleti.

İnsan, doğulduğu zamana benzer.

İnsan doğduğu, yaşadığı tabiata da çok benzer. İnsan hem de içinde doğduğu devlete benzer. Bu devletin karakteri insanlara yansıyor.

Gabil'in Habil'i öldürdüğünden çok yıllar geçmişti. Bu bin yıllar içinde kaç kardeş kardeşi, baba oğlu, oğul babayı öldürmüştü.

Ve dünyada büyük Allah, Yaradan dışında bir de asi Şeytan vardı. Şeytanı da Allah yaratmıştı. İnsanı topraktan, onu ise ateşten yaratmıştı. Ateşten yaranmış Şeytan asi idi. O, Allah'a isyan etmişti. O, büyük Yaratan olarak Allah'ı kabul ediyordu ama kabul etmediği ve küçük gördüğü varlık, İnsandı.

O, Allah'a sübut etmek istiyordu ki insan senin zerren değil, o kusurludur, hiçbir zaman kâmil olmayacak. Bunu ispat etmek için Allah Şeytan'a sonsuz imkânlar vermişti. Allah onu sevmese de, lanetlese de Allah'ın koruduğu bu sonsuz dünyada Şeytana da ihtiyaç vardı. Bu dünya tiyatrosunu yaratan Tanrı, Şeytan karakteri yaratmakla dünyayı olgun görüyordu.

Allah bakıyor ve yönetiyordu. Dünya yaşıyor. İnsan yaşıyor. Şeytan onu imtihana çekiyordu. Bu sonsuz oyunda kâh şeytan galip olur, kâh da insan. Allah'ın sabrı büyüktür. Bu büyük sabrın içinde Allah'ın altında, toprağın üstünde bir dünya yaşıyordu.

İnsan seviyor, ekiyor, biçiyor, kuruyor, dünya içinde dünya yaratıyor; Şeytan dişlerini sıkarak çılgına dönüyordu.

Savaşlar başlar, dünyayı nefret bürür.

Kardeş kardeşi öldürür. Şeytan güler ve kurnazca: "Bu mu senin övdüğün varlık? Bu mu insanlık?"

Allah susuyor. Allah'ın sabrı büyük. Allah yarattıklarından farklı olarak her şeyi bilendir. Ve her şeyin yaratılanlar tarafından anlaşılacağına, idrak edileceğine inanır.

Allah'ın bu inancı sonsuzdur. Allah'tır her şeyi bilen, her şeyden haberdar. Onun şeriki yoktur. Habil, Gabil'i öldürdü. Kardeş kanı toprağa döküldü. Bu toprakta kıpkırmızı kan renginde kızıl gül bitti.

Aylar yıllar geçti. Dünya gelip 16. yüzyıla ulaştı.

Dünyanın bir tarafında bir kardeşin taht ve tacı, öbür tarafında diğer kardeşin zafer tacı.

Ortada şeytan.

Ve ağır adımlarıyla 16. yüzyıl geliyordu dünyaya. Gökte Allah, yerde iki kardeş, ortada Şeytan.

***

Orta Asya, Türkistan ile Küçük Asya-Kafkasya arasındaki daha çok geçmişlere gider. Bu kavganın din, millet, etnisite, tarikat temeli yoktur. Bütün bunlar bu kavga ve çelişkilerin zahiri perdesidir.

Türklerle Türklerin, Müslümanlarla Müslümanların tarihi savaşlarının kökünde, mayasında etnos veya din değil, jeopolitik savaş duruyor. Her Zamanın jeostratejik iddiaları, bu davaların gerçekleşmesinin başlıca nedenidir. Küçük Asya - Akdeniz, Orta Asya - Hint Okyanusu Asya'ya, Avrupa'ya, Afrika'ya - yani dünyaya egemenliğinin yol açtığı mekândır: gerek Sogdia, Baktriya, Bizans, Samaniler olsun, gerekse Maveraünnehir, Osmanlı, Selçuklu olsun, Kafkasya bu iki jeostratejik merkezin geçit alanıdır.

Gerçekten daha 16. yüzyıl düşüncesinde "dünya iki hükümdar arasında paylaşılacak kadar büyük değil"di (Sultan Selim).

***

15-16. yüzyıllarda Avrupa Rönesans dönemini yaşadı. Medeniyetin tüm alanlarında görünen büyük uyanış (Antik dönemden sonraki uyanış) Avrupa'yı yeniden doğurdu. Deniz hükümranlığı, Amerika'nın keşfi, Hindistan'a yeni yolun keşfi, jeostratejik kavramların değiştiği gibi, bu ortamda Avrupa'nın (özellikle İngiltere'nin, Almanya'nın, Fransa'nın, Portegez'in, İspanya'nın) rolünü, yerini, önemini de değişti. Bilim ve teknoloji tamamen yeni gelişim aşamasına girdi. Pragmatizm ve utilatarçılıkla idealist ve materialist bakışın sentezi, yeni değer kazandı. Bu teknoloji silahları, ulaşımı, sanayiyi, tarımı değiştiği gibi kültürü, yönetimi, manevi sistemleri de değiştirmeye başladı.

Din - engizisyon dönemini yaşamış eski Avrupa için prangaya dönüşmedi. Tüm fesatlarıyla birlikte bitti. Devletin dünyevî karakteri dünyaya veremeyeceğini verdi ve din, bu yolda engel olmadı. Avrupa'nın yükselişi Şark'ın, Asya'nın tenezzülü ile eşzamanlı gerçekleşti: Şark geriye, Garp ileriye doğru.

Osmanlı devleti Zamana yetişemedi. Zaman ona yetişti. İlerleyen Zamanın içinde Avrupa vardı. Geride kalan zaman Şark'ın Zamanıydı.

Medeniyetten, felsefeden başlayan yenileşme, kendi yerini teknolojiye terk etti. Bir imparatorluğun bittiği yerde başka bir imparatorluğun gelecek hayatı başladı.

İlginçtir ki tarihin büyük fatihlerinin, devrimcilerinin mayasında kısas hissi olmuş, babasının, anasının, kardeşlerinin, evladının kısasını alan fatihlerin mayasındaki bu kısas kompleksi belki büyük savaşların, devrimlerin ilk kıvılcımıdır?

Belki o maya, cevher dediğimiz şuurun ayrılmaz bir parçasıdır?

Kendi eliyle öldürdükleri babalarının ve elleri ile boğdukları evlatlarının kısasını dünyadan alan hükümdar az mı? Devleti kurtarmak adına atılan bu adımların mahiyetindeki kısasın bir adı da kendinden kısas alma idi.

Ve Şah İsmail babasının, dedesinin, ulu dedesinin kısasını alıyordu.

Elbette ki bu kısasın büyük devlet kuruculuğuna gelen yollarını görmek ve değerlendirmek şartıyla, bu amil de gözardı edilemez.

Hükümdarlar da şair idi. Şairlerin yanında büyük şairler de vardı. Bir ucu Çin seddi, sedd-i Derbend'den sedd-i Çin'e uzayan İpek Yolu aynı, zamanda şiir, sanat, kültür yolu idi. Bu yollarda muğamlar okunur, şiir meclisleri kurulur, gönül duyguları halılar üzerindeki desenlerde dünyayı gezerdi.

Dünyanın yorgun şehirleri, yollar yorgunu kervanların, tacirlerin, askerlerin, seyyahların alın teriyle ıslanmış, ayak tozuyla tozlanmıştı.

Yol boyunca şehirlerde, köylerde, kervansaraylarda, çadırlardaki insanlar, yollar yorgunu insanlara baktıkça kendileri yorulmuş, yorularak ihtiyarlamışlar.

Yollarda kültürler, ticaret yaşıyordu. Ayrıca savaşlar da yaşanırdı bu yollarda.

Yollardan bereket de akıyordu, kan da...

Şah İsmail'in sûfîliği, şairliyi kılıç çalan Şah İsmail'in, kan akıtan, baş kesen fiziki gücünden, kişiliğinden ayrılmazdı.

Bu, kişiliğin ikileşmesi olarak da anlaşılabilir. Vahit kişinin birbirini görmeyen iki yüzü tabiatın kendisi gibidir: kışı da var, yazı da; gözeli de var, çirkini de. Bu ikilik, yaradılışın temelidir.

Hükümdar Şah İsmail, şair Şah İsmail'e teslim olmaz, şair Şah İsmail de hükümdar Şah İsmail'e.

Bu iki yüz, bir kişiliğin tamamlanmış resmidir.

Tarihte tarihin resimleri kalır.

Bu resimleri Allah kendisi çiziyor: ağaca, taşa, kayaya, yaprağa.

... Babası Şeyh Sefyeddin geceleri Şah İsmail'e fısıldıyordu: "Civanım, neden bu dünyanın zor gücünü tercih ettin? Bizim savaşımız gönül savaşıydı... Sen neden gönül savaşından uzak düştün ve dünya savaşına çıktın? Bu dün-

yanın yalan olduğunu anlamadın mı? Derviş ruhunu unutarak padişahlığı seçtin. Yokluk olarak görünen varlığı sen de görmedin mi?

O dünyayı senin Sözün fethetti. İnsanlar senin Sözüne geliyordu. Dünya Sözünde eriyordu. Neden Sözü unuttun? Sultanın Fars sözü senin Türk sözün karşısında teslim olmuştu. Teslim olanla neden yüz yüze geldin? Neden Farsa? Hiç bunu düşündün mü? Bu, Farsçanın duygu, şiir dili olmasından mı? Arap dilinin, Kur'an dilinin korkusundan kaçarak o cazibeden kurtulmak çabası mı? Allah biliyor... Sözüne topla tüfekle geldiler. Seni bu dünyaya döndürdüler... İlahi olan gerçek gördüler. Gerçeği yenmek ise çok kolaydı. İlahi tarihten inmiyecektin, indin ve yendin. Çekeceğini çek! Sana en çok çektiren senden töreyenler, senin torunların olacaklar. Dünyayı kaybetmişsin. Kaybolmuş dünyanın kısası kötü oluyor, evladım. Benim şah evladım..."

***

Dünyanın en zavallı çiçekleri kendileri kendilerini tozlayan çiçeklerdir. Bu çiçekler hem erkek hem de dişi çiçeklerdir. İnsanın içindeki hudutlarda da sazen hudutsuzluk yaranır. İnsan öz içinde cins serhatlerini kaybeder. Eli kılınçlı, kaplan bilekli Şah İsmail erkektir, erkek aslandır. Eli kalemli Şah İsmail, kendisi kendisini tozlayan çiçek gibidir. Ruhun ilahi davranışı cins ayrımı tanımaz. Aşkın kadın, erkek hududu yoktur. Ve Şah İsmail, daha şah olmazdan kaç yüz yıl önce şah olmuştu. Doğarken üç defa söylenen "Şah" kelimesi, ona ecdattan gelen bir şahlık payesi vermişti. Hz. Ali'nin şahlığı, bütün şahlıklardan yücedir. Şah İsmail eline kalem alıp kelimeleri yanyana dizdiğinde kendi yarattığı gönül dünyasının şahı olurdu. Sözlerin, duyguların, düşüncelerin şahı Şah İsmail.

Türk tarihi - Türk düşüncesinin, tarih felsefesinin özüdür. Türk tarihi Türk coğrafyasının, Türk ekonomisinin tarihidir.

Türk tarihi - Türk ailesinin, Türk zevkinin, Türk güzelliğinin, Türk kahramanlığının... tarihidir.

Ve nihayet, Türk tarihi - Türk Dili tarihidir.

Bu bakış açıları değiştikçe tarihin görünmeyen yüzleri görünür, gerçek tarihin boyutları, renklerin cilveleri gerçek görünümünü alır.

Rejimler bu tarihi yazmayı yasakladı. İşgalci rejimlerin en büyük korkusu gerçek tarihtir.

Devlet, Arapça bir kelimedir. Beş altı anlamı olan bu kelimenin, devretme, tedavül, zenginlik, ağıl, idrak anlamları, şimdiki anlamların temelinde durur. Bu sözcüğün Türkçe karşılığı il (el)dir. Kelimenin anlamı devlet olsa da millet anlamını taşır.

Eğer millet ve devlet kavramları bir kelimede birleşebilirse, bu çok anlamlılık, tarihi gerçekliği ifade eder. İlteriş Hakan'ın adına dikkat edelim: il-devlet, millet, teriş-düzenleyen anlamına gelmektedir. Devlet başkanı, ili, devleti düzene sokan, yönetendir. Bugün İngilizce National kelimesi hem millet, hem de devlet anlamını ifade ediyorsa, bu, tesadüfi değildir. Bu bir tipolojik benzerlik değil, devlet mekanizmasının mahiyetindeki potansiyelin farklı bir tarihi platformda gerçekleşmesidir.

Türkler, dünyanın devlet kuran bir halkı olarak dünyada meşhurdur. 2500 yıllık devletcilik tarihinin temelinde, Türklerin cihan devleti kurma ideasının temelinde Türk tarihi, Türk maneviyatı, Türk felsefesi yatar.

İskit, Hun, Uygur, Hazar, Gök Türk, Karahanlı, Selçuk, Osmanlı, İlhanlı, Eldegez (İldeniz), Atabey, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevi, Timur, Kızıl Orda (Altınordu) vs. devletlerinin tarihi Türk devletçilik tarihini oluşturur. Devlet kurmak, devleti korumak, onu dünyanın kendisi kadar genişlendirmek, Tanrının Türklere verdiği misyondur.

Hun hükümdarı Mete ve Atilla, Tanrı emrini yerine getiriyor. Tesadüfi değil ki Mete; göklerin atadığı hükümdar (Çinlilerde olduğu gibi), Atilla ise "Tanrı kırbacı"dır. Cengiz'in "Göklerin oğlu" adlanması da bu sistemin sonucudur.

Orhon-Yenisey abidelerinde Kut (ruh, hayır, bereket, mutluluk), Güç (kudret) ve Ülüg (türeyiş), devletin temelidir.

"Kutadgu Bilig"de Karahanlı devletinin temelindeki siyasî, iktisadî, manevî özgürlüğün temelinde Gündoğdu olarak sembolleşen adalet, hukuk, tokluk, dinçlik, devletteki Kutun vasfıdır. Bu kutu Gök Tanrı veriyor. Sağ elinde kılıç, sol elinde bereket tutan hükümdar, Türk devlet liderinin sembolüdür.

Oğuz Kağan destanı da yönetim sistemini ve cihan devleti ideasını yansıtan tarihi abidedir. 24 Oğuz boyunun (altı, on iki, yirmi dört) sağ-sol (Bozok-Üçok) sistemi, sosyal hiyerarşik sistemi ve demokratik tebaa sistemini yansıtır.

Bu bakış açıları değiştikçe tarihin gözükmeyen yüzleri görünür, gerçek tarihin boyutları, renkler cilveleri olduğu gibi yansır.

Rejimler bu tarihi yazmayı yasaklamıştır. İşgalci rejimlerin en büyük korkusu gerçek tarih olmuştur. Peki Azerbaycan tarihini gerçekçi bir şekilde yazmak için milletseverlik ne için gereklidir? Kuşkusuz, Brokkelman Mess, Kinross, Bartold, Arap ve Türklerin tarihini yazarken ona Arap veya Türk milliyetçiliğine

değil, bilim adamı kimliğine dayanmıştır. Fakat biz gerçek tarihimizi yazmak istediğimiz zaman ömür boyu bu tarihi sahteleştiren, sırtını bir yerlere, birilerinin sırtına dayayan yedi kollu ejderhalarla karşılaşıyoruz.

Eski Türk tarihi öğrenilmeden Azerbaycan tarihi düzgün araştırılamaz. Bilimsel metodoloji olmayınca Türk tarihi masaldan, cehaletten kurtulamaz.

Bu, meselenin bir tarafıdır. Maalesef milli tarihe veya sadece Osmanlı tarihine endekslenmiş bağımsız Türkiye tarih bilimi de Türk tarihinin büyük sorunlarını metot ve sistem açısından objektif ve derin şekilde araştırılamamıştır.

Kanuni Sultan Süleyman'ın aşağıdaki beytini hatırlamadan sözlerimi devam ettiremiyorum:

Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi,
Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi...

Yavuz Sultanla Şah İsmail savaşını devlet faktörü göz ardı edilerek açığa kavuşturulması imkânsızdır.

Türklerin bir millet olarak taşıdığı sosyal-etnik değerler içinde devletçilik ve fetih önemli bir yere sahiptir.

Türk devletinin başlıca özelliği herkesin çıkarlarını temsil etmesidir. El (il) yönetim sisteminin temelinde asgari-demokratik ilkeler duruyor. Devletin zirvesi Hakan, ordunun başında Tekin (Tikin), idarî (askerî) taksimatın başında Şad duruyordu.

Şad, tahminen Mareşal rütbesinde duruyor.

Göçebe sistem için karakteristik olan bu sosyal modelde bozkır-çöl yaşam tarzının çingene göçebeliğinden farkını vurgulamak gerekir.

Türk göçebeliği ekonomik yaşam tarzıyla sıkı bağlıydı ve şehirlerin çevresindeki hareketli yaşam vardı (yaylak, kışlak yaşam tarzı, gündoğandan günbatana ve aksine hareket tarzı...).

Oğuzlarda yüksek yönetim organı toy ve onun sınırlı şekli olan kengeş (geneşmek, danışmak kelimesinden) idi. Toy bütün topluluğu, kengeş ise topluluk reislerini kapsıyordu. Moğollardan sonra Oğuz destanlarında kullanılan bu terimi kurultay terimi karşılar.

Farklı yönleriyle Z. V. Togan, İ. Kafesoğlu, B. Ögel, L. Gumilyev, M. Seyidov, F. Bayat tarafından araştırılmış Türk devletinin mahiyetini anlamadan Türk tarihinin çok büyük problemlerini açığa çıkarmak imkânsızdır.

Eski Türk devletlerinde hükümdarın mutlaklaştırılması, Tanrı oğlu olması inancı onun kişiliğinin kutsallaştırılmasıyla bağlıdır. Şah İsmail Hatai'nin soy

kökünün Hazreti Ali ile bağlanması ve Sahibezzaman İmam Mehdi ile eşleştirilmesi de bu tür bir kutsallaştırılmadır.

Selçuklar ve sonraları Osmanlılar ikta toprakları hesabına göçebe yaşam tarzından oturuşmuş bir düzene geçmeye başladı. Bu yaşam düzeni, nizamı daimi ordu demekti. Bu düzen askerî bir devletten feodalite düzene geçiş demekti. Şüphesiz ki yönetim sisteminde kabile liderinin rolü azalır, buna karşıt hükümdarın rolü artar.

Töre sistemi sadece bir anayasa veya kanun sistemi değil, hem de gelenek, hukukla yönetim, etnik psikolojik bir olguydu. Töre ve hükümdar ilişkileri çok ilginçtir. Töre tarih boyu değişen sosyal bir kategoridir. Fütuhat ideolojisi Türk etnosunun passionar (L. Gumilyev) sosyal ve biyolojik gücü ile bağlı olmuştur. Oğuzculuk ve fütuhat ideolojisi bir madalyanın iki yüzü gibidir. Bu ideoloji kendi bünyesinde hem saldırı hem de savunma sistemini birleştirir. Türk'ün mevcutluğunu devletten ayrı düşünmek imkânsız olduğu için, özellikle, Batı Oğuzlarında fütuhat ideası açık bir şekilde mevcuttur. Bu, sosyal ve siyasî bağlamda Safeviler devletindeki (aynı zamanda Karaman beyliyi, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletlerinin) göçebe sistemiyle, yeni göçebe yaşam tarzı ile birlikte açık şekilde ortaya çıkar.

***

Türkler oturak yaşam tarzına geçince yeniçeri tipli daimi ordu yarandı. Kaç binyıllık geleneği değişerek göçebe yaşam tarzından oturak yaşama geçmek etnik-psikoloji açıdan çok zor idi. Ekin-biçin, oturak yaşam göçebe Türk için ölüm sayılırdı ("Yata yata yanım kurudu, dura dura belim kurudu. Yürüyelim, a beyler!" ("Kitab-ı Dede Korkut").

Şah İsmail fenomeni bu sosyal korkunun, tehlikenin sonucu olarak meydana çıkmıştır. Sünni-Şia kavgası, aslında zahiri bir olguydu. Çünkü babaları Sünni olan Şah İsmail'in muhalif mefkûreyi tercih etmesi Şeyh Sefieddin'den sonra yaranmağa başlayan şeyhlik hareketinin ve ana babası Uzun Hasan'dan başlayan siyasî askerî faaliyetin en üst düzeyde devamı idi. Çektiği eziyetler, yakınlarının öldürülmesi güçlü bir dinî, siyasî mefkûre, passionar bir dinamiklik kazanmıştır.

Ana dili olan Türkçeyle yazan kahraman, genç Şah İsmail'in ardı ardına zaferleri, özellikle Şeybani Han üzerinde büyük zaferi ona şöhreti kazandırmıştır.

Ana dilinin odlu kelimeleri gönüllere alevlendiriyor, kılıçların yapamadığını yapıyordu. Anadolu manen fethedilmekteydi. Sûfî-Şii dervişler Anadolu'da "meydan sulayır", genç Hetai'nin şiirleri dalga dalga yayılıyordu.

Dede-baba töresini ihya etmek çok çekici idea idi. Ana dilinde yazmak ve Türkçeyi devlet dili olarak resmîleştirmek de tarihî büyük bir hünerdi. Halk

şiirinin ana kaynaklarından, Yunus Emre'den, Nesimi'den, Kurbani'den gelen sadelik, doğallık, "aydan arı, sudan duru" temizlik Hataî'nin 14 yaş küçük olan büyük söz hükümdarı Fuzûlî için açtığı yol idi. Mensur Hallaç'tan gelen sûfîlik düşüncesi 5-8. yüzyılın yadigârıdır. Ahmet Yesevî Türk-Müslümanlık düşüncesi ve mutasavvıf Türk şiirini yeni seviyeye kaldırdı. Sonra Yunus felsefesi ve aydınlığı, Bektaşi fikir ve söz serveti, Nesimi sözünün kudreti Hataî'den geçerek Fuzûlî'ye gidecek büyük yol idi. Bu yolun en parlak yıldızlarında biri hükümdar-şeyh-şair Şah İsmail Hataî idi.

Osmanlı Devleti Selçuklulardan sonra yeni tipli devlet olarak şekillenmeğe başladı. Cengiz'den, Timur'dan, Orhan Gazi'den gelen Garp-Şark devlet, ordu geleneğinin klasik mensubu Yavuz Sultan'ın dedesi Mehmet Fatih idi. Mehmet Fatih İstanbul'u fetheden kudretli hükümdar idi. II. Beyazıt'ın ılımlı politikası 44 yaşlı Yavuz'u çılgına dörderdi ve onun ilk zaferi babasının başından tacı almak, kardeşlerini bir tarafa iterek hükümdar tahtına çıkmaktı.

Avrupa tipli devlet olan Osmanlı feodalite devleti dünya tarihinin en büyük devletlerinden idi. Bu devlete imparatorluk demek insafsızlık ve adaletsizliktir. En başlıcası bilimsel gerçekliğe zıttır.

"Dünya bir padişaha kifayet edecek kadar geniş değildir." dedi Yavuz Sultan Selim. "Tebriz'e ruh bedene girer gibi girdim." dedi Şah İsmail. Sultan Selim esasen Fars'a yazdı, ümmet dedi, büyük Türk devleti kurdu. Şah İsmail Türkçe yazdı, Türk dilini devlet dili seviyesine kaldırdı. Millet, toplum değerlerini yüceltti. Yüz yüze gelen iki hükümdar dünyanın kaderini halletti. Türk dünyası bir şeyler kazandı. Türk dünyası çok şey kaybetti.

***

Çaldıran Azerbaycan'da, Maku'nun güneyinde büyük bir ovanın adıdır.

İki kardeşin kanına boyanmış Çaldıran ne Vaterloo'dur, ne de Poltava, Kulikovo... 23 Ağustos 1514 yılında Avrupa'dan getirilmiş yeniçeri Osmanlı ordusu avdan ve eğlenceden mest olmuş, zafer sarhoşluğundan başı dönen Şah İsmail'in Safevi ordusuna karşı çıktı.

Kısacası Anadolu'yu fetheden Kızılbaş dervişler gönüllüleri fethetmekle yeni inanç yolunda yeni uğurlar kazanmıştı. Osmanlı hükümdarı Beyazıt'ın sabrı ve hoşgörüsü Anadolu'da Şia manevi fütuhatına yol açmıştı. Fakat oğullar her zaman babaların yoluyla gitmez. Oğul Sultan Selim hakimiyetinin ikinci yılında Anadolu'da 40.000 Kızılbaş idam edildi, tutuklamaların sayı hesabı yoktu. Çaldıran'da karşı karşıya durmuş iki kardeş ordunun tasvir edildiği bir minyatür vardır. Aynı dili konuşan iki ordu az sonra sefer yorgunluğunu üzerinden atmamış Osmanlı ordusu ve kendisinden emin Safevi ordusu birbirini kanında boğmak için savaşa başlayacak. Ben her zaman bu minyatüre baktı-

ğımda Sünni-Şia savaşını, Osmanlı-Sefevi düşmanlığını değil, aynı kutsal kitabı okuyan, aynı dili konuşan, aynı musikiden, halıdan, yiyeceklerden, içeceklerden zevk alan tek milletin-Türk milletinin büyüklüğünü hissediyorum. Ufak hesaplarla karşı karşıya getirilen bir milletin iki devleti cihan hükümranlığını bir tarafa bırakarak birbirlerine saldırdı. Avrupa rahat nefes aldı. Türk ve İslam düşmanlarının mutluydu. Önce top atışları başladı. Yeniçerilerin önünde arabalar ve develer siper çekip durmuşlardı. Birbirine zincirle bağlanmış 500 top Şah İsmail'in süvari ordusunun başına ateş yağdırmağa başladı. Kılıç, şeşper, nize, kalkan mesafesi bir anın içinde yok oldu. Beklenmedik top ateşinden sarsılıp safı dağılan Safevi ordusu kanlı savaşa girdi. Sultan Selim Osmanlı ordusunun merkezinde idi. Vezirleri ile savaşı seyrediyordu. Kısa ve sert konuşması ile sözünü demiş hükümdar dediğini sübut etmeliydi. Osmanlının sağ kanadındaki Hadim Sinan Paşa'nın komutasındaki Anadolu ve Karaman askerleri, sol kanadında ise Hasan Paşa'nın komutasındaki Rumeli askerleri dizilmişti. Zincirlerle birbirlerine bağlı toplar arkadaydı. Türkmenlerin komutanı Ali bey Dulkadiri öndeki, Sadi Paşa ise yedek birlikleri yönetiyordu.

Ekseriyeti Ustaçlı, Varsak, Rumlu, Kacar ve Karamanlı Türkmenleri olan Şah ordusu sağ ve sol kanattan ibaretti. Sağ kolu Şah İsmail kendisi, sol kolu Ustaçlı Muhammed Han yönetiyordu. Başvezir Nimetulla ve Seyid Asker merkezdeydi.

***

Şah İsmail'in maksadı Osmanlı ordusunda her iki kanattan yıldırım hızıyla saldırmak ve düşmanın arkasına geçerek kuşatmak idi. Osmanlı ordusu içinde Kızılbaşlar vardı ve Şah İsmail onların rolünü dikkate almıştı. Ekseriyeti süvarilerden ibaret olan şah ordusuna top ateşi altında dağılmış, taktik ve stratejik imkânlarını kaybetmiştir. Ümit kişisel kahramanlığa ve cesurluğa kalmışdı. Bu cesurluğu Şah İsmail ve komutanları gösterdi. Dövüş meydanında Şah İsmail görünmemiş kahramanlık gösterdi. Sultanla yüz yüze savaşmak aşkıyla yanıp tutuşan Şah İsmail yanılmıştı. Kahramanlık dönemi bitmişti. Ateşli silahlar yeni savaş dönemini başlatmıştı. Ve Sultan Selim yüksekte durarak bu manzarayı seyrediyor, artık Şah İsmail'e değil, uzak Viyana'ya, Avrupa yollarına, mukaddes İslam topraklarına bakıyordu. Akşama doğru savaş bitti. Yiğit askerler "Şah benim" diyerek Şah İsmail'i meydandan kaçırdılar. Sultan Selim zafer çaldı. Türk dünyası yenildi. Şah İsmail bir şahsiyet gibi yaşasa da tarihe karıştı.

Tebriz'e ruh bedene girer gibi dahil olan Şah İsmail Tebriz'den ruh bedenden çıkar gibi çıktı. Bu acı savaş hakkında çok şey yazmak istedim. Fakat kalem yazmadı. Çaldıran ne Marafon'dur, Vaterloo'dur ne de Borodino ne de Qrünvald, Port-Artur... Dünyanın yüz meşhur savaşı içinde Çaldıran'ın adı geçmez. Çaldıran ibret savaşıdır, iki kardeşin kanının döküldüğü, Habil-Gabil

savaşının devamıdır. Bu tür savaşları Allah sevmez. Bu gün ana dilinin resmiyeti olmayan Tebriz, toprağının beşte biri düşman işgalinde olan Kuzey Azerbaycan, mukaddes topraklardan Viyana kapılarına uzanan cihan devleti yerine Anadolu'da bir avuç ayrımcı ile başı dertte olan Osmanlı torunları, yanık Kerkük, garip Derbent, Borçalı, Göyçe Çaldıran'dan başlamış felaketi yaşamaktadır.

Çaldıran'ın yarasından süzülen kan kurumamıştır. Tanrı laneti Çaldıran'da kırmızı laleler kimi bitmiş. Her lale bir kardeşin bir damla kanıdır. Çaldıran her yıl ilkbaharda bu lale gölündeki kırmızı kanla yıkanır.

Heyhat!

* * *

Çaldıran savaşının bir manzarası de "Köroğlu" destanıdır. Köroğlu'nun ihtiyarlığı yeni zamanla eski zamanın final sahnesidir:

Ahır acel geldi yatdı hay-haray!
Çekdiğim kavgalar bitti hay-haray!
Tüfek çıktı, merdlik gitti hay-haray!
Ben mi kocalmışım, ya zamane mi?

Köroğlu Mısrı kılıcı belinden açarak attı yere.

Köroğlu'yu başka destanlardan ayıran bu Zaman sınırlamasıdır: mifden ateşli silahın çıkmasına kadar uzayan zaman yolu bitiyor. Çaldıran savaşı ve Türk faciasının bir döneminin destan dilindeki ifadesi "Köroğlu"dur. Beşeriyetin gelişimi sadece kültür değeri ile ölçülmez, aynı zamanda gergin silahın gücü ve mikyası ile ölçülür...

...Yavuz Sultan yorulmuştu. Kendi kanından olanlar üzerinde zafer çalması içten değildi. Kendi kanından olan insanların ateşli silahlar karşısında erkek gibi ölümü tercih etmeleri onun içindeki bilmediği yeri ateşliyordu.

Yavuz atın başını geri döndürdü günbatana.

Ne kıtlık ne açlık ne yorgunluk ne Avrupa şevki ne yeniçeri düşkünlüğü vurdu onu. Onu kardeş kanı çarptı.

O kandan gözle gözükmeyen bir zerrenin binde biri onun bedeninde kaldı. Yıllar geçti, fetih sırasında o bir zerre kan, bir tabak oldu ve Fatih'i öldürdü.

Kardeş kanı, dünya cihangirine aman vermedi.

***

... Kardeş yarası sağalmaz. Zaman geçtikçe iyileşmiş gibi gözükür. Fakat o yaraların yarattığı çatlar, sakatlıklar bir türlü iyileşmiyor. Sadece şarkta değil, bütün Avrasya'da, yeni dünya düzeni Türklerin elinde olmuştu. Fakat kan kardeşlerinin devlet kardeşi olamamaları büyük stratejileri mahvetti. Osmanlı İmparatorluğu'nun 14. yüzyıldan başlayarak 20. yüzyılın başlarında sona eren büyük krizin ve çöküşün nedeni bu kardeş savaşıydı.

Azerbaycan'da Safevilerden sonra beli bükülen, hatta Nadir Şah, Kacar döneminde bile düzelmeyen ve çöküşe, bölünmeye, parçalanmaya götüren yol 16. yüzyıldan başlar.

Türk tarihinin faciası budur. Bu facianın da bir felsefesi vardır. Bu konuda az sonra.

Düz 10 yıl Şah tenha yaşadı.

Düz 10 il Şah Hataî oldu.

Şah İsmail Çaldıran Savaşı'nda helak olmuştu. Bir kalem kalmıştı, bir söz, bir yürek. Kalem yazdı, yürek ağladı.

"Günahkârın günahını affederler." Şah Hataî, Şah İsmail'in günahını affetmedi. Çünkü o, günahın ne olduğunu bilmedi. Yıllar geçti o, tenhalığını da hissettirmedi. Mağlubiyet yarasının günden güne artan ağrısı, sızlayan aşk yarasının ağrısına kavuşur, onu bu dünyanın derdinden, sevgisinden, hasretinden alıp uzaklara götürürdü.

Hazreti Peygamberin yüce huzuruna, Hazreti Ali'nin, Ahmet Yesevî'nin, Mensur Hallac'ın makamına götürürdü. Şah onlarla hayali sohbetler ederdi. Şah bu dünyayı unutmuştu. Bu dünya Şah için bir çocuk oyuncağı değerinde bile değildi.

Bazen atının karşısında yay gibi gerilerek şahlanan dağ ceylanı, çalı dibindeki boynu bükük menekşe ona birilerini hatırlatıyordu. Ancak sadece bir anlığına. Ve bu andan sonra Şah yeniden kendi dünyasına döner, bu dünyanın güzelliğini görmez olurdu.

Şah yalnızdı. Şah bu büyük sarayda yüzlerce insanın içinde sabahın açılmasını bekleyen tek yıldız misali tenha idi. Dünya Şahı unutmuştu, Şah da dünyayı...

Sonra düz on yıl sefere çıkmadı, savaş yapmadı. Öcünü avdan aldı. Öldürdüğü aslan, kaplan avuttu onu. Kalbinde Taçlıbeyim yarası, Çaldıran ağrısı. Cihana hakim olmak isteyen Şah tam on yıl derdini söze dedi. Sözle avuttu gönlünü.

Yavuz Selim'le Şah İsmail'i birleştiren bir büyük şahsiyet Fuzûlî'dir. Tarihçiler, siyasetçiler "büyük" ismini iki hükümdara, iki şaire değil, Fuzûlî'ye mün-

cer ettiğim için bana kırılabilir. Kılıç, devlet, hakimiyet anlamında Yavuz Selim de Şah İsmail de ondan kudretlidir.

Ve Fuzûlî'nin Yavuz Sultan ve Şah İsmail'e şiirler, kasideler yazması tamamıyla tabiidir. Fuzûlî'nin Türk kimliği ve devlet kimliğini karşı karşıya dayanmış iki Türk hükümdarına, iki Türk şairine bağlamasından doğma, aziz ne olabilir ki?

Şah Hataî'nin

"Yetdikce tükenir Arabın kûh ü meskeni,

Bagdad içinde her neçe kim Türkman qopar..."

mısraları Türk toprağının haklarını genişlendiren, Türk dilinin yüceliğini resmen tasdik eden hükümdar-şairin ideolojik dünyagörüşüdür.

Ve Fuzûlî yazıyordu.

Onun yazdıklarının çok az kısmı kendi zamanının içinde, çok büyük kısmı bu zamanın dışındaydı.

Fuzûlî, kendi zamanına sığmıyordu.

Son Söz Yerine

Hem zaruret, hem istihzaydı Çaldıran savaşı.

Tarihin akışını, kimse durduramazdı. Tarih, her zaman mutsuzluktan mutluluğa, güçsüzlükten güce, kudrete doğru ilerlemez. 20. yüzyılın başlarında dünyaya sözde adaletli devlet olarak gelen Sovyet İmparatorluğu, yüzyılın ortalarına doğru Faşist rejiminin aynısıydı. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra sözde demokratik, aslında otoriter rejimlerin şekillendiği post-Sovyet ülkeler zamanın ilerlemesini değil, gerilemesini yansıtıyordu. Bu tarihî gelişim değil; tarihi çelişkidir. Tarihi zaruret, Sultan Selim'le Şah İsmail'i yüz üze getirdi. Mağlup, Türk-İslam Dünyası oldu. Öyle zaferler vardır ki onları formel kıstaslarla değerlendirmek yanlıştır.

Sultan Selim'in formel zaferi; değişen zamanın ve çözülmemiş çelişkilerin zaferiydi.

Bu anlamda, tarihin kinayesini görmemek, duymamak, idrak etmemek de imkânsızdır; fakat

Tarih hiçbir zaman eskimez, Tarihin dersleri hep diri ve canlıdır.

Bir müdrikin dediği gibi: "Tarih ölülerle dirilerin ve henüz doğmamışların birliği, vahdetidir."

Ve büyük M. Hadi demişken:

"Beşer tarihi, matemdir,
Bu şer tarihi möhnettir,
Yazılmış kısseler;
Başdan ayağa hep misibettir."

Bazen güzel sözler, güzel olmayan gerçekleri saklamak için yaranır.

Allah, bizi tarihin musibetlerinden korusun!

Yaşamı ve sanatı efsanelere, destanlara karışmış kudretli sanatkârlardan biri de Karacaoğlan'dır. Karacaoğlan'ın doğum yeri, doğum yılı, hatta doğduğu yüzyıl, onun hangi halka mensup olduğu da tartışmalıdır. Başı belalı sanatkârın adına söylenen şiirlerin tümünün ona ait olması da tartışmalıdır. Bu denli tartışmalar çemberi içinde sadece bir kitabı vardır ki onun güzelliği, bakirliği ve sanatkârlığı zerre kadar tartışılamaz...

Karacaoğlan Türkmen-Oğuz dilinde yaratmış ünlü söz ustasıdır. 16-18. ve hatta 19. yüzyılda yaşadığı tahmin edilir. Araştırmacıların ekseriyeti Karacaoğlan'ın 16-17. yüzyılda yaşadığını söyler. Kendinden önce yaşadığı aşıklardan farklı olarak Karacaoğlan, dil ve dünya bakışı açısından berrak şairdir. O, ozan neslinin liyakatli halefi olarak ün kazanmış ve ölümünden sonra halk tarafından kutsallaştırılmıştır. Ozanlar kim idi?

Bir bayatımızda ozan şöyle anılır:

Evmize ozan gelibdi,
Pozan gelibdi.
Olan işleri,
Yazan gelibdi...

Halk bilgini olan ozanların faaliyeti sadece düğünle, şölenle sınırlı değildi: "...Ozanlar savaş günlerinde galip yürüyüşlü ordunun mukabilinde kopuz, saz çalmak, Türk'ü, varsağılar okumakla yiğitleri savaş ruhu ile coştururdu. Ozanların çalıp okumasından savaşçıların savaş azmi daha da artardı. Onlar hevesle düşman üzerine yürüyerek, kendilerini savaş deryasına atıyordu."

Bu söylenenlere saz ve söz ustası koç Köroğlu'yu da ilave etsek manzara bizim için daha da açık olacaktır.

Bazen hatta ozanlığına göre Karacaoğlan'ı kınayanlar da olmuş.

Karacaoğlan'la aynı dönemde yaşamış Aşık Ömer "Biz şair saymayuz öyle ozanı" diyordu.

Bütün şiirlerini saz üstünde, hece vezninde söyleyen bu duru, aydın, aruz vezninden uzak Terekeme aşığı onlara doğmaydı.

"Benim yarim gelişinden bellidir,
Ağ elleri deste-deste gullüdür.
Güzel seven yigidler de bellidir
Melul-mehzun gezer eller içinde,"

diyen aşık tek heceli sözlerin, sade cümlelerin içinde öyle bir şiir dünyası kuruyor ki onu bu dünyada başka hiç kimse kuramaz.

"Ağça kızlar göç eyledi yurdundan,
Koç yiğitler deli oldu derdinden "

diyen aşık saraylardan, şaşaadan, yaşamın ve hatta sözün debdebesinden uzakta duruyor. Güzelin dudağındaki bir tebessüm, dağların zirvesine konan bir bulut, sevgili yarın dilinden kopan bir kelime söz Karacaoğlan'ın pervazlanıp uçması için yeterlidir.

Saygıyla andığımız rahmetli Türkolog, folklor bilimcisi Rıza Mollov'un yayımladığı "Köroğlu" varyantında Karacaoğlan koşmalarına sık sık rastlıyoruz. Köroğlu-Karacaoğlan tipolojik tahlili için bu oldukça ilgi çekicidir. Azerbaycan "Köroğlu"sunun ise bazı koşma ve geraylılarında Karacaoğlan kuşkuları ya tamamen ya da kısmen yer almaktadır. "Ala gözler"e hitaben söylenmiş koşmalar alagöz Nigâr'a söylenen koşmalara yakındır. "Köroğlu"nda üç bentlik "Bana kara diyen güzel" mısraı ile başlayan şiir Karacaoğlan'da 11 benttir. Bunlar arasında fark çok olsa da, poetik sistem neredeyse aynıdır.

Karacaoğlan mektebinin müdavimlerinden olan ve belki de ruh, meslek ve sanat seviyesi, bedahetinin gücü ve fehminin sihri, dil ve üslupça Karacaoğlan'a en yakın sanatkâr Aşık Elesker'dir. Bir başka araştırma konusu olan Karacaoğlan-Aşık Elesker sanatının benzerliği aşık sanatının gelişim felsefesinden ileri gelmektedir.

Dede Korkut'u ve Fuzûlî'yi yetiştiren, bayatı türünü söz sanatına getiren, tarihen sanatla bağlı olan Bayat boyu Oğuzlardandır ve genelde Oğuz edebiyatının ana koludur. Nesille, şecereyle bağlı söz sanatı, Terekeme oymakları içinde geniş yayılmıştı. Oğuz edebiyatı sonradan ayrılan Oğuz dillerinin ortak servetidir. Oğuznâmeler, ayrıca "Dede Korkut Oğuznâmeleri" söz sanatımızın buna benzer diğer örnekleri zaman ve mekânca Oğuz edebiyatını temsil eder. Oğuz halklarının, yani Azerbaycanlı, Türk, Türkmen ve Gagavuzların ortak edebî ürünü olan bu manevî servetin bir kısmı da Karacaoğlan'ın payına düşer.

Sınırların, devletlerin, imparatorlukların manevî servet ayıramadığı dönemlerin aşığıdır Karacaoğlan.

Dede Korkut nefesli Karacaoğlan'ı kanlı yaşlar döktüren ayrılık, yoksulluk, ölüm ağrıttıysa da,

"Koyun meler, kuzu meler,
Sular hendeğine dolar.
Ağlayanlar bir gün güler
Gamlanma, gönül, gamlanma..."

diyor.

Halkın derdine yanan aşık *"Arttı derdim, yaralarım yeniler"* derken halkın haline acıyor, kalben perişan oluyor:

"Çıktım ucasına seyran eyledim,
Dost ile gezdiğim çöller perişan.
Tek başıma olsa, gam çekmez idim
Bir ben değil, cümle eller perişan..."

Zamanesinden şikâyet eden Karacaoğlan, yüzünü dünyaya tutar, onun adaletsizliğini, kabahatlerini yüzüne söyler:

"Bu yalan dünyaya geldim, geleli,
Şagıyıb gülmedim, hey zalım felek,
Her ne tutdum ise, aldın elimden,
Nece bir divane dolanam, felek..."

"Gözleri kan ağlamaktan dolmuş" aşık kendine özgü bir müdriklikle şöyle der:

"Yürü ehey, yalan dünya,
Sene konan göçer bir gün.
İnsan bir ekin misali
Seni eker biçer bir gün.

Ağalar içmesi hoştur
O da kasıblara güçdür.
Can kafesde duran kuştur
Elbet uçar gider bir gün..."

Dertten, gördüğü perişan manzaradan sohbet açan Karacaoğlan şiiri sosyal-siyasi karakterli sanat örnekleridir.

Vatan ve gurbet hissi Karacaoğlan koşmalarının ayrılmaz özelliğidir.

"Göynen giden beş durnalar,
Bizim eller yerinde mi?
Birbirinden hoş durnalar,
Bizim eller yerinde mi?"

diyen, vatandan uzakta *"Gurbet yerde zelil oldum"* diyen koç Köroğlu gibi Karacaoğlan da doğma vatana bin bir telle bağlıdır. *"Gurbete çıkanda yamandır işim"* diyen aşık:

"Gurbet elde neylemeli güzeli,
Yol ver dağlar, ben vetene gideyim"

söyleyerek doğma dağlara, doğma güzellere can atar. *"Dilleri var, bizim dile benzemez"* mantığı aşığın başlıca kredosudur. Sözle, dille nefes alan şair gurbette dil hasretiyle yanıyor. Üstat aşık ana dilinden ayrılmaz olduğu gibi, ana dili de Karacaoğlan'ı kendinden ayırmaya kıyamıyor.

Tabiat ve aşk Karacaoğlan şiirinin mayasıdır. Karacaoğlan sözlerle ressamlık yapar. Onun sözleri renklidir. Onun sözlerinde ağacın yeşili, göğün maviliği, kızıl gülün kırmızılığı, karın aklığı, "kömür gözün" siyahlığı var. "Karacaoğlan tabiat güzelliği karşısında sarhoştur." (R. Mollov.)

"Yaz gelib de beş ayları doğunca,
Ol çayların kenarını sel alır.
İki gözel bir araya gelende
Oğlan kıza nergiz verir, gül alır..."

Yaz da, dağ da, bülbül de, gül de... Karacaoğlan şiirinde diridir, canlıdır. Adam sanki haktan yaranan bu şiirler tabiatın solmayan nakışları gibidir.

Oğuz güzelini tasvir eden Karacaoğlan ne kadar mutlu ve azattır. Bu güzelliğin gücü ile Karacaoğlan'ın sözleri dirilir.

"Boyunu uzatmış, serviye dönmüş
Cennet-i âlânın gülü bu gelin.
Söyledikçe şeker akar dilinden,
Korkuram ki, sene göz deyer, gelin.

Altına al geymiş, üstüne mavi,
Ben seni gördükçe oluram deli.
Ne güzel yaratmış yaradan seni,
Korkuram ki, sene göz deyer gelin..."

Güzellerin tasvirinde üstat sanatkâr halktan öğrendiği gibi, halk da Karacaoğlan'dan öğrenmiştir. Karacaoğlan edebî mektebinde bu eğilim her zaman ağır basmıştır. Dînî fanatizmin, tasavvur şiirinin cirit attığı bir dönemde yüzünü halk güzeline tutarak insanı insan yapan duyguları, bakir hisleri dile getiren Karacaoğlan'ın şiirleri bu sevgi kadar canlı ve gerçekçi, bu sevgi kadar gençtir. Bu şiirlerin yaşı yoktur. Okuyan, dinleyen herkes bu şiirlerin bugün yazıldığını zanneder. Çünkü Karacaoğlan ölmez hisleri söze dönüştürürken sadece ken-

dini değil, bin yıl önce yaşamış insanı da yazmış, bin yıl sonraki insanı da. İnsanın zaman sınırı olmayan beşeri duygularını söze göçürmüş:

"Havayı, hey deli könül, havayı,
Ay doğmadan şövqü vurdu obayı.
Türkmen qızı qatarlamış mayayı,
Çekib geder bir gözleri sürmeli..."

Karacaoğlan sanatı büyük bir dünyadır. Güçlü metaforik tefekkür gerçeklikle uzvi bir şekilde bağlıdır. Sentaktik ve psikolojik paralelizm, tekrarların oluşturduğu ahenk, beklenmedik karşılaştırmalarla klasik edebiyatın özeneceği geçişler, dahiyane metaforlar Karacaoğlan şiirinin başlıca özellikleridir.

Karacaoğlan'ın sözleri sanki gözle görünmüyor, yarattığı ruh hali içinde kaybolup gidiyor:

"Uça dağda bir bölücük qar idim.
Qarmı deydi erim erim eridim.
Evvel mehebbetli yarım ileydim,
İndi köşelerden bakan men oldum..."

Onun dilinde alınma kelimeler de (hasta, vatan, gonca, seyran, zülf, malul, kerem, selvi, yar, kudret, siyah, akıl...) yabancı olduklarını unutarak Oğuz dilinin sihri içinde görünmeze dönüşür.

Karacaoğlan şiiri, sanat bakımından sonsuz bir yola benzer. Ne kadar gitsen gideceksin. Okuyup zevk alacaksın; dahilen yenileşecek, tamamen anlayacaksın. Ancak yine de Karacaoğlan sözünün sadeliğe, aydınlığa bürünmüş tılsımını anlamayacaksın.

"Kudretden karadır yarımın kaşı,
İnciye benzeyir ağzının dişi.
Bu gelen gözel de dostun gelişi
Süzülerek gelir, gözler yorgundur."

Bu anlamda Karacaoğlan şiiri Fuzûlî ve Yunus Emre, Aşık Elesker ve S. Vurğun, R. Rza ve Nazım Hikmet, R. Rövşen ve Bayatlı Oder şiir kadar muasırdır.

Halk edebiyatı yeraltı çayları gibidir. Yabancı işgal, asimilasyon, zor başladığı zaman dilin servetini götürüp yerin altına çekilir ve yerin altıyla büyük denizlere ulaşmaya çalışır. İşgalciler yazıları mahvettiler, Türkçe abideleri, kitabeleri dağıttılar, ancak halk edebiyatı bedii dilimizin varlığını, ebedi servetini koruyabildi. Atasözlerini, bayatıları, destanları, masalları yok etmeye kimsenin gücü yetmedi.

Karacaoğlan şiiri de böyledir. Bu sanat incileri dilimizin gerçekliğini büyük sanatın göğsünde yaşatmıştır.

Karacaoğlan sanatı özellikle Türkiye'de derinden incelenmiştir. Bu konuda çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bunlardan F. Köprülü, A. Tansel, S. Erkun, E. Tacer, N. S. Banarlı vd. örnek gösterebiliriz. Azerbaycan'da ilk defa görkemli folklor bilimcimiz Salman Mümtaz, Karacaoğlan'ın üç şiirini toplamıştır. Bu şiirlerden birinde şöyle denmektedir:

"Şükür olsun ol Hudaya,
Yenice yazlar geleyir,
Muştuluq sene söyüdler,
Gölgene kızlar geleyir.

Gelir bir bölük göyçekler,
Ağ üzde qara birçekler.
Bağçada elvan çiçekler,
Döşenib nazlar geleyir.

Gelir ah yatmalı çağlar
Gül-reyhan qonçalı bağlar.
Karşıdakı karlı dağlar,
Yol verin nazlar geleyir.

Karacaoğlan dilek diler,
Yaylık alıb gözün siler.
Kâfirden kalma körpüler
Berk durun nazlar geleyir.

Araştırmacı Guliyeva Kafkazlı Halide "Karacaoğlan" adlı eserin müellifidir.

İhtiyar aşıklarımızdan Emrah Gülmemmedov; Karacaoğlan şiirlerini, onun adı ile bağlı destanları biliyor. Bir zamanlar Azerbaycan radyosunun "Bulak" programında seslenmiş Karacaoğlan şiirlerini Emrah Gülmemmedov'un dilinden araştırmacı Arif Acalov yazıya almıştır.

Azerbaycan'da, ayrıca Gürcistan'ın ve Ermenistan'ın Azerbaycanlılar yaşayan köylerinde Karacaoğlan şiirlerini, destanlarını toplamanın zamanı gelmiştir. Özellikle Karacaoğlan-Köroğlu-Aşık Elesker şiirlerini folklor tekstolojisi ilkeleriyle ayıklamak ve tashih etmek gerekir.

Kimdir Karacaoğlan?

Karacaoğlan Oğuz dilinindir. Karacaoğlan onu söz söz anlayanın, onu dinleyip ana dilinin kudretine olanındır. Karacaoğlan sevenlerindir. "Sevsem öldürerler, sevmesem ölerem" yolundan geçenlerindir...

Karacaoğlan'ın adıyla bağlı efsaneler, destanlar çoktur. Aşıklar bugün de o destanları söylüyor. Bu, üstadına saygı duyan halkın, o halkın dilinin vefası, itibarıdır.

Türkiye'nin değişik yerlerinde Karacaoğlan'ın mezarı var. Bu mezarlar pir sayılır, kutsaldır. Ve her yöre onu kendinden sayar. Halk inandığı yere penah eder. Ve her yıl o mezarları ziyaret eden halk Dede Korkut'u, Fuzûlî'yi, Navai'yi, Yunus'u da ziyaret eder, sözün dergâhında temizlenir.

"HAYDARBABA, GİDENLERİN GELDİ Mİ?"

İhtiyar meslektaşlarımdan birine bu kitapta toplanmış yazılarım hakkında konuşurken ilk sorusu şöyle oldu: "Şehriyar hakkında yazdın mı?" Açığını söylemek gerekirse, Şehriyar'dan yazmak arzusu beni hiçbir zaman terk etmemiştir. Fakat nedense yazmamışım, belki de yazamamışım. Yaşlı dostumla konuşmamızdaki son sözü beni etkiledi: "Sözün sihrinden yazıp Şehriyar'dan yazmamak doğru değil." Başı belalı, sözü belalı, Vatanı belalı üstat Şehriyar, benim size ne değerli sözüm olabilir ki? Benim size dediğim söz yüreğimin sözüdür.

Masallarda, mitlerde hayali yer adları vardır. Adları büyük harfle yazılan bu şehirlerde, eyalet ve ülkelerde de adamlar yaşar. Fakat bu yerler haritalarda yoktur. Onları insan hayali yaratmıştır. Belki de onların toprak altında kalan varlığını sadece hayal kurup yaşatmıştır. Her iki halde hayali yer adları gerçek olmayan yerlerin, yurtların adıdır. Var olan ve konuşmağa hak veren sadece addır. Bir de haritalarda yer alan, insanların yaşadığı yerler vardır ki bu yerler de bizim için hayalidir: Tebriz, Serab, Marağa gibi. Bu şehirlerde biz her gün geziyoruz. Bu şehirleri biz her gün, her gün güzelleştiriyoruz. Bu şehirler hayalimizin şehirleri gibi her gün, her saat garipleşir ve daha çok güzelleşirler... Hayali şehrin zamanı da reel zaman değil. Bu zaman "Garagile" türküsünün zamanıdır. Ve bu hayali yerlerin, hayali zamanın içinde hayale kavuşan şair yaşar. Bu yerlerin derdi gibi. Bu yerlerin buram buram dumanı gibi. Nedense dünyada en çok siyah elbise giymiş şehrin Tebriz olduğunu düşünüyorum. Tebriz'e siyah elbise, doğmasını kaybetmiş anaya siyah elbise yakışır gibi yakışır. Aslında siyah elbise derdi azaltmaz veya artırmaz. Sadece onu ebedileştirir, bir duvar örerek başka renklerin bu dert, elem adlı yurduna girmesine müsaade etmiyor.

Şehriyar'ın Azerbaycan dilinde yazdığı şiirler bu dilin öyle bir katmanıdır ki onu sadece bu kudretli söz ustası yaratabilir. "Haydarbaba'ya Selam"ı ben defalarca okumuş ve teypte şairin kendi ifasında dinlemişim. İhtiyar şair bu şiiri boğula-boğula okuyor. Suda boğulan birisinin ümidi geldiği her şeye el

attığı gibi, o da geçmişine el atıyor. Ve uzun yıllar Fars dilinin gölgesinde unutulup kalmış ana dilinde doğma yurda, doğma dağlara, doğma kelimelerin vatanına dönüyor.

"Heydarbaba, ildırımlar çahanda,
Seller, sular şakkıldayıb ahanda,
Gızlar ona sef bağlayıb bahanda,
Salam olsun şövketüze, elüze,
Menim de bir adım gelsin dilüze..."

Bu şiirin bende doğurduğu birinci his, öz gücünün farkında olmayan birisinin birdenbire kimsenin beklemediği bir yerde ortaya çıkan gücüdür.

Bu sözler öyle bir güce, kudrete sahiptir ki bu dehşeti, korkuyu, gücü sadece ilahi kelimeler ihtiva edebilir.

Bu sözlerin gücü güçsüzlüğü ve zarifliğin gücüdür. Haydarbaba'ya dönmeye takati olmayan bir adam ebedi veda sözünü bu kudretle söyleyebilir. Başlangıçta küçük bir yanlış, bir bakış açısının binde biri kadar bir yanlışlık şairi tamamen başka bir gezegene götürür: Bu uzun zamanın ve uzun mekânın sonsuz yorgunluğundan sonra gecelerin veya gündüzlerin gideceği gezegeni görüyor. Ve şimdi belli olur ki onun gideceği gezegene ulaşmak için hiçbir yere gitmeğe gerek yok. Gitmek bir serap imiş, yalancı bir serap. O zaman şair öğrenerek zirvesine ulaştığı Fars dilinin zirvesinden basamak basamak inerek yürek yakan sözlerini Haydarbaba'ya demiş. Aslında, yüzünü Haydarbaba'ya tutarak itirafta bulunmuş.

O dağlar, o ırmaklar, o insanlar güzeldir. Çok güzeldir. Fakat ondan da güzel olan şair, o dünyayı yeniden bulmuş ve bu buluşunun sevincini yaşamaya korkmuş. Bu kadar sevinmeye yürek mi dayanır?

Ben her zaman şuna inanmışım ki bu eseri yazmasaydı Şehriyar'ın ömrü yarım kalırdı. Eğer dünyada adalet varsa, Şehriyar o selamı Haydarbaba'ya vermeliydi.

Mite göre, Allah insanları yaratarak onları kendi zamanına çağırdı. Fakat insanlar şeytanın vaktini üstün tuttular. O zamandan itibaren Allah'ın zamanından uzak düştüler, şeytanla eşzamanlı oldular. Fakat bazen, belki de hayatta bir kez insan gelip Allah'ın zamanından geçiyor ve geçerken dünya aydınlanır.

Şehriyar yaşlanana kadar öyle zannediyordu ki her şey onun yanına geliyor. Amma bir de ayılıp gördü ki her şey ondan geçmeye, ondan geçip gitmeye geliyormuş. Bunu idrak ettiğinde adamın aldanmadığı garip, saf çocukluk yıllarını hatırladı Şehriyar. "Haydarbaba'ya selam" üstat Şehriyar'ın aydınlandığı çağın sözüdür.

Bir okuyucu olarak "Haydarbaba'ya selam"ı Şehriyar'ın Azerbaycan Türkçesindeki sanatının adı olarak algılıyorum. Sanki şairin ana dilinde yazdığı bütün şiirlerin tek adı vardır: "Haydarbaba'ya selam..."

Ben doğduğum evin bahçesinden baktığımda Araz'dan karşı sahilinde sıra dağlar gözükür. Bu dağların dibinden, bu dağlar boyunca beyaz şerit gibi uzuyor Araz. Hava açılınca görünür Araz. Hava tutulunca Araz da bir yerlerde kaybolur, görünmez olur.

Bugün de güneş çıkmadan yüzümü çeviriyorum o dağlara ve yine inanıyorum ki orada bir dağ var. Bizlerin İran dağları dediğimiz dağ. Araz da benim çocuk hafızamda olduğu gibi kalmış dağlar boyunca uzayıp giden beyaz şerit gibi. Sonraları yakından gördüğüm, suyunu yüzüme vurduğum, sesini saatlerce dinlediğim Araz, o beyaz şerit gibi doğma değildir bana. Çünkü o dağların başından da yedi sekiz yaşlı bir çocuk, belki de bu sahile baktığında ne ise görüyordu. Ve o çocukla, o dağla, nehirle birlikte benim yüreğimde yabancı bir doğmalık, doğma bir yabancılık, henüz sonuna kadar idrak edemediğim bir his yaşıyordu.

Sonra ben hislerimdeki memleket hakkında çok şeyler duydum, çok şeyler okuyup öğrendim. Ve günün birinde Şehriyar adlı şairin çok sıradan, aynı zamanda çok da olağandışı eserini okuduğum zaman hissettim ki bizim evin önünde sabah vakti görünen yerler ne yerlermiş...

"Karı nene gece nağıl deyende,
Rüzgâr kalkıb kap-bacanı dövende,
Kurd geçinin şengülusün yiyende
Ben gayıdıb bir de uşag olaydım,
Bir gül açıb ondan sonra solaydım..."

Nedir bu sözlerin dediği bu hazin gerçeklik?

Nedir bu musiki? Nedir bu ahenk? Tabiat güzelliği mi? Hayır, tabiat her yerde ve her zaman güzeldir.

Dil etnografisinin uyandırdığı gurbet duyguları mı? Hayır, Azerbaycan Türkçesinde konuşanları söz ve ses mucizesine tabi etmek zordur.

Bu sözler insan ruhunun gerçeklikten mite geçiş yoludur. Öyle bir yol ki ne sonu var ne de başlangıcı. Bu sözlerin gerçekliği başlangıcın gerçekliğidir. Sözlerin, kendini tanıyıp bölünmeden önceki tomurcuk çağının nağmesidir. Bu sözler ninni gibi, ağıt gibi yarandığı bilinmeyen zamanın sözleridir. Bu sözler rüya ile yaşamın henüz ayrılmadığı, gece ile gündüzün bir arada yaşadığı zamanın sözleridir.

Bu sözler başlangıca dönüştür. Günahsızlığa dönüştür. Bu sözler ölümle hayatın çarpıştığı yerin değil, onların dost doğma yaşadığı dünyanın sözleridir.

Dünyada her şey paylaşılabilir. Vatan dışında. Vatan bölünürse yürek de bölünür, beyin bölünür, güç bölünür.

"Haydarbaba'ya selam" bölünmüş vatanın bir ağız nağmesidir ki sesi arş-ı alaya ulaşır. Duyan duyuyor, duymayan da...

Tebriz'in caddelerinde ağıt sesi duyuluyor, üstat! Tebriz'e ağlayan anaların göz yaşı kurumadı mı, üstat!

Üstat, geceleri sağ salim uyuyorum, sabah yaralı kalkıyorum. Bir yanda kanı akan kardeşin rüyalarıma kadar geldiği ağrısını hangi Azerbaycanlı kovabilir ki? Ne zaman tükenecek bu ağıt sesi, ne zaman bitecek? Ninniyi çocuğa okurlar, ninni başında. Tebrizli analar, bacılar şimdi ninniyi düğün görmemiş oğullarının yasında okuyorlar.

Nerede Tebriz düğünleri? Nerede Azer'in Tebriz kadar derin muğamları? Nerede Tebriz aşıkları? Nerede Sekine dayı kızı?

Tebriz'de halı dokuyorlar mı? Dokuyorlarsa butası kıpkırmızı göz yaşı mı?

Tebriz'den Garagile'yi nereye sürdüler? Üstat, sen derdini Haydarbaba'ya dedin, peki biz kime diyelim?

Üstat, çocukluğumda düz saat 12.00'da Araz'ın o tayından Mustafa Payan her sözünün başı "Vatan" deyip kan yaş dolu sesiyle haykırmış. Aynı zamanda yankılı, ağlar sesiyle Ağabala, Araz'ın bu tayından "kardeş" deyip figan ederdi.

Günahkâr günahsız Araz bu sesleri hiç unutmaz.

Haydarbaba, Şahdağ, Savalan... birbirine karışıp yaşar.

Dert dilini bilmeyen çocuk için dertten yatak yorgan salan, yuva kuran Mustafa Payan nerede kaldı?

Peki, "Dertli bu hasta cana gelsin gelmesin." diyen Ağabala nereye gitti? Dertli, herkesi suçlu bulur, üstat. Yaralarımızı koparan Mustafa Payan da Ağabala da Siz de Resul Rza da Süleyman Rüstem de Bahtiyar da suçludur.

Dilini bilmediği derdi uşağa verip çocukluk günlerini zorla elinden alan Sizsiniz, dertte yanıp yandıran da. Han Araz da suçludur, gözü yaşlı Haydarbaba da... Günaha batmış dünyada suçsuz olan kimdir, üstat, göster bakalım kim?

Günah dediğin iki türlüdür, üstat. Birisi işlenmiş günahtır. Onu sadece ölüm temizleyebilir. Bir de işlenmemiş günahtır. Sanki rüyada işlenmiş, başkalarının yaptıklarından gelen günahtır bu. İnsan bu günahı temizlemek için bütün ömrü boyu azap çeker. Biz ikinci günahın sahibiyiz, üstat. Ölünce azap çekmeliyiz: "Bir de heyhat, bir de heyhat..."

***

Kendi kendinde kaybolmuş dahi şairi okur ve okudukça ağlıyorum. Ne kadar karmaşık, zengin, çok renkli olasın ki kendi kendinde kaybolasın, kaybettiğinle kazandığın karışa. Ve tabiat sana o kadar güç vermeli, kendinde dolaşasın, kendini arayasın, bulduğunda da olsun, bulmadığın da...

Ay ışığına söylenmiş sözlerin gümüşü gölgesi gözlerimizin önünde parlıyor. Burada "sabah açılmıyor", "sabah yarılıyor." Ve dünyanın söz ustalarından biri üstat Şehriyar bu şüpheden dünyamıza dahil olur...

"Dede Korkut"ta denildiği gibi "Hakk Teala onun gönlüne ilham ederdi." Bu, insanın Allah'la mahremliğine işarettir. Fuzûlî der ki:

"Degilsen çoktan, ey gerdun, cahan seyrinde yoldaşım,
Nola hem olsa gaddin, senden artıktır benim yaşım..."

Bu, Fuzûlî'nin zamanla, kaderle tartışmasıdır.

"Haydarbaba, çektin meni getirdin,
Yurdumuza, yuvamıza yetirdin,
Yusifivi çocuk iken itirdin,
Koca Yegub, kaybolmuş, sen tapıbsan,
Kovalayıb kurd ağzından kapıbsan!"

diyor Şehriyar.

Aşık Elesker dağlara bakarak ömrünü anlattığı gibi, Aşık Dilgem "Ahiret emeli bed olan dağlar" diyerek feryat ettiği gibi, Vurgun dünyadan küsüp dağlara penah getirdiği gibi...

Beklediğim kişiler gözlemediğim kişilerden azdır.

Birinci sınıftan ikinci sınıfa geçerken, Eylül ayının 1'inde bir sınıf arkadaşım okula gelmedi. O kara kızı hâlâ de bekliyorum.

Siyah saçlı yakışıklı oğlanın hiçbir zaman olmayacak düğününü bekliyorum.

Beni tanımayan, beklemeyen o kızın aniden sokak başından çıkmasını bekliyorum.

Ceviz ağacının dibinde Nazim'i bekliyorum.

Pehlivan dostumun sine taşını sinirle yere çarpıp üstünün tozunu güle güle sildiği anı bekliyorum.

Her gün anamı bekliyorum.

Oğlanlarımın sevgi gününü gözlüyorum.

Haydarbaba'da durup dünya kadar yaşlı olan üstat Şehriyar'ın gelmeğini bekliyorum...

TALİH YILDIZI

Gökte yıldız olmadığı zaman canım acayip sıkılıyor, kendimi tuhaf bir boşlukta hissediyorum. Sanki umudumu kaybediyorum, çaresiz kalıyorum. Gök yüzünün yıldızsızlığı benim çaresizliğimdir. Başımı kaldırıyor ve gökte yıldız arıyorum. Birisini görebilsem yeter bana.

Halkın maneviyatının tarihi de gökyüzünü andırıyor. Büyük ve engin bir boşluğun hududu, manzarası halkın içinden çıkan evlatlarıdır. Dünyaya gelip giden, amelleri ile, yaktıkları ışıkla gök yüzünde halkın ruhu gibi yaşayan bu yıldızlar her zaman halkladır, bizimledir, benimledir. Işığının bir ucu benim ve herkesin kalbinde olan yıldızlar gökte ise demek ki dünya yerindedir, dünyanın düzeni bozulmamış, demek ki dünya yıldızlar sayesinde yaşamaya devam ediyor.

Gökyüzünün yıldızlarından biri de sabah yıldızımız, halkımızın talih yıldızı Mirze Feteli Ahundov'dur.

Mirze Feteli doğmadan tarih onun için yeteri kadar ağır çelişkiler, barışmaz güçler, zor koşullar doğurmuştu. O, dünyaya gözlerini açmadan, onun dağlar kadar derdi, elemi dünyaya göz açmıştı.

Mirze Feteli hakkında danışmak tarihimizin öyle bir dönemine geri dönmektir ki o dönem hakkında bütün nesiller kendi sözünü demiş ve diyecektir. Her kuşağın kendini tanıma, kendine dönüş ve kendini diriltmek, yaşatmak ihtirası vardı. Ve her nesil Mirze Feteli'deki derinliklere gidip çıkan katmanları öğrendikçe, idrak ettikçe kendi Mirze Feteli'sini sunacaktır.

Bu anlamda Mirze Feteli'nin yaşamı ve yaratıcılığı onun otobiyografisinden çok geniştir, halkın tarihi gelişiminin bütün bir aşamasıdır.

Fakat Mirze Celil demişken, Mirze Feteli Ahundov'la ilgili ya çok yazmak, ya da hiç yazmamak gerekir.

Mirze Feteli Ahundov konusunda ya güzel yazmak ya da hiç yazmamak gerekir.

Mirze Feteli'ye büyük bir saygının ifadesi olan bu sözleri okuduğumuzda inandık ki Mirze Feteli hakkında onun kendine layık sözü biz henüz dememişiz. Gelecek kuşağın bu sözü gereken şekilde diyeceğini ümit ediyoruz.

***

Yeni dönem dünyaya aniden gelmedi. Antik dönemden başlamış bütün zamanlarda zerre zerre bitişen, yeşeren yeni dönem köküne, kaynağına yeni biçim vermiş, dünyanın bugüne kadar belli olmayan yeni manzarasını çizmiş, yeni arzu ve ideallere, yeni heves ve isteklere yol açmıştı.

Her halk yeni dönemi aynı şekilde karşılamadı. Zamanın ve gelişimin ayrı ayrı aşamalarını yaşayan, psikolojik iklimin değişik bölgelerde yaşayan halklar için yeni manevî dünya farkı olamazdı.

Fakat bir özellik tam aydın idi: yaşamak isteyen her halk bu aşamaya gelmeli, bu dönemden süzülüp geçmeli ve yaşama hakkı almalıydı.

Azerbaycan halkının yeni dönemi Mirze Feteli Ahundov'un adı ile bağlıdır.

O Mirze Feteli ki Azerbaycan halkının manevî kaderini halletmekte ilk adım attı, hayatını bu mukaddes davaya kurban verdi. Dehşet ve sarsıntı dolu gergin hayat bir halkın geleceği için, bütün Şarkın sabahı için yandı. Bu büyük mütefekkir dirilişin, yeniden uyanışın formülünü bulmalıydı. Avrupa halklarının kurtuluş ve necat yolları Şark için denenmeli, özgün, sosyal ve siyasî, geleneksel, tarihi ve psikolojik ortamın düzgün formülünü bulmalıydı.

İki uygarlık arasında durmuş büyük şahsiyetin beyninde her şey süzülmeli, zamanın ağır imtahanı için hesaplanmalı, ölçülüp biçilmeli idi. Çünkü halkın "...kanı emilmiş ve haydan düşmüştür. Onların damarlarına taze ve sıcak kan dökmek ve harekete getirmek gerekir."

Halka tabiatın ve tarihin vergisi olan Mirze Feteli yeni dönemi duyup anladığında kendi milliyetinin varlığını, geleceğini, yaşamak hakkını biran da olsun göz ardı etmedi, yarınlar için çalıştı.

Her şey yeniden kurulmalıydı. Bu kesif hava, bu iğrenç muhitin, bu maneviyatın, bu ahlakın tamamen değişmesi gerekecekti, mutlak değişecekti. Halk bu büyük cerrahiye ameliyatına devam getirecek mi? Cerrah bu ağır, çetin ameliyatı sona erebilecek mi?

Zaman Mirze Feteli'yi büyük sınavla yüz yüze koymuştu. Müslüman zihniyeti, geleneksel sanatla mayalanmış beyin yeni dönemin havasında yaşamak için çok değişecekti, gereken şekilde yeniden kurulmalı idi. Halkın tarihinde büyük ve kutsal olan her şeyi korumak ve her şeyi muasır dünyanın havasına,

muasır gelişimin talebine uygun olarak yeniden kurmak ağır, çok ağır ameliyat idi...

Çünkü "Mirze Feteli'nin... elini vurduğu işlerin tümünden 'kan kokusu' geliyordu." (Mirze Celil)

Bu sözlerden "kan kokusu" ifadesini unutmadan, Mirze Feteli'nin bu uzun, ağır, meşakkat dolu çarpışma yoluna yüz tutalım...

***

Rus imparatorluğu.

Bir adamın mutluluğu binlerce adamın mutsuzluğu üzerinde kurulur, bir adamın mutsuzluğu birilerinin mutluluğunun derin bir köşesinde, görünmez bir yerlerde saklıdır. Bir grup adamı mutlu etmek için yüzlerle halkın kanı, canı, maddi ve manevî serveti akıp gidiyordu. Ve bu bir grup adamın "mutluluğu" yüzlerce halkın mutsuzluğu üzerinde kurulurdu. Fakat yüreğine bu kadar yük yüklenmiş adam nereye gidecek, ne yapacaktı.

Herkes önündeki yolu görüyordu, bu yolun nereye gideceğini görüyordu.

Herkes kendi halkını az çok tanıyordu. Fakat o, bütün halkları, milletleri bir yerde, bir dertte, bir sevinçte, bir ümitte görüyordu.

Ağrı var ki onun kökü insanın kendisindedir. Ağrının kökü bulunduğunda o ağrı azalır. İnsanın öyle bir ağrısı da vardır ki onun kökü insanın dışındadır. Bu ağrının kökü insan toplumunun ağrısıdır ve toplum hasta olduğu sürece o can da ağrımalıdır.

"Keşke doğmasaydık! Doğsak da keşke başkaları gibi olsaydık, yemekten, içmekten, giymekten keyif alarak, neticesiz ve akıbeti olmayan arzu ve maksatlar peşinden gitseydik! Vallahi, muasırlarımın gereksiz olmaları neticesinde yaşamak bana haram olmuştur. Zehirden acı bir hayat yaşıyorum..."

"Büyük mutsuzluktur ki insan öyle bir milletin içerisinde yokluk âleminden varlık âlemine kadem koysun ve hakkı anlasın, fakat kendi cahil yurttaşlarına onu anlatamasın ve bu dünyadan keder ve hasretle gitsin."

Mirze Feteli'nin bu kanlı mücadelesinin bir kökü kendindeydi. En büyük çatışma, en büyük telatum Mirze Feteli'nin içindeydi.

Dünyayı, tabiatı ve toplumu idrak etmenin zor ve dolambaçlı yolları uzundu, nereden başlayıp nerede bittiğini haber veren yok idi.

Ve Mirze Feteli kendisiyle mücadelede adaletliydi, çok dürüst idi. Mirze Feteli hiçbir zaman kalbini satmamıştı, içindeki cepheleri satmamıştı ve o gizli savaş her zaman bizden gizliydi.

Mirze Feteli kemalin ulaşabildiği yüce bir yerde durarak çevreye bakıyordu. Güzel anlamıştı ki insan dünyayı kendisi büyüklükte görebilir, kendi değerini def edebilirdi, bu dünya sonsuzdur, ne evveli var ne sonu...

Fakat bu sonluğun sonu sen kendinsin, hem de kendin değilsin. Bu sonsuz yolda karar tutmalı, zamanın gelişini ve gidişini anlamalı, vatan için ağrımalı, ağlamalı, bir avuç buğday ekmeli, bir ağaç dikmeli, bir yaprak insan derdi yazmalı, dünyaya, insana dalmalı, ağır olan çok şeyi çekmeli, çekmeli ve çekmelisin...

Kader Mirze Feteli'ye büyük facialar hazırlamışmış... Bu sakin, güler yüzlü adam, zamanın ne ağır sınavlarından geçmeliymiş.

... Üç çocuğu birkaç gün içinde kızamıktan ölmüştü. Sonra altı çocuk...

"Çok sevdiğim küçük bir kızım vardı o da bu son günlerde aniden öldü. Şimdi ben onun ferağında ağlıyor ve yanıp yakılıyorum."

"Derdimin çokluğundan ölüm arzulamama rağmen kısmet olmuyor. Ona göre de birkaç saatliğe gam ve kederi unutmak hatırına kendime bir meşgale arıyorum. Çünkü bu Muharrem ayının 17'sinde Hanbaba hanın eşi olan kızım size malum hastalıktan ölmüştür. Ondan iki çocuk kalmış ki biri 4 yaşında kızdır, ikincisi 3 yaşında erkek. Böyle olunca ne durumda olduğumu artık sormayın."

"- Ey yer, ey gök, ey ay, ey güneş, ey yıldızlar, benim günahım ne imiş, ben kime ne kötülük yaptım ki bu kadar dert belayı bana çektiriyorsunuz... Neymiş bu bebeklerin suçu? Onların yarası ölene kadar benimle olacak. O bebeklerin her birinin tebessümü, çığıltısı, dediği ilk söz hatırımdadır, her zaman hatırımdadır. Şimdi öyle zannediyorum ki bu toprağın altında da onlar bana bakıyor ve gülümsüyorlar."

Mirze Feteli Tiflis'in arka sokaklarının ıssız bir köşesinde adımlıyor, göz yaşları akıp gidiyordu. Gameti biraz eğilmişti. Mirze Feteli kendisiyle konuşuyordu, tabiattan cevap bekliyordu, cevap bulamıyordu. Mirze Feteli Allah'ın gazabına gelmiş belki? Dinlerin, dindarların tenkidi, Allah'ın yerdeki gölgesi olan padişahların tenkidi Tanrının hoşuna gitmemiştir belki? Tanrı, Mirze Feteli'nin evlatlarını elinden alarak sinesine dağlar mı çekmiş? Belki de ortalıkta dolaşan sohbetler, fısıltılar, nefretle bakan gözlerin dediği doğrudur...

Mirze gözyaşlarını sildi. Birden balalarının sıra sıra yattığı mezarlığa geldiğini fark etti. Diz çöküp evlatlarını bir bir öptü. Hava kararmıştı. Yıldızlar çıkmıştı. Mirze Feteli sessizlikte için için ağlıyordu. Çok geçti. Mirze Feteli yıldızlara baktı, kâinatı derinden dinledi, bu gecenin içinden geçip uzaktan, çok uzaktan, kâinatın garip bir köşesinden dünyaya baktı. Bu gecenin zamanından

geçerek bin yıl önceye gitti. Mirze kendinden ayrılıp, dünyayı dolaştı ve bir de gördü evinde oturmuş ve bir şeyler yazıyor.

Mirze Feteli'nin çalıştığı görevi, rütbesi, günlük resmi yaşamı çok zordu. Çar hükümetinin Şark politikası, acımasız sömürü mantığını iyi anlıyordu Mirze Feteli. Ve Mirze Feteli büyük Puşkin'in ölümüne matem mersiyesi yazdığı zaman Çar hükümetine karşı münasebetlerini ifade etmiş ve İran, Hindistan adı ile Çar politikasının taşını taş üste koymamıştı.

Kan içinde boğulan halklar Mirze Feteli'ye çok şey öğretmişti.

Mektuplardaki ağaçlara müracaatları, ricaları hatırlayalım. Ve bunu da hatırlayalım ki "Mirze Feteli'nin ömrü içtimai sahaya kadem koyandan son nefesine kadar büyük bir facia içerisinde geçmiştir. Apoletler, imtiyazlar, haç ve madalyalarla süslenmiş elbisenin altında alevlenmekte olan bir kalp çarpmakta idi. Etraf zulmet ve cehalet, bir nefer de olsa dil bilen yok, halkı koyun gibi istedikleri yere süren din görevlileri başlarında Şeyhulislam Molla Ahmet olmakla Transkafkasya'da yanmakta olan bu tek mumun ışığının önüne kalın bir perde çekiyorlardı." (E. Hakverdiyev).

Din ve hurafat adamlarının gazabı Mirze Feteli'yi tüm yaşamı boyu adım adım takip etmiştir. Alfabe ile bağlı, insanın fikir ve düşünce özgürlüğü ile bağlı dedikleri her şeyin önündeki ilk engel devlet ve din idi. Mirze Feteli bu mücadelenin de tedbirli yolunu gördü: "Zahirde kendi hemmezheplerimizle kardeşçesine davranmalıyız; batinde ise hak yolunun yolcusu olmalıyız."

Mirze Feteli "...beni-nevi beşerin eyyamı-hayatında üç kısım ihtiyacı vardır. evvelinci ihtiyacı cismanidir, ikincisi ihtiyacı-akli, üçüncüsü ihtiyacı-ruhani" yazdığında tüm gücüyle bu ihtiyaçları ödemeye çalışıyordu. Ve bunun için de kaleme sarılmıştı.

Bu kalem Rus şiirinin güneşine yana yana ağladı, ilk kez dertli kalbinin sırrını açtı.

Bu kalem Rus ve Avrupa medeniyetine kapı açtı. Öyle bir kapı ki oradan taklit, prestij havası yok, öğrenme, idrak etme havası ve kendisine hemdemler, hemdertler, dava arkadaşları dahil oldu.

"Avrupa filozoflarının tecrübeleri ve birçok inkâr edilmez hayati deliller sübut etmiştir ki tenkit istihza ve mashara dışında, pis ve yaramaz ameller insan tabiatından hiçbir vasıta ile mahvedilemez."

"Ben Rus dilini iyi biliyorum, günümüzde Rus dili inşa ilminde vs. cihetlerde gün günden terakki ediyor ve ince matlapları ifade etmek için eşsiz bir dildir."

Şekspir ve Molyer, Volter ve Monteskye, Belinski ve Çernışevski onun sevdiği, mütalaa ettiği akıl ve zekâ sahipleriydi.

Şarktan baktığına Garbı, Garptan baktığında Şarkı çok aydın görüyordu Mirze Feteli.

"Başlangıçta medeniyet tohumu İslam halklarının yaşadığı toprakta yeşermiştir.", diyen Mirze Feteli feryat ediyordu: "Ey müminler, gaflet rüyasından ayılın ki belki kurtuluşa eresiniz. Çünkü sizin dört tarafınızdaki komşularınız uyanmışlar ve yüksek mertebeye çatmışlar. Halbuki siz cehalet karanlığında kalarak kölelik bağı ile bağlı ve azatlık nimetlerinden mahrumsunuz."

Mirze Feteli kendisi için gün gibi açık olan bu müracaatı ustalıkla hatırlıyor: "Zulm" mastardır. Onun ismi-faili "zalim" ve ismi-mefulü "mazlum"dur. Mastar olan zulmü ortadan kaldırmak için iki şey gerekir: ya zalim zulümden el çekmelidir, ya da mazlum zulme tahammül etmelidir. İdrakin tasdiki zulmü def etmekte bu iki yoldan başka hiçbir yol tasavvur edemez."

Bu sakin gramatikal yorumdan sonra müracaat yeniden yükseliyor: "Ey nadan, sen ki kudret, çaba ve beceri yönden zalimden kat kat yüksektesin, peki neden zulme katlanıyorsun? Gaflet rüyasından uyan ve zalimin babasının goruna od vur!"[90]

Kan kokan bu müracaat çok engelleri aşacak ve nihayet, büyük, karşı koyulmaz bir gücün yeni dünya kurmak, yeni hayat yaratmak idealinin gerçekliğine dönüşecek...

Fakat o uzak günlere çok vardı. Ve o uzak günlere ulaşmak için adımlamak, ilerlemek gerekirdi.

Mirze Feteli fikre dalmıştı: "Canlılar âleminde insan daima terakki talep eden bir türdür ve fikir azatlığı olmadan terakki mümkün olamaz. Terakkinin neticesini zamanemizde sivilizasyon olarak adlandırırlar. Sivilizasyon öyle bir umumi sözdür ki onun mazmununda bütün sanatlar, fenler, kudret-i devlet, milletin asayişi ve medeniyetin bu gibi şarları cem olmuştur... eğer toplum kendi fertlerine fikir azatlığı vermezse ve onları ata-babanın ve evliyanın karar verdikleri şeylerle kifayet etmeye ve bunların dışına çıkmamaya ve akıllarını medeniyet işlerinde kullanmaya mecbur ederse, bu surette fertler yer eken, mahsul toplayan ve her bir işi düşünmeden ve fikir etmeden gören otomat olurlar veya onlar değirmen atlarına benzerler ki her gün muayyen dairede dolaşırlar ve zamanı gelince de arpa-saman yiyip su içer ve yatarlar, sonra yine uyanıp o dünkü dolanışı dünyanın sonuna kadar tekrarlarlar. Ve bu biçare atların hergiz hatırı olmaz ki dünyada çimenler, otlaklar, çayırlar, çiçekler, or-

[90] Gôruna od vurmak – ... kabri i ateşe ver (halk deyimi)

manlar, dağlar ve dereler vardı; eğer bağlı olmasaydılar, dünyada gezerlerdi ve o gönül açan yerleri görürlerdi ve dünya nimetlerinden tamamıyla faydalanmış olurlardı."

Mirze Feteli'yi hayat ve tarih kendisi filozof yaptı.

Hesen Bey Zerdabi'nin ilk Azerbaycan gazetesini çıkarması ihtiyar yaşlı Mirze Feteli'ye yeni ilham verdi: "Bırakın bizim milletimiz de biraz gözü açılıp fanatiklikten çıksın, belki, patriot olsun. O zaman her ne yapsan başarılı olur." Gerek "Ekinçi" gazetesi için, gerekse muasır Azerbaycan basını ve aydını için her zaman canlı ve sıcak olan bu sözleri bir daha hatırlatmak isterdik:

"Sizin gazetenizin esas meziyetlerinden biri ifadenin güzelliği, ibarelerin zarifliği ve aydınlığı, orfografinin düzgünlüğü olmalıdır. Çünkü sizin gazeteniz başka meselelerle bilikde, Azerbaycan yazısını düzgün olmayan ifadelerden temizlemeye çalışmalı, bu dilde yazan bütün adamlar için örnek olmalıdır."

Mücadele daha çok savaş mantığına dayanır. Kutsal olan çok şey zamana ve mekâna göre kıymetini alıyor. Mirze Feteli bu mücadelede Fuzûlî sanatını bu şekilde inkâr ediyordu.

Mirze Feteli Ahundov'un Fuzûlî'yi inkârı yanlış idi, ama dahinin yanlışı idi. Bu yanlış milli uyanış, kurtuluş için yapılan yanlışlık idi.

Ne kadar ağrılı, ne kadar acılı olsa da Mirze Feteli Fuzûlî'yi inkâr etmeliydi. Fuzûlî Azerbaycan dilinde, Azerbaycan maneviyatında esaslı şekilde kök salmış kudretli sanatkârdı. Bedii sözün kudretini, nazikliğini ve büyüklüğünü yaratmakta tabiat Fuzûlî'den hiçbir şeyi esirgememişti. Şimdi de bu bedii sözün tufanı karşısında duruş getirmek gerekirdi.

"Fuzûlî'nin bir gazeli yüzlerce şair için ilham kaynağı olur, şairler şiirlerini ona benzetmeğe çalışırlardı. "Fuzûlîyane" gazeller yazmak şairlerin ideali olmuştu. Edebiyat normal yolundan sapmış, halkaya benzer bir gidişle Fuzûlî'nin başında dolanır, nereye gittiğini kendisi de bilmiyordu. Fuzûlî öyle bir tılsım idi ki edebiyatımız ondan bir adım bile olsun dışarı çıkamıyor ve uzun yıllar yeni bir şekil alamıyordu." (Cefer Cabbarlı) Ve aslında Fuzûlî'nin işgal ettiği yüreği reel hayatın çelişkili reel mücadele ve çarpışmalarına çağırmak için o ilahi kelimeleri unutmak gerekirdi. Azerbaycan halkının maneviyatında öyle bir devrim gerekecekti ki orada ilahi aşk, sözün sihri, gerçek hayatın üstünde tasavvur edilen reel olmayan dünya unutulsun.

Ve Ahundov, Fuzûlî'nin kim olduğunu biliyor ve inanıyordu ki gelecekteki yurttaşları Fuzûlî ve Ahundov'u hiçbir zaman birbirinden ayırmayacak ve onların her ikisinin adını mukaddes tutacaklar.

Düşmanlarından görünen Mirze Feteli.

Talebe ve devamcılarından görünen Mirze Feteli.

Oğlu Reşid'den görünen Mirze Feteli.

Bizden görünen Mirze Feteli.

Ve yarından görünen Mirze Feteli.

Sen her zaman aynı insansın, müdrik ihtiyar, dudakları birbirine sıkılmış, bakışları dertli, yüzü katiyetli, irade ve azim dolu, alnına kendi kaderinden ziyade halkının kaderi yazılmış nurlu ihtiyar, büyük insan...

Dünyanın Azerbaycan adlı köşesinde bir insan yaşadı. O uzak ve eski diyarın bir adamı başını kendisine yaslayıp kendini idrak etmek, dünyaya, kâinata bakarak onu idrak etmek, insanın kendini idrak etmek için uzun yıllar fikre daldı. Bin yılların fikrini bir ömürde çekti. Ve nihayet, ne istediyse onu da buldu. Bir kısmını kendi gözüyle gördü, bir kısmını gün gibi aydın gördüğü gelecekte buldu. "Gelecek nesiller hiç olmazsa bunu anlayacaklar ki biz insanlık vazifemizi yerine getirmiştik, bırakın şimdi bize lanet okusunlar. Bir zaman kabrimizin ziyaretine gelecekler." (Melkum Han). Ve o bütün yaşamını bu dünya için, bu dünyanın insan adlı evladı için verdi. Yeryüzünü bürüyen zulmetin bir parçasına da o, ışık saldı. Dün, bugün ve yarın senindir, Mirze. Dününüz, bugününüz ve yarınınız kutlu olsun!

AZAP ŞAİRİ

Ölümün özü gibi, adı da ağırdır. O ağırlığı ölümden gayri hiçbir şey taşıyamaz. Üstadın ölüm haberini Türkiye'de seferdeyken duyduk. Biz de Türkiyeli dostlarımız da bu acı haberden sarsıldı.

Her yere yakınlarının yardımıyla giden Memmed Araz ölümün sonsuzluğuna tek başına, hiç kimsenin yardımı olmadan habersiz gitti. O sadece ailesini, milletini, Vatanını değil, yıllar boyu onda yaşayan müthiş azabı da yetim bırakıp gitti. Bu azap sadece hastalık azabı, fiziki azap değil, büyük manevî azap, Vatan, Millet azabı idi. Çilekeşlik Memmed Araz'ın alın yazısı idi ve o bu yazının yazıldığı gibi de yaşadı.

Ağrılar, azaplar peygamberlerin de mukaddeslerin de kısmeti olmuştur. Dünyaya kurtarıcı gibi gelenlerin kıymetinin ağrı, yazgısının azap olması kaza ve kaderdir.

O azap olmazsa, büyüklerin misyonu gerçekleşmez.

Mumun yağı ışığın esası olduğu gibi, azap da o insanların varlığının, yarattıklarının sebebidir.

Gökten gelen azabın yerdeki sebepkârları o azaba merhem olmak istediler. Fakat olamadılar. Olmaları da imkânsızdı.

... Şairler elveda demez.

Çünkü onlar hiçbir yere gitmezler. Bu dünyadan da gitmezler. Seninle olan, sende olan nereye gidebilir ki? Türk dünyasının büyük söz ustası, kader şairi Memmed Araz artık dünyada yoktur. "Şair ölmez" gerçekliği beynimden kayarak toprağa düştü.

Ölmeyenlerin ölmesi ne ağırmış. Sözünün başı üstünden o dünyaya yollanan Memmed Araz dilimizi, sözümüzü terk edip ebediyete yöneldi.

Amansız hastalığa yıllar boyu karşı koyan şair Azerbaycan derdini çekemiyordu. Memmed Araz gidemediği Azerbaycan topraklarına gitmek için bizden ayrılmak kararına geldi.

Ruhunu bedeninin esaretinden kurtardı Şair.

Sözümüz sızladı, dilimiz ağladı, şiirimiz kara giydi. Memmed Araz'ın yarattığı Azerbaycan ebediyete intikal etti.

Azerbaycan'ın tarihi, kültürü, faciası, bayramı, şerefi, güzelliği, her şeyi Memmed Araz'ın titrek parmaklarının, yufka kalbinin sıcaklığı ile ısınıyordu.

Büyük insan, büyük yurttaş, dahi söz ustası son defa dünyaya bakarak gözünü yumdu.

Şüphesiz, onun son sözünü hiç kimse duymadı. Şairin son sözünün Memmed Emin'in, Elçibey'in sözü olduğundan eminim: "Azerbaycan!"

Bu bir kelime sözle yaşayan Şair başka ne diyebilirdi ki? Şairler ölmez. Memmed Araz gibi şairin ölümünü kim düşünebilir ki?

Allah'ın verdiğini ancak Allah alabilir. Allah vermişti Memmed Arazı güneyli kuzeyli Azerbaycan'a, Türk dünyasına, Türk diline cismen ve ruhen. Ve onun cismini Allah aldı. Memmed Araz ruhen bütün Azerbaycan'da, Türk dünyasında, Türk dilinde kaldı.

Bu da Allah'ın emridir. Allah büyüktür. Yeryüzündeki büyüklerin de yerini, kadrini bilen yüce Allah'tır. Allah rahmet etsin. Milletimizin, ümmetimizin başı sağ olsun.

ALLAH ONA SÖZ BAĞIŞLADI

Buram buram Anadolu kokan dünya şairi NAZIM HİKMET'İN 103 yaşına...

Muhterem okuyucum! Bu yazıda ne Nazım'ın biyografisinden ne faciasından ne mutluluğundan bahsediyorum. Bu küçük yazıda kendimi tanıdığımdan beri içimde gezdirdiğim çok aziz, bakire duygumu, bir hissimi sizinle paylaşmak istiyorum.

Ocak ayının 15'inden 16'sına geçen gece, Zilhicce ayının 5'inden 6'sına geçen gece Türkiye'nin ATV programında Türkü yarışmasının final gecesiydi. Galip belirlendikten sonra sunucu Cem Davran aniden bir anons verdi. "Bugün Nazım Hikmet'in doğumunun 100 yılı tamam oldu." Salon alkıştan titredi. Türkü yarışmasına misafir olarak davet edilmiş Türkiye'nin genç ve birikimli devlet adamlarından Medeniyet ve Turizm Bakanı, Erkan Mumcu'ya söz verdi. E. Mumcu şöyle dedi: "Türkçemizin şah beyti..." Sonra güzel sözler dedi ve Nazım'ın fırtına dolu hayatına bir parça nur attı. Bu nur içinde Nazım'ın unutulmaz siması ve tekrarsız sözleri göründü. 20. yüzyılın kudretli söz ustası kendi vatanında bile sessiz sedasız, hazin bir sükunet içinde karşılandı ve çabuk yolcu edildi. Sağ kesimin bakanı, sol kesimin şairi (ne kadar yanlış!) hakkında milletin sözünü demeyi başardı ve çalkantılı şair hayatı karşısında baş eydi. Daha sonra bakan, Nazım hakkında düşünceyi tamamlaması için halk adamı Savaş Ay'a söz verdi. Ay "Atlılar..." şiirini söyledi, bakan da ona eşlik etti. Bütün salon gözyaşları içinde 100 yıl bundan önceye giderek toprağın, güneşin, ayın, Anadolu'nun sözünü dedi: "Ne iyi ettin de bu dünyaya geldin Nazım!."

Bu sahne beni oldukça etkiledi. Özellikle ünlü sanatçı Arif Sağ'ın dediği söz yüreğimi kana boyadı: "Nazım devletimizin, ekseriyetimizin, belki hepimizin yapması gerekeni yaptı. O, bize özür dilemeyi öğretti. O, vatandan özür diledi. Ve herkese özür dileme dersi verdi."

Söze yaşam verene iftira çamuru atmak ve uzun yıllar geçmesine rağmen ona atılan bu çamuru temizlememek haksızlıktır.

Vallah şairler çocuk gibidir. Yanlış da yaparlar.

Vallah şairler rüya dünyasının adamlarıdır. Onları ayıklık, sayıklık mantığı ile suçlamak insafsızlıktır.

Şairler hayal dünyasının adamlarıdır. Aslanı kediye boğdurmak doğru değildir.

Siyasetle sanatın yolu yan yanadır. Fakat aynı değildir. Tarih boyu siyasetin sanatı zorladığı herkese bellidir. Sanatı kendine tabi etmek, kendi elinde bir araca dönüştürmek siyaset ustalarının ebedî sevdası olmuştur. Sanatın siyasete ahlak, maneviyat getirmekle hak arama isteğini Nizamiler, Mevlanalar, Şekspirler, Nesimiler, Tolstoylar, Mirze Celiller... çoktan ispat etmiştir. Alınan sonuç maalesef kederlendiricidir, ne sanat siyaseti ne de siyaset sanatı yiyip bitirmiştir. Sanat kendi yolunda, siyaset de kendi yolunda geçmişten geleceğe gitmişler, gitmektedirler ve gidecekler. İlahi olanla dünyevî olanın kaza ve kaderi böyledir.

Siyasetin kurbanı, şehidi olan şairlerden biri de Nazım Hikmet'tir.

Okuyucum beni bağışlasın. Ben Nazım'dan parçalar getirip akademik vaazda bulunmayacağım. Dünyada alın yazısı denilen bir kavram var. Bu kavrama göre kader göklerde yazılır. Sonra insan bu kaderini yaşıyor. Cüzi irade ile külli irade nispeti hayat adlı fenomeni gerçeğe dönüştürür.

Nazım'ın alın yazısı devrimci, isyancı ile ilahi söz sahibi şairin vahdetidir. Bu kavramın devrimci şair ve şair devrimci olması çok da önemli değildir. Adam, şair doğmuştur. Şairlik onun damarlarına bin yıllar boyu gelen iksir, mucizedir. Fakat bu şair Hz. İbrahim'in putları dağıtan özelliğini yaşatan "putları yıkalım!" hayat şiarını da özü ile birlikte dünyaya getirmişti. "Mavi gözlü dev" putları yıkmak için gelmiş inkılapçı, isyancı idi. Sözün devrimi tüm devrimlerin en zoru, en dehşetlisidir. Mağaralarda yaranan tek Allahlı Hristiyan ve İslam dinlerinin eski dünyadan yeni dünyaya geçişinin temel taşı sözdür.

Makedonyalı İskender de, Atilla da, Cengiz Han da, Napaleon da dünyayı değişen devrimci hükümdarlardır. Fakat gözleri kör Hömer, tenha Nizami, zamanesinin sıradan bir adamı gibi kabul edilen Servantes, ibadet içinde yaşayan, ibadet içinde yaratan Mevlana, bir elinde kılıç, öbür elinde kalem Şah İsmail, aşkın özü olan Fuzûlî, ıstırap evladı Dostoyevski, güle güle ağlamanın simgesi olan Sabir bu hükümdarlardan da yücedir. Onlar devrimci şairlerdir. Onlar sözün binasını sökenlerdir. Ve yalnız sökenler değil, gönül dünyasını, insan âlemini yeniden yapanlardır.

Büyük Abdülhak Hamid'den sonra başlayan Türk edebiyatının yeni binasını yapmak Nazım'ın da kısmeti imiş. Nazım, Yunus Emre'den, Karacaoğlan'dan, Fuzûlî'den gelen sözü geleceğe vermek misyonu, bir şeyleri dağıtmayı, inkâr etmeyi zorunlu kılmıştı. Edebiyat dehşetli bir şeydir. Sözün cazibe

sahalarını kırıp dağıtmazsan veya onların kodlarını değişip yeniden şifrelemesen o cazibe içinde boğulup gideceksin. Söz taviz vermeyi, bağışlamayı sevmez. Fakat her türlü inkâr, her türlü beğenmezlik büyüklük değildir. Dağıttığın kadar büyük değilsin. Yarattığın kadar büyüksün.

Nazım dağıttığından daha çok yaratanlardandır.

Nazım beyinlerde devrim yapmak istedi ve yaptı.

Siyasetin açık yolu Nazım'ı zehirli yılan gibi sancıdı. Varlığı ovsun - Söz, mucize - Söz, sihir - Söz olan Nazım siyasetin taş döşeli zindanlarında özünü gök yüzünde değil, soğuk toprakta gördü. Bu soğuk toprak Anadolu toprağı - Vatan toprağı idi.

Nazım bu toprağın tadını tamını, toprağını suyunu canına çektikçe, canındaki o tat, tam söze dönüştü. Çiçekten bal çeken arıdan farklı idi Nazım. O zindandan, soğuktan, ağrıdan, hasretten , ıstıraptan bal çekiyordu, söz balı, kelime, şiir balı.

Dünyanın her yerinde sol görüşün tek kurtuluş yolu olarak algılandığı zamanları yaşamak devrimci Nazım'ın da kaderiymiş. Eşitlik, adalet kavramlarını enine boyuna sömüren sol bakış Nazım'a da çekici gelmişti. Kur´an'dan, ütopik sosyalistlerden alınmış ve alındığı yerlerin izini kaybeden sol bakış yalanı Nazım'ı doğma Türkiye'den kırmızı komünist ülkesine, SSCB'ye getirdi. Adı eşitlik, adalet, tadı Stalincilik olan SSCB.

Nazım'ın facia dolu hayatına zehir serpti. Yabancı bir dilin, Rus dilinin anaforuna düşmüş şair kulakları tutulmuş Beethoven, gözlerinin nurunu kaybolmuş Veysel gibiydi. Sözünün sesini kendisi duyuyordu, sözünün rengini kendisi görüyordu, sözünün gözyaşını kendisi siliyordu. İçine düştüğü boşluk Nazım'ı, Lenin'in, Stalin'in, Djerzinski'nin vatanı Puşkin'in, Dostoyevski'nin, Blok'un, Mayakovski'nin, Svetayeva'nın, Bulgakov'un, Çaykovski'nin, Şastokoviç'in, Pasternak'ın, Stanislavski'nin, Vakitankov'un, Gumilyov'un vatanıydı. Büyük medeniyetlerin vatanı her yerde doğmadır. Fakat insan hayatı yalnız medeniyet içinde değil. Rejim adlı dehşetin de vatanı yoktur. Rejimler dünyanın her yerinde birbirine doğmadır. İster sosyalist diktatörlüğü gibi isterse de milli veya dini totalitarizm.

Kendi zamanına sığmayan şairler için dünyanın her tarafı mahbestir.

Genç devrimci şair Nazım, tüm dünyanın yeni sözden, duyulmamış kelimeden ürktüğünü, korktuğunu bilmiyordu. Ve ürküttüğü, korkuttuğu için dünya kendisi de mahbestir. İnsan her yere kendi derdi, mihneti ile gidiyor. Gittiğin hiçbir ülke, hiçbir kıta o derdi iyileştiremez. Çünkü o dert seninle gezer, seninle yaşar ve seninle ölür.

"Kralın çıplaklığı" Nazım'ı hayal kırıklına uğratmıştı. Casus olarak atanmış güzel Rus kızları, kadınları, bol bol paralar, şampanyalar, havyarlar... Böyle idi Nazım'ın hayatı.

Moskova, Nazım'ın kadın, keyif, âlem içindeki zindanı idi.

Nazım bilinmeyen renklerin, seslerin içine düşmüş garip bir yolcuydu.

Ve uzak Anadolu, o Anadolu'nun renk renk insan manzaraları, duyguları, fikirleri Moskova'dan farklı gözüküyordu. Olduğu kadar da olmayan gerçeklerin ağrısı bir başka ağrıdır. Nazım bu garip vatanda anladı ki, Vatan adlı aşk her türlü rejimden yüksektir. Türk adlı insan bütün insanlardan güzeldir, Mehmet adlı ad yeryüzünün en güzel adıdır, Münevver adlı kadın sevginin kendisidir. Ve tüm bunlar her türlü rejimden kat kat yücedir, kutsaldır.

Dünyada öyle yanlışlar vardır ki bu yanlışları düzeltmeye bir insan ömrü yetmiyor. Nazım bir insan ömrü yaşadı. Bin insan ömrünü ise sözüne verdi.

Sovyet rejiminde yaşayan 100 milyon Türk, Nazım Hikmet şiirinde güzelim Türkiye Türkçesini, rüyaların şehri İstanbul'u buldu. Nazım şiiri Yunus Emre, Karacaoğlan kokuyordu. Nazım şiiri korkuların, yasakların kucağındaki Türkiye hasreti, Anadolu aşkıydı.

Nazım rüya dilinde yazdı. Hayal dilinde yarattı. Başının üzerindeki gökyüzünü vatan bildi. Bursa hapishanesinde küçücük pencereden gördüğü bir parça gökyüzünü Moskova'nın sonsuz semasında ömrü boyu arayan Nazım hayalindekileri bir parça gökyüzüne fısıldadı.

Nazım yeni dönemde Tevfik Fikret'ten, Yahya Kemal'den, Orhan Veli'den, Tanpınar'dan sonra Türk sözünü bir defa da alevlendirdi. Alevlendirdiği sözlerin ışığında Çanakkale şehitlerini, Mehmet'ini, Münevverini, İstanbul'un, yosun kokulu sahilini aradı buldu, yandı, yakıldı, öldü, dirildi, dirildi öldü. Ve bu dünyadan Nazım geçti... İlahi, nasıl bir Nazım! İlahi, nasıl bir! İlahi, nasıl da mutsuz! İlahi, nasıl da mutlu!

Şairin mezarı Moskova'da, ruhu Anadolu'dadır. Bu perişan ruh gözyaşları içinde genç, delikanlı Nazım'ı, genç, güzel Münevver'i, küçük Mehmet'i arıyor.

Aradığını bulamıyor.

Öyle kayıplar, öyle gaipler var ki onlar o dünyada da bu dünyada da bulunamıyor ve asla da bulunmaz.

Nazım söz adlı Allah'a taptı, Nazım'ı Söz isimli Allah korudu.

Nazım Söz'de defin edildi, kara toprağı da Söz oldu.

20. yüzyılın söz masalı Nazım'la başladı, Nazım'la bitti. Yüzyılın şairi Nazım oldu. Tarih Nazım'a elinin tersiyle bir sille vurmuştu.

Nazım da haksız Tarihe bir ters sille ile cevap vermişti.

Tarih karışmış, âlem birbirine değmiş, bulanık tarihten duru bir şair doğmuştu. Bu şairin anası Söz idi.

Modernizmi, postmodernizmi elinin tersi ile vurup yere salmıştı şair.

Şair akımların, ekollerin içinde değildi. Okullar şairin içinde imiş.

Türk olduğu için ne Nobel ne de Lenin ödülü aldı. İyi ki almadı. Yeni Türk şiir dilinin değil, orta modern Avrupa şiir dilinin yaratıcısı şairin ödülünü Allah kendisi verecektir. Yüz yıldan sonra da bin yıldan, on bin yıldan, milyon yıldan sonra olsa bile. Ne fark eder ki....

Zaman Allah'ın zamanıdır...

TÜRK DİLİ VE KÜLTÜRÜNÜN CAVAD HEYET IŞIĞI

Cavad Heyet hakkında yazmak benim için çok zordur. Çünkü başı üstünde yüzyıllar boyunca kara bulutlar oynayan bir halkın aydını hakkında yazmak için bir sıra olguları göz önünde bulundurmak gerek. Azerbaycan'ın parçalanması, gerek Kuzeyde, gerekse Güneyde milletin uğradığı büyük sarsıntılar, soykırımlar, felaketler, ayrıca dilimiz ve milli değerlerimizin varlığını eşit olmayan koşullarda sürdürmesi bu olguların önde gelenlerindendir.

Cavad Heyet'le ilk kez 1988 yılında Ankara'da bir bilimsel konferansta karşılaştım. Hakkında çok şey duyduğum bu insanla rahmetlik dil bilimci arkadaşım Aydın Memmedov'la birlikte oturup bir hayli konuştuk. Bu sohbette ben bu büyük alimin ziyasına, bir bilim adamı gibi hassasiyetine hayran oldum. Orada anladım ki Cavad Heyet bir yolu gitmek için bütün yollarda dolaşmağa mecbur olan iradeli ve ilkelerine sadık bir bilim adamıdır.

Cavad, heyetle her yıl en az 2-3 defa Türkiye'de veya Türk dünyasının bir şehrinde görüşme fırsatı buluyoruz. Her görüşte Cavad Hoca'nın bir yeni özelliğini keşfediyorum kendim için. Ansiklopedik bilgiye sahip bir bilim adamı olan Cavad üstattan her defasında bir şeyler öğreniyorum.

Bir gece Elazığ'da ilahiyatçı alimlerin çay sofrasında Cavad Hoca'yı saatlerce dinlediklerini hatırlıyorum. Verilen soruları sade ve samimi şekilde yanıtlayan üstat sadece bilgisi, derin zekâsı ile değil, insanlığı, zengin yaşam tecrübesi ile kendisini dinleyenlerin kalbini fethetmişti. "Men Allah'ımı cerrahiye ameliyatında bulmuşum. İnsan organizmasındaki ilahi mükemmelliğin, insanı hayrette bırakan düzenli sistemin mahiyetindeki sadelik ve doğallık beni her zaman büyük Yaratana, Ulu Tanrı'ya bağlıyor." diyen üstat, ilahi âlemle yerdeki dünya arasında yeni bir köprü salıyordu ve bu köprüden geçen herkes için yeni âlemler açılırdı.

Kırım'da, Akmescit'te Cavad Hoca'nın konuşmasını heyecansız dinlemek imkânsızdı. İ. Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" şiarından bahseden üstat aslında Azerbaycan'ın Güneyindeki faaliyeti ile Gaspıralı mektebinin günümüzdeki en büyük devamcısı idi.

Garp ve Şarkta yerlerini ustalıkla birleştiren Cavad Hoca, medeniyetlerin çatışmasını, çarpışmasını değil, onların diyalogunu, anlaşma içinde bir arada yaşamasından yana olduğunu sergiliyor.

Hayat Cavad Heyet'e rahat yaşamak için her tür fırsat vermiştir. Paris Cerrahlık Akademisi asil üyesi olan ünlü cerrah ömrünü dünyanın en sefalı yerlerinde geçirebilirdi. Hiçbir şeye karışmaz ve sadece cerrah bıçağı ile bir hekim olarak halkının tarihine de düşerdi adı. Amma gör felek ne diyor? Felek dediğimiz o kader bu insanı başka bir yola çağırmıştı. Bu yol; idea, akide, inanç yolu idi. Bu yol, siyasetsiz siyaset yolu idi. Bu yol, maarifçilik yolu idi. Ve "Varlık" dergisi doğma Azerbaycan Türkçesinde yayımlayan Cavad Heyet yüzlerle tehlikeli yıldırımı kendisine çeken, sahrada tenha yeşil ağaca benziyordu. Bütün şimşekler bu ağacın üstünde çakıyordu. Ve ağaç bütün şimşekler, kendine çekiyordu, "yağış yağıp, şimşek çakarken çimende, düzde tenha ağacın altında sakın durmayın." diyen nenemin sözlerini hatırladım. Bir de Şehriyar'ın "Haydarbaba" haykırmasını hatırladım. Yine de uzaktan hiçbir zaman görmediğim Settar Han gözüküyor.

Cavad Heyet "Varlık" dergisini çıkarırken dava arkadaşlarından güç almıştı. İnandığı ve taptığı sağlam, ölmez kaynaklardan kudret almıştı. Milli duyguları bir menzile kadar götürmek ağırlığı aydınların görevidir. Temelinde halkı bilinçlendirme görevi olmayan devrimlerin uğur kazanması çok zordur. Cavad Heyet'in tarihten, edebiyattan yazdığı eserlerde bu özellik açık şekilde hissedilmektedir. Radikal dil bilimcilerin, hercai gazetecilerin ve aşırı milletçilerin saldırıları prensip itibariyle birbirinden farklı değildir. Benim tanıdığım Cavad Heyet bu saldırı ve tehlikeden zerre kadar korkmayan azimli bir insandır.

"Çünkü oldum değirmenci, çağır gelsin den, Koroğlu" demişler. Cavad Heyet o değirmencilerdendir ki Köroğluluğunu bir an da olsun unutmamış. Cavad Heyet'in Köroğluluğu ana dilinin beşiği başında durmasıdır. Ulu saz ve söz sanatımızı korumasıdır. Şehriyar sesini, sınırsız söz servetimizi bu dünyaya yaymasıdır. Şüphesiz ki bu büyük insanla, fikir ve dava adamı ile her zaman aynı safta durmak çok zordur. Çünkü bizim saf aldığımız sıralar birbirinden farklıdır. Buna göre de Cavad Heyet Latin alfabesine karşı çıkarken, milletçiliğin bazı ilkelerine karşı dururken, biz ona kırılmadık. Bilakis, biz onu daha çok anlamaya çalıştık. Bazen anladık, bazen de anlamadık.

Cavad Hoca'nın gerektiğinde Cumhurbaşkanlarına, gerektiğinde görkemli bilim ve kültür adamlarına müracaatı Güneydeki Azerbaycan kültürü ve Türkçe için olmuştur. Karabağ, Kuzey Azerbaycan Türklerinin haklarına ilişkin yazdığı yazılar, yaptığı müracaatlar da az değildir. Zaten Cavad Hoca için Güney-Kuzey ayrımı yoktur. Sabir'le, Möcüz, Vurğun'la Şehriyar arasında hangi ayrım yapılabilir ki? Kardeşle kardeş arasındaki farklılık yaşadığı coğrafyadan, resmî sınırlar dışında ne olabilir ki?

Bir defasında üstada sordum ki edebiyatımızın bir döneminin Farsça olmasının nedeni ne? Neden Farsça?

Hoca mükemmel bir yanıt verdi. Türk-Fars diyalogunun eski tarihine değinerek sosyal ortamı, edebî geleneği dikkate alarak güzel tahlil yaptı. Türk-Fars dünyasına ideolojik bakışı sadece düşmanlık gibi görmenin yanlış olduğunu söyledi ve M. E. Resulzâde'nin "Asrımızın Siyavuşu" eserini örnek verdi.

Aslında dilin dilden üstünlüğü nispi bir yaklaşımdır. Herhangi bir dilin üstünlüğü hemin dilde yaranan bilimsel, kültürel, edebî ve felsefî servetle ölçülür. Lügat zenginliği (temizliği göz ardı etmeden!) ve gramatikal çeviklik, üslubi ve poetik çeviklik, üslubî ve poetik genişlik, kapasite dilin üstünlüğüdür.

Cavad Hoca Türk dilini teferruat dili, incelik, zariflik üslubu olarak değerlendirir. Farsçanın musikisi, ahengi, duygusallığı da inkâr edilmezdir. Fakat Farsça teferruat ve rasyonel bakış anlamında Türkçeden geridedir.

Türkçenin bu üstünlüğünü A. Navai 14. yüzyılda "Muhakemetüllügateyn"de, 20. yüzyılda doktor Cavad Heyet "İki Dilin Mukayesesi" eserinde sübut etmiştir.

Bilimin yolun açıktır. Mübarek Kur´an'da denildiği gibi "Bilenle bilmeyen aynı olamaz" ve "Dede Korkut Kitabı"nda denildiği gibi "Erenler dünyayı akıl ile bulmuşlar"

Küreselleşen dünyada Türk-Fars diyalogu sadece Yakın Şarktan değil, bütün Avrasya'nın kaderini halledecek temellerden biridir.

İhtilafın, düşmanlığın, iddiaların çözemediğini diyalogun, toleransın, hoşgörünün halledeceğine ümit büyüktür.

Öyle insanlar vardır ki onlar dahili enerjiyi yemekten, içmekten, dünyevî zevklerden almaz. Onlar güç ve enerjiyi kâinatın neredeyse uzak bir boşluğundaki noktasından alıyor. Belki de kâinatın o uzak noktasından düşen ışık kökümüzün - bin yıl öncesi insanının bir damla kanındadır. Tebriz'in caddelerinde tatlı bir ağızla sattığı malı pazarlayan boynu bükük küçücük bir çocuğun gözünde müthiş bir keder vardır. Binlerce Türk çocuğu ana dilinde eğitim alamıyorsa, sihir dolu, güzel Türkçe kelimelerimiz kitap sayfalarında, gazetede yer alamıyorsa, büyük devlet törenlerinde kullanılmıyorsa solgun benizli yedi yaşındaki çocuğun gözünde her zaman müthiş bir keder olacak, zavallı çocuğun boynu her zaman bükük kalacaktır.

Cavad Heyet bu çocuğun hakkı için mücadele eden büyük bir insan, muharrir ve yazardır. O büyük bir yolun yolcusudur.

Azerbaycan için mum gibi eriyip yanan Cavad Heyet'e yürek sözümüzü söylemeliyiz.

Uğurunuz açık olsun, üstat! Allah Sizi amalınıza kavuştursun!

Hayatınız halkımızın hayatı kadar ebedî olsun.

AZERBAYCAN'IN BAHTİYARI, BAHTİYAR'IN AZERBAYCANI

Öyle insanlar var ki onların adını üstat, muallim, mürşit tanımlaması olmadan çekmek günahtır. Muallim sözünün doğurduğu ilk çağırışım ana dilidir. Ana dilinin çağrıştırdığı ilk sözler ise Vatan ve Millettir. Mirze Celil ve Sabir'den, Ali Bey Hüseynzâde ve Mehmet Emin Resulzâde'den, Üzeyir Hacıbeyli'den sonra Ana dili, Millet ve Vatan kavramları mahiyetlerini değişti ve 20. yüzyıl bu kavramlar üzerinde kurulmuş bir dünyayı tarihe tanıttı. 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra yeniden uyanış, diriliş başladı. Bu uyanışın Azerbaycan'daki sembolü iki şahsiyet oldu: Ebülfez Elçibey ve Bahtiyar Vahabzâde. Edebiyatın, medeniyetin sembolü Bahtiyar Muallim, siyasetin remzi Ebülfez Bey oldu.

Bahtiyar Vahabzâde hoca, E. Elçibey öğrenci olmuş. Edebiyat, medeniyet hoca, siyaset öğrenci olmuş. Bu ilginç bir rastlantı. Şairler sözün tutsağıdır. Tutsak şair binlerce insanı tutsaklıktan kurtarıyor. Sadece kendisine gücü yetmiyor. Sözün esiri olan ondan kurtulamaz. Bahtiyar Muallim ilk mısrasını fısıldadığı zaman tutsak olmuş ve o bu tutsaklıktan kurtulamamış hiçbir zaman. Mahbesin soğuk duvarı hem cennettir hem cehennem. Orada mutluluk da var, mutsuzluk da. Orda sonsuz lezzet, zevk de var, sonsuz ağrı, keder, üzüntü de. Bu bilinmezlik içinde bilinen yegâne şey hislerin, duyguların sırlı uyumu, ilginç akışıdır. Bahtiyar Muallim sözün telkin gücünü, tesir kudretini bulduğunda beynindeki binlerce sorunun de yanıtını bulmanın yolunu buldu. Ve bu yolla gitti, gitmeye devam etti ve hiçbir zaman dönmedi. Hiç kimse kırılmasın. Zahiren, simaca Azerbaycan'a benzeyen üç kişi biliyorum. Bahtiyar Vahabzâde, Niyazi, Şehriyar. Allah Taalâ bu insanların alnına Azerbaycan'ın ağır yazgısını yazmış. Bu yazgı bölünmedir, parçalanmadır, sömürüdür. Ben Bahtiyar Muallimin gözlerinde yine de sonsuz müphem keder, dert görüyorum. Bu dert benim Vatanımın derdidir. Düşman elindeki Vatanımın, dilimin derdidir. Vatandaki adaletsizliğin, haksızlığın, yolsuzluğun, yaltaklığın, şerefsizliğin, ahlaksızlığın derdi de Bahtiyar Muallimin kırışmış yüzünde, bulutlu gök yüzü gibi dolmuş gözlerindedir.

Bağımsızlık yolunda mum gibi erimiş şair bağımsızlığı servet ve para hastalığına dönüştürenlere ne desin?

Binlere şehidin kanı size haram olsun, desin mi?

Büyüklerin ruhu sizi çarpsın, desin mi?

Vatanın ekmeği gözünüzü tutsun, desin mi?

Bahtiyar Muallim hiçbir şey demiyor, diyemiyor. Geçmişin ağır hatıraları erimiş kurşun olup onun boğazına dökülür, bağrını yandırıyor.

Bahtiyar Muallimin bütün şairlerden farkı yazdığı dilin sınırları dışına çıkmasıdır. Ülkenin, devletin arazisi belli sınırlar içindedir. Fakat dilin arazisi mücerret ve nihayetsizdir. Türk dilinin bu sonsuzluğu içinde bu nihayetsizliği belli eden, ona şekil veren, onu biçimlendiren beş on sanatkâr vardır.

Bahtiyar Muallim "Şeb-i hicranı" yazdığında Fuzûlî'ye imtihan vermiş ve onun izniyle gönlünü söze emanet etmiş. O sözün karşısında titrek mum gibi masum bir şekilde durmuştu. Yeryüzünde ilahi vahiyden gelen helal ve haram meselesi vardı. İnsanın yaptığı her şey bu helal haram çemberinin dışında değil.

Bahtiyar Muallim "İstiklal" madalyasını aldığında bütün millet yürekten sevindi, devletin bu kararını alkışladı. Aynı alkış Halil Rıza için de denildi. Fakat Maksud İbrahimbeyov ve onun gibiler "İstiklal" madalyası aldığında herkes donakaldı. Tanrım, parlamentoda Azerbaycan'ın bağımsızlığı müzakere edilirken buna karşı çıkanlar bu madalyayı nasıl taşıyabilir. Dünyada utanmak diye bir şey var. Milletten utansınlar. Veren için de alan için de. Bahtiyar Muallim "Gülüstan"ı, "Ana dili"ni yazdığında hak etmişti bu madalyayı taşımaya.

İyi hatırlıyorum. 1995'de Anayasada devlet dilimizin adı ile bağlı tartışmalar başlatılmıştı. Bu tartışmalar, Cumhurbaşkanlığı Sekreterliğinde, Haydar Aliyev'in yönettiği toplantıda sona erdi. Bu toplantı Bahtiyar Muallimin bağımsızlık sonrası yaşadığı en ağır gün idi. Rengi bembeyaz olmuş şair iki kitabı Haydar Aliyev'in önüne koydu: "Türk dili" (1935), "Azerbaycan dili" (1936). Aynı müellifin aynı kitabı. Acaba, bir yıl içinde bir dilin adı nasıl da olmuş coğrafi ada dönüşmüş? Bu soruyu Haydar Aliyev elinin arkasıyla geri çevirdi, elinin altındaki iki kitap gibi... O gün irtica bir kez de "galebe" kazandı. İkrar Aliyevler, Ağamusa Ahundovlar, "Urusbaşlar" (Rus kafalılar) ana dilimizin boynuna şer örtüsü örttüler. Ana dilimizin varlığı için canını verenlerin, Mirze Celillerin, Sabirlerin, Üzeyir beylerin, Memmed Eminlerin, Hüseyn Cavidlerin ruhu sızladı o gün. O gün Bahtiyar Muallimin de yüreğine çalın çapraz dağlar çekildi. Bu gün de, yarın da o dağ yeri sızlayacak.

Hayatını kurban verdiği ideal lekelenmişse şair ne yapabilir ki? Milletinin derdini yabancıları mı söylesin? L. Tolstoy, dünyada öyle şeyler var ki onları kendi kendime söylemekten utanıyorum demiş. Gerçekten de öyle dertler,

öyle rezaletler var ki onları kendi kendimize demeye utanıyoruz. Çocuklarının anası Ermeni olanlar (ad çekmeye ihtiyaç yok, herkes biliyor), Ermeni'ye petrol satanlar (defalarca ispat edilmiş, örtbas edilmiştir), Ermeni'ye toprak satanlara (sadece 1999 yılında 6 ilçe), yazıklar olsun. Yazıklar olsun bu dolandırıcılara, sahtekarlara ve onlara inananlara.

Bahtiyar Muallim, bunları demekle sinirlendirmek istemiyorum Sizi. Ebedi olanların yanında geçici olanları konuşmazlar.

Siz mücadelenizle bu milletten sorumlu birisisiniz, belki de birincisiniz. Bu milletin şerefi, vicdanı ile oynamaktan yorulmayanlara kim "Yeter!" diyecek...

Siz her şeyi güzel bilirsiniz. Herkesi de iyi tanıyorsunuz.

Ben sizin yüreğinizi okuyorum ve kalbinizden şiire süzülenleri de güzel anlıyorum. Her zaman böyle olmuş. Zulüm, azap söze dönüşmüş. İnsanın ağrısını söz çekip. Siz 60 yıldan fazladır Söz adlı mukaddes varlığın nazını çekiyorsunuz. Söz adlı sevgiliniz, Söz adlı Allah'ın kendisidir. Söze sığdırdığın hakikat güzeldir, ahlak, zariflik, kudret, irade o sözün hafızası, namusu, ismeti, şerefidir.

Bizim tarihimizi, medeniyetimizi yaşayanların başında geliyor Söz. Gül kokulu bu sözlerde Bahtiyar nefesi, Bahtiyar rayihası varsa ne mutlu bize!

Söze nakış vurmak, sözü süslemek oldukça zor iş. Çünkü söz ilave nakış kabul etmez. Tarih boyu sözün üzerinde binlerce nakış olmuş. Senin yapacağın süsler, nakışlar ezeli olanlarla yaşamalı, onlara benzemeli, onların yanında da durabilmelidir.

Bahtiyar milletimin sözlerini, o sözlerdeki zarif, ince nakışları ben uzaktan tanıyorum. O nakışları sadece Bahtiyar kalemi, Bahtiyar ruhu vurabilir.

Milli şair olmak milletin hem ağası, hem kölesi olmaktır. Bu ağalık-babalık, kölelik-hizmet, aslında, aynı misyonu yerine getirmektir. Bu misyonu tanımlayan tek kelime "azap" kelimesidir. Bu azabı Allah Peygamberlerden sonra şairlere vermiş, gerçek şairlere.

Çok şükür Tanrı'nın büyüklüğüne. Bize Bahtiyar Vahabzâde'yi bağışladı. O da bize öz dünyasını hediye etti. Hayatı hesabına yarattığı dünyayı. Bugün bu dünya sahibinin 80 yaşı tamam oldu. 80 yaş ne ki!

Biz 100'ü bekliyoruz. Bu 100 yaşta dünyanın düzeleceğine de inanıyoruz. Ben ve dava arkadaşlarım, Bahtiyar Muallimin talebeleri bugünden yarına, 80 yaştan 100 yaşa bakarak diyoruz:

Üstat, doğum gününüz kutlu olsun! Tanrı sizi milletimizin kalbinden çıkarmasın! Amin!

KENDİ SÖZÜNÜN ARAYIŞINDA

"Od tutub alışıram, sona bülbüller" (Türküden)

Enver Memmedhanlı'nın hikâyeleri kendi çocukluğum gibi kalmış hafızamda. Ortaokul kitabında "Kızıl Goncalar"in küçük Süreyya'sı, "Buz heykel"de donup kalmış ananın kolları arasındaki yavrunun dünyadan habersiz tebessümü çocukluk yıllarımın kederli nağmesi gibi, bir yankı gibi, ağrı gibi hafızamdadır. Aradan çok yıllar geçmiş ve bu hikayeler tefekkürün bir anı olarak beynime yazılmıştır. Ben o andan başlayarak çok çok ileri gitmek, çocukluk yıllarının duygusunu aklın diline "tercüme etmek" istiyorum.

1926 yılında Bakü'ye bir delikanlı geldi. Belki de bu gelişten Bakü habersizdir. Nasıl haberdar olsun ki? Bu gençlerin yüzlercesi gelip gidiyordu her gün. Fakat bu 13 yaşındaki delikanlı, onun gelişine Bakü'nün uzun caddelerinin, Hazar'ın mavi gözlerinin, İçerişehir'in eski evlerinin, Kız Kalesi'nin vakarlı duruşunun çok sevindiğine inanmıştı. O Bakü'ye gelmişti. Gelmişti ki sanat kazansın, gelmişti ki dünyanın ilginç işlerini idrak edebilsin. O Bakü'ye kaderini karşılamağa gelmişti.

Bir zamanlar Cefer Cabbarlı'nın okuduğu Sanayi Teknikumu onun için 5 yıllık eğitim yolunda ilk aşama oldu. Hocaları sadece fen bilimlerinin değil, Fuzûlî, Tolstoy bilginleri idi. Tolstoy felsefesinden saatlerce konuşan Ali Kasım'ı her zaman sözünü şöyle tamamlardı: "Çocuklarım, siz bir Anna Karenina'yı, Savaş ve Barış'ı okuyun, görün dünyada neler var..."

Dünyada neler olduğunu bilmek için Sabir Kütüphanesi'nin yolunu tanımak gerekiyormuş. Sonra Fuzûlî, Mirze Celil, Tolstoy... Ve o, geçtiği bu yoldan sonra yeniden kendine döndü. Kendi dünyasına dönen delikanlının kalbi bir sihirli çırpıntıyla çırpınıyordu. Hayaller onu Şarkın mucizevi geçmişine, masal dolu ağaçlara, yollara, yabancı diyarlara, garip insanlara, doğma yurdun rengarenk çağlarına götürüyordu.

Bu belirsiz duygu, sihirli uyanış taze hayatın bembeyaz yoluna doğru gidiyordu. Ve bazen sırlı sözler fısıldayan delikanlı, günün birinde eline kalem

aldı, herkesin bildiği kelimeleri beyaz yapraklara dökerek ... bir cümle hakikat, bir cümle çırpıntı, bir cümle sihir yazdı.

Bugün yazıcı Enver Memmedhanlı'nın Azerbaycan edebiyatında doğum günü idi. Bugün sıradan bir gün değildi ve o gün Azerbaycan dilinin hafızasına yazıldı.

Bir yerlerde, dağların koynunda şerefle yaşamak zor iştir. Böyle bir yaşamın da kendi mantığı, ağrısı ve faciası vardır. Fakat aydın olarak kendi ışığını korumak ve vicdanının temizliğini korumak daha zordur. Sözleri basit bir şekilde dizerek karanlıkları yarmak ve yaşamak, iftira, çirkef ve rezaletten kaçınmak, insanları kendi ışığına, gerçekliğine inandırmak çok zordur.

Gerçeklik birdir, yalan bin. Gerçekliğin bir kolu var, yalanın on bin. Gerçekliği arayıp bulmak için bütün bir ömür gerekir. Bunu, etkileyici gözleri gittikçe görünmez olan genç Enver henüz bilmiyordu. Çünkü onun saçları simsiyahtı, gözleri sevgi doluydu. Belki de o hâlâ hayaller âlemindeydi. O, yaşamının hayal çağını yaşıyordu. Bu rüyada sadece tabiatın hakikatleri vardı. "Bakü geceleri"nin göz yaşı gibi dupduru sözleri akıp gidiyor, genç bir kalbin ışıklı kederi kelime kelime diriliyor, cümle cümle geliyordu. "...Men kah katman katman deniz sahiline inen şehrin uzaklarında sönüp alışır gibi gözüken ışıklı noktalara bakır, kah da elimi boynumun arkasında çaprazlayarak Bakü'nün parlak ışıkları karşısında solgun görünen semaya bakıyordum. Yıldızlar solgun ve tutkun gözükür, sanki şimdi sönecekmiş gibi titreşiyorlardı. Daima seyir ettikçe bu uzak fezalar benim rahatsız gönlüme azametli bir sükunet telkin ediyor, gözlerim boşluklarda dinleniyordu. O uzak kâinatların bize yansıyan bu sırlı, ilginç hayaletleri ne kadar munis ve muhteşemdi. Gezegenler, uçulup dağılan o dehşetli uzaklıklar daima bana eski bir efsane gibi güzel ve erişilmez geliyordu.

Fakat benim fikrim ne kadar uzaklara uçsa da yine geri geri dönüyor ve Settar'ın güvercinleri gibi yakındaki bir çatı üzerinde pervazlanıyordu..."

O özünü mutlu sayıyordu. O, yeni bir kıta bulmuştu. Bu kıtayı kendisi için bulmuştu, bu kıtayı o, herkese gösterecekti. Fakat bu kıtayı herkese göstermek mümkün olmadı, sanatın yaranmasından bu güne dek, bu günden sabaha dek uzanıp giden sonsuz kolu çok sade ve aydın şekilde gösterdi ki büyük adamın büyük sırrı hiçbir zaman sonuna kadar açılamaz. Suların içinde kalan ada da bir ada idi. Ve adanın görünmezliği göründüğünden hudutsuz derecede çok idi. Sanatın sırrı hayatın sırrı gibi sonsuz idi...

Tüm bunlar genç Enveri daha düşündürecekti. Hangi yaprak sonunu biliyor ki? Hangi taş akıbetini biliyor ki? Bunları bilseydi, yaprağın, taşın, varlığın manası olur muydu? Kendisi için, kendi varlığı için bu mana neye değerdi?

Tabiatın kendi yarattıklarına verdiği sırlardan birisi de bu idi. Diğer sır açılmamış kaldı. O sır onun içindeki şehirde kaldı. Bu şehrin duvarı çok yüksekti. Bu şehir alınmaz şehirdi. O, bu şehri gördükleri, okudukları, duydukları, sevdikleri ile inşa etmişti. Öyle zannediyordu ki "ev" kuruyor. Sonra gördü ki bu "ev" değil, küçük bir yurttur. Daha sonra da buranın garip bir şehir olduğunu idrak etti.

1929 yılında "Pioner" gazetesinde ilk öykü, 1934 yılında "Burulğan" eseri. İlk fikirler, ilk sohbetler, ilk sevinçler... İstidadın ilk nefesi dalga dalga yayılıyor, sonraki dalgalar daha ağır ağır yayılıyor ve yavaş yavaş havada kayboluyor. Ve yeniden yaranıyor, yine de yine de...

Azerbaycan edebiyatından Mirze Celil'in "Anamın Kitabı", E. Hakverdiyev'in "Peri Cadu"su, Cavid'in "Şeyh Sinan"ı, C. Cabbarlı'nın "Od Gelini" genç yazarın bedii zevkinin şekillenmesinde ciddi rol oynayan sanat eserleriydi. Halkın tarihi mukadderatı ve sanat, folklor ve yazılı edebiyat, romantik pafos ve bedii gerçeklik vs. gibi meseleleri halli sürecinde bu eserlerin büyük ehemmiyeti oldu.

Hele bir deniz... Efsunlu deniz, efsuncu deniz. "...o mavi peri, ruha kadar işleyen yeşil gözlerini kapayarak humar humar uyuyor, ağır ağır nefes alıyordu."

Bir gecenin kutsal gamı, sen dünyaya ne verdin? Sen dünyayı nasıl sevindirdin? Sen insana hangi sırrı fısıldadın?

"İhtiyar bir anlığa hayatını kaybetti ve ona öyle geldi ki o, sadece bu geceyi görmek, sadece bu gecede yaşamak, sadece bu geceye ulaşmak için uzun ömür yolunu geçip gelmişti."

"O bu yaz gecesinin sessizliğinde kızın kalbinin ilginç, sevinçli bir şarkı okuduğunu duydu. Pencereye yaslanarak şarkıyı dinlemeye başladı ve ihtiyar kadın bu şarkıyı tanıdı: bu, insanın kalbinde tutsak kalan ezeli bir nağme idi. Bu nağme böyle gecelerde daime uyanır, seslenir ve ne ise demek isterdi..."

Zamanın verdiği gönül yarası, tarihin vurduğu yürek yarası, senin yerin iyileşir mı?

Kızılgül olmayaydı,
Eh, kaş ki, olmayadı,
Saralıb solmayaydı...
Ne olar, solmayaydı,
Bir ayrılık, bir ölüm,
Bir de yaralı könlüm
Hiçbiri olmayaydı!..

Zamanın yarasını zaman iyileştirdi, tarihin yanlışlığını tarih düzeltti... Müşfık'in hayali Müşfık oldu, Cavid'in nefesi Cavid oldu, Seyid Hüseyn'in ruhu Seyid Hüseyn oldu...

Yıllar geçecek, yeni kuşak doğacak ve o kuşak kendi havasın oluşturacak. Bu neslin hafızasında o yılların ağrısı olmayacak. Ve Enver muallim bu ağrıyı beyninde yaşatanlardan biri, aniden, uzak günlerin birinde o ağrı peyda olduğunda rengi bembeyaz olacak, elleri titreyecek ve ayağa kalkacak...

Genç yazarlardan birinin eseri müzakere edilirdi. Müzakerede genç yazar ağır eleştirilere hedef olmuştur. Bu mecliste Enver muallim de vardı. O, sakin bir şekilde dinliyor, düşünüyor ve dalgın bakışlarla bakıyordu. Konuşanlardan birçoğu bir şeylere atıfta bulunarak sanat konularına müdahale ettikleri zaman Enver muallim ayağa kalktı ve gerçek istidadı savundu.

Bu yıllarda sevgi onun insanlığının, amalının, gerçekliğinin tercümanlığını yaptı. Sevgi gücünde yazmak, sevgi gücünde dünyayı kaleme almak isteği günden güne artıp büyük bir akıma dönüştü. Dünyanın ilginç sırlarından birisi olan sevgi, Enver muallimin sözlerine doldu, cümleler sevgi musikisi oldu, dünya bu sevginin içinde bir başka şekil aldı.

Her sabah kalktığında Güneşin doğuşunda bu sevginin aydınlattığı dünya onu kendine çağırırdı. Ve o her gün hemin dünyaya giderdi. O dünyada daha bir Güneş doğar ve onu çağırırdı.

Felaket kapıya geldi... Kanlı savaş halka kan ağlattı. Yazıların ses cephelerde geldi. O ağır imtihan günlerinde kalemini süngü yaptı.

Vatanın bir cephesi de Tebriz'deydi. Ve parti, hükümet onu Tebriz'e gönderdiğinde inanıyordu ki Enver'in su gibi akan, yalansız, şersiz cümleleri, saf eserleri Araz'dan o tayda[91] yaşayan Azerbaycanlılar için ümit yeri, sığınma yeri olacaktır. Ve böyle de oldu.

Güzel günlerin rüyasını göremeyen küçük Süreyya, caddede köpeklerin yanında kısılıp yatmış Tebrizli çocuk, azatlık uğrunda kuşak kuşak kanı dökülen Güney Azerbaycan'ın faciası ebediyen yazar kalbinde kaldı.

"Od içinde" eserinde bu facia sahneye geldi, tarih konulu hikayelerin, romanların yapraklarında bu facianın kökünden, dallarında, yapraklarından bahsedildi.

Fakat her şey yazara mı bağlıydı? Zamanın yanlışlığını, tarihin adaletsiz adımını yazar sözü düzeltmek iktidarında mı?

O, hislerinin ve hayallerinin içinde kaybolmadı. Hissin dilindeki gerçeği ana dilinde dile getirdi, zengin poetik istidadın yeni yeni katmanları açıldı.

[91] İran sınırları içindeki Güney Azerbaycan'da.

Tebriz'den ayrıldığı günü hiçbir zaman unutmayacak, Aşık Hüseyin Cavan'ın okuduğu "Elimi ellerden yüzen ayrılık" şiirini hiçbir zaman unutmayacak. Bu şiiri okuyanın sesinin yankısı hâlâ duyulur. Bu ses, belki de yeryüzünde yankısı hâlâ duyulmakta olan yegâne ses idi. Bu ses, belki de Araz'ın sesi idi, gazabını taşlara, kayalara çırpıyordu. Bu ses ikiye parçalanmış bir halkın kalbindeki yaranın sesiydi, kabuğu koparılmış yaranın ağrısı da bir yankı idi. Çünkü Tebriz'in hafızası yaralı idi, bu yara onu yatmaya koymuyordu ve yatmayan adamın Enver muallimin sözlerini unutması imkânsızdır... II. Dünya Savaşı ve Tebriz hayatı Enver Memmedhanlı'nın hayatında ve yaratıcılığında yeni bir dönem başlattı.

"Yazar dünyayı ve insanı her defa yeniden keşfetmek, hayatın, tarihin manasını açmak için yazdı. Ebedi olan her şeyin ebedilik sırrını açmak gerekirdi, insanı kendi kökenine götürmek, oradan yeniden kendi gününe getirmek, tarihin ibret derslerine defalarca dönmek kalem sahibinin vazifesi idi.

Enver Memmedhanlı'nın saçlarına den düşüyordu, ömür kervanı yavaş yavaş gidiyordu hayatında hazin fısıltısını, müdrik havanın nefesi gittikçe artıyordu. Sihirden doğmuş sevgi yeni yeni katlara varır ve o, bulduklarını insanlarla paylaşıyordu:

Sahne, sinema, çeviri alanında yeni yeni eserler dünyaya geldikçe, yeni yeni tartışmalar ortaya çıktıkça fikirler açılır, dumanlar dağılır ve edebiyata gelmiş yeni kuşak Enver Memmedhanlı sanatından temizlik, samimilik, aydınlık dersi alıyordu.

Babek döneminin çalkantıları, bin bir suali kaç yıllardır onu kendine çekiyor, ciltlerle kitaplar, Arap alfabesi içinde uyuyan kanlı savaşlar, Vatan için akıtılan kanların kıpkırmızı rengi onu tarihe çağırırdı. Tarihi roman yazmak vicdanlı yazar dünyada en zor iştir. Tarihi yanılgıları bertaraf etmek, gerçekliği bulmak, muasır yaşamın tarihi manasını açmak, dünden bugüne gelen yolu arayıp bulmak için Enver Memmedhanlı fedakârlığı, cesareti gerekir. Bu fedakârlık ve cesaret kalemin kanatlarında büyük sanatın yoluna çıkmalı idi. Her kelimesini kıskanan, yazdığı her sahneyi bin defa yaşayan sanatkâr "Babek" filminin senaryosunu yazdı. Ama roman üzerindeki çalışmalar hâlâ devam ediyor. Bu çalışmalar, saçlarına kar elenmiş Enver Memmedhanlı'nın her gün gördüğü çok ağır ve şerefli iş idi.

Mirze Feteli hakkında "Adımız ve Kaderimiz" romanının sade ve ibretli sayfaları üst üste yığılmış. Bu sayfalardan Vatan ve halk için yanan büyük insanın yaşam, çarpışma ve mücadele yolu görünür.

Enver Memmedhanlı yaratıcılığı gittikçe felsefî kapasitesini artırıyor, söz renkleri, tadı tuzu, kökü ile gizli gücünü, gizli güzelliğini açıp aşikar ediyordu.

Ve her bir okuyucunun hafızasında Enver Memmedhanlı'nın dili ana dilinin sihirli musikisi olarak kalır.

1963 yılında Azerbaycan edebiyat eleştirisinin temel taşlarından biri olan rahmetlik Cefer Ceferov şöyle yazıyor: "Enver isminin arkasında tecrübeli ve talepkar bir yazar yaşar."

E. Memmedhanlı 70'i bulmuş artık. Bu ömür sıradan bir ömür değildir. Ağır sınavların, büyük zahmetin, zorluk ve çetinliklerin 70. yılının adım sesleri duyulur. Yazar bu sesten korkuyor mu? Hayır yazar ömrünün hiçbir yılından korkmadı. Aslında o yılların hasretini de çekmedi ve ömrünün her sensinde beklediği ve beklemediği gerçekliğin yüzüne dik baktı. "Babek"in yeni sayfaları yazılıyor, Mirze Feteli'nin ömür yolu beyaz sayfalara göçüyor, ihtiraslar çakışıyor, tarih canlanıyor. Ve yazar kendinin söyleyeceği sözünü arayarak yoluna devam ediyor...

BİBLİYOGRAFYA

"Azerbaycan" gazetesi, 10 Ağustos 2001.

"Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motivler ve Kelimelere Aid Notlar", *Ülkü*, Ankara, XI, 1938.

"Kitab-i Dede Korkut" Ansiklopedisi, I-II ciltler, (Baş Redaktör Kâmil Veli Nerimanoğlu) Bakü, 2000.

"Türk Yurdunun Yol Başçısı", *Halk* gaz., 17 Ekim 1996.

1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenogram materialları, biblioqrafiya ve foto senedler), Hazırlayanlar K. V. Nerimanoğlu, A. Ağakişiyev, Bakı, 2006.

525-ci gazete, 18.09.2006, Bakü.

Abdullayev A., *Müasir Azerbaycan Dilinde Tabeli Mürekkep Cümleler,* Bakü, 1974.

Abdullayev, A., *Azerbaycan Dili Meseleleri,* Baku, 1992.

Abdullayev, Elövset, *Kitabi-Dede Gorkud'un Dilindeki Tabeli Mürekkep Cümleler*, Bakı, 1973.

Abdullayev, Elövset, "'Yessentüki' Sözi Haggında", *Azerbaycan Dili Meseleleri,* Bakı, 1992.

Abdullayev, Kâmal, *Sintaksiçeskiy Parallelizm (Na Materiale Oguzskogo Pamyatnika "Kniga Moego Dede Korkuta")*, Moskva, 1975.

Abdullayev, Kâmal, *Sösdizimsel Bakışıklık (Kitab-ı Dede Korkut Boyları)*, Moskova, 1975. (Doktora tezi). (Rus dilinde).

Abdullayev, Kâmal, *Teoritiçeskie problemi sintaksisa Azerbaydjanskogo yazıka*, Avt. dok. dis. Bakü 1984, (Azerbaycan Dili Sentaksının Nazarî Problemleri).

Abdullayev, Kâmal, *Teoritiçeskie Problemi Sintaksisa Azerbaydjanskogo Yazıka,* Baku, 1984.

Adilov, Musa, *Azerbaycan Dilinde Sintaktik Tekrarlar*, Bakı, 1974.

Adilov, Musa, *Niye Bele Deyirik?* Bakı, 1982.

Adilov, Musa, *Halk Dilinde ve Fuzûlî Şe'rinde Alliterasiya*, Bakı, 1977.

Ahundov, Ağamusa, *Azerbaycan Dilinin Fonetikası*, Bakü, 1984.

Alizade, M., *Kitab-i Dede Qorqudda Epik Zaman Meselesi*, Doktora Tezi, Bakı, 1998.

Arif, M., "Azerbaycan Halk Teatrı", *Seçilmiş Eserleri*, C. III, Bakü, 1970.

Arnold, I. V., *Stillistika Sovremennogo Angliyskogo Yazıka* (Çağdaş İngiliz Dilinin Üslup Kuralları), Leningrad, 1973.

Arnold, İ. V., *Stilistika Sovremennogo Angliyskogo Yazıka*, Leningrad, 1973.

Aslan, M., "Bahçesaray'da Batan Güneş", *Azerbaycan* gaz. 18 Ocak, Bakü, 1995.

Aslanov, E., "Klassik Musiqimizde Novruz", *Edebiyat ve İncesenet*, 9 Fevral (Şubat) 1996.

Astafeva, İ. M., *Vidı Sintaksiçeskix Povtorov, İx Priroda i Stilistiçeskoe İspol'zovanie (Na Materiale Sovremennogo Angliyskogo Yazıka) AKD*, Moskva, 1964.

Aşnin, F. N.,- Alpatov, V. M.,- Nasilov, D. M., *Repressirovannaya Tyurkologiya*, Moskva, 2002.

Atay, F. R., *Yeni Yazı, Atatürk ve Türk Dili, Belgeler*, Ankara, 1992.

Austerlits, F., *Poetics, Poetyka, Poetika* (dergi), Warszawa, 1961.

Aytaç, Pakize, "Nevruz, Bahar Bayramında Yeniden Diriliş", *Bilge*, sayı 32, Ankara, 2002.

Azerbaycan Filoloqrafiyası Meseleleri, Bakı, 1989, 1990, 1991.

Azerbaycan Gençleri gazetesi, 18 Mayıs 1989.

Azerbaycan Mifologiya Metnleri, Bakı, 1998.

Azerbaycan Mifoloji Metinleri, (Önsöz Acalov, A.), Bakü, 1988.

Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, VII cilt, Bakü, 1983.

Azerbaycan SSC Anayasasının tüm halk müzakeresine verilmek için anayasa komisyonu tarafından sunulmuş ve Azerbaycan SSC Yüksek Sovyetinin Başkanlık Divanınca beğenilmiş taslağı, Baku, 1978.

Azerbaycan Tarihi, "Azerbaycanda Mongol Hakimiyeti" (V. Z. Piriyev), Baku, 1994.

Azerbaycan Tarihi, "Moğol Baskınları Çağı. İktisadi Dağıntılar", (S. Eliyarlı), Bakı, 1996.

Azerbaycan Halk Cümhuriyyeti (edebiyat, dil, medeniyyet quruculuğu), Bakı, 1998.

Azerbaycan Yurt Bilgisi, Nisan 1933, Sayı 16.

Bartold, V. V., *Soçineniya, I (Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestva)*, Moskva, 1963.

Bayat (Gözelov), Fuzûlî, *Oğuz Dastanı: Tarihi-Mifoloji Kökleri, Teşekkülü, Spesifikası* (Doktora tezi), Bakı, 1995.

Bayat, Fuzûlî, *Oğuz Epik Enenesi ve Oğuz Xaqan Dastanı*, Bakı, 1993.

Belviranlı, Kemal, *Aruz ve Ahenk,* İstanbul, 1960.

Benvenist, E., *Obşaya Lingvistika,* Moskova, 1974.

Biruni, A., *Seçilmiş Eserleri,* (Rusça), Taşkent, 1957.

Bogatırev, P. G., *Voprosı Teorii Narodnogo İskusstva*, Moskva, 1971.

Braginski, İ. S., "Bahar Bayramı Hakkında", *Edebiyat ve İncesenet Gazetesi,* 20 Mayıs 1967.

Braginskiy, S. O., "O Vozniknonevin Razliçiya Poezii i Prozına Primere Dvuh Pamyatnikov Drevnevostoçnoy Pismennosti", *Problemi Vostokovedeniya*, Moskva, 1974.

Brik, O. M., *Zvukovie Povtorı: Analiz Struktural Stika*, Moskova, 1964.

Budagov, B. E.,-Geybullayev, G. E., *Ermenistanda Azerbaycan Menşeli Toponimlerin İzahlı Lüğeti*, Oğuz Eli Yayınları, Bakü, 1998.

Burdurlu, İ. Z., "Dede Korkut Hikâyelerinde Cümle Yapısı", *Türk Dili*, Ankara, Aralık 1966.

Buryatsko- Russkiy slovar, Moskova, 1973.

Byuher, K., *Rabota i Ritm,* Sankt-Peterburg, 1889.

Caferoğlu, Ahmet, "Azeri Lehçesinde Bazı Moğol Unsurları", *Azerbaycan Yurt Bilgisi,* 6-7, İstanbul, 1932; sayı 25, İstanbul, 1934.

Caferoğlu, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul, 1984.

Cavelidze, E. D., *U İstoko Turetskoy Literaturı, Yunus Emre,* Tbilisi 1969. (Türk Edebiyatının Kaynakları Üzerine: Yunus Emre).

Cemşidov, Şamil, *Kitabi-Dede Qorgudu Vereqlerken*, Bakı, 1969.

Clauson, Sir G., "Leksiko-Statistiçeskaya Otsenka Altayskoy Teorii", *Voprosı Yazıkoznaniya,* 1969/5 (İngilizceden Rusçaya çeviri).

Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri, Ankara, 1997.

Çay, Abdulhaluk, Nevruz, *Türk Ergenekon Bayramı*, Ankara, 1991.

Çemenzeminli Yusif Vezir, "Azerbaycan'da Zerdüşti Âdetleri", *Seçilmiş Eserleri*, III. Cilt, Bakü, 1977.

Çobanoğlu, Özkul, *Halk Bilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*, Ankara, 1999.

Damba-Rinçine, A. R., - Münkin, G. S., *Russko-Mongolskiy Slovar,* (G. M. Canjeyev'in editörlüğü ile), Moskova, 1960.

Demircizade, Ezel, *Kitabi-Dede Qorqud Dastanlarının Dili*, Bakı, 1959.

Demirçizade, Ezel, *Azerbaycan Edebi Dilinin Tarixi,* I hisse, Bakı, 1979.

Divitçioğlu, S., *Köktürkter,* İstanbul, 1988.

Doerfer, G., *Türkische und Mongolische Elemende im Neupersischen,* I- II-III, Wiesbaden, 1965.

Drevnetyuzkskiy slovar, Leningrad, 1969.

Efendiyev, Paşa, *Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı,* Bakü, 1992.

Elçibey, Ebülfez, *Bütöv Azerbaycan Yolunda,* İstanbul, 1997.

Elibeyzade, Elmeddin, *Edebî Şahsiyyet ve Dil*, Bakı, 1982.

Ercilasun, Ahmet Bican, *Türk Dünyasında Alfabe ve Dil,* Ankara, 1994.

Erdem, Mustafa, "Geleneksel Türk Dininde Tabiat ile İlgili İnanışlar", *Türk Dünyasında Nevruz, Dördüncü Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ankara, 2001.

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı* I, Giriş-Metin-Faksimile, Ankara, 1958; II İndeks-Gramer, Ankara, 1963.

Ezizov, E., *Söz Hazinesi,* Bakü, 1965.

Fasmer, M., *Etimologiçeşkiy Slovar Russkogo Yazıka,* cilt I, Moskova.

Frazer, C. C., Folklor i Vethom Zavete, Moskova, 1989.

Frezer, C., *Altın Dal* (Rusça), Moskova, 1984.

Frezer, D. D., *Zolotaya Vetva*, Moskva, 1980.

Gafarlı. R., *Mif ve Nağıl,* Bakü, 1999.

Gibb, E. J., *A History of the Ottoman Poetry*, vol. 1, London.

Gökdemir, Sevgi, Ayyaz, *Yunus Emre. Güldeste*, Ankara, 1990.

Gökyay, Orhan Saik, *Dedem Korkut'un Kitabı*, İstanbul, 1973.

Gölpınarlı, Abdulbaki, *Yunus Emre ve Tasavvuf,* 2. bs. İstanbul, 1961.

Gumilyov, Lev, *Etnogenez ve Yerin Biosferi,* Azerbaycan Türkçesine çevirenler: Kâmil Veli. Nerimanoğlu ve A. Agakişiyev, Baku, 2006.

Habib, İsmail, *Edebiyat Bilgileri,* İstanbul, 1942.

Hacıbeyli, Ceyhun, "Gasprinski Hakkında", *Azerbaycan* gazetesi, 18 Ocak 1998.

Hacıyev, Tofig, *Azerbaycan Edebi Dili Tarihi (Oluşma ve Gelişme Devri),* Bakü, 1976.

Hacıyev, Tofig - Veliyev, Kâmil, *Azerbaycan Dili Tarihi*, Bakü, 1983.

Hançerlioğlu, O., *Felsefe Ansiklopedisi (Kavramlar ve Akımlar),* IV. Cilt, İstanbul, 1978.

Hatemi (Tantekin), Mehemmed, "Novruz Bayramının Menşeyi Haggında", *Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi Haberleri* (Edebiyat, Dil ve Güzel Sanatlar Serisi) IV, 3., Bakü, 1970.

Hüseyinzade, Ali Bey, *Garbin İki Destanında Türk,* Baku, 1998.

Hüseyinzade, Ali Bey, *Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir,* Baku, 1997 (tertip ve mukaddime O. Bayramova).

İsmail Bey Gasprinski'nin Ali Bey Hüseyinzade'ye Açık Mektubu (Haz: H. Memmed), *Edebiyat* gaz., Baku, 17 Temmuz 1992.

İbrayev, Şakir, *Poelika Oguzskago Geroiçeskogo Eposa,* 1997.

İmer, Kâmile, *Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi,* TDK Yayınları, Ankara, 1976.

İnan, Abdulkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm,* Ankara, 1954.

İnan, Abdulkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm,* Ankara, 1972.

Jirmunski, V. M., "Ritmiko-Sintaksiçeskiy Parallelizm kak Osnova DrevneTürkskogo Narodnogo Epiçeskogo Stiha", *Vaprosı Yazıkoznaniya,* No: 4, 1964.

Jirmunski, V. M., *Tyurkskiy Geroiçeskiy Epos,* İzd. Nauka (Leningradskoe Otdelenie), Leningrad, 1974.

Kabaklı, Ahmet, "Yılbaşı, Muharrem, Ergenekon ve Nevruz Üzerine", *Tercüman,* 10 Ocak, 1974.

Kabaklı, Ahmet, *Türk Edebiyatı,* C. 1. 1965.

Kalafat, Yaşar, "Nevruz ve Renkler", *Değerlendirme Konuşması,* Ankara, 1996.

Kalıtsko-Russkiy slovar, Moskova, 1977.

Kara, D., *Kniga Mongolskih Koçevnikov,* Moskva, 1972.

Kırımer, Cafer Seydahmet, *İsmail Bey, Dilde, Fikirde, İşte Birlik,* İstanbul, 1996.

Kilisli Muallim Rıfat, *Kitab-ı Dede Korkud al Lisan-Tâife-i Oğuzan,* İstanbul, 1332/1916.

Kitab-ı Dede Qorqud, Azerbaycan, Bakı, 1962.

Kitabi Dede Qorqud, (Makaleler Toplusu), Bakı, 1999.

Kommunist gazetesi, 10 Mart 1926.

Kommunist gazetesi, 19 Ağustos 1989.

Kononov, Aleksandr Nikolayeviç, "Semantika tsvetooboznaçeniy ve tyurkskih yazıkah", *Tyurkologiçeskiy sbornik, 1975.* Moskva, 1978.

Korkmaz, Zeynep, "Atatürk Döneminde Türk Dilinin Yeri", *Atatürkçü Düşünce El Kitabı,* Ankara, 1995.

Koroglı, Haluk, *Oguzskiy Geroiçeskoy Epos*, Moskva 1976.

Koroğlu, H. G., "Şiir ya Nesir?", *Sovyet Türkolojisi* dergisi, 1974, nu. 2 (Rus dilinde).

Korş, F., *En kadim halk şiiri*,

Kovalski, T., *Türk Dillerinde Şiirin Usulen Öğrenilmesi Üzerine* (Azerbaycan Üniversitesinin Doğu Bilimleri Fakültesinin Haberleri), Baku, 1926.

Köçerli, Firidun Bey, *Balalara Hediyye,* Bakü, 1967.

Köprülü, Mehmet Fuat, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,* Ankara, 1966.

Köprülüzade, Fuat, "İsmail Bey Gasprinski", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Nisan 1933, sayı 16.

Krueger, John R., "Eski Türkçede Moğolca" (Çeviren: Mustafa Sinan Kaçalin) http:wvvw.manas kg/paf/sbd 4-15 pdf.

Kudret, Cevdet, *Örneklerle Edebiyat Bilgileri,* 1. c. İstanbul, 1980.

Lessing, Ferdinand G., *Mogolça-Türkçe Sözlük,* (Çeviren: Günay Karaağaç), Ankara, 2003.

Lewis, Geoffrey, *The Book of Dede Korkut*, Penguen Books, 1974.

Lionko-Filosofiçeskiy Jurnal, Izd. AN Arm. SSR, No 1 (64), Erevan, 1974.

Lord, A. B., *The Singer of Tales*, Cambridge Mass., 1960.

Lotman, Y. M., *Analiz Poetiçeskogo Teksta,* Leningrad, 1972.

Lotman, Y. M., *Struktura Xudojcstvennogo Teksta* (Edebî Metnin Yapısı), Moskva, 1960.

Lotman, Y. M., *U Struktura Poetika,* Tartu, 1964.

Maltsev, G. İ., "Traditsionnıe Formulı Russkoy Neobrayadovoy Liriki", *Russkiy Folklar, XXI.* Leningrad, 1981.

Man, John, *Çengis Khan,* (Life, Deatş and Resurretion), 2004.

Memmed, H., "İsmail Gaspıralı ve Azerbaycan", *Ulduz* dergisi, sayı 9-10, 1992.

Memmedzade, Mirze Bala, *Azerbaycan İstiklali ve "Müsavat",* Bakü, 1989.

Mifı Narodov Mira, Moskova, 1991, cilt I-II.

Mifı Narodov Mira (Dünya Halkları Mitleri), C. II, Moskova, 1988.

Mirzeliyeva, Mehebbet, *Türk Dilleri Frazeologiyasının Nezeri Problemleri,* Bakı, 1995.

Nadırova, Anarhan, "Nevruz Bayramının Sembolleri Olan Bitkilerin Anlamları", *Türk Dünyasında Nevruz Üçüncü Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ankara, 2000.

Namamuza, Y., "Slovo o Polku İgoreve" Povest o Dome Tayra, Moskova, 1988,

Nebiyev, Azad, *İlahır Çerşembeleri,* Bakü, 1992.

Nebiyev, Azad, *Novruz Bayramı,* Bakü, 1990.

Nemet, Meşedihanım, *Azerbaycanda Pirler*, Bakı, 1992.

Nesibli, Nesib, "Azerbaycan'da Milli Kimlik Sorunu", *Avrasya Dosyası,* c. 7, sayı 1, Ankara 2001.

Nevaî, *Muhakemetü'l-Lugateyn,* Azerbaycan Türkçesine çeviren Kâmil Veli Nerimanoğlu, *Ulduz Dergisi,* Bakü, 1986.

Nominşanov, N. D., *İssledovaniya po Tyurkskimi i Mongolskim Yazıkant,* Almatı, 1966.

Novoe v Zarubejnoy Lingvistike, Vıpusk IX (Lingvostilistika), Moskva, 1980

Oros-Mongol Tol, Ulaanbaatar, 1964.

Öztelli, Cahit, "Dedem Korkut Kitabının Dili Üzerine Bir Deneme", *Bilimsel Bildiriler, 1972,* Ankara, 1975.

Piriyev, E., *Kilabi-Dede Gorgud (Kutanlarının Dilinde Fars Sözleri (avtoreferat), Bakı*, 1989.

Poetics, Poetyka, Poetika, Warshawa, 1961.

Polivanov, E. D., "Kırgız Şiirinde Alliterasyonun Öteki Altay Halklarından Alınması", *Doğu Şiiriyatı Meseleleri*, Moskova, 1973 (Rus dilinde).

Potanin, G., *Vostoçnıye Motivı Srednevekovom Yevropeyskom Epose*, (Ortaçağ Avrupa Destanlarındaki Doğu Motifleri), Moskva 1899; *Manas-1000*, Ankara 1997.

Prajskiy Lingvisticeskiy Krujok, Moskova, 1967.

Qasımlı, Meherrem, *Aşıq Seneti,* Bakı, 1996.

Radlov, V. V., *Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurkskih Plemyen: Nareçiya Osmanskiy*, Sankt-Peterburg, 1899, VIII bölüm.

Roux, J., *Türklerin ve Moğolların Eski Dini,* İstanbul, 1994.

Sabir, Mirza Aliakber, *Hophopname*, Bakü, 1961.

Sarabski, Hüseyingulu, *Köhne Bakı,* Bakü, 1958.

Saussure, F. De, *Trudı po Yazıkoznanii*, Moskva, 1977.

Scönig, Klaus, *Mongolische Lehnwörter im Westoguzischen,* Wiesbaden, 2000.

Seid, Halit, *Yeni Elifba Yollarında Eski Xatire ve Duygularım,* Baku, 1929.

Serbocoratian Heraic Sonog coll. by M. Parri A. B. Lord, cilt 1-2, Belgrad-Cambridge, 1953-1954.

Sertkaya, Osman Fikri, "Dede Korkut Hikâyelerinde Askerlikle İlgili Moğolca Kelimeler Üzerine", *(8-12 Ağustos 2006 tarihleri arasında Moğolistan (Ulaanbaatar)'da toplanan "Devoted the 800th Anniversary of the Yeke Monggol ulus. The Theme: The Mongolian Statehood: Past and Present" adlı uluslar arası kongrede sunulan bildiri),* İstanbul, 2006. (İngilizce ve Türkçe metin).

Sertkaya, Osman Fikri, "Mongolian Words and Forms in Çağatay Turkish (Eastern Turki) and Turkey Turkish (Western Türki)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 1987,* Ankara, 1992.

Sertkaya, Osman Fikri, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara, 1995.

Seyidov, Mireli, *Yaz Bayramı,* Bakü, 1990.

Slyüsareva, N. A., *Teoriya F. de Sossüra v Svete Sovremennoy Lingvistiki*, Moskva, 1975.

Solganik, G. Y., *Sintaksiçeskaya Stilistika*, Moskva, 1973.

Stebleva, I. V., *Poeziya Tyurkor VI-VIII vekov* (VI ve VIII. asırda Türklerin Nazmı), Moskva, 1965.

Strukturalizm "za" i "protiv", Moskva,1975.

Sultanlı, Ali, *Azerbaycan Dramaturgiyasının İnkişafı Tarixinden,* Bakü, 1964.

Suyunçev, Ş. I., *Karaçayevo-Balkarskiye i Mongolskiye Leksiçeskiye Paralleli,* Çerkassk, 1977.

Şefiyev, V., *Zerdüşt, Avesta, Azerbaycan,* Bakü, 1996.

Şehriyar, Mehemmed Hüseyin., *Divan-i Türki,* Bakü, 1993.

Şerbak, A. M., "Şootnoşenie Alliterasii i Ritmi v Tyurkskom Stikoslojem", (Türk Şiirinde Alliterasyon ve Kafiyenin Karşılaştırması) *Narodı Azii i Afriki*, No. 2, 1961.

Şidfar, B. Y., *Arap Klâsik Edebiyatında Mecazlar Sistemi*, (VI-XII. Asırlar), Moskova, 1974, (Rus dilinde).

Şimşir, Bilal, *Türk Yazı Devrimi,* Ankara, 1992.

Şükürlü, Elisa, *Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili,* Bakı, 1993.

Tahirzade, A., *Elçibeyle 13 Saat*, İstanbul, 2001.

Talat, Ahmet, *Türk Şiirlerinin Vezni*, İstanbul 1933; İstanbul 1980.

Taynı Natsionalnoy politiki SK RKP (Stenografiçeskiye ot çetı Sekretnogo IV Soveşaniya SK RKP, 1923 g., Moskva, 1992 (Rusça).

Tehmasib, Mehemmed Hüseyin. *Azerbaycan Halq Dastanları (Orta Esrler),* Bakı, 1972.

Temir, Ahmet, "Türk Moğol İmparatorluğu ve Devamı", *Türk Kültürü El Kitabı,* Ankara, 1975.

Teymur, Maarif, "Mehemmed Emin Resulzade İ. Gasprinski Hakkında", *Odlar Yurdu* gaz., 28 Mayıs 1992.

Togan, Ahmet Zeki Velidi, *Bugünkü Türkistan ve Yakın Tarihi, I (Bakı ve Kuzey Türkistan),* İstanbul, 1981.

Togan, Ahmet Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981.

Tomaşevskiy, B. V., *Stilistika i Stiholojenie*, Leningrad, 1959.

Tseplitis, L. K., *Analiz Reçevoy İntonatsii*, Pira, 1964

Tseplitis, L. T., *Analiz Recevoy İntonasii*, Riga, 1974.

Tuna, Osman Nedim, "Osmanlıcada Moğolca Ödünç kelimeler", *Türkiyat Mecmuası,* XVII, İstanbul, 1972.

Tuna, Osman Nedim, "Osmanlıcada Moğolca Ödünçlemeler", *Türkiyat Mecmuası,* XVIII, İstanbul, 1976

Veliyev, Kâmil, *Azerbaycan Dilinin Poetik Sentaksisi,* Bakü, 1981.

Veliyev, Kâmil - Celilov, Firudin, "Kitabi Dede Gorgud'un Dilinde Ermeni Sözleri var mı?", *ADÜ'nun Elmi Eserleri (Dil ve Edebiyat Seriyası),* No 5, Bakı, 1977.

Veliyev, Kâmil, *Dastan Poetikası*, Bakı, 1984.

Veliyev, Kâmil, *Elin Yaddaşı, Dilin Yaddaşı,* Bakü, 1988.

Veliyev, Kâmil, *The Poetics of "The Book of Dede Korkut*, Ankara, 1998

Veselovski, A. N., *İstoriceskaya Poetika* (Tarihî Şiir Bilgisi), Leningrad, 1940,

Veselovski, A. N., *İstoriçeskaya Poetika,* Leningrad, 1950.

Yakobson, R., *Lingvisika i Poetika, "Strukturalizm" "za" i "Protiv"*, Moskova, 1975.

Zerinezade, Ş., *Fars dilinde Azerbaycan sözleri (Safavilerdövri),* Baku, 1962.

Zeybek, Namık Kemal, *Yunus Emre: Güldeste*, Ankara, 1990.

Zeynalov, Ferhad Ramazanoğlu, "Türk-Mongol Leksik Paralelleri Meselesine Dair", *Türk Dillerinin Leksik- Morfolojik Kuruluşu*, Bakı, 1981.

Ziyadan, Abdulbari, "Bahar Bayramları, Nevruz Hikmetleri, Nevruz Desturhanı", *Türk Dünyasında Nevruz Üçüncü Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ankara, 2000.

Zülfikar, Hamza, "Arap Harflerinden Yeni Türk Harflerine", *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler*, Ankara, 1991.

DİZİN

A

A. A. Miller; A. A. Müller 117, 187
A. Abdulla, 17, 39, 114, 208
A. Abdullayev; Abdullayev, A., 11, 13, 14, 17, 27, 33, 107, 109, 116, 141, 142, 146, 147, 335
A. Acal; A. Acalov; Arif Acalov, 13, 17, 27, 28, 30, 32, 36, 39, 41, 81, 82, 176, 301, 336
A. Ağakişiyev, 15, 138, 335
A. Ağaoğlu; E. Ağaoğlu, 112, 115, 153, 155, 156, 157, 163, 165, 168, 169, 174, 175, 244
A. Ahmatova; Anna Ahmatova, 204, 209, 221, 232
A. Ahundov; Ağamusa Ahundov, 13, 17, 18, 105, 106, 107, 109, 110, 112, 174, 314, 335
A. Askerov, 36, 40
A. Avtorhanov, 196
A. B. Ercilasun; Ahmet Bican Ercilasun, 7, 13, 138, 139, 141, 150, 168, 338
A. Baskakov, 142, 271, 276
A. Battal, 271
A. Biişev, 141
A. Bitov, 206, 207
A. Caferoğlu; Ahmet Caferoğlu, 13, 85, 141, 146, 162, 165, 166, 202, 208, 271, 337
A. Cevat, 226
A. Çernyayevski, 107
A. Dante, 209
A. Dilaçar, 276
A. Dundes, 41
A. E. Krımski; Krımski, 117, 187
A. Ebilov, 14
A. F. Losev, 46
A. Fadeyev, 216, 223, 224, 237
A. Gölpınarlı; Gölpınarlı A., 338
A. Hacıyev, 14, 28, 32, 338
A. Hamit; Abdülhak Hamid, 154
A. Hodzko, 54
A. Hüseyinzade; Ali Bey Hüseyinzade, 13, 21, 155, 156, 165, 206, 339
A. İ. Safronov, 119, 191
A. İbrahimov; Abdürreşit İbrahim, 17, 39, 155, 200, 205, 217
A. İnan, 22, 45, 47, 68, 71, 85, 93, 276, 339
A. Kononov; A. N. Kononov, 15, 85, 93, 141, 226, 271, 276, 339
A. Koroglı; H. Köroğlu, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 30, 31, 32, 38, 86, 93, 107, 129, 162, 164, 276, 292, 296, 297, 299, 301, 340
A. Lavrukin, 217
A. Lomax, 40
A. Lord, 32, 41, 340, 341
A. Lotman, 32, 37, 41, 340
A. M. Şerbak; Aleksandr Mihailoviç Şerbak, 141, 142, 271, 276, 342
A. Memmedov; Aydın Memmedov, 13, 17, 28, 36, 37, 40, 109, 200, 212, 323
A. Memmedova, 29
A. N. Kononov; Andrey Nikolayeviç Kononov, 15, 85, 93, 226, 271, 276, 339
A. N. Veselovski, 343
A. Nebiyev, Nebiyev; Nebiyev A.; Nebiyev Azad, 17, 23, 25, 30, 33, 34, 61, 65, 67, 74, 82, 341
A. Nevai; Alişir Nevai, 11, 14, 110, 120, 267, 271, 280
A. Platonov; Platonov, 216, 235
A. Q. Hesenov, 14
A. R. Damba, 144, 337

A. R. Zifeldt-Samumyagi; Zifeldt-Samumyagi, 188, 190
A. Rüstemova, 276, 277
A. S. Levend, 276
A. Sadıkov, 226
A. Saik, 338
A. Samoyloviç; A. N. Samoyloviç; Samoyloviç, 117, 119, 188, 191, 226
A. Schopenhauer, 217
A. Sehhet, 154
A. Soljenitsın; Soljenitsin, 202, 209, 211, 226, 234, 236, 245
A. Suavi; Ali Suavi, 155
A. Tansel, 301
A. Tarkovski, 201
A. Temir; Ahmet Temir, 141, 146, 342
A. Tolstoy, 194, 202, 208, 209, 211, 221, 230, 327, 329
A. V. Lunaçarski, 187
A. V. Şerba, 118
A. Valitova, 276
A. Van Gennep, 40
A. Vefalı, 30
A. Vefik Paşa, 155
A. Z. Validov, 276
A. Zayoncuski, 29
A. Zeki Velidî Togan, 146, 157
Aban, 51
Abay, 102, 110, 168, 182
Abbas Tufarganlı, 31
Abbas Zamanov, 134
Abdullayev, K. M.; K. Abdullayev; K. Abdulla, 11, 13, 14, 17, 27, 33, 39, 107, 109, 114, 116, 141, 142, 146, 147, 208, 335
Abdülhak Hamid, 319
Abdürreşit İbrahim, 168
Abid Tahirov, 167
Adam Smith, 253
Adıgey-Çerkez, 121, 138
Afak Mesut, 203
Afşar; Afşarlar, 112, 131, 239, 268
Agstafa, 241
Ağabala Abdullayev, 252
Ağabala; Ağabala Abdullayev, 252, 306
Ağdam, 88, 241
Ahmet Cemil, 200
Ahmet Mithat, 157
Ahmet Sadık, 168
Ahmet Yesevî, 182, 280, 290, 293
Ahmet Yükneki, 280
Akkoyunlu, 99, 112, 131, 281, 287, 289
Alayuntluk, 268
Aleks Orlik, 40
Aleksandr Orlov, 225
Algayıt, 218, 233
Ali Baba, 97
Ali Bey Dulkadiri, 291
Ali Bey Hüseyinzade, 244, 339
Ali Fehmi, 13
Ali Haydar Bayat, 159
Ali Haydar Karayev, 114
Ali Kasım, 329
Ali Kerim, 200, 234
Ali Merdan Topçubaşı, 165
Ali Nazim, 225
Ali Suavi, 154
Alim Gasımov; Alim Kasımov, 252, 260
Alkabelük, 268
Alp Er Tunga; Alp Er Tonga (Efrasiyab), 46, 268
Alpaslan Türkeş, 158
Altay, 7, 83, 91, 117, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 188, 341
Altın-Orda, 145
Alyohin, 254
Anar, 13, 17, 31, 159, 200, 201, 203, 206, 208, 210, 212, 213, 233, 235, 247
Anarhan, 71, 340
Anglo-Sakson, 273
Anna Ahmatova, 204, 205
Arap; Araplar, 28, 29, 92, 99, 101, 106, 107, 116, 118, 119, 120, 137, 138, 139, 141, 147, 160, 180, 188, 189, 190, 228,

239, 254, 255, 266, 267, 270, 273, 276, 280, 286, 287, 333, 342, 343
Arap-Fars, 118, 119, 189, 190, 280
Araplar, 28
Araz, 130, 173, 206, 266, 267, 305, 306, 316, 317, 332, 333
Arif Abdulla, 203
Arif Keskin, 136
Arif Rahimoğlu, 176
Aristo, 44, 51
Arkadi Raykin, 201
Arnold, I. V., 336
Arsag, 131
Aslanov, 50, 65, 67, 277, 336
Astarhan, 145
Aşık Elesker, 149, 297, 300, 301, 307
Aşık Hüseyin Cavan, 333
Aşık Ömer, 296
Aşmarin, 119, 191
Atabey, 287
Atatürk; M. Atatürk; M. K. Atatürk; Mustafa Kemal Atatürk, 4, 7, 8, 84, 100, 120, 137, 138, 139, 140, 151, 152, 157, 158, 163, 168, 169, 175, 178, 181, 185, 186, 187, 189, 191, 244, 336, 339
Ateşperestlik, 48, 56, 180
Atilla, 99, 154, 162, 287, 319
Atropaten, 131
Austerlits, F., 336
Averbah, 224
Avrasya, 4, 41, 55, 83, 91, 100, 115, 146, 185, 186, 239, 293, 325, 341
Avrupa, 2, 13, 34, 45, 56, 72, 82, 99, 100, 106, 114, 119, 127, 135, 145, 151, 154, 160, 163, 177, 178, 181, 182, 187, 190, 211, 219, 242, 246, 255, 284, 290, 291, 292, 309, 312, 322, 341
Ayaz İshaki, 168
Aydın Balayev, 176
Aydoldu, 277
Ayna Sultanova, 192
Aytaç; Aytaç, Pakize, 68, 71, 336
Azaflı Mikâil; Mikail Azaflı, 218, 233
Azer Abdulla, 203
Azerbaycan Türkleri, 8, 14, 39, 54, 64, 69, 70, 72, 95, 101, 108, 111, 112, 113, 125, 131, 166, 170, 177, 181, 212, 239, 240, 241, 324
Azerbaycan, 4, 7, 8, 11, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 45, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 76, 82, 83, 87, 88, 89, 94, 95, 96, 97, 101, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 144, 145, 146, 147, 148, 152, 153, 154, 156, 158, 160, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 185, 186, 187, 189, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 210, 212, 214, 217, 218, 219, 224, 225, 226, 227, 229, 232, 233, 234, 236, 239, 240, 241, 242, 245, 252, 257, 271, 276, 277, 282, 287, 288, 290, 292, 293, 297, 301, 303, 305, 309, 314, 315, 316, 317, 323, 324, 325, 326, 327, 330, 331, 332, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343
Azerbaycanlı, 57, 132, 200, 224, 240, 241, 297, 306
Aziz Mirahmedov, 159, 160
Aziz Nesin, 202
Azize Hanım Caferzade, 204

B

B. Abdulla; B. Abdullayev, 11, 13, 14, 17, 27, 33, 34, 39, 40, 107, 109, 116, 141, 142, 146, 147, 335
B. Atalay, 271
B. Azeroğlu; Balaş Azeroğlu, 200, 206

B. Berlin, 88, 156
B. Çobanzade; Bekir Çobanzade, 17, 226
B. Daniyarov, 226
B. E. Budagov, 241, 337
B. N. Putilov, 32
B. Ögel, 12, 45, 47, 85, 92, 150, 288
B. Pasternak, 206, 208, 209, 216, 221, 226, 231, 232, 320
B. Resuloğlu, 135
B. S. Suleyev; B. Suleyev, 119, 191
B. Sarnov; Benedikt Sarnov, 211, 221, 223, 227, 228, 233
B. Soltanayev, 226
B. Şahsoylu, 28
B. Şerifzade, 36
B. Todayeva, 141
B. V. Tomaşevski, 119
B. Vahabzade; B.Vahapzade, Bahtiyar Vahapzade, 13, 17, 66, 201, , 203, 205, 206, 209, 245
B.Y. Şidfa; Şidfar, B. Y.r, 342
Babek, 162, 208, 333, 334
Bagatıryov, 32
Baha Şakir, 155
Bakı, 14, 15, 37, 38, 40, 69, 96, 99, 109, 110, 116, 130, 132, 140, 144, 146, 148, 161, 254, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349
Baktriya, 284
Balasagun, 273, 274
Balık, 182, 269, 274
Bamsı Beyrek, 89
Barış Manço, 260
Bartold; V. Barthold; V. V. Bartold, 117, 120, 145, 276, 287, 336
Başkurdistan, 138
Başvezir Nimetulla, 291
Batum Antlaşması, 240
Bayat; F. Bayat; Fizuli Bayat; Fuzuli Bayat, 13, 36, 37, 38, 39, 40, 47, 91, 250, 268, 288, 297, 337
Bayatlı Oder, 208, 212, 300
Bayındır, 268
Beçenek, 268
Behmen Vatanoğlu, 233
Behrengi, 130
Bekir Nebiyev, 161
Bekker, 153
Bektaşi, 290
Belıy, 226
Belinski, 313
Belviranlı, Kemal, 337
Benvenist, E., 337
Berdi Kerbabaycı, 168
Beriya, 197, 237
Bernhard Munkacsi, 141
Beydili, 268
Bilal Şimşir, 138
Bilge Kağan, 154
Biruni, A., 49, 53, 54, 82, 337
Bizans, 273, 284
Björn Collinder, 141
Blok, 226, 320
Bobby Fisher, 257
Borges, 182, 260
Boris Yakovleviç Vladimirtsov, 141
Borsunlu Mezahir, 233
Botvinnik, 254
Börteçine, 75
Braginski, İ. S.; İ. S. Braginski, 54, 67, 82, 270, 337
Brejnev, 198, 211, 214, 235, 236
Brik, O. M.; O. M. Brik, 226, 227, 337
Brokkelman; K. Brokkelman, 287
Broz Tito, 151
Bryusov, 226
Bubnov, 228
Budizm, 48
Buharin, 185, 197, 230, 231
Bulgakov, 206, 208, 209, 216, 217, 221, 223, 227, 232, 235, 320
Bulgar, 106
Büktüz, 268
Byuher, K., 337

C

C. Aytmaov; Cengiz Aytmatov; Çingiz Aytmatov, 8, 13, 104, 168, 182, 183, 184, 201, 209
C. Beydilli, 47, 48
C. C. Beydilli, 47, 48
C. C. Frezer, 32, 42, 44, 48, 72, 82, 338
C. Cabbarlı; Cafer Cabbarlı; Cefer Cabbarlı, 105, 206, 224, 314, 329, 331
C. Castaneda, 260
C. Ceferov, 13, 109, 271
C. Cocchiara, 40
C. Frazer, 93, 338
C. Heyet; Cavad Heyet, 8, 131, 134, 323, 324, 325
C. Jung, 40
C. Levi Strauss, 37
C. Memmedkuluzade; Mirze Celil; Mirza Celil, 66, 105, 107, 109, 112, 115, 127, 159, 161, 168, 174, 195, 202, 203, 206, 210, 224, 225, 251, 308, 310, 319, 326, 327, 329, 331
C. Memmedov, 13, 17, 28, 36, 37, 40, 109, 212
C. Memmedzade, 114, 340
C. Metetinski, 46
C. Öztelli, 341
C. Salinger, 217
Cabbar Karyağdıoğlu, 252
Canıbeyov, 119, 191
Cavelidze, E. D., 337
Cavid; Hüseyin Cavid; Hüseyn Cavid, 105, 154, 189, 206, 217, 224, 226, 230, 327, 331, 332
Cebrayıl, 4, 95, 96, 97, 214, 241, 248
Cefer Ceferov, 334
Celayir, 145
Cemil Hasanlı, 176
Cengiz Dağcı, 168
Cengiz Han, 102, 147, 148, 164, 324
Cengiz, 8, 13, 102, 106, 147, 148, 164, 170, 184, 185, 186, 204, 292, 295, 324
Cervantes, 199, 216
Ceyhun Hacıbeyli, 165, 171
Claus Schönig, 141

Ç

Ç. Hüseyinov, 201
Ç. Kuliyev, 30
Çağatay, 99, 100, 106, 145, 147, 342
Çarukluk, 268
Çavuldur, 268
Çavuşesku, 151
Çay A., 76, 82, 337
Çaykovski, 320
Çeçenistan, 121, 138
Çekov, 194
Çelebi, 12, 95, 97
Çepni, 268
Çerdın, 231
Çernışevski, 313
Çin, 40, 41, 43, 44, 45, 55, 56, 99, 101, 106, 116, 147, 149, 165, 182, 194, 212, 255, 273, 285
Çobani, 145
Çokan Valihanov, 168
Çuçi, 270
Çuvaş, 31, 82, 101, 119, 190

D

D. Furmanov, 208
D. Kara, 85, 87, 88, 92, 95, 141, 145, 274, 339
D. Korkmazov, 119, 191
D. Nasilov, 138, 226, 336
D. Yıldırım, 39, 281
Dadaloğlu, 149, 239
Dante, 209
Dede Korkut; Korkut, 9, 14, 17, 30, 31, 34, 37, 40, 63, 86, 87, 89, 92, 93, 94, 126, 129, 147, 149, 154, 162, 184, 202, 247, 250, 282, 289, 297, 298, 302, 307, 325, 335, 337, 338, 340, 342, 343

Demyan Bedni, 205, 231
Deniş Sinor, 141
Derbent, 12, 39, 54, 95, 129, 292
Dış Oğuz, 281
Didro, 197
Dilsuz, 208
Djerzinski, 228, 320
Dmitri Şastokoviç; Şostakoviç, 223, 260
Dolmatovski, 232
Dostoyevski, 194, 202, 209, 319, 320
Dr. Ali Asker, 2
Dr. Yakup Sevimli, 15

E

E. Abdullayev; Abdullayev, 11, 13, 14, 17, 27, 33, 107, 109, 116, 141, 142, 146, 147, 335
E. Ağaoğlu, 112, 115, 153, 155, 156, 157, 163, 165, 168, 169, 174, 175, 244
E. Ağayev, 159
E. Ahundov, 13, 17, 18, 105, 106, 107, 109, 110, 112, 174, 314, 335
E. Aslanov, 50, 65, 67, 277, 336
E. B. Agayev, 18
E. B. Cavanşir, 18
E. Bakış, 208, 282
E. Baytursunov, 229
E. Benvenist, 337
E. Boller, 141
E. Cefer, 17, 314, 329, 334
E. D. Cavelidze, 337
E. Demirçizade, 13, 113, 338
E. Elçibey; Ebülfez Elçibey; Elçibey, 8, 14, 84, 101, 122, 123, 125, 135, 152, 158, 163, 167, 168, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 240, 244, 317, 326, 338
E. Elekberov, 18
E. Elibeyzade, 338
E. Eylisli; Ekrem Eylisli, 203, 206, 208, 210, 212, 213, 235
E. Ezizov, 93, 338
E. Fazilov, 276
E. Garabağlı, 17
E. Gibb, 338
E. Gufeld, 257
E. Hasanova, 14
E. Heminguway, 209
E. Hüseyinzade, 13, 21, 155, 156, 165, 206, 339
E. Kazakeçiv, 228
E. Köprülüzade, 340
E. Lönnrot, 23
E. M. Demirçizade; Ezel Demirçizade, 113, 338
E. Memmedov, 13, 17, 28, 36, 37, 40, 109, 212
E. Mumcu; Erkan Mumcu, 318
E. Naci, 155, 157
E. Pepinov, 116
E. Piriyev, 107, 146, 336, 341
E. R. Tenişev, 271, 276
E. Radzinski, 216
E. Rüstemov, 271
E. Ryazanov, 201
E. S. Novik, 32
E. Salahzade, 212, 213
E. Saleddin, 17, 30
E. Saraclı, 159
E. Seferli, 132, 277
E. Sevortyan, 142
E. Sultanlı, 60, 61, 67, 342
E. Tacer, 301
E. Tahirzade, 167, 342
E. Tenişev, 271, 276
E. Teylor, 32, 40, 44, 48
E. Veliyev, 11, 17, 28, 39, 67, 159, 338, 343
E. Z. Abdullayev; Elövsat Zakir oğlu Abdullayev bkz. E. Abdullayev
Ebu Ziya Tevfik, 154
Ebubekir b. Abdullah b. Aybek ed-Devadari, 75

Ebulgazi Bahadır Han, 74
Eç Abid, 167
Edgar Roy, 209
Edip Sabri, 155
Efendiyev, P. bkz. P. Efendiyev
Elağa Vahid; Vahid, 218
Elam, 131, 273
Elçin Aslanov, 37
Elçin Hüseyinbeyli, 173
Elçin, 17, 37, 159, 173, 203, 206, 208, 210, 213, 233, 235
Eldar Bakış, 203
Elekber Salahzade, 203
Elekberzade Ebülhesen, 205
Elhani, 131
Emin Abid, 226
Emrah Gülmemmedov, 301
Engels, 196
Enver Hoca, 151
Enver Memmedhanlı; Enver Muallim, 134, 329, 330, 332, 333
Erazm, 199
Erdem, 68, 70, 338
Erdem, Mustafa, 70, 338
Ermeni, 9, 13, 46, 97, 101, 105, 118, 147, 188, 212, 213, 214, 241, 328, 343
Ermenistan, 39, 212, 239, 240, 241, 301
Eston F. Kreysuald, 23
Evliya, 12, 95
Eymür, 268

F

F. Aşnin, 138, 226, 336
F. Austerlits, 336
F. Demirel, 192
F. Dostoyevski, 194, 202, 209, 319, 320
F. Elizade, 17, 18, 24, 25, 34
F. Graebener, 40
F. H. Dağlarca, 203
F. Hommel, 271
F. Hoşginabi, 206
F. Hoylu, 114
F. İskender, 201, 206, 235
F. Kasımzade, 50
F. Köprülü; F. Köprülüzade, 39, 159, 162, 171, 189, 301, 340
F. Maksudov, 17
F. Nietzsche; F. Nitshe, 194, 217, 219
F. R. Zeynalov; F. Zeynalov; Ferhad Ramazan oğlu Zeynalov, 109, 142, 146, 147, 271, 277, 343
F. Rahmeti, 276
F. Ratzel, 40
F. Sümer, 28, 44, 55, 255, 273
F. Şuşinski, 212
F. Türkmen; Fikret Türkmen, 14, 39, 45, 82, 83, 101, 150, 168, 201, 239, 296, 297, 300
F. Uğurlu, 13, 14
F. Viedemann, 141
F. Y. Korş, 340
F. Yakobson, 37, 40, 343
F. Zeynalov, 109, 142, 146, 147, 271, 277, 343
Fadeyev, 216, 223, 224, 237
Farabi, 44, 181, 282
Fars; Farslar, 28, 41, 56, 82, 99, 105, 106, 107, 108, 111, 112, 115, 128, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 141, 147, 180, 239, 254, 266, 273, 286, 290, 304, 325, 341, 343
Farsça, 56, 108, 109, 112, 133, 134, 324, 325
Fatih Kerimi, 168
Fatime Ana, 97
Faulkner, 182, 217
Fazil Gazenferoğlu, 176
Ferdinand D. Lessing, 141, 144
Ferhad Ramazan oğlu Zeynalov, 141
Ferman Kerimzade, 203
Fikret Emirov, 260
Fikret Sadık, 203
Filidrom, 254

Firudin Bey Köçerli; Firudin Bey; F. B. Köçerli; F. Köçerli; Köçerli, F., 18, 61, 67, 111, 115, 165, 340
Fisher, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263
Folkner, 202, 209, 211
Freud, 40, 43, 194, 217
Frezer, C., 32, 42, 44, 48, 72, 82, 338
From, 43
Furye, 153

G

G. Bağırov, 217, 226
G. Clauson, 142, 337
G. D. Sançeev, 141
G. Doerfer, 142, 146, 147, 338
G. E. Geybullayev; G. Geybullayev, 109, 241, 337
G. Goerfer, 142
G. İ. Maltsev, 340
G. Ksenofontof, 29
G. M. Canjeyev, 144, 337
G. M. Vasilyeviç, 91
G. Markes; Márquez, 202, 209, 217, 260
G. Musabeyov, 117, 187
G. N. Çamlıbel, 22, 244
G. Ramstedt, 142
G. S. Münkin, 144, 337
G. Sadi, 119, 191, 291
G. Sanjeyev, 142
G. Solganik, 342
G. Şeref, 4, 118, 188
G. Şükürlü, 93, 342
G. V. Plehanov, 194, 197
G. Yoloğlu, 36, 40
G. Yunusov, 119, 191
Gabil Hacıyev, 249
Gabil, 249, 283, 291
Gafarlı. R., 338
Gagavuz, 82, 101, 102, 168
Gaspıralı; İsmail Bey; İsmail Gaspıralı; İ. Gaspıralı, 8, 100, 112, 116, 130, 137, 155, 157, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 175, 187, 189, 244, 323, 340
Gay, 225
Gazah, 39, 96, 241
Gazne, 131
Gazvin, 132
Gedebey, 241
Gedir Rüstemov, 260
Gemikaya, 45
Gence, 39, 61, 95, 96, 124, 166, 250
Genç Türkler, 155
Gerhard Doerfer; H. Dörfer, 32, 141, 32, 271
Gibb; Gibb, E. J., 338
Gladkov, 207
Gobustan, 45, 159, 212, 247
Gogol, 194
Gorbaçov, 197, 198, 206, 214, 219, 235, 236
Gökdemir, Sevgi, Ayyaz, 338
Göktürk Devleti; Göktürk, 52, 88, 93, 99, 111, 287, 342
Greko, 254
Grigori Melehov, 208
Grigoryenko, 202
Grinser, 32
Guba, 39, 96, 250
Gulam Memmedli, 134
Guliyeva Kafkazlı Halide, 301
Gurbani, 149
Gustav John Ramstedt, 141
Gül Tikin, 269
Günay Karaağaç, 144, 340
Gündoğdu, 277, 278, 287
Gürcü, 31, 111, 128, 147, 212, 214

H

H. Araslı, 17, 39
H. Bayramov, 11, 271
H. Berberov, 224
H. Cavid, 105, 154, 217, 224, 226, 230, 331, 332
H. Efendiyev, 18, 39, 67, 205, 206, 208, 338

H. Elizade, 17, 18, 24, 25, 34
H. Gasımov, 17, 18
H. Hegel, 50, 197, 255
H. Herisçi, 28
H. İdrisi, 132
H. K. Kosıyev; H. Kosıyev, 119, 191
H. Kasımov, 21
H. Matevosyan, 202, 206, 207, 235
H. Melikaslanov, 116
H. Memmedov, 13, 17, 28, 36, 37, 40, 109, 212
H. Mirzezade, 13
H. N. Koroğlu, 324, 340
H. Oşayev, 119, 190
H. Said, 191, 192, 271
H. Şahtahtlı, 189
H. Tebrizi, 106
H. Vamberi, 276
H. Yejov, 231
H. Z. Ülken, 192
H. Zeynallı, 17, 18, 25, 117, 188
Habil, 283, 291
Hacı Karaman, 96, 97
Hacıbeyli, 105, 115, 168, 189, 338
Hacıyev, T., 14, 28, 32, 338
Hadi, 197, 255, 294
Hadim Sinan Paşa, 291
Hakas, 45, 82, 83, 119, 191
Halid Said, 117
Halil Hasmehmetli, 166
Hamedan, 132
Hamza Zülfükar, 138
Han Araz, 306
Hançerlioğlu, 49, 53, 338
Harezmşah, 131
Hartman, 153, 276
Harun, 274
Hasan Bey Zerdabi; H. B. Zerdabi; Hesen Bey Zerdabi; H. Zerdabi, 18, 109, 112, 115, 116, 164, 168, 171, 174, 314
Hasan Eren; H. Eren, 138, 142
Hasan Paşa, 291
Hasan, 138, 146, 164, 166, 168, 291
Hasta Kasım, 31
Hataî, 65, 105, 107, 108, 180, 267, 271, 280, 282, 290, 293, 294
Hatayî, 34, 126
Hatemi, 17, 28, 50, 82, 135, 339
Haydar Aliyev, 124, 125, 241, 327
Haydar, 124, 125, 129, 163, 241, 327
Haydarbaba, 8, 63, 133, 303, 304, 305, 306, 307, 324
Hayrulla Memmedov; H. Memmedov, 159
Hayyam, 230
Hazar Devleti,, 111
Hazar, 55, 111, 239, 287, 329
Hazreti Ali, 289, 293
Hegel, 50, 197, 255
Heraklit, 255
Heredot, 28
Heyder Hüseynov, 224
Hıdırellez, 51, 55, 70, 83
Hızır İlyas, 73
Hidayet, 66
Hint, 41, 45, 56, 82, 147, 182, 273, 284
Hitler, 194, 211, 219, 258
Hiyabani, 133, 134
Hocalı, 240, 241
Homer; Homeros, 28, 50, 209, 216
Homeyni, 135
Hristiyan, 48, 319
Hun Devletleri, 111
Hun İmparatorluğu, 278
Hun, 99, 111, 239, 278, 287
Hüseyin Abbaszade, 200
Hüseyin Arif, 200
Hüseyin Mehdi, 200, 205, 234
Hüseyn, 95, 327, 332
Hz. İsa, 230

I

I. George Frazer, 91

İ

İ. Arabayev, 226
İ. Arnold; İ. V. Arnold, 336
İ. Brodski, 210, 211
İ. Bunin, 209, 215
İ. Erenburg, 208, 209, 221, 231
İ. Hikmet, 176, 189, 202, 203, 217
İ. Kafesoğlu, 276, 288
İ. Karaçaylı, 119, 191
İ. M. Astafeva, 336
İ. Necmi, 276
İ. Omarov, 119, 190
İ. Sadri, 119, 168, 190
İ. Sönmez, 135
İ. Stalin bkz. Stalin
İ. Stebleva, 271, 276, 342
İ. Şinasi, 155, 157
İ. V. Stebleva, 271, 276, 342
İ. Veliyev, 11, 17, 28, 39, 67, 159, 338, 343
İ. Z. Burdurlu, 337
İbn Rüşt, 44
İbn Sina, 44, 282
İbrahim Bey, 163
İbrayev,, 49, 82, 339
İç Oğuz, 281
İkrar Aliyev, 327
İktir, 268
İlf-Petrov, 206
İlham Rehimli, 247
İlhani; İlhanlı, 99, 145, 287
İlyas Efendiyev, 204, 213
İmran Kasımov, 200, 213
İnan, Abdulkadir; İnan; A. İnan; E. İnan, 22, 45, 47, 68, 71, 85, 93, 276, 339
İngiliz, 170, 228, 336
İnguş, 119, 138, 191
İosif Brodski, 211, 214
İosif Vissarianoviç (Stalin), 84, 100, 105, 107, 113, 148, 185, 186, 189, 194, 196, 197, 199, 208, 211, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 248, 249, 258, 320
İsa Hüseyinov, 234
İsa İsmailzade, 200, 203, 213
İsa Kamber, 122, 173, 176
İsfendiyar Bey, 163
İshak İbrahimov, 213
İsi Melikzade, 200, 203
İskit Türk Devleti,, 111
İskit, 99, 111, 287
İslam, 48, 50, 55, 82, 83, 95, 101, 131, 132, 134, 135, 154, 174, 176, 179, 180, 181, 185, 242, 245, 266, 267, 268, 273, 274, 275, 277, 278, 280, 291, 294, 313, 319
İsmail Bey, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 171, 187, 244, 339, 340
İsmail Gaspıralı, bkz. Gaspıralı
İsmail Şıhlı, 200, 203
İsmet İnönü, 139
İstanbul, 14, 53, 93, 125, 146, 153, 155, 156, 157, 159, 163, 164, 167, 276, 290, 321, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343
İttihat-ı Osmanî, 155
İvan Kotkov, 162

J

J. Amadiya, 276
J. Baldvin, 40
J. P. Remyuzan, 32
James Frazer; J. Frezer, 32, 40, 42, 44, 48, 72, 82, 338
Jarılka, 82
Jdanov, 197
Jean-Paul Roux, 49
Jirmunski, V. M., 32, 40, 339
John R. Krueger, 141, 144
John Ridd, 228
Jubanov, 226

K

K. Bağırov, 217, 226
K. Brokkelman, 271, 287
K. Bührer, 41

K. E. Sadi, 119, 191, 291
K. İ. Spasski, 258, 259, 262
K. Karabeyli, 114
K. Kerimov, 276
K. Kostaneda, 209
K. Ksenofontov, 47
K. Levi-Stross, 48
K. Marks, 43, 160,. 193, 196
K. Potanin, 12, 47, 341
K. Rıfat, 271
K. Rüstem, 36, 130, 205, 306
K. S. Malov, 117, 188, 271, 276
K. Şeref, 4, 118, 188
K. Tınıstanov, 226
K. Yunusov, 119, 191
K. Zakir, 115, 141, 167, 172
K.V., 163, 173, 175
Kabaklı, Ahmet, 68, 70, 339
Kabardin-Balkar, 121, 138
Kacar; Kacarlar; Kaçarlar, 112, 131, 291, 293
Kaçak Nebi, 23
Kadı Bürhaneddin, 280
Kafka, 202, 217
Kaganoviç, 213, 223, 237
Kalafat; Kalafat, Y., 39, 52, 53, 339
Kalinin, 197
Kamenev, 196, 197, 225, 228
Kâmil Veli Nerimanoğlu, K. V. Nerimanoğlu; K. Veli; K. Veliyev; K. V.; Veli, K. N.; Veliyev, K., 4, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 28, 39, 62, 67, 109, 116, 138, 146,159, 212, 273, 338, 335, 341, 343
Kamoens, 156
Kamyu, 202, 217
Kant, 197
Kanuni Sultan Süleyman, 288
Karabağ; Dağlık Karabağ; Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti, 12, 19, 39, 97, 213, 240, 241, 249, 250, 324
Karabata, 182
Karacaoğlan, 8, 31, 137, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 319, 321
Karacay-Çerkez, 121, 138
Karaçaylı İslam, 119
Karadağ, 39
Karadağlılar, 131
Karahanlı, 99, 111, 266, 287
Karahanlılar Devleti,, 111
Karahanlılar, 111, 274, 278
Karakoyunlu, 99, 112, 131, 281, 287, 289
Karaman, 88, 97, 289, 291
Karamanlı Türkmenleri, 291
Kara-Ordu, 274
Karapapaklar, 131
Karpov, 256, 257, 258, 259
Karrera, 254
Kasparov, 256, 258, 259
Kaşkar (Ordu-kent), 274
Kaşkaylar, 131
Kavabata, 202, 217
Kayık, 268
Kazak, 82, 83, 101, 106, 119, 142, 190, 202, 212
Kazan, 145
Kelbecer, 241
Kemanov, 117, 188
Kepez, 250, 251
Kerim Nale, 233
Kınık, 268
Kıpçak; Kıpçaklar, 100, 266
Kırgız, 68, 83, 101, 168, 182, 183, 201, 212, 341
Kırgızistan, 121, 138
Kırgızlar, 68
Kırım, 100, 116, 119, 145, 162, 163, 164, 169, 187, 189, 191, 202, 323
Kırımlı Abdullah Hasanoğlu, 171
Kırımlı Cafer Seyit Ahmet, 166, 171
Kızıl Orda, 287
Kızılbaş, 290
Kilisli Muallim Rıfat, 339
Kinross, 287

Kirov, 196, 225
Kitabi-Dede Korkut, 87, 107
Klaus Scönig, 144
Knut Hamsun, 211
Kobe Abay, 209
Korkut, 10, 37, 87, 89, 94, 147, 239, 247, 297, 338, 341
Köçerli, F., bkz. Firudin Bey Köçerli
Köroğlu, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 30, 31, 32, 38, 86, 93, 107, 129, 162, 164, 276, 292, 296, 297, 299, 301
Kruşçev, 197, 198, 214, 235, 236
Ksenofon, 28
Ktesiy, 28
Kudret, Cevdet, 340
Kurbani, 290
Kuz-Ordu, 274
Kürd; Kürt, 108
Kürşat, 162

L

L. Alizade, 36, 37, 336
L. Banelli, 276
L. Bazen,, 46, 52, 59, 106, 150, 202, 229, 280, 293, 295, 296, 324
L. Brul, 32
L. Frobenius, 40
L. K. Tseplitis, 343
L. Kayumova, 271
L. Leonov, 207, 237
L. M. Kaganoviç, 213, 223, 237
L. M. Lazerev, 107
L. N. Gumilyov; L. Gumilyov; L. Qumilyev,, 146, 232, 320, 338
L. Potapov, 47
L. Qumilyev, 14
L. Ragian, 40
L. Stebleva, 271, 276, 342
L. Şertzenbek, 141
L. Vinci, 209
Lacker, 254
Laçın, 208, 241
Lajos Ligeti, 141
Latış A. Punpur, 23
Lâtinler, 28
Lebedev-Kumaç, 232
Lenin, 106, 151, 185, 186, 194, 197, 201, 208, 214, 216, 219, 221, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 320, 322
Leninizm, 175, 186, 196, 197, 225, 275
Lenin-Stalin, 151, 186
Leonardo, 254
Leonid İlyiç (Brejnev), 198
Leonov, 207, 237
Lev Tolstoy; L.Tolstoy, 194, 200, 202, 208, 209, 211, 221, 230, 327, 329
Levi-Bryül, 44, 48
Lopes de Segur, 254
Lotman, Y. M., 32, 37, 41, 340

M

M. A. Kumahov, 150
M. Adilov, 13, 17, 27, 128, 335
M. Alizade, 36, 37, 336
M. Aran, 234, 276
M. Araz, bkz. Memmed Araz
M. Arif, 13, 58, 67, 136, 176, 203, 271, 301, 318, 336
M. Asi, 248
M. Aslan, 17, 168, 336
M. Atatürk, bkz. Atatürk
M. Bahtin, 37
M. Bulgakov, 206, 208, 209, 216, 217, 221, 223, 227, 232, 235, 320
M. C. Paşa, 155
M. Cefer, 17, 314, 329, 334
M. Cemiloğlu, 84
M. Çehreganlı, 135
M. E. Ferzane; M. Ferzane, 131, 134
M. E. Resulzade, 167, 244, 343
M. E. Sabir, 66, 105, 107, 109, 112, 115, 127, 167, 168, 172, 174, 195, 202, 203, 206, 234, 281, 319, 324, 326, 329, 341
M. E. Yurdakul, 154, 244

M. Ehmedov, 25
M. Eiven, 257
M. Ekici, 39, 150
M. Elizade,, 17, 18, 24, 25, 34
M. Ergin, 12, 338
M. Fasmer, 93, 338
M. Hadi, 197, 255, 294
M. Hartman, 153, 276
M. Hatemi, 17, 28, 50, 82, 135, 339
M. Hatemi-Tantekin, 82
M. Hekimov, 39
M. Hüseynzade, 17
M. İbrahimov, 17, 39, 155, 200, 205, 217
M. İsmail, Memmed İsmayıl, 8, 13, 157, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 175, 187, 200, 203, 208, 212, 244, 281, 285, 286, 289, 290, 291, 294, 338, 339, 340
M. Jumbayev, 226
M. K. Atatürk, bkz. Atatürk
M. Kasımlı, 36, 39, 40
M. Kaşgarlı, 86, 87, 100, 149, 154, 162, 265, 266, 267, 268, 270, 271, 274, 282
M. Lazareviç, 259
M. Lotman, 32, 37, 41, 340
M. M. Bahtin, 37
M. M. Şerbak, 142, 271, 276, 342
M. Mirzeliyeva, 128, 340
M. Möcüz, 15, 324
M. Müseddik, 131
M. Müşfig; Müşfık, 226, 332
M. N. Hıdırov, 276
M. Naidorf, 259
M. Nedim, 119, 146, 191, 343
M. Oruç, 208
M. P. Pavloviç, 119, 190
M. P. Petrov, 119, 190
M. Parry, 41
M. Resenen, 271
M. S. Ordubadi,, 50
M. Seyidov, 12, 13, 14, 17, 18, 29, 30, 37, 45, 47, 54, 67, 73, 82, 85, 91, 277, 288, 342
M. Şaginyan, 207
M. Şehriyar, 63, 66, 67, 129, 130, 133, 209, 303, 304, 305, 307, 324, 326, 342
M. Şireliyev, 271
M. Şolohov, 201, 208, 222, 223
M. Tahmasib, 39
M. Taymanov, 258
M. Tehmasib; M. Tahmasib, 12, 17, 18, 54, 342
M. Thatcher, 178
M. Uraz, 12, 47
M. Y. Lermantov, 107
M. Yakub, 130, 208
M. Zaharov, 197, 201
M. Zehtabi, 131
M. Zoşşenko, 208, 220, 221
Maarif Teymur, 167
Macar, 119, 145, 189, 190, 276
Mahmudeli Çöhreganlı, 135
Mahtumkulu, 102, 182
Mais Alizade, 37
Makedonyalı İskender, 319
Maksim Gorki, 201
Maksud İbrahimbeyov, 327
Maksut ve Rüstem İbrahimbeyov, 206
Mana, 131
Maniheizm, 48
Mansur, 163
Maoculuk, 196
Marağalı, 282
Marietti Şaginyan; M. Şaginyan, 205
Marina Svetayeva; M. Svetayeva; Svetayeva, 205, 208, 226, 320
Markes, 202, 209, 217
Marks, 43, 160, 193, 196
Marksizm, 175, 186, 223, 275
Marks-Lenin-Stalin, 160
Marques; Markes, 182
Martti Râsânen, 141
Matthias Alexander Castren, 141
May Ana, 82
Mayakovski, 209, 216, 221, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 233, 320

Medine Gülgün, 204, 205
Mehdim Gulu, 110
Mehemmed ibn Hinduşah Nahçivani, 107
Mehemmed, 14, 25, 107, 167, 339, 342, 343
Mehlis, 227
Mehmet Emin Yurdakul, 168
Mehmet Fatih, 290
Mehmet, 19, 106, 125, 158, 159, 162, 163, 165, 167, 168, 169, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 200, 290, 321, 326, 340
Melkum Han, 315
Memmed Araz; Mehmet Araz; M. Araz, , 130, 173, 200, 203, 206, 266, 267, 305, 306, 316, 317, 332, 333
Memmed Aslan, 167, 203
Memmed İsmail, 203
Memmed Oruç, 203
Memmed Rahim, 205
Mensur Hallaç, 290
Meresyev, 201
Mesut Alioğlu, 224
Meszâros Gyula, 189, 190
Mete Han, 154
Mete, 99, 154, 162, 287
Mevlana, 202, 209, 282, 319
Mevlut Süleymanlı, 212
Meyerhold, 201
Mezahir, 218, 233
Mısır, 43, 44, 212, 255
Midiya, 105, 131, 148
Mihail Sergeyeviç, 198
Mikayil Müşfig, 168
Mikoyan, 105, 106, 197, 237
Miloş Forman, 234
Mir Cafer Bağırov, 217, 225
Mir Celal, 13
Mirmahmud Miralioğlu, 180
Mironov, 225
Mirvarid Dilbazi, 200, 204
Mirza Celil, bkz. C. Memmedkuluzade
Mirze Feteli Ahundov; M. Fethali Ahundov; M. F. Ahundov; M. Ahundov; M. F. Ahundzade; Mirze Feteli, 13, 17, 18, 66, 105, 106, 107, 109, 110, 112, 115, 127, 137, 162, 164, 168, 171, 172, 174, 206, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 333, 334, 335
Mirze Hesen Rüşdiye, 107
Mirze İbrahimov, 134, 200, 204, 205
Moğol, 99, 108, 111, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 239, 336, 337, 342
Moğol-Türk, 141, 145, 147
Molla Ebdulkadir Gürani, 107
Molla Penah Vakıf, 66
Molla Veli Vidadi, 66
Molotof, 237
Molyer, 313
Montesgue; Monteskye, 197, 313
Moskova, 30, 82, 93, 105, 107, 110, 117, 144, 162, 189, 194, 200, 217, 220, 221, 227, 235, 237, 240, 259, 321, 335, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343
Mozart, 259
Muhammed Ali, 253, 260
Muhammet Salih, 168
Muharrem Ergin, 150
Muhemmed Nahçivani, 106
Muhtar Şahanov, 168, 184
Murat Aydın, 243
Musa Carullah Bigi, 168
Musa Yakub, 203
Musahanlı, 226
Mustafa Cemiloğlu, 158, 202
Mustafa Kemal Atatürk, bkz. Atatürk
Mustafa Öner, 13, 14, 104
Mustafa Payan, 306
Mustafa Sıddık Özcan, 2
Mustafa Sinan Kaçalin, 144, 340
Münevver, 321
Müslüman Kürt, 240

N

N. A. Baskakov, 142, 271, 276
N. Aseyev, 232

N. Asım, 155, 271
N. B. Vezirov, 66, 109, 174
N. Ceferov, 13, 109, 271
N. D. Nominşanov, 141, 142, 341
N. Dumbadze, 206, 235
N. F. Kısakürek, 203
N. F. Yakovlev, 115, 117, 188
N. Hacıyeva, 271
N. Hudiyev, 109
N. J. Sem, 91
N. K. Katanov, 119, 191
N. Kemal, 37, 154, 155, 157, 179, 203
N. Marr, 117, 187
N. N. Poppe, 117, 187, 188
N. Nauman, 40
N. Ostrovski, 208
N. Poppe, 117, 187, 188
N. S. Banarlı, 301
N. Seyidov, 12, 13, 14, 17, 18, 29, 30, 37, 45, 47, 54, 67, 73, 82, 85, 91, 277, 288, 342
N. Şükrü, 155
N. Vezirov, 66, 109, 174
N. Z. Hacıyeva, 271
Naci Adil, 155, 157
Nahçıvan, 12, 19, 39, 45, 61, 95, 96, 167, 250
Namık Kemal, 154, 168, 343
Nasrettin Hoca, 198
Natik Seferov, 253
Nazım Hikmet, 151, 202, 203, 300, 318, 319, 321
Nazım Muradov; N. Muradov
Nebiyev, A., 17, 23, 25, 30, 33, 34, 61, 65, 67, 74, 82, 341
Necati Sepetçioğlu, 168
Neriman Nerimanov; N. Nerimanov, 106, 165
Nesib Bey Yusufbeyli; N. Yusufbeyli, 114, 165
Nesib Nesibli, 115, 176
Nesiman Yakublu, 176
Nesimi, 4, 105, 107, 267, 280, 282, 290
Nevaî, 100, 102, 120, 162, 182, 191, 341
Nicholas Poppe, 141
Nihat Atsız, 158
Nikolay Aleksandroviç Baskakov, 141
Nikolay Ostrovski, 205
Nimtsoviç, 254
Niyazi Mehdi; N. Mehdi; N. Mehtiyev, 32, 39, 176, 217
Niyazi, 176, 326
Nizami Gencevi; Nizami, 13, 20, 21, 25, 29, 31, 33, 65, 66, 148, 161, 209, 319
Nobel ödülü, 211, 214, 245
Nogay, 119, 145, 191
Nuri Paşa, 97

O

O. Akbal, 203
O. Alberti, 276
O. Aliyev, 11, 36, 37, 40, 101, 212, 226, 240, 327
O. Çiladze, 235
O. M. Freydenberg, 32
O. Mandelştam, 208, 217, 221, 224, 225, 230, 231, 232
O. P. Sunik, 141
O. Pamuk, 203
O. Sarıvelli, 17, 88
O. Süleymanoğlu; O. Süleymanov; O. Süleymenov; Oljas Süleymenov, 13, 14, 84, 104, 168, 201, 244
Ofelya Bayramova; Ofeliya Hanım Bayramlı, 156, 158 159, 160, 161
Oğuz Bey, 38
Oğuz, 17, 37, 38, 39, 47, 100, 106, 128, 131, 150, 241, 268, 287, 288, 296, 297, 299, 300, 301, 337
Oğuzlar, 266
Oleg Koşevoy, 201
Orhan Gazi, 290
Orhan Pamuk, 211

Orhan Şaik, 150
Orhan Şaik; O. Gökyay; O. Ş. Gökyay, 85, 93, 150, 154, 338
Orhan Veli, 321
Orhon-Yenisey, 149, 269, 280, 287
Osetiya, 121, 138
Osman Fikri Sertkaya O. F. Sertkaya; O. Sertkaya, 85, 93, 141, 146, 147, 342
Osman Gazi, 282
Osman Nedim Tuna, 141, 146, 147
Osmanlı Devleti,, 111, 186
Osmanlı Türkleri, 108
Osmanlı, 8, 97, 99, 106, 108, 111, 151, 154, 156, 186, 282, 284, 287, 288, 290, 291, 292, 293
Oşanin, 232
Ot - Ana, 82

Ö

Ö. Oğuz, 17, 37, 38, 39, 47, 100, 106, 128, 131, 150, 241, 268, 287, 288, 296, 297, 299, 300, 301, 337
Ömer Seyfettin, 137
Özbek, 37, 45, 82, 83, 101, 106, 108, 119, 120, 168, 170, 190, 191, 201, 202, 211, 276
Özbekistan, 37, 68, 121, 138, 219
Özkul Çobanoğlu; Ö. Çobanoğlu, 36, 39, 150, 337

P

P. Efendiyev, 18, 39, 67, 205, 206, 208, 338
P. Halilov, 13, 277
P. K. Juze, 189, 271, 276
P. Kayın, 88, 208
P. Morfin, 255
P. Pavlenko, 231
Palerno, 254
Paracanov, 201
Pasternak, 206, 208, 209, 216, 221, 226, 231, 232, 320
Pavel Korçagin, 201
Pavlik Morozov, 207
Pele, 260
Pervin Memmedova, 139
Peygamber, 230, 277
Philipp Johann von Tabbert-Strahlenberg, 141
Pikel, 225
Pinochet, 258
Pişeveri, 134
Platon, 44
Plehanov, 194, 197
Pol Morfin, 255
Puşkin, 199, 226, 312, 320

R

R. Abrahams, 40
R. Açaryan, 118, 188, 192
R. Arat, 276
R. Austerlits, 336
R. B. Efendiyev, 18, 39, 67, 205, 206, 208, 338
R. Bedelov, 27, 32, 37, 39
R. Behrudi, 130, 208
R. Dorson, 40
R. Ellison, 40
R. Kafarlı, 40
R. Kamal, 39
R. Medvedyev, 216
R. Mirze, 105, 107, 109, 112, 114, 115, 127, 134, 137, 159, 161, 162, 164, 168, 171, 172, 174, 200, 204, 205, 224, 251, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 319, 326, 327, 329, 331, 333, 334, 340
R. U. Açaryan, 118, 188, 192
R. Yakobson, 37, 40, 343
Rable, 199, 216
Rafael, 44
Rafik İsmayılov, 180

Ramiz İsgenderov, 247
Ramiz Rövşen; R. Rövşen, 13, 203, 208, 212, 300
Rasmus Rask, 141
Rauf Denktaş; R. Denktaş, 158, 244
Resul Rıza; R. Rıza; R. Rza, 84, 129, 130, 151, 201, 203, 205, 206, 212, 217, 229, 297, 300, 306, 327
Reşat Nuri Güntekin, 202
Reşid, 315
Reşideddin, 12
Reşit Rahmeti Arat; R. R. Arat; R. Arat, 275, 276
Reynold, 225
Rıza Şah, 151
Rifat, 163
Rikardo, 153
Rinçine, 144, 337
Robert Fisher, 253
Roman, 273
Romm, 201
Rotterdamlı Erazm, 209
Roux,, 49, 53, 341
Ruhulla Ahundov, 225
Rum, 108, 126
Rumi,, 108
Rumlu, 108, 291
Rus, 21, 37, 54, 90, 100, 103, 105, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 119, 120, 122, 123, 124, 127, 128, 129, 136, 141, 145, 146, 147, 163, 166, 168, 170, 177, 186, 190, 191, 201, 202, 205, 211, 213, 214, 215, 217, 219, 221, 223, 224, 226, 227, 236, 245, 254, 255, 271, 276, 310, 312, 320, 321, 327, 335, 340, 341, 342
Rusya, 15, 36, 39, 40, 54, 95, 101, 112, 115, 116, 125, 142, 150, 154, 156, 163, 165, 166, 167, 171, 176, 181, 185, 194, 212, 219, 224, 239, 240, 242, 245, 337
Rübabe Muradova, 252
Regina, 257

S

S. Akalh, 271
S. Alluliyeva, 216
S. Başer, 276
S. Cağatay, 276
S. Çokum, 203
S. Divitcioğlu, 85, 91
S. Eliyarov,, 109
S. Erkun, 301
S. F. Oldenburg, 117, 187
S. Faik, 203
S. Freud, 40, 43, 194, 217
S. G. Klyaştornıy; S. Klyaştorni, 47, 85
S. Garaçöp, 208
S. İşığ, 131
S. Mutallibov, 271
S. Mümtaz, 17, 18, 25
S. N. İvanov, 32, 276
S. Onullahi, 109, 131
S. Paşayev, 24, 25, 39, 212
S. Rüstem, 36, 130, 205, 306
S. Rzasoy, 36, 37, 40, 41
S. Sahavet, 208
S. Ş. Çağdurova, 91
S. Thompson, 40
S. Tural, 49
S. Velibeyov, 107
S. Y. Malov, 117, 188, 271, 276
S. Y. Neklyudov, 32
S. Yahontov, 141
S. Yaqubova, 17
Sabir Ahmetov, 203
Sabir Rüstemhanlı; S. Rüstemhanlı, 17, 30, 203, 208
Sabir, 66, 105, 107, 109, 112, 115, 127, 167, 168, 172, 174, 195, 202, 203, 206, 234, 281, 319, 324, 326, 329, 341
Sadık Tural, 168
Sadi Paşa, 291
Sadi, 119, 191, 291
Sadri Maksudî, 168

Safevi; Safeviler, 99, 108, 111, 112, 131, 287, 289, 290
Safeviler Devleti, 111, 112
Sahibezzaman İmam Mehdi, 289
Saka, 82, 131
Salman Mümtaz, 301
Salur, 268
Salvino, 254
Samaniler, 284
Samed Vurgun; Samet Vurgun; S. Vurgun, 17, 66, 168, 200, 203, 205, 206, 207, 211, 217, 232, 307
Samet Ağa Ağamalıoğlu; S. Agamalıoglı, 114, 187, 189
Samet Alizade; S. Elizade, 13, 17, 18, 24, 25, 34
Sarabski, H., 58, 67, 341
Sasani, 111
Savalan, 130, 306
Save, 132
Sehend, 66, 130
Selçuk, 4, 287
Selçuklu, 284
Selçuklular Devleti,, 111
Selçuklular, 111
Serafimoviç, 221, 223
Settar Behlulzade; S. Behlulzade; Settar, 8, 11, 12, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 324, 330
Settar Han, 324
Settar Kişi, 252
Settar,
Setterhan, 134
Seyid Asker, 291
Seyid Hüseyn, 332
Seyid Şuşinski, 252
Seyidov, M., 67, 82
Seyit Azim Şirvani S. A. Şirvani, 115, 165
Seyit, 95, 165, 167
Shakspeare, 199, 209
Sibir, 145
Simonov, 237
Sinan, 282, 331
Sir G. Clauson; Sir Gerard Clauson, 141, 142
Slav; Slavlar, 28, 34, 41, 56, 106, 273
Slutski, 225
Smıslov, 254
Smith, 153
Sogdi, 273
Sokolov, 194, 208
Sokrat, 184
Sorokin, 194
Spasski, 258, 259, 262
Stalin; I. V. Stalin; İosif Stalin, İosif Vissarianoviç, 84, 100, 105, 107, 113, 148, 185, 186, 189, 194, 196, 197, 199, 208, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 248, 249, 258, 320
Stalinizm, 196, 197, 216, 217, 221, 234
Stamm, 254
Stanislavski, 201, 320
Steynits, 254
Strabon, 28, 110
Suğra Ana, 97
Sultan Selim, 8, 255, 281, 283, 284, 290, 291, 294
Sultanabad, 132
Sultanlı, A.,, 60, 61, 67, 342
Süleyman Peygamber, 249
Süleyman Rahimov, 200, 203, 204
Süleyman, 58, 200, 203, 204, 205, 249, 306
Sümer, 28, 44, 55, 255, 273
Sverdlov, 228

Ş

Ş. Hüseynova, 40
Ş. Manatov, 119, 191
Ş. Rehimi, 119
Ş. Suyunçev, 141, 142, 342

Ş. Ülkütaşır, 271
Şah İsmail Hataî; Ş. İ. Hataî; Şah İsmail, 8, 66, 106, 112, 281, 282, 283, 285, 286, 288, 289, 290, 291, 293, 294, 319
Şahdağ, 250, 306
Şahsevenler, 131
Şamama Teyze, 220, 248, 249
Şamanizm, 71, 93, 180, 339
Şaman-Kam, 55, 56
Şastokoviç, 260, 320
Şecaat, 233
Şefika; Şefika Hanım, 163, 165
Şefiyev, V.,, 54, 67, 342
Şehriyar; M. Şehriyar; Üstat Şehriyar, 63, 66, 67, 129, 130, 133, 209, 303, 304, 305, 307, 324, 326, 342
Şekspir, 44, 186, 313
Şemkir, 39
Şemsettin Sami, 157
Şemşiyev, 201
Şerbakov, 223
Şeybanî; Şeybani Han, 99, 289
Şeyh Sefieddin, 289
Şinasi, 155, 157
Şirvan, 12, 19, 39, 250, 266
Şopenhauer, 153
Şukşin, 201, 206, 208

T

T. B. Bayramelibeyov, 18
T. Bertagayev, 141, 142
T. Ferzemov, 17
T. Fikret, 14, 150, 154, 203, 260
T. Hacıyev, 14, 28, 32, 338
T. Kovalski, 340
T. Meherremoğlu, 159
T. Menzel, 138, 187, 189, 190, 192
T. Petrosyan, 258, 261
T. Pulatov, 201, 235
T. Trifonov, 201, 206, 208
T. Vulf, 194, 202, 217
Tabgaç Kara Buğra Han, 274
Taçlıbeyim, 293
Tahir Aslanlı, 259
Talat Tekin; T. Tekin, 141, 288
Talış, 108
Tall, 254
Tanpınar, 321
Taraş, 254
Tat, 108
Tatar, 45, 82, 83, 101, 106, 108, 112, 118, 119, 121, 138, 146, 168, 170, 187, 188, 191, 202, 212
Tatar-Moğol, 112
Tavstonogov, 201
Tebriz, 12, 39, 61, 95, 130, 132, 133, 134, 267, 290, 291, 303, 306, 325, 332, 333
Teodor Menzel, 192
Tepegöz, 47
Tevfik Fikret, 137, 168, 202, 321
Teymur; Timur; Tiymur, 131, 161, 167, 281, 287, 290, 343
Tihonov, 237
Timürlüler, 145
Toduğa, 268
Tofig Dadaşov, 259
Tofik Abdin; T. Abdin, 203, 208
Tolstoy, 194, 202, 208, 209, 211, 221, 230, 327, 329
Tolunoğulları, 99
Tonyukuk, 270
Torkemen; Torkmen, 108
Tovuz, 39, 96, 241
Töger, 268
Trotski, 197, 227, 228
Trotskicilik, 196
Tseplitis, L. T., 343
Tuhsiler, 266
Tuncer Gülensoy, 141
Tunguz-Mançur, 141
Tural, 49
Turan Yazgan, 168

Türk, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 20, 21, 28, 30, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 202, 203, 204, 212, 226, 239, 240, 242, 244, 245, 246, 254, 255, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 278, 279, 280, 281, 282, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 296, 297, 316, 317, 319, 321, 322, 323, 325, 327, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 342, 343
Türk/Tork/, 108
Türkiye, 4, 37, 39, 46, 84, 87, 99, 100, 101, 102, 103, 108, 113, 114, 116, 118, 127, 128, 129, 137, 138, 140, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 162, 163, 169, 170, 178, 185, 186, 188, 192, 202, 208, 212, 234, 242, 243, 244, 245, 271, 288, 301, 302, 316, 318, 320, 321, 323
Türkler, 14, 28, 68, 74, 84, 88, 110, 116, 135, 155, 156, 159, 202, 211, 278, 282, 287, 289, 339
Türkmen, 39, 45, 82, 83, 101, 168, 201, 239, 296, 297, 300
Türkmenistan, 68, 121, 138

U

U. B. Stebleva; U. Stebleva, 271, 276, 342
U. Eko, 209
U. Folkner, 202, 209, 211
Ugor-Fin, 142
Ukrayna, 242
Uluş, 274
Umay Ana, 82
Uritski, 228
Urmevi, 282
Ustaçlı Muhammed Han, 291
Ustaçlı, 291
Uygur Devleti,, 111
Uygur, 86, 87, 99, 111, 276, 287
Uzun Hasan, 289

Ü

Ü. Nebiyeva, 36
Üregir, 268
Üt Bikes, 82
Üzbek Bayçura, 141
Üzeyir Hacıbeyli; Ü. Hacıbeyli; Ü. Hacıbeyov; Üzeyir Bey; Üzeyir Bey Hacıbeyov; Üzeyir Bey; Üzeyir Hacibey, 17, 105, 109, 112, 115, 141, 168, 174, 189, 206, 251, 260, 326, 338

V

V. Adilov, 13, 17, 27, 128, 335
V. Aksyonov, 209
V. Alpatov, 115, 138, 226, 336
V. Aslanov, 50, 65, 67, 277, 336
V. Bartold, 117, 120, 145, 276, 287, 336
V. Bayatlı Oder, 208, 212, 300
V. Behmenli, 208
V. Belov, 201, 206
V. Grossman, 228
V. Huluflu, 17, 18, 117
V. İ. Tsintsius, 141
V. M. Alpatov, 115, 138, 226, 336
V. M. Jirmunski; V. Jirmunski, 32, 339
V. Mayakovski, 209, 216, 221, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 233, 320
V. N. Toporov; V. Toparov, 32
V. Nasip, 208

V. Paşayev, 24, 25, 39, 212
V. Propp, 32, 40
V. Radebold, 119, 190
V. Sametoğlu, 206, 207, 208, 210, 212, 213, 233
V. Stavski, 223, 231
V. Şklovski, 219
V. Şukşin, 201, 206, 208
V. Tomaşevskiy, 189, 191, 343
V. Toparov, 46
V. Trifonov, 201, 206, 208
V. V. Barthold, 12, 187, 191
V. V. Bartold, 117, 120, 145, 276, 287, 336
V. V. İvanov, 32, 276
V. V. Radebold, 119, 190
V. V. Radlov; V. Radlov, 187, 276, 341
V. Veliyev, 11, 17, 28, 39, 67, 159, 338, 343
V. Veselovski, 343
V. Voznesenski, 202, 206
V. Y. Propp, 32, 40
Vagif Piriyev, 106
Vagif, 4, 106, 127, 167, 172
Vahid, 13, 218
Vakıf Nasip, 203
Vakitankov, 320
Valentin Katayev; V. Katayev, 205, 207
Valeri Brumel, 253
Van Qog, 247
Varsak, 291
Veli, K. N., 1, 2, 3, 9, 10, 11, 12, 13, 146, 212, 273, 338
Veliyev, K.,, 11, 17, 28, 39, 67, 159, 338, 343
Vergili, 28
Veronika Vitoldovna Polonskaya, 226
Vidadi Memmedov, 13, 200, 253
Vidadî, 127
Viktor Hügo, 247
Volter, 153, 313
Vulf, 194, 202, 217

W

W. Faulkner, 260
W. Hendricks, 41
W. Kotvvicz, 142
Wilhelm Schott, 141
Willi Bang-Kaup, 141
Wladislaw Kotvvicz, 141, 142

X

X. Borhes, 209
X. Maicolm, 40
X. Tebrizi, 106

Y

Y. Balasagunlu, 274, 282
Y. Kalafat, 39, 52, 53, 339
Y. Kavabatay, 209
Y. Lotman; Y. M. Lotman, 32, 37, 41, 340
Y. M. Meltinski, 32
Y. M. Seyidov, 12, 13, 14, 17, 18, 29, 30, 37, 45, 47, 54, 67, 73, 82, 85, 91, 277, 288, 342
Y. Memmedov, 13, 17, 28, 36, 37, 40, 109, 212
Y. Mesaroş, 119
Y. Namamuza, 90, 93, 341
Y. Ramazanov, 30
Y. Seyidov, 12, 13, 14, 17, 18, 29, 30, 37, 45, 47, 54, 67, 73, 82, 85, 91, 277, 288, 342
Y. Trifonov, 201, 206, 208
Y. V. Çemenzeminli, 17, 18, 50, 53, 54, 109, 226, 337
Y. Yevtuşenko, 202, 206
Y. Yusifov, 109
Y. Zagoryanski, 255
Yada, 51
Yagoda, 225
Yahudi, 48, 119, 190, 213, 214, 254

Yahya Kemal; Y. Kemal, 37, 154, 155, 157, 179, 202, 203, 321
Yakut, 29, 101, 102, 106, 119, 191
Yakutistan, 121, 138
Yavuz Bülent Bakiler, 168
Yavuz Sultan, 281, 282, 288, 290, 292, 294
Yazkır, 268
Ye. Sevortyan, 142
Yel Baba, 51, 57
Yezid, 258
Yıldırım Beyazıt, 281
Yıva, 268
Yoldaş Yejov, 227
Yolluk Tikin, 270
Yunan, 44, 50, 178, 255
Yunk, 43
Yunus Emre, 102, 110, 137, 149, 180, 182, 280, 282, 290, 300, 319, 321, 337, 338, 343
Yurdakul, 154, 244
Yusuf Ahmedov, 114
Yusuf Akçuraoğlu, 155
Yusuf Balasagunlu; Has Hacip; Yusuf Has Hacip, 8, 86, 110, 154, 273, 274, 275
Yusuf Peygamber, 43
Yusuf Samedoğlu; Y. Sametoğlu, 203

Z

Z. Elizade, 17, 18, 24, 25, 34
Z. Freud, 40, 43, 194, 217
Z. Hafizoğulları, 14
Z. Hasanov, 226
Z. K. Malsatov, 119, 191
Z. Malsatov, 119, 191
Z. V. Toğan, 271
Z. Yampolski,, 109
Zagorski, 255
Zaharov, 197, 201
Zahid Guliyev, 252
Zahireddin Babur, 280
Zencan, 40, 132
Zengilan, 241
Zerdüşt, 49, 52, 54, 56, 67, 219, 342
Zerinezede, 108
Zeynep Korkmaz, 138
Zinovyev, 185, 196, 197, 228
Ziya Bünyadov, 226
Ziya Gökalp; Z. Gökalp, 100, 137, 154, 155, 157, 158, 163, 168, 175, 176, 244
Ziya Paşa, 155
Ziyadan, Abdulbari, 68, 71, 343
Zühre Hanım, 163

TÜRK HALK BİLİMİ DİLİ VE POETİKASI FİKİR HAYATI

Prof. Dr. Kâmil Veli NERİMANOĞLU

Türk Halk Bilimi -Türk Dili ve Poetikası- Türk Fikir Hayatı adlı bu kitabında -lingvo-folkloristik, Altayistik, semantik, poetika konularında yapılmış bilimsel araştırmalarla birlikte dil bilgisinden etnografiye, dilbiliminden kozmolojiye, halk biliminden sanat müziğine, folklordan dil tarihine, mitolojiden mimarlığa, destan poetikasından kültürolojiye, halı sanatından halk musikisine, sanat tarihinden sosyolojiye, edebiyat tarihinden seimotiğe, edebiyat teorisinden muğama, tenkitten saz sanatına, lengüistliğin çeşitli dallarından satranca, "Ermeni Sorunu"ndan çağdaş demokratik değerlerin tebliğine, siyaset tarihinden devletçiliğe kadar- geniş bir yelpazeyi kapsayan yazılar bulacaksanız.

Elinizdeki kitapta bulunan bilimsel makale ve denemelerde dile getirilen biri birinden değerli fikirler, Azerbaycanlı bir Türk dünyası sevdalısı ve cağdaş dünya insanı olan bu değerli bilim adamının sadece ilgi alanını değil, yetiştirme tarzını, vatan, millet ve devlet sevgisini, ciddi bir bilim adamı kişiliğini, geniş bilgi alanını da ortaya koymaktadır.

Türk Dil Kurumu'nun ve Atatürk Kültür Merkezi'nin Şeref Üyesi, Türkiye Cumhuriyeti Şeref ve Liyakat Nişanına layık görülmüş olan Profesör Dr. Kamil Veli Nerimanoğlu 1946 Azerbaycan'da doğmuştur. Dünyanın farklı ülkelerinde ve farklı dillerinde 50'den fazla kitabı, 500'den fazla makalesi yayınlanmıştır. Elçibey döneminde Başbakan Yardımcılığı görevinde bulunmuştur. Azerbaycan Avrasya Araştırmaları Merkezi Başkanıdır. Halen İstanbul Aydın Üniversitesi öğretim üyesi olan Nerimanoğlu, evli ve iki çocuk babasıdır.

Yaratıcı bir mantıkla, derin bilimsel ve felsefi yorumlarla, sürükleyici bir dille yazılmış bu yazıların her birini okudukça dilimizin, kültürümüzün, maddi ve manevi değerlerimizin büyüklüğünü yeniden fark ediyor. Bu değerlerin tebliğinde bizim de bir payımız olduğu için -Akçağ Yayınları olarak- mutluluk diliyoruz.

ISBN: 978-605-5413-29-3
sertifika no: 11382
9 786055 413293

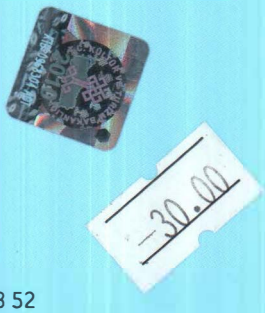

AKÇAĞ
Websitemizden on-line sipariş verebilirsiniz.

AKÇAĞ BASIM YAYIM PAZARLAMA A.Ş.
Tuna Cad. 8/1 06420 Kızılay-ANKARA
Tel: 0312 432 17 98 - 433 86 51 • Faks: 0312 432 28 52
www.akcag.com.tr • akcag@akcag.com.tr